

**Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет**

**ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАПРЯМКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

**під ред. доктора політичних наук, професора
О.М.Кіндратець**

**Запоріжжя
2014**

УДК УДК: 321.01:329.7 (477)
ББК: Ф3(4 Укр)2

Перспективи та напрямки модернізації політичної системи України. Колективна монографія /під ред. д.політ.наук, проф. О.М.Кіндратець – Запоріжжя: Видавництво Запорізького національного університету, 2014. – 342 с.

ISBN

Рецензенти:

І.В.Алексєнко, доктор політичних наук, професор (Бердянський державний педагогічний університет)

В.М.Северинюк, доктор політичних наук, професор (Класичний приватний університет, м. Запоріжжя)

Рекомендовано до видання

рішенням Вченої ради Запорізької національного університету
(протокол №11 від 24 червня 2014 р.)

У монографії висвітлено сутність політичної модернізації. Показано специфіку політичної модернізації в історичному вимірі. Розглянуто широке коло питань, пов'язаних з модернізацією політичної системи України на сучасному етапі. Визначено причини, що зумовлюють необхідність оновлення політичної системи. Здійснено аналіз чинників модернізації політичної системи України. Виявлено особливості трансформації політичної культури, символічної системи в процесі модернізації політичної системи України. Здійснено аналіз громадянської участі та запропоновано шляхи її активізації, посилення контролю громадянського суспільства над владою. Розглянуто розширення компетенцій регіонів на шляхи децентралізації влади в Україні.

Монографія розрахована на науковців, політиків, державних службовців, викладачів, студентів і аспірантів, усіх, хто цікавиться проблемами модернізації політичної системи України.

The essence of the political modernization is covered in the monograph. The book focuses on the historical aspect of the political modernization. As well authors consider a wide range of issues related to the modernization of Ukraine's current political system. We detect reasons for the renewal of the political system. Factors of the Ukrainian political system's modernization are analyzed. The monograph's authors discover peculiarities of the transformation of the political culture and the symbolic system during the process of modernization of the political system of Ukraine. The civic participation and civil society control over the government are analyzed. Also ways of their enhancing are suggested. The book deals with expansion of jurisdiction of regions and decentralization of power in Ukraine.

The monograph is written for scholars, politicians, public servants, teachers, students and postgraduate students, everyone who is interested in the problems of modernization of the Ukrainian political system.

Бібліографія –307 найменувань

ISBN

© Авторський колектив, 2014
© ЗНУ, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	
1.1 Еволюція уявлень про модернізацію соціальної та політичної системи	9
1.2 Умови та особливості модернізації політичної системи.....	16
1.3 Теоретико-інституційний вимір політичної модернізації.....	21
1.4 Види модернізації політичної системи.....	26
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ, ЩО СПОНУКАЮТЬ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	
2.1 Дисфункції політичних інститутів як причина модернізації.....	38
2.2 Загальна політична криза як дисфункція політичної системи суспільства.....	42
2.3 Олігархізація влади: особливості та вплив на функціонування політичної системи України.....	47
2.4 Модернізація політичної системи як відповідь на ендогенні та екзогенні виклики.....	55
РОЗДІЛ 3. МІРА РОЗВИТКУ У МОДЕРНІЗАЦІЇ: ЗМІСТ, ВИКЛИКИ ТА ДЕФОРМАЦІЇ	
3.1 Методологічні виклики визначення поняття «соціальний розвиток».....	68
3.2 Зрушення змісту «модернізації» у глобальному та локальному вимірах розвитку.....	76
3.3 Інтеграційні виклики як проблема суб'єктності у модернізації (на прикладі України).....	83
3.4 «Дизайнерська» деформація як загроза модернізації розвитку політичної системи України.....	89
РОЗДІЛ 4. МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ	
4.1 Модернізація українського суспільства за радянських часів.....	94
4.2 Історико-політична складова модернізаційно-легітимаційних процесів в Україні сьогодення.....	98
4.3 Особливості політичної боротьби в Україні та її вплив на модернізаційні процеси.....	109
РОЗДІЛ 5. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ЯК СУБ'ЄКТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	
5.1 Політична еліта як інститут політичної системи.....	114

5.2 Основні засоби реалізації модернізаційних змін політичної системи.....	120
5.3 «Справжня» інтелігенція та політична еліта: роль в політичній модернізації.....	129

РОЗДІЛ 6. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

6.1. Структурно-функціональна модель політичної культури: зарубіжні та вітчизняні концепції.....	136
6.2. Особливості взаємовпливу інформаційно-політичного простору і політичної культури України.....	145
6.3. Розробка фільтрів інформаційної безпеки та розвитку політичної культури в контексті модернізації політичної системи України.....	151

РОЗДІЛ 7. ВПЛИВ СИМВОЛІКИ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

7.1 Особливості розвитку політичної символіки в умовах модернізації політичної системи.....	171
7.2 Механізми впливу політичних символів на модернізацію суспільства та демократизацію свідомості громадян.....	179
7.3 Символічний вимір модернізаційних процесів.....	190

РОЗДІЛ 8 РОЗВИТОК ПРАКТИК ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ

8.1 Категорії політичної та громадської участі: проблема операціоналізації у сучасному науковому дискурсі.....	198
8.2 Громадська участь за умов політичної модернізації: зарубіжний досвід і вітчизняна практика.....	218

РОЗДІЛ 9. ГРОМАДСЬКИЙ МОНІТОРИНГ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

9.1 Концепція громадського моніторингу виборчого процесу.....	243
9.2 Технологічні характеристики громадського моніторингу виборчого процесу (на прикладі здійснення ГМ ОПОРА моніторингу президентських та місцевих виборів 2010 та виборів народних депутатів України 2012 рр.).....	249
9.3 Евристична модель і рекомендації щодо оптимізації громадського моніторингу виборчого процесу в Україні.....	261

РОЗДІЛ 10. МОДЕРНІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

10.1 Трансформація регіонального управління.....	272
10.2 Вплив регіональних політичних культур на модернізацію регіонального управління.....	287
10.3 Застосування принципу субсидіарності в децентралізації державної влади.....	298

10.4 Децентралізація влади і залучення громад до участі в самоврядуванні.....	306
ПІСЛЯМОВА.....	318
ЛІТЕРАТУРА.....	320

ПЕРЕДМОВА

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю оновлення політичної системи, тобто її модернізації. В незалежній Україні зміни відбувалися у всіх сфері життя суспільства – в економічній, соціальній сфері, в сфері культури та політики. В даному дослідженні предметом вивчення є модернізація політичної системи України. Незважаючи на те, що в Україні за час існування незалежної держави відбулися суттєві зміни в політичній системі, однак незаперечним свідченням неефективності виконання певних функцій політичною системою та її основним інститутом - державою, недосконалої управління є суперечності та конфлікти, які в кінці 2013 та в 2014 році набули особливо гострих форм. Було втрачено ту ознаку української модернізації, якою часто пишалися - мирний характер перетворень.

Українське суспільство перебуває в стані трансформації, що представляє собою складний, суперечливий процес, важливу роль в якому відіграє напрямок та характер змін у політичній системі. Запозичення політичних інститутів в незалежній Україні часто носило імітаційний характер. Формальні інститути виступають ширмою інститутів неформальних. Звичаєва корупція і звичаєві порушення законів (несплата податків, робота в тіні і т.п.) стали майже нормою життя [1, с.67,68].

Політична модернізація в інституційній та нормативній підсистемах, на жаль, не привела до становленням консолідованої демократії. Виникла суперечність між потребою суспільства в ефективному управлінні й можливостями задовольнити її існуючою політичною системою. Це пояснює практичну значимість дослідження перспектив та напрямків модернізації політичної системи. Розглянута проблема досить актуальна не тільки в практичному, а й у гносеологічному, теоретичному відношенні. Наукове забезпечення її вирішення потребує системного дослідження комплексу теоретико-методологічних і прикладних питань розвитку і функціонування політичних систем в умовах сучасного демократичного транзиту, осмислення вітчизняного досвіду пострадянського політичного розвитку і на цій основі визначення шляхів і засобів успішного завершення побудови демократичного суспільства.

Дослідження модернізації політичної системи України здійснюється на макроаналітичному рівні (дослідження системи та структура суспільства) та на мікроаналітичному рівні (поведінка еліти, взаємодія різних груп суспільства, громадянська активність тощо), враховується структурна детермінація поведінки (структуралістський підхід) та використовується діяльнісний або акторний підхід.

При дослідженні модернізації політичної системи України використовується також цивілізаційний підхід. О. Шпенглер, А. Дж.Тойнбі та інші дослідники цивілізації вбачали в ній моно- або поліетнічні спільності з вираженою соціокультурною специфікою. Важливість цивілізаційного підходу полягає в тому, що він дозволив інакше поглянути на розвиток людства, відмовитися від ідеї єдиного для всіх вектору, дав можливість побачити і

врахувати багатоваріантність, пов'язану самоорганізацією локальних цивілізацій, які визнавалися самодостатніми. Кожна цивілізація унікальна. Її унікальність обумовлена специфічним соціальним досвідом, який передається від покоління до покоління. Цивілізація в широкому сенсі - це норми, цінності, інститути і способи мислення, які є дуже важливими для певних народів. Характеристиками цивілізації є релігія, мова, самоідентифікація людей тощо. Україна, згідно з Хантінгтоном, розколота цивілізація. Причини розколу історичні. Це є факт, з яким потрібно рахуватися, здійснюючи модернізаційні проекти. «Залатування» цивілізаційних розломів дуже складна справа. Наслідком об'єднання народу, який роз'єднують цінності, норми, віра і т.д., є політична нація. Політичну націю вдалося створити «емігрантським» країнам – США і Канаді. Україні теж належить сформулювати політичну націю.

Дослідження модернізації політичної системи обов'язково передбачає використання системного, структурно-функціонального, історичного підходу. Зрозуміти особливості модернізації політичної системи України дозволяє також порівняльний метод дослідження.

Особливості політичної модернізації вивчали Г. Доннелл, Ф. Шміттер, Д. Ростоу, А. Пшеворский, А. Лейпхарт, Л. Даймонд, І.Валлерстайн, С.Хантінгтон та інші. Природу політичної системи модерністського типу докладно аналізували А. Турен і М. Крозьє та вітчизняні вчені – В.Горбатенко, М.Михальченко, Ф.Рудич, В.Гапоненко, І.Кресіна та інші. За останні роки в Україні видані монографії присвячені висвітленню проблем модернізації, захищені дисертації, проводилися численні науково-практичні конференції, на яких обговорюються проблеми політичної модернізації. Звернення українських вчених до проблем модернізації є свідченням актуальності даної проблеми. Важливою подією в плані дослідження модернізації стали Сьомі Курасівські читання на тему «Політична модернізація в Україні: перспективи та ризики», які відбулися в жовтні 2011 р. Предметом обговорення на них стали правові засади модернізації, інституційна складова модернізації політичної системи України, модернізація публічного управління. Незважаючи на такий великий інтерес до проблем політичної модернізації і досі недостатньо досліджені прикладні аспекти модернізації політичної системи. Нині існує необхідність всебічного дослідження процесу, перспектив та напрямків модернізації політичної системи України. Хоча ці процеси і вивчаються багатьма вітчизняними науковцями, однак відсутні комплексні дослідження даної проблематики. Досі не сформована цілісна концепція модернізації політичної системи України, що призводить до складності розуміння даного процесу .

Україна на протязі всього періоду незалежності вибирала подальший шлях розвитку, стратегію модернізації. Це був непростий вибір між «Заходом» і «Сходом» (євроінтеграцією та інтеграцією з колишніми республіками СРСР), між демократією і авторитаризмом. Вибравши шлях євроінтеграції, Україна багато зробила для адаптації законодавства до законодавства ЄС. Однак, для реальних перетворень законодавчих змін недостатньо. Потрібні ще зміни режиму, цінностей, практик. Чи є в українського суспільства готовність до цих змін? Наскільки усвідомлені саме такі зміни? Що потрібно ще зробити, щоб

демократичний вектор розвитку залишився незмінним? Ці питання є дуже актуальними сьогодні.

В. Горбатенко в книзі «Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть» вказує на те, що сьогодні є можливість подолати стереотипні уявлення про модернізацію як поєднання різнорідних соціально-історичних процесів, що характеризують індустріалізацію у країнах розвинутого капіталізму або ж як сукупність процесів, що супроводжують політичні зміни в країнах «третього світу» [2, с.24-25] Нам імпонує уявлення В.Горбатенка про політичну модернізацію як практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії шляхом поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно і успішно адаптуватися до цілей; диференціацію політичної структури, орієнтовану на створення ефективної інституційно-рольової системи; ослаблення і заміщення традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної й ціннісної системи суспільства [2, с.25]

Таким чином, проблема модернізації залишається в центрі наукових досліджень і сьогодні. З моменту виникнення теорії модернізації з'явилося багато різних поглядів на цю проблему. В Україні з'явилися роботи, в яких робилася спроба осмислити процеси модернізації політичної системи України [3, 4]. Дуже важливо, щоб модернізуючи політичну систему враховувалися особливості суспільства. Політична модернізація має привести до створення такої інституційної системи, яка б швидко реагувала на зміни середовища, адаптувалася до цих змін.

Авторський колектив: *передмова, післямова, розділ 1: 1.1, 1.2, 1.4* – д.політ. н., проф.Кіндратець О.М., *1.3* – д.політ.н., доц. Цокур Є.Г.; *розділ 2* – д.політ.н., проф.Кіндратець О.М., *розділ 3* – д.філос.н., проф. Лепський М.А., *розділ 4:4.1-* д.політ.н., проф. Кіндратець О.М., *4.2* - д.політ.н., доц. Цокур Є.Г., *4.3* – к.філос.н., доц. Ніколаєва Т.Є., *розділ 5: 5.1,5.2* – к.політ.н., доц. Хорішко Л.С., *5.3* - д.політ. н., проф.Кіндратець О.М.; *розділ 6* – магістр політ., асис. Руднева А.О, *розділ 7* – к.політ.н., ст.викл. Мальована Ю.Г., *розділ 8* – к.політ.н, ст. викл. Лепська Н.В., *розділ 9* – к.політ.н, доц. Арабаджієв Д.Ю., *розділ 10: 10.1,10.2* – к.і.н., доц. Горло Н.В., *10.3*– магістр політ., аспір.Грубась В.В., *10.4*– викл.Бабарікіна Н.А.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

1.1 Еволюція уявлень про модернізацію соціальної та політичної системи

Перше завдання, без вирішення якого не може починатися дослідження будь-якого явища, це визначення його суті, визначення основних понять. Поняття «модернізація» є похідним від поняття «модерн» (франц. Moderne) - новітній, сучасний. В XVIII столітті французькі просвітителі використовували це поняття, описуючи перехід до суспільства, побудованого на раціональних засадах. Для того, щоб здійснити це завдання, потрібно було позбутися залишків Середньовіччя (ліквідувати спадкові привілеї аристократії, обмежити владу монарха, відділити церкву від держави). Тоді «модерн» асоціювався із змінами перш за все політичними. Згодом уявлення про те, з яких змін починається модернізація (економічних, соціальних чи політичних), змінювалися. Модернізувати (moderniser - фр.) означає оновлювати, вдосконалювати, змінювати відповідно до сучасних вимог. У середині XX століття починає використовуватися ще одне поняття «модерніті» («цивілізаційне суспільство» - італ. Modernità), яке позначало перехідний стан соціальної системи у напрямку до сучасності.

П. Штомпка вказує на те, що нині існує три визначення поняття «модернізація», а саме:

- всі прогресивні соціальні зміни, коли суспільство рухається вперед відповідно прийнятої шкали покращень;
- досягнення «сучасності», комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVI ст. та досягли свого апогею в XIX-XX ст. (процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, поширення індивідуалізму і мотивації успіху, утвердження розуму і науки і т.п.);
- намагання слаборозвинених країн наздогнати провідні, найбільш розвинені країни, які співіснують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального суспільства [5, с. 170].

Крім цього П. Штомпка вказує не те, що в «історичних» дефініціях модернізація розглядається як синонім вестернізації або американізації. У релятивістському сенсі модернізація означає цілеспрямовані спроби, що здійснюються або більшістю населення, або елітою для того, щоб перевершити існуючі стандарти. Увагу при цьому зосереджується на сутності процесу. «Епіцентри» модернізації не закріплені в якихось суспільствах раз і назавжди, навпаки, вони змінюються. При «аналітичному» визначенні увага звертається перш за все на особливості модернізації у різних сферах життя – економічній, політичній, сфері освіти, релігійній сфері й т.д. [5, с.173,174]

В еволюції теорії модернізації виділяють декілька етапів: друга половина 1950 -х - перша половина 1960 -х рр. На цьому етапі з'являються «класичні» теорії модернізації; критичний етап - кінець 1960-х років та в 1970-і роки. Теорію модернізації піддавали критиці перш за все автори теорій відсталості (залежності), неомарксистки; третій етап «посткритичний» - в 1980-ті роки ХХ ст. відроджуються дослідження процесів модернізації.; на четвертому етапі (кінець 1980-х – по теперішній час) відбувається розвиток неомодернізаційного і постмодернізаційного аналізу. Поштовхом до появи теорій пост- та неомодернізації стали перетворення в країнах Євразії, Центральної та Східної Європи.

Сутність, особливості модернізації, її етапи є предметом дослідження багатьох вчених різних країн світу. В теоріях модернізації описуються процеси, що вже відбулися, дається аналіз та пояснення значення цих процесів для розвитку суспільства; робляться передбачення щодо змін, які мають відбутися, враховуючи тенденції розвитку соціуму; розглядається, обґрунтовується можливість та доцільність використання досвіду модернізації одних країн в інших країнах. Всі ці питання, звичайно, представляють науковий інтерес для нашого дослідження.

Аналіз еволюції уявлень про модернізацію свідчить, що спершу модернізацію почали розглядати як комплексний процес, тобто такий, який проявляється в усіх сферах життя (економіці, політиці, культурі і т.д.). Така модель модернізації отримала назву «лінійна» модель. Основними недоліками цієї моделі модернізації вважається те, що в ній не враховувався досвід «осучаснення» неєвропейських країн та зміни, що постійно відбуваються у внутрішньому та зовнішньому середовищі певного суспільства.

Вивчення практики здійснення модернізації в різних країнах світу привело до появи нових концепцій модернізації, в тому числі до появи моделі часткової або фрагментованої модернізації. Д. Рюшемейер відмічав, що у багатьох суспільствах модернізовані та традиційні елементи переплітаються. Часткова модернізація – це поєднання, співіснування в одному і тому ж суспільстві більш модернізованих і менш модернізованих та традиційних інститутів. Д. Рюшемейер звернув увагу на те, як суспільство-реципієнт реагує на засвоєння «імпортованих елементів» у вигляді сучасних соціокультурних практик та цінностей. Вчений відмічав неоднорідність суспільства-реципієнта. Ця неоднорідність може привести до того, що одночасно з засвоєнням певних нових ролей, норм, частина старих ціннісних орієнтацій в суспільстві-реципієнті залишиться незмінною.

При частковій модернізації можуть виникати невідповідності не тільки між інститутами, всередині інститутів, а навіть у свідомості людини. Такі явища вчені називають амбівалентністю свідомості людини. Для неї характерне те, що одна і та ж людина має суперечливі уявлення відносно чогось, наприклад, відносно бажаного політичного режиму – з одного боку, демократія схвалюється, але одночасно з цим бажаною є і «сильна рука». Психологи такі явища називають «когнітивним» дисонансом.

Концепція часткової модернізації сприяла подальшому розвитку теорії модернізації тому, що, по-перше, це був відхід від лінійного уявлення про модернізації, спроба показати багатоваріантність модернізаційних процесів; по-друге, в даній концепції знайшли відображення реальні проблеми модернізації. Лінійна та часткова (парціальна) моделі модернізації є в дечому схожими. Обидві моделі будуються на системному та структурному підходах до вивчення модернізації суспільства. Концепція часткової модернізації «підготувала ґрунт» для виникнення наступної концепції – «багатолінійної». Характерними особливостями її є визнання: ендогенно-екзогенного характеру модернізації, тобто визнання не тільки впливу внутрішніх факторів на модернізацію суспільства, але і зовнішніх; впливу на модернізацію соціокультурного фактору, який в значній мірі визначає специфіку національних моделей модернізації; визнання того, що різні сегменти суспільства та актори в ході модернізації можуть вести себе по-різному; різних «траєкторій» модернізації та можливості провалів модернізації, повернення до попереднього стану. Це означало відмову від уявлення про модернізацію як неперервний процес сходження до більш досконалого суспільства. В цій концепції визвалася також роль суб'єктивного фактору модернізації, тобто роль політичних еліт, лідерів-реформаторів в перетвореннях суспільства.

Зміна уявлень про модернізацію є закономірним явищем. Однак, певні дослідницькі питання знаходять відображення і в класичних, і в сучасних теоріях модернізації. Одним з таких питань, яке обговорювалося практично на всіх етапах розвитку теорії модернізації, було питання про особливості сучасного (модернізованого) суспільства та питання про те, які стадії в своєму розвитку проходить суспільство на шляху до «сучасного суспільства».

Як правило, «сучасне» суспільство порівнювалося з «традиційним». Традиційне, як і сучасне, розглядається в різних вимірах. В людському вимірі «традиційне» це страх перед нововведеннями, пасивність, схильність до містицизму, не усвідомлення особистої відповідальності, ірраціональна вірність традиції. Для «сучасного» характерна територіальна і соціальна мобільність, раціональне сприйняття світу, високий рівень самоорганізації, здатність до абстрактного мислення, схильність до підприємництва і ризику.

У.Ростоу в своїй роботі «Стадії економічного росту: некомуністичний Маніфест» (1960р.) виділив п'ять основних стадій розвитку суспільства: 1) традиційне суспільство з примітивною технологією, переважаючим землеробством і сімейно-клановими зв'язками; 2) перехідне суспільство, що з'являється як реакція відсталого периферії на розвиток передових країн Центру; 3) підйом, пов'язаний з індустріалізацією, урбанізацією, накопиченням; 4) рух до зрілості, багатогалузевої та технологічної структури економіки; 5) суспільство масового споживання, де економічна структура зміщується в напрямку сфери послуг і виробництва товарів тривалого використання. Згодом він виділив ще і шосту стадію – «пошуку якості» соціального життя. У.Ростоу вважав, що Північна Америка досягла вищої стадії розвитку. Не набагато відстали від неї країни Західної Європи. Інші країни світу мають рано чи пізно пройти цей шлях.

На прикладі переходу від традиційного до сучасного суспільства У.Ростоу пояснив процеси, що відбувалися в суспільстві на протязі тривалого часу, динаміку соціально-економічних та політичних змін. Популярність теорії У.Ростоу обумовлена не тільки її доказовістю, а очевидно, є ще і тим, що в цій теорії була представлена відмінна від марксистської картину руху вперед, розвитку суспільства.

У.Ростоу, як і К.Маркс, використовує поняття «революція», але тільки по відношенню до промислових революцій, а от зміни в соціальній, політичній сфері він називає суттєвими, великими перетвореннями. У.Ростоу вводить поняття «зрушення». Стадія в розвитку суспільства, яку У.Ростоу називав «зрушенням», є третьою стадією в його періодизації. Перші дві - «традиційне суспільство» та «перехідне суспільство», забезпечують перехід до стадії «зрушення», яка характеризується промисловими революціями та суттєвими змінами в соціально-економічній та політичній сферах. Наступні стадії - «зрілості» та стадія «масового споживання», є результатом попередніх перетворень, «зрушень».

В умовах екологічної кризи, глобальних загроз цивілізації модернізація означатиме не тільки пошук шляхів покращення якості життя, але і пошук шляхів збереження вже існуючої якості життя, а можливо навіть виживання. Тому, на думку вченого, має бути ще стадія «пошуку якості» соціального життя. «Модернізовані» країни будуть постійно шукати відповіді на нові виклики, проводити необхідні реформи.

У.Ростоу, як і К.Маркс, економіст, а тому він також пропонував враховувати перш за все економічні критерії змін, однак він не пов'язував їх із способом виробництва. У.Ростоу звертає увагу на зміни структури виробництва, швидкість економічного зростання, технологічні інновації.

Назва роботи У.Ростоу «Стадії економічного росту: некомуністичний Маніфест», в якій він виклав основи теорії модернізації, є свідченням того, що вона задумувалася як теорія, що пропонує інший погляд на розвиток – не марксистський, «не комуністичний». Але при цьому існує певна схожість теорії К.Маркса та У.Ростоу. Як і теорія К.Маркса, теорія У.Ростоу привернула увагу наукової спільноти тому, що містила систему доказів, що підтверджували об'єктивність процесів змін. Ще одна схожість цих теорій – це «однолінійність». Третя схожість – в ці теорії не вписуються певні «нетипові випадки». В.В.Ільїн до слабких сторін марксистського формаційного підходу наряду з іншими відносив його схематичний характер. Він наводить приклади «виключення із правил», що не вкладаються в п'ять фаз розвитку, названі К.Марксом - «азіатський спосіб виробництва», «антична формація». В.В.Ільїн вказує на те, що є багато прикладів відсутності обов'язкового постадійного проходження народами саме п'яти фаз світової історії [6, с.12-15]. Критика уявлень про однонаправленість процесів модернізації суспільства міститься в концепції часткової (фрагментованої) модернізації.

Ряд вчених дають детальний опис «модернізованості» кожної сфери життя. Зокрема, Ш. Ейзенштадт соціальну мобілізацію, а також розподіл ролей, диференціацію вважав ознаками модернізації в соціальній сфері. Вчений

називав ще одну ознаку - рекрутування на різні ролі за допомогою механізмів досягнення, а не аскрипції. Набуття цієї ознаки українським суспільством є дуже важливою умовою подолання кризи та здійснення модернізації. Досягнення означає, що індивід чи група здобуває певний статус завдяки виключно власним успіхам. Аскрипція - це отримання людиною (чи групою) соціального і особистого статусу за рахунок зовнішніх факторів (родинні зв'язки, корупція і т.п.).

В економічній сфері застосуванням наукових знань, на думку Ш. Ейзенштадта, приводить до технологічного зростання. В цій сфері модернізація характеризується зменшенням значення видобувних та розвитком індустріальних, комерційних галузей економіки.

Цікавим для нашого дослідження є бачення Ш. Ейзенштадтом особливостей політичної модернізації. Вчений виділяв такі її особливості: зміну традиційних моделей легітимації верховної влади, що спиралися на надприродні джерела, сучасними; безперервну дифузю політичної влади у напрямку до більш широких мас населення; визнання відповідальності уряду перед громадянами, які перетворювалися на кінцевих носіїв політичної влади; зростання територіального масштабу політичної діяльності внаслідок інтенсифікації владних потенціалів центральних, законодавчих, виконавчих, політичних інститутів.

В сфері культури модернізацію Ш. Ейзенштадт пов'язує з диференціацією головних елементів культурних і ціннісних систем (релігії, філософії, науки); поширенням грамотності та світської освіти; створенням складної інтелектуальної й інституційної системи для підготовки до здійснення спеціалізованих ролей; поширенням засобів комунікації та з їх зростаючим впливом на основні верстви суспільства; становленням нової культурологічної парадигми, що акцентує увагу на прогресі, удосконаленні, ефективності, успіху, природному вираженню своїх можливостей і почуттів, на індивідуалізмі як особливій цінності; появою нових індивідуальних орієнтацій, звичок, характеристик, що виявляють себе в більшій можливості пристосовуватися до дедалі ширших соціальних горизонтів; розширенням сфер інтересів; зростаючою вірою в науку і технологію; зростанням цінності кар'єри і мобільності; формуванням відношення до теперішнього часу як до значимого виміру людського існування [7].

Отже, основними проявами модернізованого суспільства, на думку багатьох вчених, були індустріалізація, урбанізація, диференціація, соціальна мобільність, розвиток засобів масової інформації, зростання грамотності та освіченості, секуляризації, становлення сучасних політичних інститутів, зростання політичної участі. Серед перерахованих проявів модернізації останні два мають безпосереднє відношення до політичної системи. Модернізація розглядалася тривалий час як глобальний процес, в ході якого європейські цінності, інститути та технології поширюються по всьому світу. Слід визнати, що нині така точка зору має багатьох прихильників, хоча вже і не є домінуючою.

«Модернізовані» суспільства – суспільства, які вже побудували консолідовану демократію, ринкову економіку, мають вирішувати нові проблеми, а це вимагає від них пошуку нового інституційного дизайну, оновлення системи цінностей та норм, а інакше вони не будуть здатними реагувати на нові виклики. Нині в розвинутих демократичних країнах відбувається подальший перерозподіл повноважень між центральними та регіональними органами влади, владою та суспільством, на практиці реалізується проект «нового державного управління».

Проблема запозичення досвіду модернізації відноситься до тих проблем, які являються предметом обговорення та дискусій. Дж. Джермані вказує на те, що процес модернізації спочатку розглядався як вестернізація або європеїзація, так як він почався в Європі і поширився в інших країнах. Вчений вважає, що тільки умовно можна припускати, загальносвітову уніфікацію, що зрештою призведе до більшої культурної та соціальної гомогенності. Результатом модернізаційного розвитку буде нова всесвітня цивілізація, що поєднає спадщину як західних, так і незахідних культур. Процес модернізації, на думку вченого, є перманентною революцією, яка не має наперед встановленої кінцевої мети [8, с.464-465].

П. Штомпка теорії модернізації та конвергенції називає продуктом епохи, що почалася після Другої світової війни. Він описує три «світи»: «перший світ» розвинених індустріальних суспільств, «другий світ» авторитарних «соціалістичних» товариств на чолі з Радянським Союзом; «третьій світ» постколоніальних суспільств Півдня і Сходу, багато з яких затрималися у своєму розвитку на доіндустріальної стадії [5, с.171]. Вчений задається питання - як теоретично обґрунтувати, пояснити соціальні зміни в таких неоднорідних і зовсім різних глобальних утвореннях, беручи до уваги зростаючий взаємовплив і взаємозалежність «першого», «другого» і «третього» світів? Класичні теорії модернізації зосередили свою увагу на контрасті між «першим» і «третьим» світами, а теорія конвергенції, як теорії посткомуністичного переходу головною темою аналізу вибрали розрив між «першим» і «другим» світами [5].

Контраст і порівняння дають можливість виявити відмінності країн, що належать до різних «світів». Крім, того, як вважають М. Доган та Д. Пелассі, порівняння звільняє від етноцентризму. Однак, далеко не всі дослідники модернізації змогли уникнути етноцентризму. Країни «першого» світу багатьма вченими і донині розглядаються як певний еталон для країн, що належать до інших двох світів. Це в свою чергу веде до розробки моделей переходу до цінностей, інститутів країн «першого» світу, а на практиці до нав'язування таких моделей.

Історики показали, як зіставлення з іншими державами часом створює передчасні колективні устремління в стабільних режимах. Колишня Європа дає чисельні наочні приклади такого руйнівного впливу, і не дивно, що так багато країн третього світу прагнуть захистити себе від усього, що їм представляється небезпечною заразою [9, с.7,8] На думку М. Догана і Д. Пелассі, політичні лідери часто самі є ініціаторами такого наслідування. Це проявляється з усією очевидністю в країнах третього світу, де ціле покоління правителів намагалося

застосувати моделі, розроблені для передових країн, західних чи східних. Ще в більшій мірі це властиво європейським країнам. Пов'язані між собою різноманітні економічними і соціальними проблемами вони прагнуть використовувати рішення, що виявилися вдалими в сусідніх країнах. [9, с.8]

Вплив на появу нових теорій мали ті трансформації суспільства, що відбувалися в постколоніальних країнах, країнах Східної Азії та країнах Центральної та Східної Європи, колишнього Радянського Союзу. Деякі факти із новітньої історії теж дають підстави сумніватися в лінійності розвитку. Так відновлення домодернізаційних соціальних відносин в ряді республік Середньої Азії після розпаду СРСР та ліквідації соціалістичної системи дозволяють говорити про нелінійний характер розвитку. Хоча, на нашу думку, навряд чи можна посилаючись на ці приклади, заперечувати модернізацію як явище. «Домодернізаційні стосунки» в цих республіках зберігалися в «латентному» стані і за соціалістичних часів (племінна структура суспільства, характер сім'ї). Багато старих традицій зберігалося, просто імітувалася згода з тими традиціями, які «створювалися» за радянських часів, «приймалися правила гри» нав'язані владою. Тому так швидко і були «відновлені» старі, домодернізаційні відносини. Хоча певні зміни все ж таки відбувалися під впливом освіти, соціалізації. Однак, індустріалізація, освіта і т.п. не відвернули зворотній рух в соціально-політичній сфері. Деякі вчені, аналізуючи подібні явища, роблять наступний висновок - сучасна модернізація може здійснюватися в окремих сегментах, не приводячи до зламу традиційних суспільних структур.

Думка про те, що окремі сфери суспільства розвиваються, а інші ні, або ж навіть деградує, не нова. Ще у XIX ст. про це говорив О.Конт - прогрес в різних сферах життя суспільства не співпадає.

Р.Інглетарт в роботі «Модернізація і постмодернізація» теж вказував на те, що соціальні перетворення не носять лінійного характеру. На його думку, те, що перехід від аграрного суспільства до індустріального породжує можливість ряду змін, не означає, ніби яка-небудь тенденція зберігатиметься до нескінченності. Досягнувши у своєму розвитку якоїсь точки, вона починає йти на спад. Вчений вважає, що модернізація не являється винятком. В останні десятиліття зрілі індустріальні суспільства вийшли у своєму розвитку на поворотну точку та стали рухатися в новому напрямку, який можна назвати «постмодернізацією». Постмодернізація, на думку Р. Інглетарта, являє собою більш пізню стадію розвитку, яка характеризується зовсім іншим комплексом переконань і вірувань, ніж модернізація [10, с.262].

Оцінка наслідків постмодернізаційних змін в соціальній теорії не однозначна: з одного боку, критикується право Заходу диктувати світові свою волю, визнається значення локальних культур і цивілізацій, їх «право на власну долю», заперечується концепт всесвітньої історії як історії, що йде в напрямку, відкритому Заходом; з іншого боку, стверджується задоволеність Заходу своїм становищем, його байдужість до долі «маргіналів», до яких Заходу більш немає діла. У постмодернізаційних теоріях чітко представлена перевага локального над універсальним, можливість безлічі шляхів, і, разом з тим, ідеї глобалізму,

що втрачають виразний сенс через домінування інтересу до локального і маргінального [11, с.6].

Отже, вивчати особливості модернізації, що відбувається нині, треба враховуючи як класичні, так і сучасні теорії модернізації, а також ті дискусії щодо модернізації, які не припиняються і сьогодні.

1.2 Умови та особливості модернізації політичної системи

Серед теорій модернізації можна виділити теорії, в яких розглядається модернізація соціальної системи (суспільства в цілому), а також теорії політичної модернізації. Теорії модернізації соціальної системи, а не тільки теорії модернізації політичної системи (частіше вживається поняття «політична модернізація»), являються цінними для нашого дослідження, оскільки політична система є елементом соціальної системи. Часто специфіка політичної модернізації в окремій країні зумовлена саме особливостями модернізації інших підсистем суспільства (економічної, культурної, соціальної). З іншого боку, кожна з підсистем є відносно самостійною.

Згідно Питириму Сорокіну будь-які системи володіють декількома фундаментальними властивостями. Вчений нарахував їх п'ять:

- будучи такою собі єдністю, системи мають певний ступінь автономії та внутрішньої саморегуляцію (на зразок рівноваги в механіці). Вони володіють також певним ступенем незалежності від зовнішніх умов або імунітетом до них (більшою чи меншою мірою) ;
- у системи є певна можливість вибору способу реагування на безліч різних чинників роздратування ззовні;
- систему неправильно інтерпретувати як «іграшку» лише зовнішніх умов;
- функціонування, зміна і доля системи визначаються не тільки і не стільки зовнішніми обставинами (за винятком катастрофічних випадковостей), а самою її природою і відносинами між її частинами. Будь-яка система є автономною, саморегульованою, самоврядною або збалансованою єдністю. Життєвий шлях системи багато в чому заданий вже в момент її народження;
- не можна пояснити зміну частин (або факторів) у системі зміною однієї якої-небудь іншої частині (або фактора) , так як система складається з багатьох складових частин.

Політична система та її модернізація може бути відносно незалежною від змін в економіці, соціальній сфері, а іноді саме модернізація політичної системи політиками-реформаторами зумовлюють кардинальні зміни в інших, неполітичних, сферах життя. За П. Сорокіна, в певний момент своєї історії система повинна пережити свою внутрішню зумовлену зміну. Тоді, коли вона розпочинається, всі головні складові частини системи змінюються.

Необхідною умовою переходу системи на інший рівень є її відкритість. Основною метою політичної системи є збереження стійкості та виживання за допомогою адаптації до середовища. Для підтримки внутрішньої стабільності

система повинна постійно реагувати на порушення її балансу із зовнішнім середовищем (принцип «гомеостатичної рівноваги»).

Всі системи реагують на зміни середовища, але по-різному. Наприклад, тоталітарні системи намагаються контролювати зовнішнє середовище настільки, щоб уникнути будь-яких вимог, які суперечать уявленням про належний стан суспільства. Зміни можливі, але вони не мають суперечити державній ідеології. Всі зміни, що виходять за рамки проекту побудови «ідеального» суспільного устрою, сприймаються, як такі, які потрібно знищити, а ті, хто вимагає таких змін, оголошуються ворогами народу. Тобто, при такій системі траєкторія розвитку задана, модернізація можлива тільки в рамках певного «коридору», визначеного політичною елітою.

Відомий політичний філософ і соціолог Зігмунт Бауман вважає, що найважливішою рисою сучасності є ненаправленість змін. Він для характеристики сучасності використовує поняття «модерність, що тече». З.Бауман пропонує наступну життєву стратегію - гнучкість і підозра до всіх довготривалих обов'язків; не приймати довгострокових зобов'язань, тому що вони будуть обмежувати нові шанси, нові можливості, які неминуче з'являться в майбутньому [12]. Схожої точки зору дотримується і Р. Інглегарт. Вчений вказував на те, що оскільки поведінка людини багатогранна і піддається впливу з боку багатьох факторів, що діють на самих різних рівнях, то будь-яка спроба дати точний прогноз, що не допускає варіантів, терпить невдачу [10, с.261].

На наш погляд, запропонований підхід до модернізації З.Бауманом виключає «кінець історії» в марксистському розумінні – «комунізм», і в розумінні Фукуями, який по суті розумів під «кінцем історії» «ліберальну демократію без кордонів».

Не так давно в науковий обіг ввійшло поняття «креативна раціональність» (Дж. О'Коннела), а також поняття «інноваційна модернізація». Поняття «інновація» визначають по-різному. Із численних визначень цього поняття розглянемо два визначення, які в найбільшій мірі дають можливість зрозуміти суть інноваційної модернізації. Інновація – це явище культури, якого не було на попередніх стадіях її розвитку, але яке з'явилося на даній стадії і одержало в ній визнання («соціалізувалося»); закріпилося (зафіксоване) у знаковій формі й (або) у діяльності за допомогою зміни способів, механізмів, результатів, змістів самої цієї діяльності. Або ж поняття «інновація» визначають як вироблення, синтезування нових ідей, створення нових моделей дії, цінностей, політичних програм, що мають часто індивідуальний і неповторний характер. Словосполучення «інноваційна модернізація» означає модернізацію, яка не мала аналогів до цього; модернізацію, що передбачає нові моделі дій, вироблення нової системи цінностей, зміни тих способів, механізмів діяльності, що застосовувалися на попередніх етапах розвитку суспільства.

Ознакою інноваційної модернізації в країнах Сходу є відмова від деяких традиційних цінностей, уявлень. Це країни, в яких дуже цінуються традиції, а тому відмова навіть від деяких (далеко не всіх) традиційних уявлень, є «революційним» явищем. Ця «революція» є необхідною для того, щоб система

вижила та зберегла здатність виконувати функції в умовах суттєвих, швидких змін середовища.

Інноваційна модернізація можлива тоді, коли долається страх перед нововведеннями, усвідомлюється особиста відповідальність за те, що відбувається в суспільстві не тільки представниками влади, але і громадянами.

Якщо визнати те, що перетворення в суспільстві не припиняються, а їх направленість визначається обставинами, які важко передбачити, то тоді, очевидно, політична система, повинна бути надзвичайно чутливою до змін середовища. Ця задача цілком реалістична, така, яку сучасні політичні системи можуть виконати. Для цього просто потрібно максимально використати ті можливості, які дають сучасні комунікаційні, інформаційні системи. Не так давно з'явилися і в деяких країнах успішно діють електронні уряди. Соціальні мережі дають можливість громадянам обговорювати соціальні, політичні проблеми, а владі враховувати їх настрої, думки, ще до того, як вони приведуть до формування протестних настроїв та спровокують антиурядові виступи. Використання сьогодні цих способів взаємодії політичної системи із середовищем можна назвати інноваційним, оскільки це є новим явищем культури спілкування влади і суспільства.

Дійсно «відкриті» політичні системи здатні краще реагувати на вимоги зовнішнього середовища. Суспільне обговорення проблем, пошук альтернатив рішень, дає можливість повніше врахувати вимоги та знайти найбільш адекватний спосіб реагування, модернізації системи. Специфіка модернізації обумовлена факторами, що впливають на її здійснення.

В теоріях політичної системи, які були розроблені в 1950-60-і рр. американськими політологами Д. Істоном, Г. Алмонд і К. Дойчем, відкритість системи розглядаються через її взаємодію з середовищем. Кожний з названих авторів теорії політичної системи звертав увагу на певні аспекти цієї взаємодії. Д.Істон описав сигнали (імпульси), що йдуть з середовища та інформують про проблеми, конфлікти, незадоволення чи, навпаки, задоволення рішеннями, діями політичних інститутів («вхід») та реагування на ці сигнали політичної системи («вихід»). Істон описує взаємодію політичної системи з середовищем використовуючи такі поняття як «реакція» системи на вплив середовища та «зворотній зв'язок». За Істоном, функціонування політичної системи включає чотири фази: «вхід», тобто вплив зовнішнього середовища на політичну систему в формі вимог і підтримки; «конверсія» (або «перетворення») соціальних вимог у альтернативні рішення, що є певним реагуванням уряду на вимоги суспільства; «вихід» - прийняття рішень та їх реалізація; результати діяльності уряду впливають на зовнішнє середовище через «петлю зворотного зв'язку». Отже, політичну систему можна вважати «відкритою системою», якщо вона постійно одержує імпульси від навколишнього середовища та реагує на них.

К. Дойч розробив модель функціонування політичної системи як сукупності інформаційних потоків, яка побудована на основі принципу зворотного зв'язку. У його моделі політичної системи виділяються чотири блоки, пов'язані з різними фазами проходження інформаційно-комунікативних

потоків: 1) отримання і відбір інформації; 2) обробка та оцінка інформації; 3) прийняття рішень; 4) здійснення рішень із зворотним зв'язком.

В запропонованій Г. Алмондом функціональній моделі політичної системи більш детально розглядається її взаємодія з зовнішнім середовищем, а також процеси в рамках самої системи. Вчений виділяє три рівні аналізу політичної системи. Перший рівень – «рівень процесу». Цей рівень пов'язаний з «входом» (з впливом середовища на політичну систему). Політичні інститути здійснюють наступні функції: артикуляції інтересів (цю функцію виконують групові об'єднання); агрегування інтересів (партії); вироблення політичного курсу (парламент); здійснення політики (виконавча адміністрація); арбітражу (судові органи).

На другому рівні – «рівні системи», відбувається адаптація суспільства до політичної системи. Адаптація не завжди вимагає радикальних змін системи. Часом для її нормального функціонування достатньо просто її відтворювати. На рівні системи здійснюється функція соціалізації індивідів, тобто засвоєння цінностей. Цю функцію виконують такі соціальні інститути, як сім'я, школа, церква. Важливою функцією є функція рекрутування прихильників або супротивників системи, активних і пасивних громадян. Серед активних громадян визначаються ті, хто професійно займатиметься політичною діяльністю. Функція політичної комунікації виконується ЗМІ та іншими організаціями, які часто не тільки поширюють інформацію, а ще здійснюють пропаганду та маніпулюють свідомістю мас.

На третьому рівні – «рівні управління», вирішуються завдання, пов'язані з управлінням колективними ресурсами суспільства: «добування» ресурсів; їх структурне регулювання (перекиданням з одних соціальних сфер і галузей економіки в інші); їх розподіл.

В теорії Алмонда детально описані функції, які виконує політична система. Це робить її зручною для використання в порівняльних дослідженнях політичних систем, в тому числі й для вивчення модернізації політичної системи.

Теоретичною базою дослідження модернізації політичної системи являються роботи С. Ліпсета «Політична людина» (1960), Д. Аптера «Політика модернізації» (1965), Г. Алмонда і Д. Пауелла «Порівняльна політологія. Підхід з позицій «концепції розвитку» (1966), Л. Пай «Аспекти політичного розвитку. Аналітичне дослідження» (1966), Д. Растоу «Світ націй» (1967), Ш. Ейзенштадта «Модернізація: протест і зміна» (1966), С. Хантінгтона «Політичний порядок в суспільствах, що змінюються» (1968) та інші.

Основна увага багатьох вчених, що досліджували політичну модернізацію в 60-і роки ХХ ст., була зосереджена на проблемі «стабільності» політичного розвитку як передумови для соціально-економічного прогресу.

Дослідники еволюції теорій модернізації політичної системи зазвичай виділяють два напрямки - консервативний та ліберальний, представники яких по-різному визначають фактори, що забезпечують стабільність системи.

Представники «консервативного напрямку» (С. Хантінгтон, Х.Лінц та інші) головною проблемою модернізації вважають те, що інституціоналізація політичної активності відстає від мобілізації населення. І хоча інтереси артикулюються, але через відсутність навиків впливати на процес прийняття рішень, управління, відбувається загострення соціальних, політичних конфліктів. Дестабілізація ситуації не дозволяє вирішити ті проблеми, які провокують масові виступи громадян.

Прихильники «ліберального» напрямку (Г. Алмонд, Р. Даль, Л.Пай) вважали, що важливим завданням, вирішення якого сприятиме формування політичного співтовариства, є створення відкритої соціальної та політичної системи. Цих вчених не лякала можливість інтенсифікації соціальної мобільності, навпаки, вони вважали її позитивним явищем. Міру залученості населення в систему політичного представництва вчені називали головним критерієм політичної модернізації. Успіх модернізації при цьому пов'язувався з налагодженим діалогом між елітою і населенням, з конкуренцією еліт та залученістю пересічних громадян у політичний процес.

Визначити те, представники якого напрямку (консервативного чи ліберального, є праві, складно. Абсолютної істини не існує. В кожній країні, в якій відбувається політична модернізація, кінцевий результат перетворень залежить від численних факторів.

Слід визнати, що, по-перше, інституціоналізація політичної активності є важливою умовою успішного здійснення модернізаційного проекту, оскільки вона дає можливість налагодити суспільний діалог, дійти згоди щодо майбутнього суспільства; по-друге, мобілізація населення часом стає чинником прискорення інституціоналізації. Зокрема, це відбулося в Україні під час «Революції гідності». Спонтанні виступи населення привели до створення нових організацій. Хоча негативні явища (як то розбій, використання насилля тощо) під час масових протестних виступів спостерігалися. Можливо, саме ці негативні явища змусили тих, хто хотів позитивних змін політичної системи, взятися за створення організацій, а значить і за вироблення правил боротьби за демократію.

Своєрідність культури народу, конкретні обставини та проблеми, з якими стикається суспільство, не дозволяє механічно «перенести» існуючу в розвинутих країнах світу модель політичної системи, оскільки це не дасть очікуваного результату. Вивчення та запозичення досвіду побудови сучасної політичної системи не означає просте копіювання чужого зразку.

Особливу актуальність для України, країни, в якій перехід до демократії затягнувся настільки, що існує загроза його зриву і повернення до авторитаризму, мають дві концепції - «консолідації демократії» та «завершеного демократичного переходу». Х. Лінц та А. Степана вважали, що демократичний перехід можна вважати завершеним тоді, коли досягнута певна згода з приводу політичних процедур зміни уряду; коли його прихід до влади є результатом вільного голосування народу; коли *de facto* уряд отримує важелі влади для розробки нової стратегії та коли *de jure* створені новою демократією виконавча, законодавча і судова влада не повинні передавати

іншим органам свої функції [13.с.3] Консолідована демократія, на думку вчених, характеризується наступним: по-перше, жоден впливовий політичний актор не намагається досягати своїх цілей антидемократичним шляхом (вимір поведінки); по-друге, суспільство демократично консолідоване, якщо більшість населення орієнтоване на вирішення соціальних проблем в рамках демократичних процедур та інститутів (вимір орієнтації); по-третє, урядові та опозиційні сили долають конфлікти між собою лише на основі встановлених правових норм і законів (конституційний вимір). Тільки тоді, коли демократії притаманні ці характеристики, її можна вважати консолідованою, а перехід до демократії завершеним.

Модернізація політичної системи повинна привести до зростання її адаптованості, а це означає підвищення здатності швидко та адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики, пристосовуватися до мінливих умов життя. Консолідація демократії позитивно впливає на адаптованість політичної системи та швидкість її реагування на зміни середовища, на виклики тому, що високий рівень довіри до інститутів влади та міжособової довіри сприяє консолідацію зусиль з метою подолання труднощів. Такий рівень довіри існує тоді, коли всі учасники політичного процесу дотримуються правил (правових норм і законів).

1.3 Теоретико-інституційний вимір політичної модернізації

Швидкоплинність та мінливість суспільно-політичних процесів в сучасному світі вимагає новітніх методів адаптації політичної системи до наявних умов існування держави та суспільства.

Якщо прикласти ці теоретичні схеми до ситуації у сучасному світі, то доречним буде розглянути в якості прикладу процесу стимулювання держав до розвитку із боку зовнішнього середовища – процес модернізації.

Політична модернізація може бути визначена як практичне втілення методів раціоналізації влади і політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків; ослаблення і заміна традиційних еліт модернізаційними [14, с.406].

Процес модернізації, на думку західного політолога С. Блека, поділяється на кілька стадій:

- 1) усвідомлення мети;
- 2) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- 3) період трансформації;
- 4) інтеграція суспільства на новій основі [14, с.407].

Суттєвою вадою цієї теоретичної конструкції є акцентування уваги на елітарному характері модернізації. Тобто модернізаційні процеси відбуваються за ініціативою та активною участю еліти суспільства, і лише потім (після здійснення необхідних змін у формальних політичних структурах) відбувається інтеграція суспільства на нових засадах.

Взагалі, переконливі успіхи західноєвропейських та північноамериканських країн у напрямку вдосконалення технологічної бази та підвищення рівня життя населення призвели до виникнення феномену так званого «наздоганяючого розвитку». Мова йде про намагання країн так званого «третього світу» досягти рівня розвитку, що може порівнюватися з рівнем розвинених держав, для забезпечення умов для рівноправного співробітництва.

«Наздоганяючий розвиток» є окремим випадком концепції модернізації. В теоретичному плані можуть бути виділені три основні групи концепцій модернізації [15, с.18-21]:

1. Теорія особливого шляху. Ряд авторів доходять висновку, що країни Організації економічного співробітництва та розвитку – є історичним унікалом, структура і результати якого не є універсальними. На підтвердження наводиться іманентна межа росту, яка явно не допускає розповсюдження на весь світ західного способу виробництва з його розходом ресурсів і навантаженням на оточуюче середовище. Іншими обмежувачими факторами вважаються політичні навантаження, проблеми національного розпаду, етнічних конфліктів і масових змін, що звідси витікають.

2. «Модель шляхів, що розходяться». Теорії цієї групи розглядають біфуркації суспільного розвитку у критичних поворотних точках. Мова йде про можливість розвитку суспільств у напрямку регресії, стагнації чи трансформації після кризової ситуації, що призвела до руйнування традиційної суспільної структури.

3. Модель різних шляхів розвитку в рамках специфічної групи суспільств. Г.Еспінг-Андерсен в книзі «Три світи соціального капіталізму» розрізняє три шляхи розвитку сучасних модернізованих суспільств. Перший шлях – ліберальна держава добробуту (соціальний капіталізм) в англосаксонських демократіях. Другий – корпоративні консервативні соціальні держави: Германія, Франція і інші країни континентальної Європи. Третій – соціал-демократичні соціальні держави Скандинавії. Поясненням такої різниці у шляхах розвитку близьких за своїми характеристиками країн виступає різниця у формах мобілізації класів, політичних класових коаліцій і відповідних ним традицій і стилів політики. Посткомуністичні країни, на думку М.Бріє, також розвиваються за трьома різними шляхами. Східна Німеччина – особливий випадок «направленого ззовні» перенесення інститутів (мова йде про розповсюдження політико-економічних структур, що були сформовані у ФРН, на приєднанні східні території). В інших країнах – Польщі, Угорщині, Чехії, можна спостерігати «імпорт інститутів, що управляється ендогенно». Тобто модернізація здійснюється шляхом вибіркового запозичення демократичних інститутів інших розвинених країн. Третій шлях – «аномійно-спонтанна еволюція», яка характерна для Росії і являє собою поєднання державно-соціалістичних і господарсько-тіньових елементів. У цьому випадку стабільність результатів трансформації є не безсумнівною.

Таким чином, автори багатьох концепцій модернізації зосереджують свою увагу на тому, що «наздоганяючий розвиток» відбувається шляхом імпорту західних інститутів, який не завжди є успішним, тому що останні не

сприймаються членами суспільств, які трансформуються, як такі, що можуть діяти у їх внутрішньому середовищі. Це і зумовлює точку зору деяких дослідників проблем модернізації, щодо можливості розвитку суспільств, що модернізуються, і у напрямку прогресу, і у регресивному напрямку.

Недоліки модернізації можна простежити на прикладі трансформації політичної підсистеми російського суспільства. В.В. Лапкін та В.І. Пантін стверджують, що «для Росії було характерним впровадження нових політичних інститутів без попереднього формування у суспільстві демократичних цінностей і орієнтацій. Головною особливістю російського транзиту є відсутність довгострокової, інтенсивної та стійкої взаємодії між елітою, різними її угрупованнями і основною масою населення, а також єдиної ціннісної системи, що сприймається як елітою, так і іншими прошарками суспільства, що призводить до глибокого ціннісного розмежування між елітою та масами (особливо, коли мова йде про політичні цінності). Відчуження великої частини населення Росії від політичних інститутів, що формуються всупереч вітчизняній традиції, створюються елітою і, на думку пересічного громадянина, для еліти – причина незадоволеності росіян процесом демократизації» [16, с.73].

Отже, розвиток за західним взірцем (модернізація) не може бути успішно реалізованим всіма без винятку країнами світу, оскільки, зміни на інституційному структурному рівні вимагають сприйняття багатьох західних цінностей, які не є характерними, наприклад, для східних суспільств. Це і призводить до появи того роду конфліктів, які за С. Хантінгтоном прийнято називати міжцивілізаційними.

Втім, якщо витoki конфлікту між західними країнами та країнами ісламу лежать переважно у ціннісній площині, що утворюється різницею у релігійних настановах, та традиційним протистоянням між християнством та ісламом у боротьбі в тому числі і за світове панування, то цікавим є розгляд особливостей модернізації у країнах Сходу, які не належать до ісламського світу.

Перш за все зазначимо, що суспільство перебуває та змінюється у просторі і часі. Але окрім фізичного простору і часу, існує і соціальний простір і час. Соціальний простір є багатовимірним. Про цю характеристику соціального простору, у відношенні до представників окремих соціальних утворень, писав П. Сорокін у роботі «Соціальна та культурна мобільність». Він зазначав, що у різних спільнотах індивід може мати різні соціальні статуси. Отже, соціальний простір має багато параметрів (у Сорокіна це вертикальні та горизонтальні параметри) [17, с.300].

Різні суспільства, які характеризуються схожими ознаками у окремих сферах: спільність культурних характеристик, схожість політичного устрою, спорідненість економічного ладу, функціонують у єдиному соціальному просторі, маючи приблизно однакові статуси. Інші суспільства мають статуси вищі або нижчі у окремих вимірах соціального простору. Врешті-решт загальний вид розміщення суспільств у соціальному просторі постає, як близьке розташування суспільств, які мають близькі характеристики за вищеназваними ознаками, і відповідно їхню віддаленість від інших груп суспільств з іншими

характеристиками. Тоді процес модернізації можна уявити, як процес зближення суспільств у соціальному просторі. Разом з тим, суспільства, які займають взірцеве положення не бажають, щоб за деякими статусами – здатність впливати на світові політичні процеси, доля участі у світовій економіці, тощо, вони наблизилися до них. Тобто, декларована мета модернізації не може бути досягнута.

Ще одним виміром соціального світу є соціальний час. Суспільства, що належать до західного та східного світів мають різне «відчуття» часу. Західна концепція прогресу багато в чому спиралася і спирається на лінійне розуміння часу, яке виникло у християнстві. Саме тому вважається, що суспільство розвивається, змінюючись, набуваючи нових знань, вдосконалюючи засоби праці, перетворюючи цінності. І модернізація, як засіб розповсюдження західної моделі прогресу, не є прийнятною для східних суспільств, для яких розуміння часу є циклічним, і тому кожен новий етап розвитку – це те, що вже було, але має інший вигляд. Таким часосприйняттям можна пояснити прихильність членів східних суспільств до традиційних цінностей і вдале їхнє застосування у сучасному житті. Людина східного світу не прагне до перетворення того, що надається їй суспільством під час її включення до нього. Це реалізується завдяки наявності так званого принципу «у-вей», сформульованого у Давньому Китаї. Він включав вимогу до невтручання у хід природного процесу. Для традиційних землеробських культур подібні принципи відігравали важливу регулюючу роль. Вони орієнтували на пристосування до зовнішніх природних умов. Разом з тим принцип «у-вей» виступав особливим способом включення індивіда до соціальних структур, які традиційно відтворювалися на протязі життя ряду поколінь. Цей принцип виражав настанову на адаптацію до соціального середовища, що склалося, і виключав прагнення до цілеспрямованого перетворення, вимагав самоконтролю і самодисципліни індивіда, що включався в ту чи іншу корпоративну структуру [18, с.17].

Велика кількість країн Південно-Східної Азії демонструють значні успіхи у економічній діяльності, що можуть співставлятися із відповідними показниками економік розвинених країн світу, і разом з тим зберігають свої традиційні цінності. По суті відбувається формування особливого типу взаємодій, що регулюються нормами, характерними для сучасних західних суспільств, які є чисто інструментальними, тими, що застосовуються у сфері бізнесу чи взаємодії із зовнішнім середовищем. Ці норми не можуть застосовуватися у інших ситуаціях взаємодії, а отже, не порушують традиційної ціннісно-нормативної структури. А.Д. Богатуров та А.В. Виноградов, пояснюючи подібний феномен вводять поняття конгломеративного суспільства та анклав. «Конгломеративні суспільства – це утворення, для яких є характерним тривале співіснування і стійке відтворення пластів різнорідних моделеутворюючих елементів і заснованих на них відносинах. Ці пласти утворюють всередині суспільства анклав, організаційна ефективність яких дозволяє їм вижити в рамках обрамляючого суспільства-конгломерату, зберігаючи між собою незмінні, або мало змінні пропорції... Імпульси новацій

не призводять до виникнення на місці конгломеративного суспільства однорідної соціокультурної амальгами «сучасного» типу. Вони ведуть до оновленої, але знову ж таки конгломеративної спільноти, кожна із складових якої, сприйнявши свою долю історичних новацій «нарізно», не втрачає своєї «окремої» сутності... У випадку етнічно гомогенних конгломератів можна говорити про анклав «традиційної» та «сучасної» поведінки, які у різних системах демонструють одні й ті ж самі індивіди (наприклад, китайці у відносинах в бізнесі, і опинившись у селі)» [19, с.61,65-66].

Модернізація у її західному варіанті спрямована багато в чому не тільки на покращення деяких аспектів економічного та політичного життя країн, що розвиваються, а й на вкорінення західних цінностей у суспільну свідомість. Вплив на духовному рівні є значно більш ефективним, ніж практичне втручання у розвиток суспільства.

Але таким чином, відбувається не розвиток тієї чи іншої системи, а її фактичне знищення, яке стає тим більш остаточним, чим більшого руйнування ціннісних орієнтацій, підсвідомих смислів, що впливають на існування і розвиток суспільств. Про це ще на початку ХХ століття писав відомий антрополог Б. Маліновський: «Повсюди одне і теж фактичне прагнення знищувати, викорінювати, спалювати все те, що шокує діє на нашу моральну, гігієнічну та просто провінційну чуттєвість, повсюди одне й теж невігласне та дурне нерозуміння того, що кожна риса культури, кожен звичай та вірування представляють собою деяку цінність, виконують соціальну функцію, мають позитивне біологічне значення. Знищить традицію і ви позбавите соціальний організм його захисного покрову і приречете його до повільного неминучого процесу вмирання» [3, с.4].

До того ж сучасна модернізація сприяє впровадженню таких моделей розвитку, які вже є відпрацьованими сучасними розвиненими суспільствами. В решті-решт модернізація країн, які прагнуть цього, перетворюється на постійні спроби наздогнати країни-взірці. А.Н.Данілов з цього приводу пише: «Трансформація, яку ми спостерігаємо сьогодні у багатьох країнах, - це поки єдиний в історії випадок, коли велика група країн намагається відтворити на своїх територіях історично вже застарілий та кризовий соціально-культурний досвід інших країн» [21, с.13].

Українські науковці В.П. Андрущенко та В.С. Лутай вважають, що розв'язання головних суспільних суперечностей здійснюється по-перше різними способами на різних історичних етапах, і, по-друге, в кожного народу, нації, в тому числі і української, ці проблеми розв'язуються специфічно, тому не можна механістично переносити чужі моделі реформування суспільства в Україну. Причому це не заперечує загальній стратегії діяльності всього людства, а свідчить лише про те, що загальні для всіх вимоги цієї стратегії обов'язково виявляються в різних своїх формах – певного типу культури, національного менталітету, унікальності кожної особистості [22, с.11].

Очевидно, що процес модернізації країн другого та третього світу ніколи не мав благодійного характеру, і його основною метою було вироблення механізмів включення цих держав до загальносвітової взаємодії у економічній

та політичній сфері, але завжди на других ролях. Е Тоффлер зазначає: «Там, де раніше цим товаром (нафтою – Є.Ц.) не торгували, ціна, встановлена при першій угоді була визначальною. І ця ціна спиралася не так на економічні фактори: вартість, прибуток або конкуренцію, скільки на відповідну військову та політичну силу» [23, с.84].

Явище, яке породжене модернізацією і яке сприяє збереженню тенденцій до модернізації великої кількості соціальних систем, що входять до сучасного світу, має назву глобалізація. Проте однозначної думки, щодо зв'язку між модернізацією (точніше її неорганічною формою, тобто модернізацією в країнах другого та третього світів), не існує [14, с.410]. Таким чином, на інституційному рівні, процес модернізації, зокрема модернізації політичної системи країни, являє собою складне, історично та ментально обумовлено поєднання різноманітних теорій та технологій адаптації систем володарювання до актуальних умов та вимог суспільно-політичного життя.

1.4 Види модернізації політичної системи

На характер модернізаційних процесів впливають умови, в яких здійснюється модернізація; особливості політичних сил, які виступають суб'єктами модернізації, та особливості їх взаємодії; тривалість демократичного транзиту (вона може бути різною в різних країнах. Затягування політичної модернізації часом приводить до її провалу, оскільки виникає втома суспільства, зростає розчарування народу і т.п.). Слід враховувати також те, чи є модернізація наслідком революції, чи результатом реформ, еволюційного розвитку; які – внутрішні чи зовнішні чинники, спонукають до модернізації. Комбінація перерахованих факторів може бути різною. Інститути, що історично склалися, культура та національний менталітет, на думку багатьох вчених, значною мірою визначають те, якою буде модернізація політичної системи.

Звичним є поділ модернізації на два основних види. Перший – це органічна модернізація, що здійснювалася в країнах Західної Європи та Північної Америки, тобто в тих країнах, в яких вперше сформувався феномен «сучасного суспільства». Перехід до нього називають «органічним». В.Горбатенко вказує на те, що органічність процесу суспільних змін у таких країнах пов'язана з демократичним характером суспільних змін, що виростає з попередніх структур, інститутів і охоплює всі сфери життя та сприймається більшістю того чи іншого суспільства як природній. У країнах, які стали на шлях переходу до сучасного суспільства пізніше, вважається, модернізація мала вже «вторинний», «неорганічний», «навздогінний» характер (оскільки особливості «навздогінної» модернізації вже розглядалися, тут ми не будемо описувати цей вид модернізації). Вважається, що «неорганічна» модернізація була властива країнам «третього світу». Сьогодні для багатьох таке уявлення про модернізацію є «азбучною істиною», яка не підлягає перегляду.

На наш погляд, поняття «неорганічна» модернізація можна використовувати лише у тому випадку, коли модель модернізації суспільства нав'язується ззовні, іншими країнами, без врахування цивілізаційних

особливостей «країни-реципієнта» або ж нав'язується елітою народу, що не приймає змін. В іншому випадку визначення модернізації в незахідних країнах як «неорганічної» буде свідченням етноцентризму та відмови від визнання існування багатоваріантності модернізації.

В будь-яких країнах (демократичних чи авторитарних) виникає потреба реформування. Усвідомлення необхідності реформування може бути зумовлене різними факторами – кризою; внутрішніми і зовнішніми загрозами стабільності, безпеці; появою проблем і викликів, які вимагають реагування, і т.п. Не обов'язково шлях виходу має бути «підказаним» чи «нав'язаним» іншими державами. Хоча в запозиченні немає нічого поганого, якщо це не суперечить інтересам суспільства. Відмовлятися від вивчення та запозичення досвіду вирішення проблем, багато з яких сьогодні носять глобальний характер, дозволяють собі лише держави, що проводять ізоляціоністську політику. Таких держав в умовах глобалізації не так і багато.

Багато з тих вчених, які досліджують авторитарну модернізацію, вважають її лише підготовчим етапом модернізації політичної - демократизації суспільства. «Авторитарну» модернізацію, яка не супроводжується демократизацією, ці вчені називають такою, що не відповідає класичним уявленням про модернізацію, оскільки, незалежно від цивілізаційних відмінностей країн, модернізація має, на їхню думку, проходити одні й ті ж етапи. Прихильників такої точки зору досить багато, хоча ще в 70-х -80-х рр. минулого століття прийшло розуміння того, що неможливо без урахування соціокультурних особливостей країни запозичувати моделі модернізації інших країн.

Дослідження «органічності» демократичної та авторитарної моделі модернізації дадуть можливість передбачити наслідки модернізації цих двох видів. Перш ніж приступити до дослідження питання органічності модернізації різних видів, слід звернутися до ряду наукових робіт, які дозволять визначитися з підходами до вивчення цих явищ.

Е.Фріман в лекціях прочитаних в Кембриджському університету Великобританії в 1879 році та опублікованих під назвою «Порівняльна політика і єдність історії», визначив причини схожості країн: спільне походження; пряме запозичення, наслідування. Запозичення може здійснюватися, на його думку, в різних формах: заклади метрополії повторюються у її володіннях; нові порядки можуть бути прийняті підлеглими провінціями, або насильно введені в них, або ж в силу звички вони можуть бути відтворені громадянами метрополії в колоніях; однакові обставини зумовлюють і однакове реагування на них держав, які можуть бути дуже віддалені одна від одної і в часі, і в просторі. Для задоволення одних і тих же потреб потрібні одні і ті ж засоби [24, с.16-20].

Х.Дж.Классен, визнаючи багатоманіття напрямів еволюції, звертає увагу на схожість типів організації в різних потоках еволюції. Причини такої схожості вчений пояснює тим, що існує мало інститутів, які дозволяють керувати країною дійсно ефективно [25, с.376-378]. Це пояснення близьке до пояснення схожості реагування різних держав на схожі обставини Е.Фрімана.

Що стосується відмінності в розвитку та перетвореннях різних суспільств, то ряд вчених відмінність політичної організації пояснюють тим, що в цих суспільствах існують різні інституційні матриці. Інституційна матриця (лат. *matrix* - первинна модель) являє собою стійкий комплекс взаємопов'язаних базових інститутів, що регулюють функціонування основних сфер суспільства: економічної, політичної, ідеологічної. Інституційна матриця - своєрідний генотип суспільства, що складається в момент утворення держав і протягом їх розвитку зберігає свою природу (С.Кірдіна). Вперше поняття «інституційна матриця» використав відомий вчений К.Поланьї. Згодом Д.Норт розглядав систему інститутів кожного конкретного суспільства як своєрідну інституційну матрицю, яка визначає його подальший розвиток. Нині теорія інституційної матриці має як прихильників, так і критиків.

Теорія та практика модернізації привели до зростання інтересу до теорії інституційних матриць. Дехто вважає, що матрична теорія запозичила у теорії модернізації ідею «примирення», партнерського діалогу двох світів, а матричну теорію розглядає як теорію, що дозволяє «направляти» модернізацію в незахідних країнах в «потрібне» русло для того, щоб всі народи «модернізувалися» за «західними» зразками.

Часто вивчаючи специфіку, особливості модернізації в незахідних країнах, використовують вже існуючі штампи. Модернізація в країнах незахідного світу розглядається як «така, що доганяє» - «відбувається із запізненням», не настільки «органічна» як в країнах західного світу. При цьому наголошується на тому, що в цих країнах існує відставання в розвитку в контексті світового розвитку. На нашу думку, потрібно відмовитися від не завжди коректного з наукової точки зору визначення модернізацій в деяких незахідних країнах як «неорганічних».

Отже, приступаючи до вивчення проблеми органічності-неорганічності авторитарної та демократичної моделі модернізації, потрібно, по-перше, виходити з того, що не можна будь-яку схожість модернізації в країнах з авторитарним режимом на ту, що відбувалася в країнах з демократичним режимом, вважати модернізацією «нав'язаною», «форсованою», «неорганічною» і т.п. Схожість може бути зумовлена тим, що одні і ті ж виклики, ризики, обставини вимагають однакового реагування.

По-друге, не можна зрозуміти та пояснити характер модернізації без врахування «культурного підтексту». А це означає, що необхідно враховувати стан та «боротьбу», «взаємодію» нових і старих цінностей, інститутів. Тривалість перетворень в інституційній системі залежить від того, наскільки суттєвих змін вимагають нові умови існування політичної системи.

Визнаючи до певної міри критику теорії інституційної матриці (спрощеність, схематичність), все ж слід також визнати її евристичне значення для дослідження авторитарної та демократичної моделі модернізації. Зрозуміти особливості цих моделей модернізації без аналізу базових інститутів неможливо. Авторитарна та демократична моделі модернізації відрізняється: «керованістю»; методами, які політична еліта використовує для проведення

реформування, оновлення різних сфер суспільства; наслідками модернізації; ефективністю модернізації різних сфер суспільства.

Авторитарна модернізація, яка не веде до демократизації суспільства, може бути ефективною в певних сферах суспільства. Серед західних вчених поширеною є точка зору що «авторитарна модернізація» може бути ефективною, але тільки якщо перехід відбувається від аграрного до індустріального стану. Є багато історичних фактів, що це підтверджують. Однак не тільки формування індустріального виробництва має бути критерієм визначення ефективності такої модернізації. «Авторитарна» модернізація може привести до економічного зростання та зростання добробуту населення, вирішення багатьох соціальних проблем. Наприклад, в перші роки радянської влади в Росії були досягнуті великі успіхи в подоланні безграмотності. Цей досвід вивчався іншими країнами, в тому числі й США.

Авторитаризм, що сприяє прискореній економічній модернізації, називають «авторитаризмом розвитку», «модернізаторським авторитаризмом». Модернізація в тих країнах, що обрали авторитарну модель, може бути органічною, тому, що відповідає існуючим соціокультурним традиціям. Якщо поступово в процесі модернізації змінюється свідомість, культура, цінності населення і подальший характер модернізації визначається характером цих змін, то тоді можна стверджувати, що впродовж усього процесу модернізація носить органічний характер.

Нині в ряді «республік» колишнього Радянського Союзу відбувається авторитарна модернізація (Азербайджан, Казахстан тощо). Деякі республіки, в тому числі й Україна, намагаються здійснити демократичний транзит, але напівдемократичними методами. Ще група держав зберігає недемократичний режим однак власного національного зразку, того, що існував ще до виникнення СРСР. Хоча й були введені нові інститути, посади (посада президента), але це суть режиму не змінило. Наприклад, за радянських часів в Узбекистані, Таджикистані, Туркменістані зберігалися племінна структура, яка впливала на формування еліти, а також важливу роль відігравала релігія і традиції. Незважаючи на політику СРСР спрямовану на викорінення старих традицій, вони зберігалися в латентному стані.

Українська модернізація – це щось середнє між авторитарною та демократичною моделлю модернізацією. Зміни політичної системи України за часи незалежності є суттєвими (змінилася система виборів, виникла багатопартійна система, нові інститути влади – парламент, президент і т.д.). Ці зміни свідчили про початок демократичного транзиту, демократичної модернізації. Однак демократичний транзит не завершився. Авторитарний характер модернізації в Україні проявлявся у відсутності належного зворотного зв'язку влади і народу, в стосунках з опозиційними силами і т.п.

В Україні склалася парадоксальна ситуація – демократія визнавалася і народ, і владою, однак реально ні громадяни, ні влада, не дотримувалися правил, які приписує демократичний режим. Надії на те, що ситуація кардинально зміниться після «помаранчевої революції», не оправдалися. Демократичні лідери (або ж лідери, яким сформували імідж лідерів-демократів)

погрузили в міжособистісних конфліктах, взаємних звинуваченнях, продемонстрували нездатність домовлятися в умовах серйозних викликів, в умовах кризи. Вибираючи між непередбачуваністю і передбачуваністю, «безпорядком» і «порядком», елітою, яка розколота внутрішніми суперечками, і «монолітною» елітою виборці надавали перевагу останній, не задумуючись про наслідки такого вибору. Це є наслідком нерозуміння того, що собою представляє «порядок» при демократії. Порядок тривалий час у свідомості українців асоціювався із «сильною рукою».

Монолітність еліти може бути уявною, видимою, а може бути реальною. (при Сталіні – монолітність була реальною. Досягалася ця монолітність завдяки тому, що при формуванні еліти враховувалася не тільки лояльність до режиму, але і особиста вірність вождю. Існував жорсткий контроль оточення, існувала також система доносів, репресій щодо соратників та їх родин).

Монолітність еліти – одна із основних умов проведення авторитарної модернізації. Лідер також відіграє важливішу роль у здійсненні авторитарної модернізації, ніж модернізації демократичної. При авторитарній модернізації лідер, як правило, є харизматичним. Для здійснення авторитарної модернізації має домінувати патерналістська культура, колективізм; вождизм (віра в лідера, який здатний здійснити «чудо», спасти націю, стати провідником у світле майбутнє). Така культура дає можливість здійснювати «мобілізаційний тип розвитку», який характерний для авторитарного правління.

У 70-і роки ХХ ст. американські соціологи А. Інкелес і Д.Сміт, визначити ознаки так званого «сучасного типу особистості». Дані досліджень, що проводилися в різних країнах світу, в яких відбувалися демократичні модернізаційні процеси, свідчили, про формування особливого типу особистості. Для такої особистості характерна розвинута правова свідомість, незалежність суджень та вчинків, активна громадянська позиція, орієнтація на сьогодення і майбутнє, а не на минуле.

Характер та ефективність модернізації значною мірою залежить від її стратегії. А вибір певної стратегії модернізації визначається сукупністю певних факторів. Питання з чого розпочинати модернізацію, якщо вона проводиться «зверху», є дуже важливим. Це питання не тільки тактичні, а й стратегічні. Вибір робиться або на користь політичної модернізації (наприклад, такий вибір було зроблено в СРСР в середині 80-х років ХХ ст.), або на користь економічної модернізації (Китай). Політика реформ була в Китаї проголошена в 1978 році і дотепер вона послідовно реалізується. За цей час відбувалися зміни керівництва держави, однак вони не привели до зміни курсу. В Китаї, щоб почати економічну модернізацію, потрібно були змінити певні уявлення, зокрема уявлення про форми власності. Зміна уявлень передбачає і зміну до певної міри ціннісної системи. Однак при цьому політична система суттєвих змін не зазнала. Політична модернізація може бути «всеохоплюючою» – тоді вона передбачає зміну політичного режиму, устрою тощо, або «частковою» – тоді змінюються, оновлюються лише деякі інститути без зміни механізмів прийняття рішень.

Йорг Фауст, керівник відділу «Управління, державність і безпека» в Німецькому інституті політики країн, що розвиваються (Бонн) називає фактори, які сприяли орієнтації авторитарних режимів на загальне економічне благо, а саме: серйозна зовнішня загроза; нетипова розстановка внутрішньополітичних факторів – авторитарні режими дуже переплетені із суспільними групами, що впливають на економічний розвиток.

Існують також інші фактори, що зумовлюють успішність проведення авторитарної модернізації. Наприклад, модернізація в Сінгапурі, яку називають «бюрократично авторитарною» модернізацією, або «Варіантом Лі Кван Ю», була успішною завдяки таланту лідера, який зміг створити ефективний бюрократичний апарат та зміг успішно провести економічні реформи. В Чилі за часів Піночета з опозицією розправилися, але при цьому надали свободу дій в економіці ліберальними реформаторам, які й посприяли «чилійському економічному чуду».

Отже, успішність та органічність авторитарної та демократичної моделі модернізації залежить від багатьох факторів: політичного управління модернізаційними процесами, здатності лідера і еліти мобілізувати суспільство на перетворення, обраної стратегії та тактики реформування суспільства, міри використання потенціалу, у цінностях національної культури. Вивчення цих питань являється актуальним для України, оскільки модернізація в державі не завершилася.

Нині важливим фактором, що впливає на модернізацію політичної системи України являється євроінтеграція. Під впливом євроінтеграції відбувається «мотивована» модернізація.

Зовнішня політика держави щодо євроінтеграції є послідовною, у всякому разі на сьогоднішній день. Хоча ніколи не можна виключати можливості зміни зовнішніх пріоритетів. Це обумовлено тим, що зовнішня політика залежить від багатьох факторів, в тому числі й від ставлення до держави, що проводить певну зовнішню політику, інших акторів світової політики.

Експертні опитування показують, що більшість представників органів державної влади, співробітників аналітичних структур та неурядових організацій вважають, що євроінтеграція України відповідає національним інтересам держави.

Незважаючи на послідовність політики євроінтеграції, досягнення основної мети – вступ до Євросоюзу, відкладається на невизначений час. І хоча на шляху до об'єднаної Європи Українською державою вже багато зроблено, але цього не достатньо для того, щоб в найближчому майбутньому стати країною-членом ЄС. Україна має продемонструвати реальні успіхи в політичній, соціально-економічній модернізації суспільства.

Вивченню різних аспектів євроінтеграції України приділяється велика увага вітчизняними вченими. Ці питання досліджують такі вчені, як І.Артюмов, Ф.Барановський, О.Ковальова, В. Копійка, А. Кудряченко, М.Михальченко, П.Рудяков та інші. Однак малодослідженим залишається

питання впливу євроінтеграції України на модернізацію українського суспільства.

З одного боку, від модернізації українського суспільства залежить те, коли Україна стане країною-членом ЄС, а з іншого боку, сама євроінтеграція є фактором «мотиваційної» модернізації.

Країни, що бажають приєднатися до ЄС, мають врахувати умови вступу в дане об'єднання держав. Умови вступу до ЄС були визначені на засіданні Європейської Ради у Копенгагені (21-22 червня 1993 р.) і підтверджені в грудні 1995 року на засіданні Європейської ради в Мадриді. Вони отримали назву «Копенгагенські критерії». Всього критеріїв чотири: перший – держава має дотримуватися демократичних принципів, принципів свободи і поваги до прав людини, а також принципу правової держави, поважати та захищати права меншин (ст. 6, ст. 49 Договору про Європейський союз) (політичний критерій); другий критерій – ринкова економіка, яка здатна впоратися з конкурентним тиском та ринковими силами в межах ЄС (економічний критерій); третій – здатність взяти на себе обов'язки членства, включаючи дотримання цілей політичного, економічного та валютного союзу (критерій членства); четвертий – спроможність ЄС абсорбувати нових членів, одночасно підтримуючи динаміку євроінтеграції (незалежний критерій). Для вступу в Євросоюз країна-кандидат повинна відповідати цим критеріям.

Поки що Україна не відповідає жодному критерію членства настільки, щоб бути прийнятою в ЄС найближчим часом.

Політична, а також соціально-економічна модернізація суспільства в значній мірі залежить від політичної еліти, її політичної волі, від її зацікавленості в прискоренні змін, без яких цілі євроінтеграційної політики не будуть досягнуті, або ж будуть досягнуті лише у віддаленій перспективі.

Політична еліта України пов'язує з євроінтеграцію надії на покращення економічної ситуації, задоволення ряду потреб, інтересів як суспільства (від цього залежить легітимність влади), так і особистісних інтересів. Саме тому, незважаючи на труднощі євроінтеграції, тривалість цього процесу, Україна не відмовляється від прагнення приєднатися до ЄС. Більшість населення України, різні політичні сили, що є конкурентами в боротьбі за владу, згодні з тим, що Україна має і надалі проводити політику євроінтеграції.

Євроінтеграція України спонукає до модернізації і політичної, і соціально-економічної. Оскільки від євроінтеграції різні групи населення очікують отримати певну вигоду, покращити своє життя, то таку модернізацію можна називати «мотивованою». «Мотивована модернізація» - це модернізація, яка відбувається задля отримання певного статусу, певних благ, ресурсів.

Вчені для характеристики різних видів модернізації використовують ряд понять: стихійна, цілеспрямована модернізація, органічна, неорганічна модернізація, форсована, навздогінна модернізація, імітаційна модернізація, антимодернізація, контрмодернізація. Всі ці поняття детально розглядає В.Горбатенко в книзі «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» [2, с. 30-32].

Як співвідноситься «мотивована» модернізація з іншими її видами? Мотивована модернізація може бути як органічною, так і неорганічною, форсованою. Неорганічна мотивована модернізація можлива тоді, коли «мотивованою» є лише еліта, а не все суспільство (чи більшість суспільства). Незважаючи на неготовність суспільства до змін, лідери-реформатори намагаються прискорити модернізаційні процеси. Зокрема, в роки «холодної війни» супердержави підтримували певні режими лише за певних умов. Еліта, яка прагнула зберегти владу, проводила певні реформи, частина з яких негативно сприймалася населенням. Збереження та утримання влади було тим мотивом, який змушував її виконувати умови, які диктували супердержави. Мотивована неорганічна модернізація може бути також форсованою, або імітаційною модернізацією. Який матиме характер мотивована модернізація залежить від політичної еліти, її прагнень, сподівань, інтересів, а також від того, чи враховує еліта менталітет народу, особливості політичної культури, його інтереси.

Євроінтеграція України прискорює модернізаційні процеси. Оскільки в Євроінтеграції зацікавлена і більшість політичної еліти, і більшість народу, то модернізація що відбувається під впливом Євроінтеграції є і мотивованою, і органічною. Органічною модернізацією є не тільки через готовність населення до змін, які зумовлені Євроінтеграцією, але ще і тому, що більшість українців сприйняла та засвоїла демократичні цінності.

На початку ХХІ ст. 32% населення України вважали, що демократична політична система не підходить для нашої країни, а 46 % вважали, що підходить. Через 5 років відсоток негативних відповідей зменшився до 18%, а частка респондентів, які вважали, що демократія підходить для України, зросла до 59%. Привертає увагу те, що у 2010 р. відсоток опитаних у Донецьку, які вважають, що демократія є найбільш підходящим ладом для України (53%), перевищив цей показник по Україні в цілому за 2000 р. А.Колодій припускає, що Помаранчева революція підвищила легітимність демократії в очах громадян різних регіонів [26]. Наслідки Майдану та «Революції гідності» 2013-2014 рр. ще належить дослідити, однак вже нині зрозуміло, що це дуже важливі події в житті українського народу.

Згода щодо Євроінтеграції сприяє перш за все економічній та політичній модернізації. Взагалі згода є однією із важливих умов успішного реформування будь-якої сфері життя суспільства. Хоча інтереси різних соціальних груп населення різні, але вони співпадають в тому, що стосується Євроінтеграції. Олігархічна влада, яка перш за все представляла інтереси вищого класу, була зацікавлена в тому, щоб вийти на європейські ринки товарів, послуг, капіталів. Ті, хто належить до середнього та нижчого класу, зацікавлені в ринку праці, зростанні соціальної, правової захищеності.

Прикладом «мотивованої органічної» модернізації є модернізація колишніх соціалістичних країн Центральної та Східної Європи та Прибалтійських республік колишнього Радянського Союзу. І еліта, і більшість населення цих країн були готові до модернізації і політичної, і економічної, соціальної (ціннісна система, економічна поведінка, політична культура,

свідомість були такими, які давали можливість швидкої інтеграції в демократичне співтовариство). Членство в ЄС та НАТО не тільки давало можливість вирішити економічні, соціальні проблеми, демократизувати суспільство, а і створювало гарантії безпеки. За А.Маслоу, потреба в безпеці є базовою потребою. До категорії безпекових потреб вчений відносив не тільки власне потребу в безпеці, але і потребу стабільності, захисту, свободи від страху, тривоги і хаосу, потребу в структурі, порядку, законі, обмеженнях і т.д.

Передумовами для задоволення базових потреб є певні соціальні умови. Такими умовами, на думку А.Маслоу, є: свобода слова, свобода вибору діяльності (тобто людина вільна робити все, що захоче, аби її дії не завдавали шкоди іншим людям), свобода самовираження, право на дослідницьку активність і отримання інформації, право на самозахист, а також соціальний устрій, який характеризується справедливістю, чесністю та порядком.

Євроінтеграція Польщі, Чехії, Угорщини, Латвії, Литви, Естонії та інших колишніх соціалістичних країн, дозволяла громадянам цих країн задовольнити базові потреби. Країни Центральної та Східної Європи прагнули приєднатися до ЄС бо боялися того, що Росія намагатиметься відновити свій вплив на країни цього регіону. Те що, побоювання були не безпідставними, показали події 2014 року. Названі країни приєднувалися до об'єднання держав, в якому існують гарантії забезпечення базових потреб. Умови, які А.Маслоу вважає необхідними для забезпечення базових потреб, можна назвати демократичними.

Для того, щоб визначити наскільки рішення про євроінтеграцію України є самостійним, незалежним, зумовленим ендогенними факторами, варто розглянути існуючі уявлення про роль та особливості зовнішнього впливу на демократичний розвиток, політичну модернізацію країн.

Вплив міжнародних акторів на демократичний розвиток в окремих державах може бути чотирьох видів: контроль, контагіозний вплив (дифузія); зв'язування умовами («приручення»); вплив, що базується на згоді. Під контролем розуміють демократизацію певної країни за допомогою санкцій: позитивних чи негативних, які інша країна відкрито застосовує. Дифузія – це вплив однієї країни на іншу за допомогою «нейтральних», іноді міжнародних каналів, але таких які виключають примус. Згода досягається в результаті складної взаємодії міжнародних суб'єктів та окремих країн, яка породжує нові демократичні норми й очікування знизу. Зв'язування умовами означає свідоме використання примусу шляхом визначення особливих умов отримання винагороди з боку міжнародних інституцій [27, с.5]. Отже, лише «згода» не передбачає зовнішнього тиску. Хоча зовнішній вплив існує, але на паритетних началах з внутрішнім впливом. Решта способів впливу можна назвати «нав'язуванням» демократії в більшій чи меншій мірі, «жорсткій» чи «м'якій» формі. Який із названих способів впливу має місце у взаємостосунках України та Європейського Союзу? Політика ЄС по відношенню до країн, які бажають стати членами цього об'єднання держав, є складним поєднанням «дифузії», «згоди», «зв'язування умовами». Вплив ЄС на Україну, як і цікавість до України змінюються відповідно від змін ситуації, від ставлення інших

міжнародних акторів до України, перш за все Росії. Чим активніше Росія намагається долучити Україну до зони свого впливу, тим більше уваги приділяється європейськими інституціями Україні.

Такий вплив ЄС, як «дифузія», «згода», «зв'язування умовами» по-різному сприймається різними групами населення України. Від демократизації вииграє все суспільство в цілому, а тому і «дифузія», і «зв'язування умовами» відповідає його інтересам. Хоча, слід визнати, що не всі це усвідомлюють. Одночасно з цим, ці форми зовнішнього впливу не відповідають інтересам певних груп політичної еліти, оскільки демократизація – це ще і «гра за правилами», дотримання закону, в тому числі й Закону про вибори. Вони мають бути прозорими, чесними, такими, які б всіх учасників виборчого процесу поставили б у рівні умови.

В міжнародних переговорах політична еліта виступає від імені держави. Однак, інтереси держав та інтереси окремих представників політичної еліти не завжди співпадають. Така ситуація змушує знову повертатися до визначення ролі суб'єктивного фактору в політиці. Не можна забувати про те, що політика розробляється та здійснюється людьми. Роджер Фішер, Уїлльям Юрі під час переговорів рекомендують враховувати те, що учасники переговорів люди, а не абстрактні представники "іншої сторони". Партнери по переговорах мають певні емоції, прихильність до певних цінностей, різні погляди. Автори теорії принципів переговорів вважають, що "людський фактор" може бути як корисним, так і руйнівним. Основна проблема переговорів полягає не в конфліктних позиціях, а в конфлікті між потребами, бажаннями, побоюваннями кожної зі сторін. Інтереси мотивують поведінку людей. Вчені наголошують на тому, що успіх переговорів залежить від узгодження інтересів, а не позицій, з двох причин. Перша причина - для задоволення кожного інтересу зазвичай існують декілька можливих позицій. Друга причина - примирення інтересів замість досягнення компромісу між позиціями працює й тому, що за протилежними позиціями ховається набагато більше інтересів в порівнянні з тими, які увійшли в протиріччя [28].

Європейський Союз зацікавлений в тому, щоб втримати Україну в зоні свого впливу, не дати їй разом з Росією та іншими колишніми республіками СРСР відродити Союз. Для України підписання угоди про асоціацію з ЄС означає не тільки економічні вигоди, але і наближення до ЄС, часткову реалізацію своїх безпекових інтересів. Це відповідає державним, суспільним інтересам. Однак є ще інтереси політиків. Причини зриву підписання угоди про асоціацію України та ЄС в листопаді 2013 року носили суб'єктивно-об'єктивний характер. Складна ситуація (тиск з боку Росії, що часом нагадував шантаж), яка вимагала термінового прийняття рішення, загострила «мотиваційний» конфлікт, який існував і до цього. Що собою представляє «мотиваційний конфлікт»? К.Левін розглядав три основні варіанти мотиваційних конфліктів. Перший варіант – людина змушена вибирати між альтернативами, які є однаково привабливими, але виключають одна одну. При цьому мотиви несумісних дій актуалізуються одночасно і мають однакову силу. Другий випадок конфлікту – вибір між двома в рівній мірі непривабливими

можливостями. Третій тип конфлікту – одна і та ж ціль в рівній мірі й приваблива, і неприваблива. Внутрішня боротьба в цьому випадку пов'язана із зважуванням всіх «за» і «проти». Мотиваційний конфлікт української еліти скоріш за все належав до третього типу такого конфлікту. Євроінтеграція – одночасно була і привабливою, і непривабливою перспективою для тодішньої правлячої еліти України.

Звичайно, мотиваційний конфлікт менш помітний, ніж конфлікт позицій. Опосередкованим свідченням існування такого конфлікту є рішення, які суперечать логіці розвитку подій, попередньо задекларованим цілям і задачам.

Серед вимог ЄС, виконання яких давало б можливість безперешкодно підписати угоду про асоціацію, була вимога покінчити з практикою вибіркового правосуддя. Європейські політики не погоджувалися і засуджували кримінальне переслідувань українських колег за прийняття політичних рішень. Правляча політична еліта України наголошувала на неможливості, недопустимості втручання в судовий процес, тим самим знімала з себе будь-яку вину за те, що були ув'язнені лідери опозиції. Тут ми можемо бачити суперечність двох позицій, за якими скриваються певні інтереси. Було зрозуміло, що якщо жодна із сторін не піде на поступки і продовжуватиме дотримуватися своїх позицій, то тоді обидві сторони завдадуть шкоду своїм інтересам. Які ж інтереси скриваються за окресленими позиціями? В умовах неконсолідованої демократії вибіркоче правосуддя дає можливість представникам правлячої еліти збільшити свої шанси на перемогу на чергових виборах, утримати, зберегти владу. Однак, такі дії суперечили реалізації інших інтересів, зокрема, інтересів пов'язаних з євроінтеграцією. Затягування вирішення згаданої проблеми приводило і до затягування переговорного процесу з питань євроінтеграції. Чи є це наслідком лише несумісних позицій, чи і взаємовиключних інтересів. Очевидно, така практика суперечить й інтересам європейських політиків, оскільки створює прецедент. Страх бути покараним за прийняття політичного рішення притаманний і політикам ЄС.

Розглянуті мотиваційні конфлікти привели до того, що, з одного боку, ніби багато чого робили для того, щоб прискорити процес євроінтеграції України, а з іншого боку, політична еліта своїми діями гальмувала цей процес. Хоча, з моменту визначення євроінтеграційного курсу Україною було прийнято багато документів, які сприяли наближенню до ЄС. У 1998 р. набула чинності після ратифікації Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом; у 1998 та 2000 рр. Указами Президента України було затверджено Стратегію і Програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для подальшого розвитку відносин між Україною та Євросоюзом мало схвалення Європейською Радою у грудні 1999 р. Спільної стратегії ЄС щодо України. В посланні Президента України до Верховної Ради «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» принциповим кроком названий п'ятий саміт Україна – ЄС (Ялта, вересень 2001 р.), а також прийняття «Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні» 12 грудня 2001 р.). Ці документи сприяли зміцненню та розвитку стратегічного партнерства України та ЄС. В

цьому ж посланні Президента України до Верховної Ради України йшлося про євроінтеграційні плани (до кінця 2007 р. мала бути набути статус асоційованого члена ЄС, а до 2011 р. - створити реальні (внутрішні) передумови для вступу України в ЄС). Сьогодні вже відомо, що ці плани не були реалізовані у визначений час.

Багато з тих умов, які визначив ЄС, як умови вступу до цього об'єднання держав, так і не були виконані Україною. Хоча, слід визнати і те, що не завжди ЄС враховує те, чи всі умови виконані. Румунія і Болгарія стали членами ЄС, хоча багатьом європейським критеріям членства не відповідали. При прийнятті рішення про чергове розширення ЄС береться до уваги загальна ситуація в країнах-членах ЄС, країнах, що претендують на членство в ЄС, ставлення до цього розширення впливових держав, геополітична ситуація в світі й т.п.

Таким чином, євроінтеграція є важливим чинником модернізації в Україні. Однак, далеко не всі громадяни бажають входження України в Європейський Союз. Навіть тим, хто бажає цього, часто важко відмовитися від звичного способу життя, змінити свою власну поведінку. Деякі громадяни одночасно засуджують авторитаризм і підтримують на виборах недемократичні політичні сили. Це є проявом амбівалентності свідомості, несформованості демократичної політичної культури, активної громадянської позиції.

Україна залишається однією з найбільш корумпованих країн світу. Незважаючи на численні програми боротьби з корупцією, вона існує, оскільки стала звичаєвою. Знову ж таки громадяни і засуджують корупцію, і підтримують своїми діями корупційні практики. Масові протестні виступи проти корупції можуть стати поштовхом до суттєвих перетворень. Нині з'явилася можливість досягти реальних успіхів у боротьбі з цим явищем. Названі перешкоди модернізації не є такими, які не можна подолати. Розуміння проблем дозволяє розробляти шляхи та способи їх усунення.

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ, ЩО СПОНУКАЮТЬ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1 Дисфункції політичних інститутів як причина модернізації

Більшість дослідників модернізації вважають, що потреба в модернізації є об'єктивною. Вона з'являється тоді, коли політична система не може нормально функціонувати в попередній якості.

Дослідників модернізації політичної системи завжди цікавило те, що змушує систему змінюватися (причини), та те, як це відбувається (методи, форми, механізми, шляхи). Крім цього важливо визначити те, хто є ініціатором модернізації та від кого в першу чергу залежить реалізація модернізаційних проектів. П.Штомпка розглядаючи механізми модернізації ставить питання - що рухає слаборозвинені суспільства до сучасності? Який причинний механізм цього руху? Вчений наводить ряд гіпотез щодо причин змін цих суспільств. Гіпотеза перша. З позицій традиційного еволюціонізму структурна і функціональна диференціація неминучий «природний» процес, який і приводить суспільство до модернізації. Цей процес може гальмуватися, а тому, згідно цієї точки зору, потрібно виявити фактори, що гальмують диференціацію слаборозвинених суспільств. Гіпотеза друга. У боротьбі товариств (культур, економік, організаційних форм, військових систем) модернізація дозволяє краще адаптуватися, діяти ефективніше, задовольняти більш різноманітні потреби більшої кількості людей і на більш високому рівні. Передумовою модернізації є співіснування різних товариств. Ті, хто відстає у своєму розвитку, змушені модернізуватися, в іншому випадку вони зазнають поразки. Усвідомлення переваг сучасної моделі буття в порівнянні з традиційними відбувається спонтанно, завдяки «демонстраційного ефекту» «просунутих» товариств з їх більш високими стандартами життя, достатком і особистою свободою. Жителі відсталих країн досягають плюси модернізації двояким способом: безпосередньо, особисто або опосередковано, через передачу досвіду місіонерами [5, с.176].

Третя гіпотеза. Домінуюча технологія обумовлює специфічні форми соціальної організації, політичного життя, культурних зразків, норм і правил повсякденного життя і навіть вірувань і відносин. Передбачається, що технологія має власну, іманентну логіку розвитку, яка приводиться в дію послідовністю відкриттів та інновацій. Новітні технології рано чи пізно спричиняють появу синдрому сучасності, що виражається в усе більшій схожості й навіть однаковості різних товариств та згладжуванні місцевої специфіки [5, с.176, 177].

Всі названі гіпотези не можна назвати альтернативними, скоріш за все вони є допоміжними гіпотезами. Загрозу програти, зазнати поразки, якщо суспільство не модернізується, можна назвати викликом, який обов'язково потребує відповіді.

Спершу розглянемо ті обставини, які змушують якщо не всіх членів суспільства, то багатьох усвідомити необхідність докорінних змін.

Спонукаючими причинами модернізації часто являються дисфункції як окремих елементів, так і всієї політичної системи. Один з найбільш відомих представників школи структурно-функціонального аналізу США Роберт Мертон розглядав поняття «функція» в парі з поняттям «дисфункція». «Дисфункція» - це порушення діяльності, наслідком якого є зменшення адаптованості та регульованості системи.

За допомогою поняття «дисфункція» характеризують стан, при якому соціальний, політичний інститут замість користі приносить суспільству шкоду, працює на руйнування соціальної системи, заважає задоволенню потреб суспільства. Наслідком дисфункцій є зменшення адаптованості системи до змін середовища.

Вчені називають ряд причин виникнення дисфункцій:

1) Інститути не встигають перебудуватися відповідно до потреб суспільства, яке змінюється.

2) Зміна інститутів та функцій, які вони виконують, чи поява нових інститутів, які починають виконувати функції, які до цього виконували старі інститути, може привести до дисфункцій. За час існування незалежної України виявилися чи не всі відомі проблеми, пов'язані із запровадження нових інститутів: утворення «гібридних» інститутів» в результаті змішування старих та нових інститутів; дискредитація інститутів через невиконання ними суспільно важливих функцій; невідповідність нових інститутів інституціональній культурі.

3) Монополізація задоволення більшості (або навіть всіх) соціально значущих потреб певним інститутом теж викликає дисфункції. Так, КПРС намагалася виступити виразником інтересів всього суспільства. Формально не будучи державним органом влади, партія визначала політичний курс, приймала на своїх з'їздах п'ятилітні плани розвитку держави, які потім схвалювалися законодавчими органами влади. Така монополізація не могла не позначитися на ефективності управління. По мірі ускладнення суспільства, економічного розвитку дисфункції управління ставали все відчутнішими. Неефективність управління стала причиною розпаду СРСР. В Україні не існувало монополізації задоволення суспільних потреб, але існувала надмірна централізація управління. Українська криза 2014 року змусила владу розглянути питання децентралізації. Проведення децентралізації супроводжується оновленням інституційної системи, що знову може привести до проблем, про які йшла мова вище.

Невизначеність функцій інституту, виконання невластивих йому функцій приводить до появи дисфункцій. Нездатність окремих інститутів повноцінно виконувати свої функції, приводить не тільки до дисфункцій, інституціональних криз, а ще і до негативних морально-психологічних наслідків. Вирішення багатьох проблем в обхід офіційних інститутів, корупція створили певну атмосферу в суспільстві. Коли немає загально визнаних правил, коли закон не захищає, то тоді суспільство дезінтегрується, кожен починає думати про те, як вижити, пристосуватися. Дезінтеграція суспільства і особи, відсутність чіткої моральної регуляції поведінки індивідів, за визначенням

відомого французького соціолога Е.Дюркгейма, є ознаками аномії, особливого стану суспільства. У такому суспільстві зростає кількість конфліктів, соціальні норми та цінності втрачають свою значущість, відбувається втрата групової єдності. В умовах аномії багато людей використовує незаконні шляхи досягнення своїх цілей. Саме це, очевидно, привело до того, що деякі громадяни України за гроші (були і ті, які діяли згідно своїм переконанням) зрадили інтереси держави, українського суспільства в період протистояння України та Росії в 2014 році. З часом громадяни втомлюються жити в «нехорошому суспільстві», починають вимагати змін (активна позиція), або ж виїждять в інші країни (пасивна позиція, що зумовлена відсутністю віри в можливість щось змінити на краще).

Дисфункція держави - основного інституту політичної системи, теж можлива. Виконання функцій сучасною демократичною державою має сприяти забезпеченню загального блага, а це означає, що для всіх соціальних груп суспільства мають бути створені сприятливі умови для існування і розвитку. Перш за все держава має гарантувати безпеку життя та інші базові права людини, а тому до основних функцій відносяться функції оборони країни, захисту правопорядку, законності, охорони прав і свобод громадян тощо.

Загроза безпеці країни в 2014 році виявила існуючі проблеми обороноздатності країни (відсутність належного озброєння армії, неготовність до захисту населення в умовах «нетрадиційної» війни тощо). Корупція в армії, в органах, які мали б захищати правопорядок, спричинили дисфункцію в цій сфері.

На думку М.Рябчука, з проблемою дисфункцій держави зіткнулися всі посткомуністичні країни. Причиною дисфункціональності пострадянських, як і постюгославських республік він вважає те, що державу належало будувати ледь не з нуля, майже від фундаменту. А це суттєво відволікає ресурси, енергію, зусилля від демократизаційних проблем, бо ж доводиться думати, перш за все, про створення держави [29]. Багато вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних, вбачають причину труднощів модернізації посткомуністичних країн в «подвійному переході» - до демократії та до ринкової економіки. М.Рябчук перехід в тих країнах, в яких потрібно було будувати ще і державу, називає «потрійним». Вчений вказує на ще одну проблему Української держави - схожість інституційної системи України та СРСР. Ця схожість пов'язана з існування формальних інституцій влади, які на перший погляд не відрізнялися від аналогічних установ в будь-якій демократичній державі, та неформальних, в яких діяльність регламентується радше неписаними, ніж писаними правилами та законами [29]. О.Шестопап теж відмічає, що відсутність або дисфункції легітимних стримувань і противаг замінюється різного роду неформальними зв'язками, тіншовими центрами прийняття рішень. Це явище, не можна вважати, на думку О.Шестопап, лише негативним, оскільки, з одного боку, ці центри стабілізують політичну ситуацію і дозволяють виробити якісь тимчасові правила гри між різними групами, а, з іншого боку, кулуарність, закритість прийняття найважливіших для усієї країни рішень живить корупцію у вищих ешелонах влади і руйнує потенціал демократичних реформ [30,с.82].

Неформальна інституціоналізація означає витіснення формальних інститутів неформальними. Якщо неформальні інститути починають домінувати, то держава поступається групам інтересів у впливі на суспільство.

За останні декілька років в Україні були «винайдені» нові форми збагачення представників влади. Це стосувалося перш за все «добування» ресурсів, їх регулювання та розподілу. Виконання функцій, які Алмонд називав «управлінням колективними ресурсами суспільства», суперечили інтересам суспільства, оскільки колективні ресурси перерозподіляли таким чином, що збагачувалася невелика група людей. Дисфункціональність держави, політичних інститутів стали очевидними та привели до двох «революцій» - «Помаранчевої революції» в 2004 році та «Революції гідності» в 2014 році.

О.Циганков в книзі «Сучасні політичні режими: структура, типологія, динаміка» (1995) розглядає режимні дисфункції. Вони, на його думку, проявляються в тому, що режим виявляється неспроможним задовольнити найважливіші очікування основних соціальних груп. Ці очікування - особиста безпека, міцність моральних підвалин, прийнятний рівень матеріального добробуту та ін. Дестабілізація режиму є результатом впливу не одного-двох, а цілої групи чинників. О.Циганков вважає, що наряду з основними факторами розпаду режиму - втратою легітимності і ослабленням військово-економічних ресурсів, нерідко суттєвий вплив мають другорядні, пов'язані не стільки з дією об'єктивних процесів, що важко піддаються контролю з боку політичної еліти, скільки з її стратегічним вибором. До таких факторів вчений відносить наступні: висування лідера з іншими політичними орієнтаціями і програмою, спроби насильницького придушення опозиційних виступів, провокування зростання антирежимних настроїв в армійському середовищі, дії, що суперечать прийнятим у суспільстві моральним устоям і традиціям [31,с.135-137].

Політична система має певний запас міцності. Він залежить від того, наскільки система здатна: швидко адаптуватися до змін середовища; витримувати значні відхилення параметрів зовнішнього середовища в несприятливий бік; зберігати свою структуру і функціональні особливості під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів.

Модернізація політичної системи України є реакцією на тиск з боку інших держав. Часом Українська держава під тиском йшла на поступки, які негативно позначалися на ефективності виконання певних функцій. Наприклад, Україна під тиском, перш за все США і Росії, відмовилася від ядерної зброї, що послабило не лише обороноздатність країни, але й її політичну вагу у світі. Жодна інша країна світу (за винятком Білорусі) не послідувала прикладу України, і скоріш за все не послідує. Хоча ряд країн взяли зобов'язання гарантувати безпеку України, але, схоже, серйозних намірів дотримуватись своїх обіцянок не мали. Розуміння природи дисфункцій та причин, що їх породили, дає можливість вирішити цю проблему.

2.2 Загальна криза як дисфункція політичної системи суспільства

Відомо, що простіше відновити нормальне функціонування окремих інститутів, складніше – держави, і надзвичайно складно нормалізувати функціонування політичної системи, якщо вона переживає загальну кризу. Політична система представляє собою складне утворення – це і політичні інститути, і політична культура, свідомість, традиції та норми. Дисфункція одного якогось інституту політичної системи може і не привести до дисфункцій всієї системи. Навіть дисфункції держави, основного інституту політичної системи, не завжди приводять до кризи політичної системи. Часом громадянське суспільство бере на себе виконання частини функцій, які виконувала держава, як це було в США на початку 1980-х років. Держава в результаті економічної кризи була не спроможна на попередньому рівні виконувати соціальні зобов'язання, а тому почали створюватися численні благодійні, волонтерські організації, які підтримували нужденних. Громадянське суспільство в Україні самоорганізувалося в 2014 році та почало виконувати функції по захисту правопорядку та безпеки держави, функції, які мали б виконувати правоохоронні органи та армія, але не могли в силу різних причин (деморалізації, недостатнього фінансування, відсутності необхідної зброї і т.д.). Громадянське суспільство в подібних ситуаціях виступає як своєрідний «запобіжник», що дозволяє системі вижити.

Однак, щоб уникнути «смерті» системи, потрібно визначити особливості дисфункції всієї системи. Політичну кризу часом називають дисфункцією політичної системи, оскільки вона приводить до тимчасового призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи. Криза може бути причиною, поштовхом до політичної модернізації, або ж криза приводить до деградації політичної системи. Що ж означає поняття «криза»? Поняття «криза» походить з давньогрецької мови. В Стародавній Греції це поняття використовувалось для визначення поворотного, переломного пункту, ключового рішення. Проблему кризи досліджують зарубіжні та вітчизняні вчені – С.Хантінгтон, І.Валлерстайн, М.Доган, О.Назаретян, О.Костін, В.Горбатенко та інші.

Нині в Україні існує поєднання криз в різних сферах життя. Тривала політична криза, яка переросла у збройне протистояння спершу в Києві, а потім на Сході держави, доповнилася економічною, фінансовою, соціальною кризою. Можливість виникнення загальної кризи викликає тривогу у всіх, хто розуміє ймовірні наслідки такої кризи для суспільства. Такі кризи можуть стати причиною руйнування політичної системи в результаті революції, яка в свою чергу часто приводить до чисельних людських жертв. Однак, такі наслідки загальної кризи не є обов'язковими. В США в 20-30 рр. ХХ ст. криза була загальною, однак ця держава зберегла демократичний режим, уникла революції, вийшла з кризи більш сильною, ніж вона була до кризи.

Український народ пережив не одну загальну кризу. На початку ХХ століття криза привела до революції і громадянської війни, а в кінці цього ж століття - до розпаду Радянського Союзу. Двадцять перше століття виявилось

також багате на кризи. В Україні політичні кризи різної тривалості і гостроти існують на протязі всього періоду демократичного транзиту, становлення ринкових відносин. Часом криза набувала ознаки «загальної». Частіше за все загальна криза виникає в результаті поширення кризових явищ, що з'явилися в одній якійсь сфері (наприклад, в сфері економіки, фінансів) на інші сфери. Це було в 1990-х роках, коли економічна криза привела до політичної та соціальної кризи. Тоді населення утримувала від масових виступів «інерція минулого», а ще страх перед владою, часом не усвідомлений, успадкований від «дітей тоталітаризму». Це почуття страху було подолано частиною громадян України під час масових виступів в 2004 та в 2014 році.

Якщо говорити про політичну кризу, то вона теж може набувати ознаки загальної. Це означає, що криза проявляється на всіх тих рівнях системи, які описав Алмонд – рівні процесу, рівні системи та рівні управління.

У спеціальній політологічній літературі розглядаються різні кризи, а саме: кризи ідентичності (криза і перегляд базових цінностей, зміна національних пріоритетів та орієнтацій в державній політиці); легітимності (втрата довіри та підтримки органів державного управління з боку народу); проникнення (неефективність політичних інститутів у здійсненні своїх функцій на певному соціальному просторі); розподілу (криза в розподілі колективних ресурсів, пов'язана з їх дефіцитом і несправедливим розділом у суспільстві); кризи участі (невідповідність «сильного» суспільства і «слабких» інститутів, не здатних адаптувати підвищену активність людей, регулювати зростаючий рівень їх мобілізації) [32, с. 142].

Неоінституціоналісти виділяють такі три види інституціональних криз: неформальна інституціоналізація, деформація інститутів; деінституціоналізація. Про неформальну інституціоналізацію йшлося раніше. Інституціональні викривлення здійснюють деструктивний вплив на інституційну систему, оскільки ці викривлені інституційні форми не відповідають функціональній природі інститутів. Деформовані інститути не здатні: забезпечити виконання функцій; сприймати сигнали про ризики, проблеми, потреби; втрачають здатність узгоджувати інтереси; приймати і реалізовувати рішення тощо. В Україні деформація, наприклад, інститутів судової системи, не тільки підриває правові основи суспільства, але і моральні, негативно позначається на всій інституційній системі. До деформацій інститутів можуть приводити швидкі структурні зміни, які порушують рівновагу системи, узгодженість різних підсистем. Ще однією причиною деформацій є поява в суспільстві нових, досить впливових соціальних груп, які здатні нав'язати суспільству свої групові цілі. Деінституціоналізація означає ліквідацію старих інституціональних структур, яка супроводжується зниженням значимості відповідних цим структурам символів і цінностей та побудовою нової ціннісної системи.

Всі ці інституційні кризи виникли в Україні в кінці 2013 та на початку 2014 році. Складність нинішньої політичної ситуації в Україні пов'язана з тим, що і в умовах кризи та зовнішньої загрози зберігається невисока довіра до влади. В умовах зростання незадоволення, агресивних настроїв виникає загроза не тільки політичній стабільності, а загроза існуванню держави.

Пояснюючи причини та особливості протікання міжгрупових конфліктів в період кризи дехто з вчених звертається до концепції фрустраційної детермінації агресії. Якщо в силу якихось причин ціль не може бути досягнутою, на шляху задоволення потреби індивід зустрічає непереборні перешкоди, труднощі, не бачить можливості задовольнити потреби, то наслідком цього може стати фрустрація. Поняття «фрустрація» в перекладі із латинської мови (*frustration*) означає обман, розлад, руйнування планів. Фрустрація – це психологічний стан людини, що виражається в певних переживаннях невдачі і в певній поведінці. Основним джерелом фрустрації, на думку багатьох вчених, являються соціальні умови.

В стані фрустрації люди ведуть себе по-різному: одні в такому стані дуже агресивні, інші – відступають, часом впадають в депресію. Існує думка, що агресія може бути неусвідомленою, неочікуваною для самої людини. Людина попадаючи в агресивно налаштований натовп сама стає агресивною, вона ніби заражається загальним настроєм. Натовп справляє на окрему людину гіпноотичний вплив. Психологію натовпу досліджував німецький вчений Г.Лебон. Відомо, що об'єктом агресії може стати не тільки той, хто безпосередньо викликав фрустрацію, але будь-яка людина або група людей, що асоціюються з нею по ознаці групової приналежності.

Агресивні настрої піддаються вимірюванню і дослідженню. Існують так звані опосередковані показники агресивності. Вони виявляються у відповідях на питання: потрібно/не потрібно посилити покарання; підтримуєте/не підтримуєте військові акції. Поширення в суспільстві різних проявів нетерпимості (релігійної, расової, національної тощо) є також свідченням зростання агресивних настроїв.

Дехто вважає, що в умовах загальної кризи слід звернутись до моралі, релігії, оскільки ці форми колективної свідомості можуть допомогти зберегти соціум. Дійсно, і релігія, і мораль відіграють дуже важливу роль в житті суспільства. Однак, як свідчить досвід, загальна криза - це не тільки політична, економічна, соціальна криза, а це ще і криза моралі. В умовах системної кризи ведеться жорстока боротьба за виживання. В першій половині ХХ ст. системна криза в Росії, в країні, в якій більшість народу була віруючою, привела до громадянської війни. А потім ще було «розкуркулювання», доноси на людей із близького оточення, викриття «ворогів народу» на загальних зборах колективів і т.п.

В ситуації кризи велика відповідальність лягає на політичну еліту. В значній мірі те, як відобразиться криза на моральному стані суспільства, залежить саме від еліти. Політичні чвари, взаємні звинувачення лідерів негативно позначаються на моральному кліматі в суспільстві. Політична психологія впливає на перебіг подій, її слід обов'язково враховувати політикам.

Прояви кризи у сфері державного управління України детально розглядає В.Горбатенко в книзі «Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика» (2006). На думку В.Горбатенка, прогнозування перспектив розвитку системи державного управління передбачає подолання кризи управління характерної для суспільства перехідного типу. Кризи участі, проникнення і

розподілу становлять собою кризовий комплекс в системі управління [33, с.188].

Криза в системі державного управління – це особливий вид кризи, яка в Україні часом носить дуже гострий характер і зумовлена чисельними причинами. Основною, очевидно, є зрощення влади і бізнесу - частина представників влади дбає про власні інтереси, процвітання родинного бізнесу, а не про інтереси держави, суспільства.

Кризи поділяють на типи і на основі того, які причини - зовнішні (екзогенні) чи внутрішні (ендогенні), обумовили ту чи іншу кризу. Виділяють екзогенну, ендогенну і екзоендогенну кризу. Екзогенна криза обумовлена тим, що система не встигає пристосуватися до змін середовища, а ендогенна – зумовлена внутрішніми проблемами системи. Екзоендогенну кризу спричиняють зміни в середовищі внаслідок власної активності системи [34, с.41]. В Україні нинішня криза викликана не тільки зовнішніми чинниками, але і внутрішніми.

Криза вищих органів влади в Україні носить перманентний характер. Парламентська криза стала вже майже звичною. Дуже часто робота парламенту блокувалась то одними, то іншими політичними силами. Таке блокування роботи парламенту часто відбувалося і в період погіршення економічної ситуації. Парламентська криза в 2014 році – це криза легітимності. Позачергових виборів парламенту бажає більшість громадян України.

Україна є однією з тих країн світу, в яких часто змінюється уряд. Зміна уряду не завжди зумовлена його нездатністю вирішувати проблеми, забезпечувати розвиток суспільства. Часом причиною зміни уряду є неузгодженість дій, конфлікти з іншими органами влади.

Криза судової системи в Україні існує вже давно і може бути подолана лише шляхом, з одного боку, докорінного реформування цієї системи, а з іншого боку, шляхом люстрації. Більшість українців судам не довіряє. Не змінила ситуацію і «помаранчева революція». Як свідчать соціологічні дослідження, в 2005 р. 83,0 % опитаних не зверталися до суду щодо вирішення особистих проблем. Звертались і отримали допомогу лише 4,9 %, а звертались, але безрезультатно – 11,9 % опитаних [35, с.38-39].

Ще одна криза, яка на відміну від названих, є досить рідкісною в інших країнах, особливо в країнах з розвиненою демократією - це конституційна криза. Намагання політичних сил, чи політичних лідерів змінювати конституцію держави виходячи з власних інтересів, порушує основи політичної стабільності. Держава не може нормально розвиватись, якщо часто змінювати правила гри. Конституція є актом згоди всього суспільства, вона передбачає певний суспільний консенсус.

Відомо, що основний закон держави не приймається в умовах дезінтегрованого суспільства, коли розмежування суспільства є причиною численних політичних конфліктів; конституція має бути результатом суспільною згоди, консенсусу. Дж. Ролз, автор однієї з найбільш відомих теорій справедливості, вважав, що для того, щоб визначити принципи справедливості треба уявити, що люди мають дійти згоди щодо правил співіснування не маючи

уявлення ні про своє майбутнє місце в суспільстві, ні про свої окремі інтереси. Приймаючи конституцію чи змінюючи її слід дотримуватися тих же правил, що і при визначенні принципів справедливості.

Конституція може тільки декларативно закріплювати права і свободи громадян. Для того, щоб демократичне суспільство стало реальністю потрібний контроль влади з боку громадян. В США, як показують соціологічні дослідження, існує висока оцінка громадянами своєї потенційної впливовості при тому, що реальний вплив є більш низьким. Громадянин не включений в політику постійно, але якщо необхідно він здатний створювати політичні структури, тобто, він потенційно активний [36, с.125].

У 2005 році політична ефективність (відчуття пересічною людиною можливості справляти вплив на політичний процес) дещо зросла. Ці зміни свідчать про позитивну тенденцію підвищення демократичної культури населення [35, с.41-42]. Очевидно, після другого Майдану (2013- 2014 р.) ще більша кількість людей переконалася у тому, що на владу можна впливати.

Українські соціологи відмічають зростання останнім часом готовності громадян України до активних протестних дій. Важливо, щоб активність не була «надмірною». Г.А.Алмонд та С.Верба застерігають від «надмірної» політичної активності. На їх думку, якщо привести поведінку у відповідність з орієнтаціями, то об'єм контролю, який будуть намагатись здійснювати нееліти над елітами, породить неефективне управління та нестабільність. З іншого боку, якщо у громадян з'явиться відчуття власного безсилля, то це може руйнівним чином позначитись на демократичній політичній системі [36, с.126].

Надмірна активність певних громадян, груп є фактором нестабільності суспільства. Як визначити яка активність є надмірною? Надмірна активність проявляється в стихійних, несанкціонованих акціях протесту. Учасники акцій протесту висувають вимоги, які неможливо виконати. Якщо політична активність породжена негативними емоціями, почуттями, і ті, для кого вона характерна, не мають часу, щоб усвідомити наслідки своїх дій, то, очевидно, що таку активність можна вважати надмірною. Погоджувати суперечливі інтереси шляхом переговорів в умовах надмірної політичної активності дуже складно.

Кризу не слід сприймати як явище виключно негативне, її не слід боятися. Значно більш небезпечним явищем для суспільства є катастрофа. Катастрофа – це переворот, подія, яка тягне за собою тяжкі наслідки, надзвичайно несприятливі, некеровані, такі, які не можна відвернути. Криза є менш небезпечне явища, хоча б тому, що її можна заздалегідь передбачити, попередити, зменшити негативні наслідки кризи.

Політичне прогнозування, виявлення ризиків як раз цьому мають слугувати. Криза спонукає до мобілізації всіх сил, пошуку нових варіантів розвитку, до суспільної творчості. В більшості демократичних країн світу, недопущення загальної кризи є однією із задач влади. Внутрішні кризи, протиріччя виконують «сигнальну» функцію, вони є свідченням того, що потрібно оновлювати політичну систему.

На протязі ХХ століття на Заході створювались механізми захисту системи від руйнування в результаті політичних, економічних і соціальних криз. Ці механізми включають механізми узгодження суперечливих інтересів, зменшення нерівності та подолання бідності, механізми самоорганізації суспільства, взаємодії громадянського суспільства і держави у вирішенні болючих суспільних проблем тощо.

Таким чином, дисфункції окремих політичних інститутів чи політичної системи в цілому викликають реакцію суспільства. Усвідомлення причин, що привели до дисфункцій, та намагання їх усунути чи то відновивши нормальне функціонування існуючого інституту, чи то шляхом його оновлення, заміни новим інститутом, який би справлявся з виконанням суспільно важливих функцій, є процесом модернізації. Ініціатори модернізації повинні мати уявлення про бажаний стан суспільства. Руйнування старої інституційної системи ради руйнування, без плану її реорганізації, завдає великої шкоди суспільству. В результаті модернізаційних перетворень повинне сформуватися «хороше суспільство».

Корупційні практики, які широко використовувалися в українському суспільстві, не могли сприяти формуванню «хорошого суспільства». Вони привели до дисфункцій основних інститутів політичної системи. Зрозуміти поширення корупції в Україні допоможе аналіз причин, етапів, наслідків формування олігархічної влади.

2.3 Олігархізація влади: особливості та вплив на функціонування політичної системи України

Українську революцію 2014 року то називають «олігархічною», то «антиолігархічною», але частіше «антикорупційною». Слід визнати, що революція актуалізувала ту проблему, яка тривалий час не привертала належної уваги ні вчених, ні громадськості, як в Україні, так і в розвинутих країнах світу. Це проблема місця та ролі олігархії в сучасному суспільстві.

Олігархічний режим сьогодні змінюється, набуває нові риси. Саймон Джонсон, колишній головний економіст Міжнародного валютного фонду (МВФ), в своїй статті «Тихий переворот», вказує на те, що в минулому олігархи зберігали свій статус за допомогою грубої сили, а нині вони використовують інформаційні методи і політичний вплив для формування «системи вірувань», в якій їх переваги населенням сприймаються як природні, як хороші. Олігархи використовують свою владу і вплив на формування державної політики на користь своїх інтересів. Це породжує в суспільстві дисбаланс і створює небезпеку для суспільства. Однак, олігархи нізащо не відмовляться від своїх переваг і привілеїв, вони будуть використовувати всі засоби, що є в їх розпорядженні, щоб їх зберегти. С.Джонсон нинішню ситуацію називає колапсом. Якщо олігархи і надалі намагатимуться зберегти свої переваги, то колапс перетвориться на катастрофу небачених масштабів [37].

І. Валерстайн аналізуючи антиолігархічний рух "Займи Вол-стріт", називає його найважливішою політичною подією у Сполучених Штатах від

часів зрушень 1968 року. На його думку, навіть якщо рух «Займи Вол-стріт» зазнає поразки (а він таки зазнав поразки – О.К.) через виснаження або репресії, він вже досягнув успіху та залишить суттєвий спадок, як свого часу зрушення 1968 року. Сполучені Штати зміняться, й зміняться на краще [38]. В Україні, країні з переважаючою долею нижчого класу, масових антиолігархічних акцій не було, хоча в боротьбі за владу політики часто пояснюють всі негаразди в країні діями саме олігархічних груп. Однак, весною та влітку 2014 року можна було почути від протестуючих не тільки антикорупційні заклики, але і антиолігархічні.

Слід враховувати те, що часом ті, хто звинувачує олігархів в ігноруванні інтересів народу, самі належать до цієї невеликої групи найбагатших людей країни, або ж обслуговують, захищають їх інтереси, оскільки фінансували виборчі кампанії цих політиків, політичних партій також олігархи. В Україні дослідити такі зв'язки складно, оскільки джерела фінансування виборчих кампаній не розкриваються. В розвинених демократичних країнах, щоб попередити звинувачення в підкупі політиків, фінансування виборчих кампаній строго контролюється державою. Порушення законів в правових державах має для політичних сил негативні наслідки. Хоча такі порушення і є, але вони не являються масовими. Будь-який громадянин розвиненої демократичної країни може пожертвувати кошти на виборчу кампанію тієї політичної сили, якій він симпатизує. В Україні ж партії, політичні лідери не можуть розраховувати на фінансову підтримку громадян під час виборчої кампанії, а це робить їх залежними від тих, хто їх фінансує.

В Радянському Союзі одним із вагомих аргументів, який приводили ідеологи для того, щоб довести недемократичність капіталістичних країн, був наступний – в представницьких органах влади, в парламенті цих країн долю народу вирішують багатії, олігархи. Натомість в Радянському Союзі в законодавчому органі влади представлені всі класи, групи населення. Сьогодні в Україні депутатів парламенту соціологи відносять до вищого класу не лише за критерієм статусу чи влади, але і за критерієм доходів, адже багато серед депутатів тих, хто володіє мільйонними статками.

В ході перших парламентських та президентських виборів в незалежній Україні обговорювалося питання про те, хто краще представить інтереси громадян. Ті, хто вважали, що потрібно обирати заможних, доводили, що саме вони будуть служити інтересам держави і народу, в них не виникне бажання красти з державного бюджету. Опоненти ж твердили, що багатії ніколи не зупиняться на досягнутому, вони постійно будуть намагатися примножити своє багатство. Насправді, ці дискусії мають давню історію. Олігархія була предметом вивчення і дослідження ще в стародавньому світі. Поняття «олігархія» вперше було використано в Стародавній Греції. Сьогодні найчастіше це поняття вживається у значенні «влада багатих». Хоча є й інше значення цього поняття – форма державного устрою, при якій влада належить небагатьом (від грец. oligoi та arch - правління небагатьох). В стародавній Греції аристократію та олігархію називали владою небагатьох. Однак, аристократією Платон і Аристотель вважали «правильною» формою правління,

а от «владу небагатьох» - «олігархію», ці мислителі вважали «неправильною» формою правління. Аристотель називав олігархію викривленою формою аристократії. Аристократія – це влада тих, хто за мету свого правління має забезпечення загального блага, а при олігархії переслідуються корисливі цілі. На думку Платона і Аристотеля корисливі люди при владі будуть думати не про народ та його благо, а про збільшення свого багатства. Однак, існували й інші точки зору, зокрема, цар Солон вважав, що в середовищі заможних людей простіше найти некорисливих громадян, які керуються в своїх діях благородним честолюбством. Але це не єдиний аргумент, який приводився тоді захисниками олігархії. Ще один аргумент на користь влади олігархів - управляти державою можуть тільки освічені люди, а їх також можна знайти в середовищі багатих. Наступний аргумент – займатися державними справами можуть ті, хто має багато вільного часу, а це знову ж таки забезпечені люди, оскільки вони не мають відволікатися від державних справ (ця діяльність не оплачувалася) з метою забезпечити себе всім необхідним.

Можливо, ще більш переконливими були приклади некорисливості політиків, які на момент отримання влади були досить заможними людьми і не скористалися нею для власного збагачення. Таким був Перикл (495 до н. е. — 429 до н. е.) - стратег, полководець Стародавніх Афін. Період правління Перикла називають «золотим часом Афін». Він походив із знатного, багатого роду. На думку Фулідіда, причина довіри народу до Перикла була не лише в силі його слова (він був прекрасним оратором – О.К.), а в його непідкупності і некорисливості. Хоча Перикл Афіни перетворив у найбільше і найбагатше місто, і хоч могутністю перевершив багатьох царів і тиранів, однак, він не збільшив своїх статків, які залишив йому батько, ні на одну драхму [39, с.19].

Визначаючи роль, функції олігархії при владі, слід враховувати обставини, особливості формування олігархії, інтереси, мотивацію заможних людей, що прагнуть отримати владу і т.п.

Дослідження особливостей олігархії Аристотеля і сьогодні не втратило свого значення. Аристотель розглядав такі змінні як кількість людей, що володіють власністю, її розмір та вплив цих змінних на формування влади та її особливості:

- власність не дуже велика, а помірна, знаходиться в руках більшості; власники мають можливість приймати участь в державному управлінні. Оскільки таких людей багато, то верховна влада знаходиться в руках не людей, а закону;

- кількість людей, що володіють власністю, менша кількості людей при першому виді олігархії, але сам розмір власності більший; маючи більшу силу, ці власники пред'являють і більше вимог; вони самі обирають із числа решти громадян тих, хто допускається до управління; оскільки власники не настільки ще сильні, щоб управляти без закону, вони встановлюють закон, який підходить їм;

- кількість власників зменшується, а сама власність збільшується. При цьому всі посади зосереджуються в руках власників. Закон передбачає, що після смерті олігархів сини наслідують їх посади. Коли ж власність

розростається до величезних розмірів і ті, хто нею володіє, отримують масу прихильників, то виникає династія, близька до монархії, і тоді владарюють люди, а не закон. Це і є крайній вид олігархії, що відповідає крайньому виду демократії [40].

В Україні сьогодні розрив між бідними і багатими тільки зростає. Невелика кількість людей, що володіє великою власністю, як і в часи Аристотеля, має можливість «визначати», кого допускати до влади, а кого ні, впливати на виборчий процес і на результат виборів. Ситуація в Україні останнім часом була подібна до описаного Аристотелем другого та третього типу залежності між розміром власності, силою тих, хто володіє великою власністю і характером управління. Це і «встановлення» законів, які влаштовують олігархів, відповідають їх інтересам, ігнорування законів та безкарність у випадку їх порушення.

Олігархи – це багаті люди, які в будь-якому суспільстві складають меншість. Але в кожному суспільстві олігархія формувалася по-різному та має свої особливості. Специфіка олігархії в Україні обумовлена особливостями формуванням капіталізму, станом громадянського суспільства, правової, громадянської культури. Українські олігархи – це невелика група людей, що свою економічну могутність використовувала для отримання політичної влади, а потім цю владу використовувала для збереження економічної могутності, її збільшення. Політики, які не є олігархами, але обслуговують олігархів, також відстоювали інтереси саме цієї невеликої групи, а не народу України. Очевидно, саме це обумовлює «законсервованість» стратифікаційної структури українського суспільства. На протязі двох десятиліть співвідношення між вищим, середнім і нижчим класом залишається майже незмінним (відповідно 10, 20, 70 відсотків). Існує нерівність в можливостях та праві бути обраним. Закон про вибори (заборона створення блоків) зменшила в 2012 році шанси малих партій бути представленими в парламенті. Це означало, що олігархи (представники вищого класу) відігравали ще більшу роль у визначенні політики. В чомусь інтереси всіх олігархів спільні (захист свого багатства), а в чомусь відмінні – оскільки вони є конкурентами.

Порівняльний аналіз формування олігархії в Україні та в інших колишніх соціалістичних країнах дає можливість зрозуміти те, чому так сталося, що Україна, незважаючи на великий потенціал, відстала в розвитку від Польщі, Чехії та інших держав Центральної та Східної Європи.

Криза 90-х років ХХ століття в Україні привела до швидкого розшарування населення. В цей період і з'явилися «нові багаті» і «нові бідні». Жителю демократичної країни, в якій первинне накопичення капіталу відбувалося сто і більше років тому, важко зрозуміти те, як за такий короткий час в Україні з'явилися настільки заможні родини. Сьогодні контроль української олігархії здійснюється не тільки над певними галузями, але і над певними територіями. Відбулося своєрідне олігархічне «районування» території України.

Можна виділити декілька способів накопичення первинного капіталу, а саме: доступ до перерозподілу державної власності (такий доступ мала

політична і економічна еліта - директори державних підприємств. Представники економічної еліти отримали акції підприємств під час приватизації. Попередній досвід роботи, зв'язки, а також знання, здібності дали змогу їм скористатися такою нагодою і перетворитися на успішних приватних підприємців); використання коштів організацій, що припинили своє існування (КПРС, ВЛКСМ); розкрадання державного бюджету, корупція; захоплення чужої власності, грабунки, рекет.

Джерела доходів олігархічної влади такі: нецільове використання бюджетних коштів; незаконні операції кримінального характеру (торгівля зброєю, фінансові операції, торгівля наркотиками, в тому числі через мережу аптек, які здійснюються організованими злочинцями); створення квазі-державних підприємств, які контролюють значні активи; державні контракти, що є джерелом отримання великих коштів.

Щоб зрозуміти особливість олігархічного режиму в Україні, варто розглянути його формування. Формування капіталістичних відносин пострадянській Україні відрізнялося від формування таких відносин на Заході. Очевидно, ця відмінність була обумовлена тим, що ні протестантська етика, про яку М.Вебером писав у своїй знаменитій роботі «Протестантська етика і дух капіталізму», ні професійна, ні будь-яка інша не впливали на цей процес. М.Вебер звернув увагу на те, що для «соціальної етики» капіталістичної культури характерне уявлення про професійний обов'язок, про ті зобов'язання, що їх кожна людина мусить мати щодо змісту своєї «професійної» діяльності, якою б ця діяльність не була, байдуже, чи сприймається вона людиною як просто використання кимось її робочої сили або майна (як «капіталу»)[41, с.52] Сьогодні в країнах Заходу існує соціальне партнерство, умовою існування якого також є відповідальність. Крім того, формування класу підприємців на Заході відбувалося в часи переходу від феодально-аристократичного устрою до капіталістичного. Опозиція завжди шукає аргументи на підтвердження своєї «кращості», «справедливості». Руйнуючи старі порядки, що існували в ієрархічному суспільстві з беззаперечним домінуванням аристократії - еліти крові, опозиція (тут поняття опозиція вживається в широкому розумінні слова, а не тільки як політична опозиція, а як опозиція устрою, духовності, цінностям і т.п.) намагається створити новий, більш досконалий порядок. Очевидно, не тільки віра зумовила певну поведінку перших підприємців, але і особлива їх опозиційність, необхідність показати інше ставлення до суспільних проблем.

А якою ж була соціальна етика нувориша «пострадянського»? Політичної номенклатури починаючи з середини 1980-х років ХХ ст. жила з передчуттям втрати влади. Зберегти владу, зберегти привілейоване становище у суспільстві могла допомогти влада економічна. Якщо формуванню «духу капіталізму» на Заході, за Вебером, сприяла протестантська етика, то «дух капіталізму» в пострадянських країнах формувався в умовах відсутності релігійної, професійної, ділової етики, моральних норм і принципів. Капіталістичні відносини в Україні почали формуватися в період аномії, тобто такого стану суспільства, коли старі норми поведінки зруйновані, а нові ще не утвердилися. Негативну роль в цих перетвореннях відіграв і атеїзм, який роками

насаджувався суспільству. В умовах безвладдя релігія відіграє стримуючу роль, а якщо віра в Бога зруйнована, влада бездіяльна, законів не дотримуються, то тоді в суспільстві існує безлад, яким користуються ті, хто зневажає права, свободи інших людей.

К.Маркс вважав, що капіталіст ні перед чим не зупиниться заради отримання вигоди. На думку К.Маркса, з розвитком капіталістичного виробництва протягом мануфактурного періоду громадська думка Європи звільнилася від останніх залишків сорому і совісті [42, с.770]. Первинне накопичення капіталу він називав «гріхопадінням». З часу цього гріхопадіння, на думку К.Маркса, веде своє походження бідність широких мас населення, у яких, незважаючи на всю їх працю, нічого продати, крім себе самих, і багатство небагатьох, яке постійно зростає, хоча вони давним-давно перестали працювати [42, с.726-727].

В 90-х роках ХХ ст. процес накопичення первинного капіталу відбувався в Україні за Марксом, а не за Вебером. А реагування на те, що відбувалося вже за М.Бердяєвим – «здатність нести страждання і жертви в ім'я своєї віри». Це обумовило смиренність більшості «нових бідних», очікування світлого майбутнього, патерналізм, а ще відданість «своєму лідеру» обраному із різних кланів «нових багатих».

Порівняння приватизації, що відбувалася у Східній і Центральній Європі й в Україні, виявляє суттєві відмінності. В ряді цих країн, приватизація проводилася в більш сприятливих умовах для вирішення цієї надскладної задачі. По-перше, в цих країнах не тільки реформатори усвідомлювали необхідність перетворень (економічних, соціальних, політичних), але цього бажало і суспільство, яке було готовим до перетворень, політичної модернізації («оксамитові» революції в колишніх соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи є свідченням цього). По-друге, в більшості країн цього регіону частина громадян працювала в так званому «другому» секторі, тобто в приватному секторі. Зокрема, в Угорщині в 1980-х роках близько 75 % дорослого населення було додатково зайнято в приватному секторі. Доля приватного сектору в послугах, які надавалися населенню, складала більше 50%. Цей сектор забезпечував 1/3 роздрібного товарообігу. По-третє, досить швидко були прийняті закони, що забезпечували розвиток ринкової економіки. По-четверте, хоча в деяких країнах не уникли розкрадання державної власності перш за все керівництвом підприємств і частина підприємств була продана за безцінь, а власниками цих підприємств стали, як правило, їх керівники, однак, на відміну від України, дії економічної еліти, направлені на привласнення державної власності, викликали протести широких мас населення. Це змусило владу встановити контроль над процесом приватизації. По-п'яте, сформована була концепція приватизації, в якій були відображені мотиви приватизації, методи і форми здійснення приватизації, визначені форми участі іноземного капіталу, заходи по створенню організаційної інфраструктури процесу приватизації й органів управління власністю. По-шосте, в більшості країн приватизація здійснювалася на основі принципу всеохоплюючого і безкоштовного розподілу державного майна («ваучерна приватизація», «сертифікатна приватизація»).

Хоча і в Україні відбулася «сертифікатна приватизація», однак більшість громадян отримали ілюзорну власність, оскільки дивідендів на акції підприємств вони, як правило, не отримують. В той час, коли меншість, яка контролювала процес приватизації, отримала не ілюзорну, а реальну власність.

Нерівність економічна доповнюється нерівністю політичною. Дехто з вчених звертає увагу на законодавчі обмеженні доступу до влади громадян, що мають рівні активні виборчі права згідно з Конституції. Виборча застава, на думку цих вчених – це новітній майновий ценз. Виборча застава - грошова сума, яку згідно з законодавством ряду країн, повинен внести при реєстрації кандидат в депутати і яка повертається йому лише в тому випадку, якщо кандидат одержить на виборах не менше певної кількості відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Застава, що не підлягає поверненню, зараховується до державного бюджету.

Пояснюють доцільність застави необхідністю попередження участі у виборах «випадкових» кандидатів. Хоча це можна пояснити інакше – грошова застава є осучасненою формою майнового цензу. Адже не всі представники «контреліти» мають можливість внести грошову заставу. Якщо вони самотужки не можуть внести цю заставу, то їм приходится звертатися до тих, хто може їм в цьому допомогти, а це їх робить залежними. Залежність можливості прийняти участь у виборах від майнового стану є також ознакою олігархічного режиму.

Однак багатство не є єдиним видом первинних суспільних благ, які, як вважається, являються необхідними передумовами спільного існування людей згідно правилам нерівності, що утворюють базову структуру суспільства. Крім цього ще є значимість (благо, що є джерелом поваги з боку суспільства); честь і слава; знання/інформація; влада адміністративна і політична [43, с.21-30].

Очевидно, влада буде іншою, коли буде враховуватися не тільки те, чи має можливість претендент на владу внести грошову заставу, а і те, чи має він знання, і чи володіє необхідною інформацією, чи має він навички необхідні для того, щоб здійснювати управління іншими.

Вивчаючи роль олігархії в українському суспільстві варто враховувати те середовище, в якому перебуває Україна. Глобалізація вплинула на державний суверенітет. Кількість ризиків, викликів в сучасному глобалізованому світі зросла. Країни, які не здатні швидко реагувати на ці виклики, втрачають свої позиції у світі. Часом політичну еліту ділять на «еліту крові», «еліту багатства» і «еліту знань, заслуг». На Заході нині при владі – «еліта знань», в Україні до недавня була «еліта багатства». Багато викликів державам сьогодні однакових, а от реагування на ці виклики «еліти знань» і «еліти багатства» різне. «Еліта знань» йде на демократизацію управління, децентралізацію влади, залучення до процесу прийняття рішень громадян. «Еліта багатства» робить процес прийняття рішень закритим. Тіньові моменти існують в політиці будь-яких держав, однак тіньова політика в Україні отримала значно більше поширення ніж в демократичних країнах.

Олігархізація влади неминуче веде до тінізації політики. Це відбувається тому, що:

1. Відстоюючи власні інтереси впливові, корумповані посадові особи, політики, приймають закони, які сприяють реалізації їх власних інтересів, лише представляють це як дії в інтересах держави, народу.

2. Кадрові питання вирішуються в результаті «скритих» від громадян торгів. Предметом цих торгів часто виступає державна власність. Кожного разу після чергових виборів, формування уряду на приватизацію виставляються підприємства, в тому числі й стратегічні.

3. Курс національної валюти, його коливання теж часом залежить не тільки від економічних чинників, а й від інтересів окремих олігархічних груп.

4. Перерозподіл бюджетних ресурсів між регіонами країни теж може відбуватися закрито. Цей перерозподіл може бути зумовлений не прагненням вирівняти розвиток різних регіонів, як це робиться, наприклад, в ЄС, а намаганням підтримати регіони більш лояльні до влади.

5. Політика в військово-промисловій сфері, сфері правопорядку може носити закритий характер. Напруження соціальної ситуації в країні може спонукати владу до певного матеріального «задобрювання» армії чи міліції.

Нині під тиском громадськості політика стає більш відкритою, але тіньових моментів в ній все ж залишається багато.

Незважаючи на критику олігархії, до недавня найбільші й найвпливовіші політичні сили в Україні були олігархічними. Чи зміниться ситуація після «Революції гідності» в 2014 року? Поки що це важко передбачити. Олігархічні політичні сили отримували підтримку під час виборів починаючи з 1990-х років. Пояснити це можна не тільки популізмом, використанням маніпулятивних технологій, контролем за ЗМІ. Очевидно, відповідь варто шукати і в домінуючих цінностях українців. Радянський колективізм змінився індивідуалізмом. Відбулося падіння цінності праці. Вдало вкладені гроші та отримані прибутки ціняться більше доходів від оплати праці. Наскільки масового поширення отримали ці цінності у суспільстві? Опосередкованим свідченням цього є участь в різноманітних фінансових пірамідах. Середовище в якому формувалася українська олігархія корупційне, середовище, в якому існує неповага до закону і чужої власності. Тому і сьогодні частина тих, хто засуджує «олігархів-злочинців», мріє бути на їх місці. Ті ж, хто не засуджує, ставиться поблажливо до незаконного збагачення, тим самим якби заохочує до незаконних дій з метою збагачення. Руйнування раніше існуючих соціальних норм привело до небезпечного для суспільства зменшення соціального контролю за поведінкою людей. Відомий американський вчений Р.Мертон вказував, що обман, корупція, аморальність, злочинність і взагалі весь набір заборонених засобів стає все більш звичним, коли значення, що надається цілі, що стимулюється даною культурою, розходиться з інституційним значенням законних засобів їх досягнення. Незаконне пристосування пов'язане з використанням заборонених, але часто ефективних засобів досягнення по меншій мірі видимості успіху, що визначається культурою – багатства, влади і т.п. Такого роду пристосування зустрічається в тому випадку, коли особа сприйняла визначений культурою акцент на цілі досягнення успіху, без того щоб в рівній мірі засвоїти норми, які визначені мораллю, керують вибором

засобів досягнення цього успіху [44]. Чи цінували громадяни України такі якості політиків як непідкупність і безкорисність? Так, цінували. Однак, далеко не всі. В іншому випадку у політиків, що не мають подібних якостей не було б ніяких шансів отримати владу.

В Стародавній Греції мислителі описували циркуляцію форм правління. Кожна форма правління мала недоліки, які приводили до того, що вона змінювалася іншою формою правління. Нестабільність олігархії, як режиму влади, пояснюється постійною боротьбою за власність. Влада ж виступає однією із найбільш важливих умов успіху в цій боротьбі. Це не може залишатися непоміченим занадто довго. Тим більше, що контролюючи політичні інститути, олігархія в значній мірі обумовлює їх дисфункції. На думку Г.В.Голосова, олігархія може існувати лише на пасивній соціальній базі. Лише переконавшись у власному безсиллі, олігархи погоджуються на проведення демократичних виборів [45, с.71]. Пасивна соціальна база, очевидно, вигідна багатьом політичним силам - і тим, що при владі, і тим, які розраховують прийти до влади на наступних виборах. Тільки пасивна соціальна база дозволяє зберегти і економічну, і політичну владу. Однак, падіння довіри до всіх політиків є свідченням того, що олігархічна влада почала втрачати пасивну соціальну базу.

2.4 Модернізація політичної системи як відповідь на ендогенні та екзогенні виклики

До модернізації політичної системи спонукають не тільки дисфункції політичних інститутів чи системи, але і зовнішні та внутрішні виклики. Існує певна взаємозалежність дисфункцій та викликів: по-перше, дисфункції політичних інститутів, кризи перешкоджають політичній системі належним чином реагувати на виклики; по-друге, саму дисфункцію можна розглядати як виклик системі.

Поняття «виклик» в науковий обіг ввійшло завдячуючи концепції «Виклик-і-Відповідь» А.Дж. Тойнбі [46]. На Заході ця концепція відіграла велику роль в формуванні сучасних уявлень про зміни, розвиток та модернізацію. В українській політологічній науці проблема виклику-відповіді не знайшла достатнього висвітлення.

Опираючись на основні положення вказаної роботи А.Дж.Тойнбі та на інші роботи, присвячені вивченню проблеми виклику та відповіді у вигляді модернізації, слід визначити те, якою саме є реакція певного народу на виклик. Очевидно, реакція на виклик буде визначатися в значній мірі політичною культурою народу. Є ще ряд питань, на які потрібно знайти відповіді: якими можуть бути виклики з боку інших держав; який характер можуть носити виклики тощо.

Поняття «виклик» має декілька значень, в тому числі і такі: заклик до боротьби, змагання, або ж вчинок, який оцінюється як оголошення боротьби. Вчені «незахідних» країн часто пишуть про виклики з боку Заходу. О.М.Кадиков вважає, що виклики Заходу, по відношенню до країн Сходу,

можна розглядати з кількох позицій: колоніалізму; работоргівлі; ведення нерівноправної торгівлі; появи духовних місій; впливу у вигляді вестернізації та модернізації [47]. Російська дослідниця В.Г.Федотова вважає, що «виклик» Заходу – це певні вимоги, які він пред'являє світу. Вона стверджує, що існує достатньо історичних прикладів, як прямого, так і опосередкованого тиску Заходу на незахідні країни. Росія відповіла на виклик Заходу реформами Петра І, поворотом до Європи. Хоча, В.Федотова відмічає, що російській цивілізації не раз приходилося відповідати і на виклик Азії (здійснювати консолідацію та самоідентифікацію). Однак, на думку В.Федотової, основні «виклики» і «відповіді» Росія переживала всередині себе, оскільки в ній був і «внутрішній Схід», і «внутрішній Захід». Це суперечить тому визначенню поняття «виклик», яке дає В.Г.Федотова: виклик - це перш за все той зовнішній вплив, який здатний створити в країні внутрішній імпульс власного розвитку [11, с.22,23]. Хоча цілком зрозуміло, що має на увазі В.Федотова, коли говорить про внутрішній Схід та Захід в Росії. Російське суспільство є надзвичайно гетерогенним в національному, культурному, релігійному, соціальному плані.

Іноді здається, що держава не реагує на зовнішні виклики, оскільки не змінюється. Однак, намагання не піддаватися тиску з боку інших держав теж є своєрідним реагуванням на цей тиск. Існують виклики, які не можна «ігнорувати», наприклад, війна. Такі виклики, як війна, створюють реальні загрози для існування системи. Відстоювання своєї незалежності, захист території часто не приводить до видимих успіхів у розвитку держави, однак, війна може сприяти формуванню єдності суспільства, політичної нації, прискоренню процесу ідентифікації. Відсутність єдиної ідентифікації громадян держави, що воює з державою, народ якої тривалий час вважався «братнім», може породити ряд конфліктів (когнітивні, внутрішні особистісні конфлікти, міжгрупові конфлікти тощо). Відсутність єдиної ідентифікації, політичної нації є свідченням недосконалості політичної соціалізації. Від того, як здійснюється політична соціалізація, залежить також формування почуття патріотизму. Патріотизм дозволяє народу вистояти та перемогти у війні. Часто саме війна з іншими народами сприяє патріотичному підйому.

Війна – це «реальний конфлікт інтересів». Д.Кемпбелл в теорії «реального конфлікту інтересів» називає наступні його причини та наслідки: реальний конфлікт інтересів різних груп обумовлює міжгруповий конфлікт. Якщо виграш очікується великий, то тоді конфлікт буде дуже інтенсивним; реальний конфлікт інтересів обумовлює сприйняття загрози окремими членами групи; реальна загроза обумовлює ворожість окремих членів групи до джерела загрози, внутрішньогрупову солідарність, сприяє усвідомленню індивідом власної групової приналежності, обумовлює непорушність групових кордонів, зменшення відхилення від групових норм, обумовлює міру покарання за порушення вірності власній групі [48, с.105,106].

Опитування, які проводив Левада-центр в 2014 році, показують суттєву зміну ставлення громадян Росії до України на протязі всього декількох місяців [49].

Таблиця 2.4 Як Ви в цілому ставитесь зараз до України?

	дуже добре	в основному добре	в основному погано	дуже погано	затрудняюсь відповісти
травень.14	5	30	33	16	17
21-24 березня 2014	6	46	28	9	11
7-10 березня 2014	6	57	19	6	12
січень. 14	6	60	22	4	9

На думку 30% опитаних росіян, Україна є однією з найбільш вороже налаштованих до Росії країн. Сформована під впливом ЗМІ (в основному телебачення) громадська думка російських громадян щодо України та українців, визначає їх ставлення до дій влади, зокрема, до анексії Криму. Такі виклики були неочікувані українцями. Потрібний був час для того, щоб дії держави, яка завжди сприймалася як дружня, були оцінені як ворожі. Багато українців відчували когнітивний дисонанс.

Вказуючи на те, що виклик спонукає до зростання, Тойбі зауважував, що це відбувається не завжди. Відповідно до закону «золотої середини» Тойбі, виклик не повинен бути ні занадто слабким, ні занадто сильним, а інакше належної відповіді не буде.

Тойбі вважав, що відповіддю на виклик суспільство вирішує ту задачу, яка повстала перед ним, і тим самим переводить себе в більш високий і більш досконалий з погляду ускладнення структури стан. На думку Тойбі, відсутність викликів означає відсутність стимулів до зростання і розвитку. Вчений виділяв на два основні види стимулів зростання: стимули природного середовища та стимули людського оточення, а також виділяв («для зручності» дослідження), дві групи цивілізації. До першої групи він відносив ті випадки, коли цивілізація зароджувалася під впливом природного середовища, до другої - ті цивілізації, де більший вплив справляло людське оточення. Вчений вважав невірною думку, згідно з якою сприятливі кліматичні та географічні умови сприяють суспільному розвитку. Навпаки, історичні приклади показують, що занадто гарні умови, як правило, заохочують повернення до природи, припинення всякого зростання [46]. Україна має багаті природні ресурси, але поступається, наприклад, Японії, яка не має таких ресурсів, але при цьому демонструє високі темпи розвитку економіки. Рівень людського розвитку в Японії один з найвищих у світі.

Тойбі вказував на те, що існує достатньо прикладів з військової та політичної історії суверенних держав, які підтверджують, що стимул ударів очевидний. Вчений розглядає також стимул тиску. Його цікавив перш за все вплив, який приймав форму безперервного зовнішнього тиску, тобто насильницького впливу на чийсь волю. Згадує Тойбі й козаків. На його думку, у козаків виробилися в ході боротьби з кочівниками степу деякі ознаки, що

швидше належать майбутньому, ніж минулому. Тойбі вважає, що вони зрозуміли, що для перемоги у війні з варварами необхідний більш високий рівень озброєння і опора на більш досконалу матеріальну базу [46].

Концепція «Виклик-Відповідь» не тільки використовується для того, щоб знайти шляхи вирішення внутрішніх проблем. В умовах глобалізації коло дослідницьких питань, які вирішуються за допомогою запропонованого Тойбі алгоритму, розширилося. Після розпаду Радянського Союзу світосистема змінилася – двополярність змінилася однополярністю. О.С.Панарін розглядаючи діалектику «виклику-відповіді» та її евристичне значення в прогностиці, звернув увагу на те, що США кинули виклик - бо однополярний світ означає виклик будь-якій по-справжньому суверенній державі: у рамках однополярної системи суверенною виявляється єдина держава-гегемон [50]. Однополярний світ був викликом для всіх країн світу, в тому числі й для західноєвропейських країн. На виклик з боку супердержави США вони відповіли, зокрема, посиленням інформаційного впливу на своїх громадян (найпоспідовнішою в цьому є Франція). В той час, коли світ став однополярним європейські політики поставили питання про необхідність реформування НАТО та формування власної європейської системи безпеки.

Р.Ф.Матвеев звертає увагу на те, що у випадку сильних впливів у політичній системі з'являється здатність до спротиву, часто незалежно від того, позитивний чи негативний вплив має місце. Різні системи володіють різними механізмами спротиву зовнішнім впливам [51].

Тривалий час, розглядаючи проблему «виклик-відповідь», незахідні вчені, в тому числі й вітчизняні, в основному звертали увагу на виклику Заходу. Інші цивілізації були «позбавлені права на виклик». У другій половині ХХ століття науковців зацікавили успіхи в модернізації Японії. Японія, напевно, була першою країною незахідного світу, яка привернула настільки велику увагу політиків і науковців Заходу. В кінці ХХ ст. та на початку ХХІ ст. увагу науковців привернув Китай. Багато вчених почали досліджувати особливості китайської моделі модернізації. Опосередкованим свідченням зростання інтересу до китайської моделі модернізації, визнання ролі та значення цієї держави у світі є і те, що китайська мова нині вивчається в багатьох країнах світу. Сьогодні Китай кидає виклик решті світу та змушує не тільки рахуватися з собою, але змушує країни будувати нові, змінювати старі зовнішньополітичні стратегії.

Р.Шпорлюк відмічає, що усвідомлення того, що на схід від Росії лежить щораз потужніша супердержава — Китай, має допомогти росіянам прийняти їхнє нове положення на мапі Європи. Існують ознаки того, що російські еліти серйозно замислюються над своїм майбутнім у світі, в якому Китай буде імперією номер 2, а незабаром, напевно, номером 1. [52]. Сьогодні всі є очевидцями зміни Росією стратегічних пріоритетів. Очевидно, Росія не боїться погіршення стосунків з ЄС та США, бо розраховує, що незабаром об'єднавши зусилля з Китаєм, вона зможе суттєво впливати на світову політику.

Модернізація, на думку С.Хантінгтона, не обов'язково означає вестернізацію. Незахідні суспільства можуть піддаватися модернізації, не

відмовляючись від своїх власних культур і не приймаючи західних цінностей, інститутів і форм поведінки. Конфлікт цивілізацій, який описав С.Хантінгтон [53], є окремою «відповіддю» на виклик, однак є не єдиною. Нині ми можемо спостерігати «двохсторонній» виклик – вестернізація є викликом для незахідного світу, а «експансія» представників незахідної культури, проникнення їх в західний світ в результаті «мультиміграції» є викликом для західного світу, до того ж досить неочікуваний. Якщо раніше відбувалася асиміляція, то сьогодні часто «прибульці» з незахідного світу не бажають відрікатися від своєї віри, цінностей і традицій. Це створює певну напругу в суспільстві, а часом взаємне відторгнення. Однак це відторгнення відрізняється від того, що породжене вестернізацією. Відторгнення «імпортованої культури» пов'язане з небажанням корінного населення пристосовуватися до зміни звичного культурного середовища. Проголошення сперш політики мультикультуралізму в Європі, а потім відмова від цієї політики і повернення до політики інтеграції (що по суті є політкоректною назвою асиміляції) є свідченням пошуку способів реагування на виклик Незаходу.

Згідно А. Тойнбі, міжцивілізаційні конфлікти - це закономірний і об'єктивний підсумок будь-якої взаємодії двох або декількох цивілізацій. Різниця в культурних, політичних, етичних, економічних і релігійних системах одного суспільства призводить до протиріччя з аналогічними системами іншого товариства, крім цього, прагнення будь-якого суспільства до експансії штовхає цивілізацію до відкритої боротьби. Конфлікт як «виклик» стимулює учасників протистояння шукати таку «відповідь», яка дозволила б їм вистояти у суперництві і продовжити своє існування. У такому конфлікті гору здобуває та цивілізація, яка здатна дати найбільшу кількість вірних «відповідей».

А. Тойнбі розглядає конфлікт і як спосіб зародження цивілізацій наступного покоління. Одним з найважливіших підсумків зіткнення цивілізацій є народження нової ідеології - «універсальної церкви», навколо якої відбувається формування нової цивілізації, в якій синтезуються елементи попередніх культур. Так, серед існуючих сучасних цивілізацій «продуктами» цивілізаційного зіткнення Еллінської та Сирійської цивілізацій можна вважати Західноєвропейську та Ісламську цивілізації, які формуються навколо християнської та мусульманської церков [46].

Руйнування СРСР (а точніше, весь той період, який передував розпаду Радянського Союзу) був періодом виклику для соціалістичної співдружності. Відбувалося руйнування налагоджених десятиліттями зв'язків, включаючи економічні зв'язки, торгові, культурні і т.п. В цей період відбувається ідентифікація народів, яка теж є реакцією на цей виклик. В Україні ідентифікація частини населення була пов'язана з визначення належності до західної цивілізації. «Природною» була «західна» ідентифікація прибалтійських республік. Громадяни цих республік і в радянські часи не забували про те, що вони є представниками західної цивілізації та зберігали певну дистанцію по відношенню до «радянських» людей. В Україні процес ідентифікації не завершився, він відбувається і нині. Частина громадян України і досі вважає себе «радянськими», а інша частина вважає себе європейцями і прагне

інтеграції з ЄС. Це дає підстави декому говорити про існування «двох Україн». Наскільки серйозним є конфлікт ідентифікацій в рамках однієї держави показали події на сході України в 2014 році. Якщо до цього конфлікт ідентифікацій, цінностей існував переважно у скритій формі, нагадував про себе лише час від часу, то на початку 2014 року він став відкритим та гострим. Все ускладнилося після того, як сусідня держава – Росія, з якою в Україні найбільша протяжність кордонів, перейшла від тиску (тиск з боку Росії ніколи не припинявся) до інформаційної війни, анексії Криму, дестабілізації ситуації на сході країни. Нинішня російська влада, яка кинула виклик Українській державі, сама як виклик сприйняла і «Помаранчеву революцію» 2004 року, і «Революцію гідності» 2014 року. Звичайно, зміна режиму в державах шляхом революції, перевороту, породжує небезпеки для сусідніх країн. Це перш за все небезпека втрати стабільності та відтворення подібного сценарію розвитку подій. Особливо болісно сприймає цей виклик політична еліта тоді, коли політичні режими в сусідніх державах мають багато спільного, як то політичні режими в пострадянських державах. В 2004 році російська політична еліта відповіла на цей виклик інформаційною війною, дезінформацією, залякуванням власного населення, дискредитацією української влади та посилення авторитаризму. І це при тому, що події 2004 року не були по суті революцією, оскільки режим суттєво не змінився. Але навіть те, що народ продемонстрував готовність (тимчасову) до виступів проти нелегітимних дій, рішень влади, мобілізації налякало не тільки тогочасну владу українську еліту, але і еліту сусідньої держави. Збройний конфлікт в 2014 році в Україні був набагато сильнішим викликом для Росії. Відповідь на цей виклик теж була іншою – набагато жорсткішою і неадекватною виклику.

До цього Росія дуже негативно реагувала на намагання України послідовно проводити євро інтеграційний курс. Звичайно, утворення союзів держав (економічних, політичних, військових) та їх розширення є викликом для тих держав, які залишаються поза межами цих утворень. Держави, які об'єднуються та створюють союзні утворення, примножують свій потенціал. Державам-членам союзів простіше домовлятися щодо спільної політики відносно тих держав, що не входять до даного союзу. Розширення ЄС та НАТО Росія сприймає як виклик і намагається протидіяти такому розширенню.

Виклик пов'язаний з утворенням союзів держав часто змушує країну шукати союзників, вибирати їх серед різних державних об'єднань. Так робить Україна. Будучи затиснутою між різними полюсами сили – ЄС та Росією, її союзниками, Україна намагається прискорити процеси євроінтеграції. Цей вибір, що продиктований цілим комплексом інтересів, безперечно спонукає до модернізації суспільства, в тому числі й до модернізації політичної системи.

Сам же Європейський союз, реалізуючи політику розширення, створює виклик для себе, а не тільки для інших. Для Німеччини внутрішнім «викликом» було об'єднання Західної та Східної Німеччини. Погіршення економічної ситуації, зростання бідності та безробіття, незадоволення та радикалізація суспільства – на такий виклик мала була реагувати об'єднана Німеччина. Нині ця країна є країною-лідером ЄС та світу.

Нерівність економічного, соціального розвитку теж є викликом. Він може мати внутрішній характер, або зовнішній. Виклик ЄС Україні – це демонстрація більш високого рівня життя, захищеності прав і свобод громадян.

Країни з більш високим рівнем життя є привабливими для громадян менш розвинених країн. Якщо менш розвинута країна не є такою закритою, як був, наприклад, Радянський Союз, то в найбільш обдарованих людей є можливість отримати громадянство в країні більш розвинутій, ніж та, в якій вони до цього проживали. Більш того, нині розвинуті країни прагнуть отримати гарних спеціалістів, професіоналів в різних сферах діяльності. Цим пояснюється те, що гранти на освіту отримують не тільки громадяни цих країн, але і громадяни інших країн. Якщо раніше в країнах Заходу більшим був попит на низькокваліфікованих працівників, то сьогодні існує потреба у висококваліфікованій робочій силі, потреба, яка гостро відчувається і в тих країнах, в яких відбувається модернізація. Більшість молодих людей, які отримали освіту в розвинутих країнах, не бажають повертатися на Батьківщину, в країну менш розвинуту. Це стосується і українців. З того моменту, коли виїжджати за кордон стало простіше, Україну покинуло багато професіоналів, науковців. Очевидно, найкращою відповіддю на такий виклик є модернізація всіх сфер життя та створення умов життя не гірших, ніж у високорозвинених країнах. Радянський Союз вирішував цю проблему «закриттям» кордонів. Однак, в умовах глобалізації політика ізоляціонізму, «залізної завіси» є контрпродуктивною. Рух не тільки капіталів, але і робочої сили є однією з ознак глобалізації. До того ж накопичення незадоволення викликаного відсутністю можливості вільно вибрати країну проживання, приводить до політичних і соціальних конфліктів. Тому потрібна інша відповідь на даний виклик. До того ж розвиток інформаційних технологій, інформаційна революція роблять неможливим повну ізоляцію від зовнішнього світу громадян навіть авторитарної країни. Політична система має реагувати на такі настрої населення та модернізуватися. Хоча, наприклад, Б.Дроздов вважає, що якщо рівні розвитку сусідніх держав істотно різні, а ще якщо у них різні історичні умови і малосумісні культури, то тоді необхідні й більш жорсткі кордони [54].

Хоча в стані війни з сусідніми державами питання кордонів є дуже важливим. Сьогодні стосунки між Україною та Росією погіршилися, як ніколи до цього. Відповіді на виклик-війну можуть бути різними – здача позицій, капітуляція, відступ, мобілізація сил та війна до переможного кінця. В умовах війни відбувається зміни в політичній системі, оскільки вона має адаптуватися до цього виклику. Мобілізації всіх сил суспільства на боротьбу з ворогом може завести «керований хаос».

«Керований хаос» – це штучно створений хаос (заворушення, масові виступи і т.д.). Російський вчений В.П.Пугачов пише, що згідно з теорією керованого хаосу за допомогою цілеспрямованого впливу на певні центри соціальної організації та корекції їх дій можна послабити суспільний порядок, різко посилити хаотичні процеси й створити кризову, біфуркаційну ситуацію [55, с.71].

Пугачов називає ряд технологій, за допомогою яких можна спровокувати хаос. Це «тригерна» або «акупунктурна» технології (наприклад, руйнування армії – невиплати заробітних плат, створення ціннісного вакууму у офіцерства, послаблення у армії внутрішнього й зовнішнього контролю тощо. На соціальному рівні – контроль за ЗМІ, лібералізація цін, кримінальна приватизація); технології в сфері цінностей і переконань; технологія думок-вірусів). Всі ці технології можуть бути використані для послаблення інтеграційних зв'язків у суспільстві [55].

Технології, що мають привести до хаосу, створюються з врахуванням особливостей політичної психології, механізмів формування масових настроїв, громадської думки, способів маніпулювання свідомістю. Технології формування керованого хаосу можуть використовуватися спецслужбами ворожих країн для дестабілізації ситуації, зміни режиму і т.д. Хоча хаос, дестабілізація ситуації можуть виникати і без втручання зовнішніх сил. Тероризм також може використовуватись як технологія формування «керованого хаосу». Тероризм найбільш небезпечний тим, що викликає соціальну й політичну дезорганізацію, підриває легітимність влади, яка нездатна гарантувати безпеку, послаблює, або викликає кризу демократичного режиму. Він може привести до політичної кризи та навіть політичного перевороту - тобто, створює ситуацію бифуркації. Таким чином, «керований хаос» – це цілеспрямовані дії, що обумовлюють політичну нестабільність, кризу. Певні політичні сили отримують вигоду від дестабілізації ситуації. У 2014 році в Україні хаос створювали і найманці, які проривалися через кордон України з Росії, анексованого Росією Криму та Придністров'я. Взагалі масштаби використання найманих армій сьогодні у світі вражають. Так, є дані, що в Іраку і Афганістані використовуються сили 181 приватної армії загальною чисельністю близько 48 тис. чол. [56].

Сьогодні існує загроза розпаду України. Про те, що Україна «штучне утворення», «несправжня» держава, відкрито говорять деякі російські політики. А ще вони пропонують сусіднім державам поділити територію України. Це ще один виклик, на який теж потрібно реагувати Українській державі.

У 1991 році розпад СРСР був викликом як для Заходу (зовнішній виклик) так і для кожної новоутвореної держави (внутрішній виклик). Цей виклик привів до модернізації системи міжнародних відносин. Західні країни змушені були вибудовувати, налагоджувати стосунків із правонаступницею СРСР – Росією, країною, яка в військовій сфері була і залишається дуже потужною. Україну розпад СРСР спонукав до модернізації в різних сферах життя. Руйнування загальносоюзного економічного комплексу вимагало економічних перетворень, модернізації, переходу до ринкової економіки. Виникла необхідність знаходити самостійно нових економічних партнерів, завойовувати ринки, вести переговори. Разом з цим здійснювалася і політична модернізація. Відбувається входження України вже як незалежної держави в міжнародні організації та демократизація суспільства. Однак в Україні не відбулося суттєвого оновлення політичної еліти, а тому в нові інститути були перенесені старі методи управління, вирішення питань та прийняття рішень.

Соціально-політична нестабільність, революція є теж дуже сильним внутрішнім викликом для будь-якої держави. В свою чергу революція та реформа є теж відповіддю перш за все на ендогенні виклики. Політична еліта України метою політичної модернізації називала формування інститутів заснованих на принципах сучасної політичної демократії. По суті це було також метою учасників українських революцій. Її можна назвати стратегічною метою. Крім стратегічної мети є цілі тактичні. Під час останньої української революції висувалися вимоги «будівництва з нуля» всіх інститутів, «повного переавантаження влади», тобто демонтажу системи влади.

В ситуації радикальних змін політичної системи використовуються два способи змін політичних інститутів: «реконструкції» та «демонтажу». Згідно тлумачному словнику «реконструкція» - це корінна перебудова чого-небудь, або відтворення, відновлення чого-небудь. Якщо мова йде про реконструкцію політичних інститутів, то мається на увазі відновлення тих функцій, які б мав виконувати певний інститут, але не виконував, або виконував формально, декларативно. «Демонтаж» – це розбирання чого-небудь, з тим, щоб припинити дію, роботу. Демонтаж політичних інститутів чи політичної системи в цілому означає формуванням цілком нових політичних інститутів. Демонтаж передбачає швидко заміну конституції та законів. Реконструкція, на відміну демонтажу, є частковим оновленням, пристосуванням деяких старих інститутів до нових умов існування, спадковість. В колишніх соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи пішли по шляху не тільки демонтажу інститутів, що залишилися від соціалістичного минулого, але в деяких з цих країн провели люстрацію. Наприклад, в Чехословаччині люстраційні закони Федеральні збори прийняли в 1991 році. А у 1993 році був прийнятий також «Закон про незаконність комуністичного режиму», в якому говорилося про те, Комуністична партія Чехословаччини, її керівництво та члени несуть відповідальність за методи здійснення влади в період 1948-1989 рр. Ті особи, які співпрацювали з комуністичним режимом в цей період, позбавлялися на 5 років права займати відповідальні посади в державних органах влади в тому випадку, коли спеціальна комісія довела їх особисту провину.

Рішення про проведення люстрації завжди приймається в умовах гострих політичних дискусій, запеклої політичної боротьби. З одного боку, повне оновлення політичної еліти дає можливість викоринити традиційні практики прийняття рішень і т.п. Управлінський апарат, який працював за старого режиму, переносить в формально нові інститути ці практики. Недоліки в управлінні усунути дуже важко без оновлення політичної еліти, навіть якщо змінений інституційний дизайн. Часто еліта формально демонструє свою прихильність демократичним цінностям, використовуючи це для маніпуляції свідомістю громадян. Закритість еліти, закритість процесу прийняття рішень приводить до зростання долі тіньової політики, деформації, дисфункціональності формальних демократичних інститутів. З іншого боку, якщо нові кадри, які дійсно прагнуть сформувати демократичне суспільство, правову, соціальну державу, недосвідчені, не володіють мистецтвом управління, то вони можуть завдати шкоди суспільству. Ротація кадрів є дуже

важливим завданням модернізації політичної системи. Політико-правова культура та ціннісні орієнтації політичних еліт визначають ефективність управління та модернізації політичної системи.

Правлячі еліти значною мірою формуються партіями, але і діяльність партій теж може бути дисфункціональною, якщо вони не представляють, не артикулюють інтереси груп населення, як це задекларовано в їх програмах, а займаються популізмом заради отримання влади. В цьому випадку влада стає самоціллю для верхівки партії. Від дій такої партії страждають і рядові її члени. В демократичному суспільстві, в якому існує контроль за владою з боку народу, кожна партія зацікавлена в тому, щоб бути представленою в органах влади найкращими членами партії, діяльність яких викликала б схвалення громадян. Квотний принцип розподілу посад і після Майдану 2014 року є свідченням того, що викоринити згубні для суспільства практики висування на посади представників партій буде важко. Деякі призначення зразу ж викликали обурення громадян, оскільки новопризначені були нічим не кращими від тих, яких від влади усунули, а до того ж не мали ні необхідних знань, ні досвіду роботи в тій сфері, стан справ в якій відтепер залежав від них.

Політична модернізація не тільки визначається як процес формування, розвитку нових інститутів та структур, а ще і як процес поширення сучасних політичних практик. Тому виникнення «нового Майдану» в Україні не виключена. Реагування на порушення соціальної справедливості, очевидно, кожного разу буде все більш жорстким. Політиків, які в результаті подій 2014 року, прийшли до влади, не повинне вводити в оману те, що використання старих практик формування влади не отримало моментальної жорсткої протестної реакції з боку прихильників «перезавантаження» влади. Стримуючим фактором «нової революції» є реальна зовнішня загроза незалежності України.

Революція є один із методів докорінної модернізації політичної системи. Проблема революція останнім часом стала знову предметом вивчення. Дж.Голдстоун називає вісім факторів, що призводять до політичної кризи і революції: 1) широке поширення переконання в тому, що держава неефективна, несправедлива або застаріла, втратила довіру мас; 2) повстання частини еліти (опозиції) проти держави; 3) народне повстання проти держави і пануючої еліти; 4) широке поширення насильства або громадянська війна; 5) зміна політичних інститутів; 6) зміна в статусі і владі традиційних еліт; 7) зміна форм економічної організації і власності; 8) зміна символів і вірувань, які виправдовували розподіл влади, статусу і багатства [57]. Деякі із перерахованих вченим факторів, що приводять до кризи і революції, впливають на сучасні політичні процеси в Україні. Д. Голдстоун виступив за створення загальної теорії революції четвертого покоління. На думку вченого, революція - це «спроба перетворити політичні інститути й дати нове обґрунтування політичній владі в суспільстві, що супроводжується формальною або неформальною мобілізацією мас і такими неінституціоналізованими діями, які підривають існуючу владу» [58, с.61].

Д. Голдстоун запропонував наступну класифікацію революцій:

- 1) великі революції, які змінюють не тільки політичні інститути, але й економічні та соціальні структури;
- 2) політичні революції, які змінюють лише політичні інститути;
- 3) соціальні революції, які пов'язані із незалежними виступами нижчих класів;
- 4) елітарні революції або «революції зверху», які пов'язані зі здійснюваними елітами широкомасштабними реформами.

Велика французька революція (1789—1799) вважається однією з найважливіших подій в історії Франції. Однак, вона мала велике значення не тільки для розвитку Франції, але і для всього західного світу. Тому французьку революцію і називають переломним моментом в історії західної демократії - революція відкрила шлях до демократії, оскільки на зміну абсолютній монархії прийшов республіканський устрій. Французька революція стала поштовхом і для розвитку ідей, теорій, в яких розглядалися питання удосконалення суспільства. Можна говорити і про «революцію ідей». Ті, хто захоплювався революційними змінами, намагався довести їх необхідність шукаючи все нові і нові аргументи, Ті, хто не сприймав революцію, як засіб перетворення суспільства, пропонували інші способи його зміни на краще. Французька революція породила дві ідеологічні течії, які і сьогодні є важливим чинником розвитку суспільства – консерватизм та лібералізм.

В.А.Курінний вважає, що сучасний сенс термін «революція» набув саме після Великої французької революції наприкінці XVIII століття. Це поняття нині вбирає в себе певну політико-ідеологічну лінію модерну, висвічуючи один з фундаментальних політичних проектів сучасності [59]. У сучасній мові революція, на думку В.А.Курінного, має два значення. По-перше, вона означає політичний акт захоплення влади, нерідко пов'язаний з громадянською війною, який веде до зміни політичного ладу, зміни Конституції і т.д. По-друге, під революцією, розуміють швидку структурну зміну, що має дуже конкретний вектор спрямованості - з минулого в майбутнє. У цьому своєму значенні революція знаходиться в ряду таких понять, як «прогрес» або «розвиток», що виражають саму суть проекту модерну. Реалізувати цей проект - значить бути сучасним, передовим, не бути вчорашнім. І в цьому другому значенні міститься вказівка не тільки на політичний злам старого ладу. Революція обіцяє більш широкі зміни в економіці, суспільстві, культурі і навіть антропології, адже радикальна революція - це ще й проект нової людини [59]. З цього випливає, що революція – це модернізація, яка здійснюється особливим способом. Саме цей особливий (насильницький) спосіб докорінних перетворень суспільства багатьом не подобається.

Нащадок старовинного роду французьких аристократів Сен-Сімон після того, як в 1789 році у Франції розпочалася революція, відмовився від графського титулу та почав пропагувати ідеї братства, свободи, справедливості. Крах феодально-абсолютистського порядку, революція, становлення імперії, реставрація відбувалися на його очах. Однак, вже в 1802 році в своїй першій роботі «Листи женецького мешканця до сучасників», Сен-Сімон дійшов висновку, що революції породжені стихією бідності та прагненням незаможних

до рівності та перерозподілу багатства, приводять суспільство в стан хаосу і анархії.

Секретар Сен-Сімона, Огюст Конт, теж вважав, що революція, насилля не здатні забезпечити перебудову кризового суспільства. Держава на думку О.Конта, має забезпечити злагоду в суспільстві за допомогою використання матеріальних і духовних засобів, владних приписів, слідування яким є священним обов'язком кожного члена суспільства. «Серйозною хворобою» Конт називав незгоду між людьми. До тих пір, поки люди не придуть до одностайної згоди щодо певної кількості загальних ідей, народи неминуче залишаться в революційному стані і зможуть створювати тільки тимчасові установи.

Якщо модернізацію розглядати як прогресивні соціальні зміни, коли «суспільство рухається вперед відповідно прийнятої шкали покращень», то тоді революцію, яка привела до покращення, можна розглядати також і як модернізацію. Очікування змін на краще після революції, можливо, не виправдано великі, оскільки учасники революції ризикували життям задля встановлення справедливого суспільства.

Поняття «провал модернізації» почало вживатися після невдач в реалізації моделей модернізації запропонованих метрополіями колишнім колоніям. Відносно революції поняття «провал» не прийнято вживати. Частіше використовується в парі з поняттям революція поняття контрреволюція. Хоча поняття «провал революції» може вживатися в тому випадку, коли цілі, революції проголошені й сприйняті суспільством, не реалізуються, а натомість виникає вакуум влади, хаос, погіршення умов життя людей. Джон Дані вказує на те, що люди, які прийшли до влади, повинні насправді бути більш здатними управляти даним суспільством, ніж ті, кого вони усунули від влади; лідери революції повинні зуміти досягти принаймні деяких з поставлених ними цілей. Суспільство, в якому рух такого роду опанував тільки зовнішніми, формальними атрибутами влади, але потім виявився не здатним до ефективного управління, Д.Дані не вважає революційним.

Лідери революції часто «грішать романтизмом», для них характерний популізм. Цей популізм дещо інший ніж популізм, до якого вдаються політики у мирний час, оскільки, як правило, революціонери щиро вірять в можливість побудови «світлого» майбутнього. В «класичних» революціях завжди багато ірраціональних моментів. «Оксамитові революції» – це скоріше реформи, але реформи, які дозволяють позбутися того, що заважає перетворити задекларовані в конституціях права, свободи громадян на реальні права і свободи. Поняття «оксамитова революція» використовується скоріш за все для того, щоб підкреслити прогресивний, сучасний характер цих політичних акцій [59]. По суті з часів першої Великої революції – французької революції 1879 року, оцінюються, порівнюються наслідки революції та реформи. Реформи носять «менш травматичний» характер для суспільства порівняно з революціями. Реформатори, як правило, шукають порозуміння з суспільством, ведуть переговори, та намагаються досягти згоди та порозуміння. Революції в класичному вигляді «безжалісні». Руйнування існуючої системи влади

викликає протистояння, яке треба побороти, а тому методи боротьби жорсткі, часто приводять до чисельних людських жертв. Революція часто породжує контреволюцію, а значить громадянську війну. Революція – це ще і «війна» світоглядів, ідей, цінностей. Частина тих, хто не мириться з наслідками революції, намагається відстояти свої інтереси збройними методами.

Можна погодитися з В.Курінним, що при всіх відмінностях революційна і реформаційна моделі мало різняться у векторі свого руху - і та, й інша спрямовані в прогресивне майбутнє. Вчений відмічає, що становлення сучасних демократій здійснювалося в руслі саме реформаційної моделі. Це означає, що політичні інститути сформовані таким чином, щоб можна було досягати розумних угод між основними конфліктуючими групами, але при цьому виключити прихід до влади сил, не здатних до компромісу [59]. А.Курінний вказує на те, що компромісний характер реформаційної моделі передбачає певні світоглядні передумови. Він вважає, що для здійснення реформ потрібний певний скептицизм щодо будь-якої позиції, яка з першого погляду здається вірною, в той час, коли революція вимагає догматичної впевненості у власній правоті та непогрішності[59].

Таким чином, здійснений аналіз показує, що виклики вимагають відповіді. Відповіді на нібито схожі виклики в різних країнах будуть різними. В конфліктології реагування на конфліктну ситуації тих, хто в неї включений, пов'язують із типом поведінки цих суб'єктів. Вона може бути конструктивною, конформістською і деструктивною. Культура, менталітет народу, збіг обставин тощо впливають не те, якою саме буде відповідь на виклик.

Розуміння викликів кінця ХХ ст. та першого десятиліття ХХІ ст., їх особливостей, дає можливість пояснити всі ті непрості процеси, що відбуваються в Україні та процеси взаємодії з іншими державами. Відповідь на виклики такого масштабу та на виклики з різних сторін не може бути простою.

Згідно Тойбі, відсутність викликів означає відсутність стимулів до розвитку. Питання про те, що означає поняття «розвиток» і як воно співвідноситься з поняття «модернізація» є важливим дослідницьким питанням. Сьогодні вчені вивчають причини, цілі, механізми, альтернативи, параметри розвитку. Нові уявлення про розвиток витіснили його попереднє універсалістське-детерміністське-лінійне бачення. Визначення місця сучасних уявлень про розвиток в модернізаційній парадигмі має важливе гносеологічне значення.

РОЗДІЛ 3. МІРА РОЗВИТКУ У МОДЕРНІЗАЦІЇ: ЗМІСТ, ВИКЛИКИ ТА ДЕФОРМАЦІЇ

3.1 Методологічні виклики визначення поняття «соціальний розвиток»

Дослідження сучасних модернізаційних процесів визначають необхідність з'ясування тотожності та відмінності змісту, перш за все, понять «розвиток» та «модернізація», оскільки часто-густо вони конвенційно розглядаються як синоніми. Такий підхід викликає зауваження, оскільки безпосередньо пов'язаний з «теорією колії» та домінуючою абсолютизацією західного шляху розвитку. Визначення міри розвитку у модернізаційних процесах потребує з'ясування суттєвих механізмів здійснення цих процесів у єдності глобального та локального. Це, в свою чергу, актуалізує питання про інтеграційні та дезінтеграційні виклики суспільства як боротьби форматів зцілення світової цивілізації, формування її холистичності у взаємодії центр – периферія, та боротьби центрів за форматування світової периферії. Втрата міри розвитку в цих процесах, абсолютизація організаційного впливу над самоорганізаційними процесами розвитку визначає свавілля «суб'єктів світової модернізації», що можливо визнати як «дизайнерські деформації» модернізації.

Окреслення кола питань нашого розділу визначає розгортання аналізу від абстрактного (змістовної демаркації понять розвитку та модернізації) до конкретних проявів «модернізаційної практики», в механізмах її здійснення та деформаціях втрати міри.

Методологічні виклики теорії розвитку пов'язані як з постмодерністською спробою деконструкції гносеологічного визначення сутності «розвитку», так і з постнекласичною раціональністю, яка поставила під сумнів ряд суттєвих атрибутів, відображених у понятті «розвиток». Це виклик визначений потребами зцілення «розвитку», холистичного усвідомлення системного підходу до розвитку людства та стосується синергетичної парадигми, яка критично відноситься до стійкості складних систем, та заперечує лінійну спрямованість у суттєвих ознаках розвитку. Не менш важливим є дослідження базових форм відображення, цілісних образів, які визначають смислове поле інтуїтивно зрозумілого, живого відбиття розвитку як особливого виду соціальних змін. Відповіді потребують методологічні виклики щодо визначення поняття «соціальний розвиток».

Кожна мова має специфіку смислового наповнення поняття, так в українській мові етимологічне значення «розвиток» має щонайменше два образних навантаження. У першому значенні, «розвиток» пов'язується з корінням «виток», який, у свою чергу, означає - 1. Закручена частина чого-небудь виткого, звивистого, закруток. 2. Один оберт гвинтової спіральної лінії, нарізки, дротяної обмотки» [60, с.262]. А розвиток у цьому образному значенні є вихід з циклічності, зміна усталеного, перехід на щось нове або новий виток. Але образ відходу від циклічності необхідно відмітити для подальшого дослідження. Це власне, часто-густо, доводилось у спіральній лінії

спрямованості розвитку як наочній характеристиці діалектичних законів «заперечення заперечення» та «взаємного переходу кількісних змін у якісні».

У другому випадку, значеннєве коріння є семантикою від «витік, витоку», місця, де ріка бере початок» [60, с. 261], розвиток набуває значення «розгортання початку», чогось після «якісного стрибка» (результату закону взаємного переходу кількісних змін у якісні), проявлення сутності та розпакування цього процесу. Нова якість, як процесуальна течія, визначає формування нової міри об'єкта.

Відносно осмислення розвитку опорними у етимологічному значенні є образи, по-перше, «розривання замкненого кола якогось усталеного та циклічного процесу», будь-то повсякденності, будь-то, як у С.Л. Франкла «замкненого кола існування заради існування», по-друге, образ «розгортання з витоку», генезис чогось після появи, народження, якісного стрибка, розпакування потенціалу набуття нової міри.

О.П. Огурцов звертає увагу на те, що термін «розвиток», зокрема німецьке слово *Entwicklung*, не відповідає тому змісту, яке вкладається у це поняття. Справа у тому, що у нашому уявленні розвиток – це таке перетворення форм, яке завжди передбачає нововведення, прирощення, утворення нового» [61, с.9]. Це суттєва ознака розвитку - наявність нововведення, прирощення, утворення, як розгортання нового стосується єдності змісту та форми цілісності, але це не одна-єдина атрибуція розвитку.

Разом з тим необхідно враховувати, що зміст розвитку - це не лише уявлення про існуючі потенції, але й уточнення змісту категоріями «оригінальність та випадковість відкриття, інновації, творчість та інших» (О.П. Огурцов). Саме це суперечить класичному визначенню розвитку.

У вітчизняному суспільствознавстві та філософії класичним є визначення категорії «розвитку», як незворотної, спрямованої, закономірної зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, тоді як звичайні зміни характеризуються зворотністю, циклічністю, відтворюваністю. Часто зміни бувають випадковими, безсистемними, поодинокими, що свідчить про відсутність закономірності. Якщо зміни не мають спрямованого характеру, то це показник відсутності попередньо накопичених передумов. Тому такі процеси позбавлені внутрішнього взаємозв'язку, властивого саме розвиткові. Іноді під розвитком розуміють якісну зміну основи існування об'єкта – перетворення світоглядної основи свідомості (Г. Гегель, І. Кант) або способу виробництва (К. Маркс) [62, с.11].

У класичному визначенні найважливішими атрибутами розвитку є незворотність, спрямованість та закономірність зміни, які є протилежними випадковості, безсистемності та поодинокості, як незакономірності. Часто-густо втрачається або не акцентується увага на внутрішній детермінації взаємозв'язку протилежностей як здійснення закону «єдності та боротьби протилежностей» у визначенні протиріччя як джерела розвитку. При цьому необхідною є сукупність атрибутивних характеристик. На це звертає увагу Є.Г. Юдін. На наш погляд, не менш важливим для визначення розвитку є врахування внутрішнього взаємозв'язку та якісних змін у цьому процесі.

Так, у Є.Г. Юдіна «лише одночасна наявність усіх зазначених властивостей виділяє процес розвитку серед інших змін: зворотність змін характеризує процес і функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій); відсутність закономірності характерна для випадкових процесів катастрофічного типу; при відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватись, і тому процес лишається характерної для розвитку єдиної, внутрішньої зв'язаної лінії. У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкту, що виступає як зміни його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів та зв'язків» [63, с.561].

Раніше наведені базові опорні образи надають усвідомлення демаркації та диференціації різних процесів. Це схоплено у наданій цитаті Є.Г. Юдіна, але потрібно зробити певні уточнення. Напрям аналізу демаркації різних видів змін, які є рівнопокладеними «розвитку», спрямований на уточнення смислового предметного поля. Разом з тим, кордони предметного поля потрібно уточнити. Не викликає сумніву розрізнення функціонування як циклічного відтворення активності структури або навіть відтворення системи функцій, на відміну від розвитку на *основі зворотності/незворотності змін*.

Закономірність та незакономірність є критеріями розрізнення розвитку та випадкових змін, але розширення випадковості у бік катастрофічного типу не є доцільним, оскільки катастрофа може бути цілком закономірним результатом регресивного розвитку. Вірно визначається у закономірності як критерію демаркації – *єдина внутрішня зв'язана лінія розвитку*. Але сама ця лінія може бути висхідною – прогресивний розвиток, крайнім етапом якого є стрибок до якісно нового стану, як революція, або низхідною – де міра визначена кризою з подальшим якісним незворотнім спрощенням та руйнуванням - катастрофою.

Випадкові зміни також не можуть бути однозначно зведені до катастрофічних, дійсно нещасний випадок має місце у соціальному житті як неочікуване поєднання факторів, але поєднання факторів може бути позитивним відомим як вдача, везіння, які не є очікуваними та оцінюються як несподівано бажаними. Випадкові події, що оцінюються, мають велике значення у відображенні сценарного мистецтва у понятті «перипетія», як зміні стану головних персонажів з щастя на нещастя або навпаки. Необхідно визнати, що випадкові події у дійсності відображають суб'єктні дії по «виправленню лінії розвитку», тому випадкові події *визначають суб'єктну діяльність як фактор розвитку у виборі лінії розвитку*, якщо є хоч якийсь шанс для цього. До того ж випадковими, часто-густо, суб'єкти визначають неусвідомлені або детерміновані іншими суб'єктами (іншими за суб'єктністю або іншомасштабними суб'єктами). Випадковість для усвідомлення з позиції того чи іншого суб'єкта відцентрована цією позицією, але може відображати закономірність неусвідомленого суб'єктом процесу (об'єктивного, масового, або прихованого від візії суб'єкта, за його горизонтом світосприйняття або іншого масштабу).

«Соціальний розвиток», як видове поняття відносно родового «розвиток», містить загальні ознаки феномену, що ним позначається, та має суттєві

особливості. В.І. Воловик серед них зазначає такі: специфіка основного фактору, що обумовлює соціальні зміни, а саме людського фактору, якою є цілеспрямована діяльність; специфіка об'єктів, що змінюються, у якості яких виступають результати минулої діяльності людей (матеріальна і духовна культура, люди, об'єднання людей, соціальні організми); включеність у соціальний розвиток результатів спрямованих, незворотних і закономірних соціальних змін і осмислення їх, відображення у суспільній свідомості соціальних організмів. Тому на думку автора, з якою ми солідаризуємось, «соціальний розвиток» є гранично загальне поняття, категорія соціальної філософії для позначення відображуваних у суспільній свідомості цілеспрямованих, незворотних і закономірних змін соціальної реальності – об'єктів матеріальної і духовної культури як об'єктивних і необхідних результатів минулої діяльності, а також поколінь людей, здійснюючих ці зміни і, разом з тим, таких, що змінюють самих себе у їх сучасній діяльності [64, с.141-142].

На наш погляд, будь-який соціальний розвиток як розвиток взаємодії між людьми, визначений суб'єктною діяльністю, як спрямування та, якщо потрібно, виправлення випадковості негараздів, тому проблемна орієнтація є основною у людському розвитку, у будь-яких його проявах та видах. У цьому має відображення суб'єктна свобода вибору. Це можливо визначити як *закон суб'єктної визначеності спрямування соціального розвитку, здійснення об'єктивних суспільних потреб відбувається у суб'єктній діяльності*. Цей закон має відображення у суб'єктному вирішенні колізій, як зіткнення суб'єктів у здійсненні власної діяльності. Наслідком цього закону є масштабування діяльності суб'єктів, які опиняються в управлінській підсистемі, як центрі прийняття рішення про подальший розвиток, або у суспільній точці бі- або поліфуркації. Управлінська підсистема масштабує силу рішень у солідарності, об'єднанні, коли «тіло» (народні маси) охоплюється діяльністю з її цільовими ідеями.

Звідси - можливості з'явлення лідерів «мрії про волю та справедливість». Прикладами, лідерів ланцюгової реакції діяльності, як відображення суспільних потреб, є і Жанна Д'Арк, Козьма Мінін та Дмитро Пожарський, й інші діячі історичних подій зі значним процесом самоорганізації у розвитку.

Повертаючись до думки Є.Г. Юдіна про виникнення, трансформації та зникнення елементів та зв'язків, акцент робиться, перш за все, на структурних змінах. Структурні зміни здійснюються під впливом різних процесів – наприклад, становлення структури (як генетичне структурування), вдосконалення функціонування (функціональному домінуванні або у структурно-функціональній єдності), відновлення структури після пошкодження або, навпаки, деформація під впливом руйнуючих факторів, руйнування віджилих нефункціональних структур та їх заміщення (як ремесло обслуговування гужового транспорту витіснено сферою обслуговування автомобільного транспорту, та таке інше). Структурні зміни характеризують не лише новий якісний стан, як визначення прогресивного розвитку, а може бути й інший стан структури, як деформація або руйнування. При цьому це може

відображати як внутрішньо зв'язаний стан, так і реакцію на зовнішні впливи, як «соціальна хвороба», «деформація», «адаптація», «руйнування» та «опір впливу» (з такими характеристиками як гіпертрофія або гіпотрофія). При цьому розвиток може бути уповільненим, зупиненими, та, навпаки, прискореним та вибуховим.

Трансформація, на наш погляд, відображає таку зміну форми, яка вже визначена у майбутньому, як перехід від одного проявленого стану об'єкта до іншого. У трансформації зовсім не заперечується зміна змісту, але доводиться виявлення цих змін через форму. Трансформація, часто-густо, передбачає зміну цілісності, яка спостерігається, або зміну частини цілісності, яка має значний вплив на стан цілісності.

Відносно єдності, характеристики цілісності органічної системи (тієї, яка існує об'єктивно, на відміну від системи, як гносеологічного відображення у свідомості) розвиток відображає зміну цієї цілісності, як якісно нового стану або іншого стану, як прогресу або регресу. Випадкові, зовнішні деформації (як і привнесені внутрішні впливи) та трансформації міри не є закономірними для внутрішнього розвитку, а розглядаються як «хвороби», «пошкодження», які можуть отримати незворотний характер руйнування сутності – «смерті» органічної системи. Остання закономірно визначена мірою життя та мірою смерті, руйнування її живучості, незворотне зруйнування міри життя системи. На наш погляд, міра життя системи визначає суттєві характеристики стану та її розвитку, а міра смерті її руйнованість. І це властиво як для біологічних, так і соціальних органічних систем.

У системному аналізі виокремлюють динамічну та статичну складність (за Джозефом О'Коннором і ІаномМакдермоттом). Разом з тим, розвиток як вихід на новий якісний рівень буття визначає динамічну (багаторівневу та багатоманітну) складність на відміну від статичної, кількісно-елементної складності. Наприклад, динамічна складність розвитку людини визначає розвиток на основі існування до душевного та духовного набуття життєдіяльності людини. Складність як емерджентність визначає розвиток як поглиблення або сходження у розвитку, у вирішенні соціальних та індивідуальних потреб, що закріплюється зокрема у соціальній інституціоналізації, як структурно-функціональній визначеності, та об'єктивації діяльності в цілому [65].

Перипетії категорії «розвитку» безпосередньо пов'язані з відокремленням «прогресивного» та «регресивного розвитку». Прогресивний розвиток розглядається як спрямований на отримання нового якісного стану органічної системи, ускладнення його у значенні не стільки статичної (збільшення елементів), скільки динамічної складності (емерджентності), виявленні якісно нових інтегрованих властивостей, які не зводяться до властивостей елементів, що її складають. Прогресивна ідея втрачала свій потенціал у лінійному спрощеному вигляді, як образу «залізничного шляху» – прямого та ясного, що став символом індустріальної модернізації. Спрощене та механістичне розуміння прогресу зробило шкоду змісту «розвитку» в цілому, оскільки спробувало доводити лише утопічну ідею статичного блага, чи то у

суб'єктивному соціальному вдоволенні, чи то у об'єктивному (позитивістському, контівському, вдосконаленні людської природи).

На думку О.П. Огурцова, «вивчення історії науки пов'язане зі з'ясуванням методологічних функцій категорії «прогрес», його змістом і можливостями, використанням при аналізі руху наукового знання. Поняття «прогрес» вводить ціннісну складову в аналіз розвитку, ту систему відліку, яка вважається абсолютною, пріоритетною, загально визнаною. Історичний прогрес розвивається суперечливо, заплутано, непоодинокі в історії випадки зигзагоподібного і навіть позаднього руху. Абстрактне уявлення про прогрес лише проєціює результат на висхідний пункт і витягує історію в одну-єдину лінію... Аналіз прогресу пов'язаний з усвідомленням історичних можливостей, багатоманітних варіантів історичного розвитку, тих, що, існували, але не отримали подальшого розгортання і здійснення» [61, с.9].

Регресивний розвиток визначає спрощення організації органічної системи у значенні емерджентності, перехід на якісно нижчий стан органічної системи. Це архаїзація суспільства, як повертання до піратства, торгівлі людьми, кримінальним технологіям (наркаторгівлі та таке інше) паразитування, руйнування динамічної складності життя у спрощенні минулого, навіть з новими технічними засобами та технологіями. Цей процес Умберто Еко розглядав як повертання до нового середньовіччя. До такого регресивного спрощення можливо віднести олігархічно-клановий устрій у демократичному суспільстві, та навіть, можливість відновлення тиранії.

У логіці регресу необхідно відзначити досягнення кризи у структурній та функціональній надмірній напрузі цілісності та, навіть, розвиток аж до антагоністичних протиріч, які неможливо вирішити без зруйнування системи (для органічної системи це є катастрофа). Прикладами є революційні зміни як руйнування старих систем країн. Криза, як гранична напруженість цілісності системи, може вивести її (цілісність) на оновлення отримання нових якостей, а може привести до катастрофи.

Відпрацювання типології прогресивного та регресивного розвитку визначило сумнівність критерію «незворотність», оскільки спроби критеріально-лінійного дослідження, як жорсткої детермінації, виявило можливість зміни та переходу прогресивних тенденцій у регресивні, та навпаки. Прогрес та регрес, стали розглядати у контексті флуктуацій, нестійкості, невизначеності, оскільки критеріями обирались окремі показники, без системної інтеграції (агрегації). Сучасні дослідження прогресу та регресу потребують емерджентних властивостей розвитку цілісності. З іншого боку, критика концептуальної значущості прогресу та регресу призвела до відмови від визначення всесвітніх історичних процесів у ствердженні локального, як замкненого відокремленого від цілісності людства, актуалізації проблеми «свої – чужі», як спрощення та руйнування принципу «єдності у багатоманітності».

Давньоперсидський пророк Заратустра (Зороастр) близько 3000 років тому висловив ідею про те, що «в кожному аспекті нашого життя присутніми є елементи випадковості, вибору та зумовленості. Може бути, свобода вибору все ж таки не ілюзія. Однак вибір – тільки одна з трьох складових. А ось взаємодія

вибору, випадку (хаотичності) та зумовленості (законів природи), справді, підносить чимало сюрпризів [66, с.53].

Зміст поняття «розвиток» ставить проблему визначення та погодження процесів діяльності (суб'єктивної, проблемно-діяльнісної складової розвитку), випадковості (хаотичної складової розвитку), зумовленості (об'єктивної, закономірної складової), а також взаємодії, що має визначеності інтерсуб'єктної (синхронної взаємодії суб'єктів), понадсуб'єктної (діахронної взаємодії, наприклад, як у сталому розвитку міжпоколінної взаємодії), метасуб'єктної взаємодії (різномасштабної взаємодії) та у холистичному (результуючому, інтегральному) процесі.

Тому механістичні, абстрактні (спрощені) концепції прогресу поступаються місцем тим концепціям, які мають погодження простору-часу та об'єктивного та суб'єктивного, тобто заперечують метафізичність та догматизм, вимагають діалектичного підходу. Як ще зауважував Б.М. Кедров «діалектика – це вчення про розвиток всього, що існує, до того ж, по-перше, про розвиток, який розуміється не спрощено, не огрублено, не збідніло, як просте збільшення (зростання) або зменшення, а у всьому його багатстві та багатоманітності. А по-друге, про розвиток не тільки зовнішнього світу (природи та суспільства), а й наших думок, понять, пізнань, тобто не тільки одного об'єктивного, а ще відображеного цього об'єктивного у нашій голові» [67,с.18]. Також у іншому місці він нагадує одне з головних положень діалектики – все залежить від місця, часу та умов (обставин), стверджуючи, що відверненої, абстрактної істини немає, істина завжди конкретна [67, с.44].

Механістична теорія прогресу «пробуксовувала», оскільки має абстрактний, не конкретний характер, метафізично догматизувала один критерій, а цілісність розвитку передбачає багатоманітність єдності. Саме тому у якості альтернативи (або замісника) механістичного лінійного прогресивного розвитку за аналогією з біологією стали розглядати соціальну еволюцію, за П. Сорокіним «соціальну генетику» як позитивно спрямовану соціальну самоорганізацію розвитку (у цьому підході особливе значення також має концепт «аутопоезиса», точніше «автопоезису», Умберто Р. Матурани та Франсиско Х. Варелли).

Синергетичний виклик також поставив багато методологічних питань до усвідомлення розвитку. З одного боку, з'явилися спроби у синергетиці розглядати розвиток як порядок зменшення негентропії, з іншого боку, важко заперечувати, що якісний стрибок та динамічне ускладнення не можливо без діалектики ентропії та негентропії, порядку та хаосу, оскільки завжди віджилий порядок руйнується та формується новий. Але з'явилися спроби абсолютизації не порядку, а хаосу, це відома концепція «управління хаосом» Стіва Манна, яка стала використовуватися у міжнародній політиці.

Викликом теорії розвитку стала теорія стратегічного управління, яка відобразила зростаючу роль масштабних суб'єктів, що діють у довгостроковій перспективі задля отримання конкурентних переваг у інституційній цілісності. Провісником цієї теорії став П. Друкер у запереченні лінійного, екстраполяційного прогнозування, визначив підвищення ролі цілісного,

стратегічного управління. Не менша методологічна складність внесена підміною теорії розвитку теорією модернізації, як «осучаснення», що починалася з відмови від відсталого, архаїчного, а привела до ствердження західцентризму. Прихованим змістом з'явилося визначення центрів (суб'єктів модернізації) та периферії (тих, хто тиражує досвід або наслідує).

Ці виклики визначили таке. По-перше, потреби дослідження формування метасистеми, у якій боротьба, солідарність суб'єктів стає внутрішньою, об'єктивні процеси та суб'єктивна об'єктивація (у формуванні світових інституцій, глобалізації сфер суспільного життя тощо) визначена глобальними властивостями та зв'язаністю життя. По-друге, розвиток як динамічне ускладнення характеризується поступовим ускладненням сфер об'єктивації - технічної, інформаційної, віртуальної, вже обговорюється можливість інноваційної сфери, яка також емерджентно зв'язує життя. По-третє, у розвитку загострюється протиріччя між порядком та хаосом, управлінням та самоорганізацією, оскільки холистичність розвитку потребує дослідження єдності та боротьби хаосу і порядку у швидкоплинних якісних змінах, стабільність соціальних систем знаходиться під тиском технологій (заколотів, революцій тощо). По-четверте, лінійність розвитку, як абстракція, руйнується конкретністю розвитку, яка відображається у подіях якісних змін, залишивши поза сумнівів лише спрямованість, як «вузлову лінію міри» (за Г. Гегелем) цілісності та гармонізації людства, суспільства, спільнот та людини. Підвищується значущість у розвитку конкретного досвіду, про це переконливо пише Джеймс Скотт, визначаючи для його відображення поняття «метис», як контекстуальне та специфічне практичне знання, відмінне від «техне» - логічного та універсального [68, с.507-508]. Лінійність розвитку абсолютизує універсальний шлях розвитку, у той час як холистичність розвитку відображає єдність у конкретних якісних змінах, у їх багатоманітності.

Важливими, на нашу думку, у розвитку, як понятті, є визначення єдності онтологічного, гносеологічного, праксеологічного, аксіологічного, холистичного аспектів. Онтологічний аспект доводить розвиток як буття людини та суспільства, об'єктивний, закономірний, незворотній характер якісних змін у житті людства. Гносеологічний аспект відображає ці об'єктивні, закономірні, незворотні, якісні зміни у житті людства у соціальному пізнанні, у суб'єктній свідомості. Практичне знання, відмінне від «техне» - логічного та універсального [68, с.507-508]. Практичний аспект відображає ці об'єктивні, закономірні, незворотні, якісні зміни у житті людства у суб'єктному, проблемно-діяльнісному характері розвитку суспільства. Аксіологічний аспект відображає ціннісне значення розвитку для людини, як відображення цінностей життя (об'єктивної сторони) та щастя (суб'єктивної сторони) якісних змін стану суспільства, у єдності ускладнення суспільного життя та спрощення задоволення потреб у підвищенні якості та рівня життя людей. Холистичний аспект відображає цілісність багатоманітних конкретних подій якісного зростання життєдіяльності та рівня життя людини, спільноти, суспільства та людства, у якій протиріччя хаосу та порядку, управління та самоорганізації визначають інтеграцію розвитку у багатоманітності проявів та форм.

3.2. Зрушення змісту «модернізації» у глобальному та локальному вимірах розвитку

Модернізація своїм кореневим значенням відбувається з розуміння сучасності, ідеї, яка рефлексує не тільки в контексті модальностей часу - минуле-сьогодення-майбутнє, але в розумінні Нового часу, епохи Модерну. В епоху Модерну вкладався сенс розриву традиційної циклової культури середньовіччя, виходу історії в новий час розуму і освіти. Цей Проект ґрунтувався на ідеалах науки як об'єктивного відображення істини, «епістемі», раціональності і прогресу, здатних змінити життя на краще. На думку Е. Гідденса, у якості першого наближення «сучасність» позначає способи соціального життя або організації, які виникли у Європі, починаючи з XVII століття та далі, і вплив яких у подальшому більше або менше захопив цілий світ. Такий опис прив'язує сучасність до визначеного часового періоду та висхідного географічного місцеположення, але залишає її основні характеристики нібито надійно схованим у якомусь «чорному ящику» [69, с.111].

Французька революція сколихнула Європу і продемонструвала не тільки силу буржуазії, яка долала ремесло в новій якості «техне» мануфактур, проявила міську домінацію у розвитку, силу міського самоврядування - комуни, визначила військову теорію дослідження стратегії. Зміни істотних характеристик життя і її організації, пошук «епістемі» в різних предметних областях теорії та розвиток штучної сфери «техне» в практиці - все це позначило заходи майбутнього якісного стрибка, в логіці індустріалізації, розвитку великих фабрик і заводів, які змінили сенс, організацію, структуру, функції і повсякденність міста.

Багато в чому розуміння Нового часу, Модерну відбувалося, якщо використовувати термінологію Г. Щедровицького, в «точках збірки», або, по Ю. Габермасу, в «організаційному ядрі» суспільства у визначеності часу.

Так, Ю. Габермас акцентував увагу на тому, що нові структури суспільства, з точки зору раціоналізації в дослідженнях М. Вебера, створювалися за допомогою розмежування двох функціонально пов'язаних один з одним систем, як вони оформилися навколо організаційного ядра капіталістичного виробництва і бюрократичного державного апарату, захоплюючи повсякденність [70, с.7-8].

Повсякденність при цьому формувалася в поселенському (міському, сільському) і колійному (транспортному і інфраструктурному дорожньому) просторах. Ці форми повсякденної визначеності в просторі відображаються в осілому і кочовому (міграційному) способі організації життя або її частини, вкоріненості і рухливості, відцентрованості повсякденності у проживанні і зв'язаності шляхами сполучення. У капіталістичному місті відцентрованість виникає з виробництвом, і зчеплення шляхів сполучення викликана всім циклом виробництва, обміну, розподілу і споживання.

Г. Гегель у «Феноменології духу» Новий час позначив у контексті «час доби», протилежної минулого відкритості майбутнього, що було підхоплено

Ф. Шеллінгом і, на думку Ю. Габермаса, всесвітньо історичний процес викликав розгляд часу як ресурсу розв'язання проблем, визначення сили і влади часу, гегелівського «духу часу», з подальшим розмежування Нового часу і нашого сучасного (Новітнього) часу [70, с.12-13].

К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували «формаційну збірку» Нового часу - в формаційних протиріччях між продуктивними силами і виробничими відносинами, в яких боротьба класів – буржуазії і пролетаріату – має антагоністичний характер [71].

Вихід у зміні, одержавлення власності заради усупільненого суспільства, для гідного життя «людини праці». «Точкою зборки» Нового часу в переході до Новітнього часу став його «справедливий державний класовий устрій».

Саме тому в радянській історіографії Велика жовтнева соціалістична революція 1917 року визначила початок Новітньої історії. У ХХ столітті «усупільнення держави» пройшло у спробах декількох форматів. Один з них, соціалістичний, є спробою поставити в центр держави інтереси трудівників-пролетаріату, і знищити клас експлуататорів. Але під тиском світових воєн та інтервенцій сформувалася військово-ієрархічна бюрократія, як будь-яка бюрократія схильна до догматизації і, отже, до насильства і свавілля.

Іншим форматом «усупільнення» суспільства став проект націонал-соціалістичний – спроби в центр держави поставити націю з її індустріальним, домінуючим значенням. Транснаціональні німецькі корпорації опинились під контролем жорстко-тоталітарної воєнізованої держави без зміни класового устрою суспільства, на ґрунті ідеологічного містичного обґрунтування минулого тисячолітнього рейху. Модерн був повністю зруйнований в тотальному «усупільненні» державою інших народів, націй і держав у мілітаризмі фашистської Італії, нацистської Німеччини, вояччини Японії. У цьому деформованому усупільненні не тільки індустріалізація була принципом капіталістичного виробництва, але і архаїзація, рабська праця підкорених народів та індустрія смерті.

Містичний, антинауковий тунель свідомості з його індустріальним геноцидом був зруйнований імперіалістичним капіталізмом і соціалістичною тотальністю індустріалізації, нацизм і фашизм були засуджені в їх людиноненависницької сутності на Нюрнберзькому процесі.

Новий формат визначення Модерну, сучасності проходив у протистоянні соціалістичної і капіталістичної системи в тенденціях боротьби за лідерство у прогресивному розвитку, що усвідомлюється в індустріальній визначеності (насамперед у валовому національному продукті і валовому продукті на душу населення), політико-державному устрої, і в пошуку єдності у вирішенні глобальних проблем людства.

Сучасність визначається різними інституціональними характеристиками, що дозволяє уточнити її зміст. Цю проблему ґрунтовно досліджував Е. Гідденс.

Так, він «сучасність» визначає чотирма інституціональними комплексами: капіталізмом, який характеризується існуванням товарного виробництва, приватною власністю на засоби виробництва, найманої працею номінально вільних працівників, що вимушені продавати свою робочу силу

власникам засобів виробництва; індустріалізмом, заснованим на використанні неживих джерел енергії та машинної технології для масового виробництва товарів з метою їх наступної реалізації задля отримання прибутку; національною державою, як адміністративною системою капіталістичної держави, система координованого надзору та контролю над визначеною територією з чіткими кордонами (це раціоналізація політичних, владних та панівних технологій); контролем над засобами насилля національних держав та індустріальними засобами введення конфліктів та війн [69, с.118-132].

Далі Е. Гідденс стверджує розриви та динаміку зміни сучасності. Динамізм сучасності походить з розділу часу та простору, та їх з'єднання у формах, що допускають точне просторово-часове «зонування» соціального життя; вивільнення соціальних систем; рефлексивне упорядкування та перегруповування соціальних відносин на основі безперервного вхідного потоку знань, яке здійснює вплив на дії індивідів та груп. При цьому вивільнення розглядається як «винесення» соціальних відносин з місцевих контекстів взаємодії та їх перебудова у необмежених просторово-часових масштабах, за допомогою символічних знакових (маркери яких «політична легітимація», «гроші» та інші) та експертних систем, що цілком залежать від довіри [69, с.130-145].

На наш погляд, необхідно уточнити інституціональну визначеність у територіальній структурі місцевої (поселенської та колійно-інфраструктурної), організаційної та самоорганізаційної інституціалізаціях.

Поступово розвиток продуктивних сил, як революціонізація економічної детермінанти, призвів до обґрунтування інформаційного вектора розвитку. З «легкої руки» Енедзі Масуда, Збігнева Бжезинського, Елвіна Тоффлера цей вектор в постіндустріальному пошуку координат отримав визначення «інформаційного суспільства». Пошук надприбутку в економічному форматі й мобілізації має у політичному форматі був визначений у розвитку інформаційного впливу на людський фактор і капітал розвитку. В економічному форматі це відбилося у розвитку маркетингу та реклами (вивчення та формування впливу на поведінку споживачів у просуванні товарів і послуг), а також менеджерізація бізнес-управління. У політико-державному форматі інформаційний розвиток визначив розвиток пропаганди (у значенні інформаційного впливу держави); державно-політичної менеджерізації; публікрілейшнз, зв'язків з громадськістю та (просування символічного й іміджевого капіталу будь-якої форми влади). В останньому випадку просування символічного капіталу, якщо використовувати концепцію Е. Тоффлера, влади знання, багатства і насильства [72].

Менеджерізація, диференціація і розвиток стратегічного управління (як генералізації діяльності масштабних суб'єктів) інтегрували суб'єктну діяльність інформаційного суспільства. Якісний стрибок розвитку людства, як епохи Модерну, став тим викликом закритої моделі розвитку соціалізму, який «прорвав» закритість і зруйнував соціалістичну систему в механізмі хаотичного реформування суспільства «прорабами перебудови». На зміну соціалістичної закритості і застою люди очікували соціально-гуманітарний розвиток та

підвищення якості життя, а отримали «кримінальну революцію» переділу державної власності.

Інформаційна сучасність з її новим розподілом праці, ускладненням власності (появою інтелектуальної власності), появою нової ідентичності суб'єктивної діяльності, зіткнулася з кримінальними війнами за переділ власності, руйнуванням індустріального виробництва в безсистемному пошуку швидкого збагачення (аж до продажу індустріального обладнання за ціною металу). Істотними стали інформаційні війни в різних сферах життєдіяльності.

Сучасність у пострадянському просторі набула рис невпорядкованої складності і хаотичності, тобто володіла іншими характеристиками, ніж стійкий західний світ (з упорядкованою складністю, наприклад, об'єднання Євросоюзу). На цьому тлі розвалу відбувся перерозподіл у світовому виробництві, в якому внутрішня неконкурентоздатність легкої промисловості та сфери споживання разом з відкритістю дали широкий ринок для турецьких, польських та китайських товарів, що визначило їх динаміку розвитку. Замість прогресивного розвитку усі заговорили про модернізацію як синонім перемоги західного шляху розвитку та глобалізації, як можливості формування світової цивілізації.

Сучасність із звичними системами координат «звалилася», і пошук нових координат самовизначення країн в теоретичному плані перетворився на пошук змісту «постмодернізму», «постіндустріалізму», «постсучасності». Постмодернізм викликав деструкцію сучасної наукової раціональності і визначив наративний поворот, основними суб'єктами якого стали людина, соціальні групи і спільноти, що висловлюють і розповідають, грають і націлені на споживання інформаційних подій. Синкретизм постмодернізму не запропонував постнекласичну (у значенні класифікації В.С. Стьопіна) раціональність, а навпаки, заперечує її, піддавши раціональність як пошук істини деструкції, запропонувавши лише гру смислами і суб'єктний вибір інтерпретацій, свавілля ризоми.

Домінація суб'єкт-суб'єктних відносин в інформаційній комунікації, на відміну від комунікації діяльнісної, втрачає об'єкт, в заміщенні об'єктивного світу - світом віртуальним в пріоритеті «техне» над «епістемою», в цілісності і зв'язаності інформаційними технологіями, інформаційного середовища, Інтернет і віртуального простору засобів масової інформації. Міста стали інформаційними репрезентантами ключових міжнародних виробництв транснаціональних корпорацій в рекламі, зв'язках з громадськістю (світового рівня), заміщення Інтернет-технологіями розподілу, купівлі та споживання, з підвищенням значущості засобів пошти, віртуальних перекладів і торгових відносин.

Руйнується тільки державна пропаганда, оскільки Інтернет-самоорганізація не зацікавлена у державній інтеграції, а пропаганда завжди є інструментом мобілізації суспільства і тотальності. Пропаганда залишилася тільки в руках держав, що борються за світове лідерство і за формування світових владних інститутів. Домінація штучного середовища, зв'язування якого визначає якісні зміни в економічній організації праці та політичному управлінні, тобто новий етап розвитку сучасності. Одночасно не тільки

продукти праці, але й ефективні фрактали організації тиражуються. Відомим прикладом є «Макдональдс», який тиражує не тільки продукти, але логістику і організацію, виробництво і рекламу, синхронізуючи їх у всьому світі, за аналогією формуються й інші конкуруючі мережі.

Державі відводиться роль інституту послуг, а не інституту інтеграції суспільства, інституту насильства для розподілу податків, а не суб'єкта розвитку, проектування майбутнього. На зміну тотально-державної організації мас в індустріалізації вводяться смисли світових кластерів в поділі праці, мереж та альянсів, що визначають домінування самоорганізації над державним управлінням. Вертикальна організація товариства «провисає», але горизонтальна самоорганізація стає домінуючою у фрактальному тиражуванні технологій (у розвитку бенчмаркінгу, логістики, партисипативного управління та адхократичних, зібраних під проект, структур).

Розширюється стратегічне поле боротьби за конкурентні переваги, актуалізується стратегічне управління та стратегічна розвідка у своїй сфері діяльності. У сучасності створюються нові комунікатори, які «зв'язують» різні інститути впливу: PR (зв'язки з громадськістю), прес-служба (із засобами масової інформації); IT-менеджери (адміністратори сайтів, зв'язку в інтернет просторі); GR-менеджери («Governmentrelations», зв'язки з державною системою управління); HR-менеджери («humanresources», менеджери з персоналу, або «мисливці за професійними головами»); переговорники, модератори, медіатори, мережеві маркетологи і просто «інформаційні пройдисвіти і шахраї».

Поступово емерджентність розвитку інформаційної сфери визначає якісні зміни суспільства. Результатом цього розвитку стали «мережні революції», що визначають мережні та віртуальні потенціали змін і організації мас. Так, високий рівень якості життя у Лівії не врятував авторитарний закритий режим від мережної революції, яка поширилася в Північній Африці. Як ми вже знаємо з досвіду розвалу Радянського Союзу, Югославії та соціалістичної системи в цілому, на зміну державного регулювання приходять системи насильства в боротьбі за власність, етнічні конфлікти і кримінальні революції. Боротьба входить у формат жорсткого протистояння світових гравців за власність та боротьби місцевих гравців за їх підтримку і владу, з концентрацією релігійних, націоналістичних та інших ідеологій, з новими мережними технологіями партизанської та терористичної війни.

Глобалізація в її економічному, владно-політичному і анклавному (територіально-міський зв'язаності) вимірах визначає якісно нові характеристики цілісності інтеграції із зростанням механізмів самоорганізації та управління хаосом. Так, в індустріальному соціально-технологічному укладі національні держави ґрунтувалися на формуванні національного ринку в масовому виробництві та його розширенні за рахунок експорту, а виробництво і продуктивні сили забезпечувалися розвитком науки. Тепер індустріальні основи залежать від лідерства не тільки в науці, але й можливості її утримувати і захищати інтелектуальну власність на міжнародній арені.

Зараз суспільства ставлять під сумніви домінанту держави у формуванні цілісності, оскільки основа обміну, розподілу, споживання та організації виробництва пов'язана з інформаційним ринком і його обслуговуванням, формуванням інформаційно-символічного капіталу, переміщення людей (міграції і туризм) на основі символічних полів якості життя. Інформаційні наукові технології визначені анклавними інноваційно-когнітивного укладу (на думку С. Переслегіна, С. Глазьева та ін.), якими часто є столиці, в прямому і переносному сенсі. У переносному сенсі ми розуміємо під столицями території - лідери інновацій. Все це підпадає під визначення «анклавної модернізації», розвитку національних центрів, тих міст, в яких концентруються фінансово-матеріальні, інтелектуальні, владні (рекрутуються еліти у владу) та інші ресурси. Одночасно існує національно-державна модернізація країн-лідерів розвитку, центрів інноваційного розвитку в цілому, здатних висувати проекти майбутнього країни і за допомогою державного інституту їх реалізовувати. Ці країни стають центрами для периферії, для країн з наздоганяючою модернізацією.

Протилежною анклавній модернізації поступово стає модернізація на основі громади, яка визначає базовий структурний рівень розвитку країни у контексті мережної модернізації. Якщо анклавний розвиток здійснюється у логіці національних держав, розвиток громади вводить вимір контактної суб'єктної мобілізації. У цьому контексті проект ООН-ЄС «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» використовує політичну легітимацію полісного типу (прямої демократії), принцип суб'єктної та фінансової співучасті у вирішенні нагальних проблем, подолання державного утримання, обмеження політизації розвитку (це є обов'язковою умовою проекту). Важливим фактором мережного місцевого розвитку є, за термінологією Е. Гідденса, вивільнення та експертне засвоєння знань та технологій. Існує залежність фінансування від засвоєння знань, контролю громади, інфраструктурного «освоєння» грошей та контролю за цим процесом. До того ж формується інший контур взаємовідносин: метапроектне ядро (проект ООН-ЄС) – громада як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, що вимагає підтримки від інституту національної держави, її стурбованості місцевим розвитком. У іншому випадку відбувається втрата символічного соціального та політичного капіталу влади.

Разом з тим місцевий розвиток залежить не тільки від внутрішньої напруги суб'єктів розвитку, а й від створення цілісних державних умов діяльності. Наприклад, є безпосередньою залежність від режиму централізації та децентралізації, захищеності місцевого самоврядування від свавілля центру, що тяжіє до анклавної модернізації. Така ж залежність існує від державно-правової легітимації форм самоврядування.

Важливим у здійсненні проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» є його фрактальний характер як відбиття на елементному рівні технологій самоврядування модернізаційних систем, як інноваційний вплив на внутрішні рушійні сили. Разом з тим синергійний та мережний ефект розвитку у самоорганізації цілісності суспільства визначає коеволюційні потреби розвитку особистого, місцевого та суспільного.

Взаємовплив глобального та локального можливо розглядати у відносинах центр – периферія, з позиції центру, боротьби центрів за периферійні ресурси, з позиції периферії, як доступ до модернізаційних технологій центру в обмін за свої ресурси, або з позиції характеру взаємодії. Так взаємодія центру – периферії може мати міжсуб'єктний характер, що знижує конфліктність у майбутньому, суб'єкт-об'єктний характер, при якому периферія розглядається як об'єкт розвитку центру та маніпуляції відносно периферії (аж до занепаду власної цілісності та самостійності вибору відносно центру), та суб'єктності периферії у міжсуб'єктності центрів (що, наприклад, успішно здійснювала Швейцарія під час боротьби за лідерство у світі інших держав).

Ступінь суб'єктності периферії залежить від згуртованості країни у суб'єктному розвитку, що визначає не лише мимесис, як імітацію та копіювання, а наслідування як гармонізацію самовизначення та інноваційного запозичення, задля власної суб'єктної творчості. Але часто-густо, відбувається формат суб'єкт-об'єктний, як надання центром фінансової допомоги з подальшим відкриття доступу до ресурсів периферії, себто економічний неоколоніалізм, або навіть військово-територіальна експансія захисту демократичних або цивілізаційних цінностей.

Підводячи підсумки, зазначимо таке.

По-перше, пошук адекватних назв сучасності – як «постсучасність», «неопостмодернізм», не відображає майбутнє в сучасному, оскільки сучасність як даний час відображає здатність і дійсність розв'язання перспективних суттєвих для майбутнього проблем в конкретній діяльності суб'єктів.

По-друге, емерджентність і зв'язаність сучасності вимагає гармонізації «епістеми» (пошуку істини, хронотопічності сфери знання), «техне» (розвитку технологій, хронотопічності штучної сфери), і метиса (термін введений Дж. Скоттом [68] для позначення конкретного досвіду локальної практики діяльності, її циклічності і хронотопічності). Оскільки саме метис зараз означає «вузли збірки» «епістеми» і «техне» в практиці конкретних суб'єктів, що актуалізується в горизонтальній організації (мереж, кластерів, альянсів і кластерів інновацій).

По-третє, конкретний характер «вузлів складання» або «точок зростання» майбутнього пов'язаний з розвитком інститутів науки, освіти і «фабрик думки» (науково-дослідних центрів конкретних суб'єктів розвитку). «Фабрики думки» як новаційні центри, стають простором тиражування і поширення інновацій, як фракталіву зв'язаній системі.

По-четверте, специфіка модернізації в суспільстві визначає суб'єктну діяльність з формування майбутнього, а значить і специфіку прогнозування. Так, у розвинених країнах формуються комплексні системи прогнозування під взаємодії проектного поля різних «фабрик думки», розвиваються системи «Форсайт», інтерсуб'єктного узгодження проектів майбутнього, управління периферією через стратегічне прогнозування і керування хаосом. У країнах «наздоганяючої» модернізації, які прагнуть наздогнати стандарти європейського та південноамериканського типів, прогнозування визначено,

насамперед, галузевим, тим, що диференціює, характером, у спробах «імітації» та інноваційного розвитку, як тиражування вже «минулого», новаційного досвіду розвинених країн. Тут варто нагадати слова В.Г. Федотової «глобалізація виявилася протилежною модернізації, бо наздогнати й імітувати – значить прирікати себе на прогресуюче відставання» [73, с.13-14]. У країнах кризи або навіть архаїзації зростає потреба синергетичного прогнозування, як проектів будівництва сталого для цілісності суспільства розвитку і технологій локалізації руйнуючого хаосу.

По-п'яте, місцевий розвиток, спрямований на громаду, стає альтернативною (анклавному формату) «точкою зборки» модернізації у формуванні прямої довіри в маркерах «управлінської» та «фінансової» вимірності суб'єктної діяльності. Елементно-структурний характер розвитку громади у цілісності суспільства визначає можливості глобалізаційної трансформації у впливі інформаційно-комунікативних та знаннєво-експертних системах вивільнення від тотального тиску інерційно-бюрократичної системи держави. У місцевому розвитку, спрямованому на громаду відбувається погодження «епістеми», «техне» та «метиса». Домінуванням метису у погодженні з іншими форматами розвитку дозволяє використовувати конкретний місцевий досвід розвитку та спрямовувати його на подолання відчуженості абстрактного реформування.

По-шосте, у модернізації як тяжінні периферії до центру, який свій центризм доводить власним розвитком або «обсягом соціальної енергії», визначається як просторовою та ресурсною експансією центра у можливій специфіці: взаємовідносин суб'єкт-об'єктного характеру (неоколоніалізму периферії); суб'єкт-суб'єктного характеру як обміну периферійних ресурсів за «підживлення соціальною енергією» або за використання технологій розвитку центру; або суб'єктного периферійного тяжіння центрів модернізації як конкурування за периферійний ресурс (який може мати загрози внутрішнього «розколу» цілісності, якщо немає у периферії суб'єктної згуртованості).

3.3 Інтеграційні виклики як проблема суб'єктності у модернізації (на прикладі України)

Дослідження цієї теми в тезисному вигляді з акцентом на формати інтеграції, можливості та загрози, були запропоновані автором для обговорення під час пленарного виступу на VII Міжнародній науково-практичній конференції з питань патріотичного виховання молоді «Соціальний розвиток України патріотичне виховання громадян» у м. Запоріжжі 07 листопада 2013 року. Під час конференції запрошений представник від центральних органів влади, що опікується молодіжною політикою, висловив мені невдоволення, що був поставлений під сумнів курс Президента України В. Януковича на євроінтеграцію, оскільки науковці, на його думку, не можуть ставити під сумнів обраний шлях. Навпаки, російські колеги запропонували зміст цих тез обговорити у Інтернет-конференції, що і було зроблено на Міжнародній

інтернет-конференції «Євразія: інтеграційні моделі та стратегії» 20-27 листопада 2013 року.

Події в Україні з листопаду 2013 року до квітня 2014 року (коли пишуться ці строки) довели необхідність дослідження цієї тематики та поглиблення змісту цього аналізу. Далі надаємо викладення логіки дослідження.

Первісною метою цього аналізу був розгляд інтеграційних викликів України як проблеми суб'єктності, у спробі збереження об'єктивності в прагненні до істини, максимальному униканні політизації представленого питання. Проблема інтеграції України в Євросоюз була восени 2013 на «порядку денному» у прайм-таймі українських ЗМІ в контексті бажання Євросоюзу підтвердити факт вибіркового правосуддя (проблема звільнення Ю. Тимошенко), форматування відносин України та Євросоюзу, проблеми компенсації ризиків українській економіці, бажання українців випробувати перехід до європейської якості життя, альтернативності європейського та євразійського шляхів і, нарешті, спроби зберегти відносини з Росією в таймауті переговорів з Євросоюзом і т.п. Альтернативні «атакуючі» дії Росії щодо скорочення експорту з України і напружених відносин в промисловій інтеграції наших країн, з одного боку, посилюють позиції прихильників євроінтеграції, які очікують «точку неповернення», з іншого боку, послаблюють позиції прихильників євразійської інтеграції, які несуть фінансові та політичні втрати у своїй позиції. Опозиція в Україні була вимушена у Верховній Раді підтримувати в голосуванні уряд і при цьому доводити, що вона є іншою - не проурядовою, вона отримала «козир» – Євроінтеграцію, як «проект опозиції».

Ця повістка дня йшла від питання майбутнього цілісної України, вибору шляхів розвитку та збереження суб'єктності в глобальному світі, навіть у такій альтернативній аналогії, що запропонував Умберто Еко, як перехід до сучасного середньовіччя. Підсилювали плутанину «екзальтовані» засоби масової інформації, які підживлювали «катастрофізацію свідомості» споживачів, точніше об'єктів інформації, в якій вибір між Євросоюзом і Євразійським вектором набував «апокаліптичне» значення. До того ж поняття «модернізації», «транзиту», в значенні спроби наздогнати «розвинені країни», вже повністю прирівняли до досить забутого поняття «прогрес», до якого вони, природно, не зводяться. Ці поняття закріплюють наздоганяючий і запозичувальний характер розвитку периферійних країн по відношенню до новаційного розвитку країн-центрів. Все рідше згадують, що розвиток — це рішення суттєвих протиріч суспільства та основних його проблем, що означає далеко не мімесісний, наслідувальний характер, а дієздатний, суб'єктний підхід до розвитку.

Глобалізація, як формування світової цивілізації, передбачає об'єднання народів в єдину спільноту. Звідси логіка: треба спочатку об'єднатися з регіональним «компонентом» Європою чи Євразією, і з ними — у світову цивілізацію. Іншими словами, інтеграція, з одного боку, це скорочення суверенітету, з іншого боку — включення в глобалізацію.

Ще починаючи, з Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Зіммеля інтеграція розглядалася в єдності зі своєю протилежністю — диференціацією,

при цьому останній приділялося більше уваги. Це відповідає і закону самоорганізації, в якій узгодження можливе за наявності спільного та відмінного, загальне дає можливість інтеграції, а диференціація визначає доповнення (Васильєв Г.М., Келасьєв В.М.) [74].

Але сучасна інтеграція для України в мотивації еліти розцінюється інакше, як надія, що «хтось» налагодить життя в нашому домі, «як у них» в Європі, яка знайома по ЗМІ або туристичним поїздкам українців. Це спроба української еліти жити за європейськими стандартами в Європі, оскільки у нас з швидкими політичними змінами і «помстою» попередникам створюється загроза для якості життя «еліти». При цьому «незаконні» або «мінімізаційні схеми» отримання капіталу «еліта» очікує залишити в Україні. «Еліті» необхідна неефективна правова система України для отримання надприбутку, при «відкритості» кордони для вивезення капіталу в Європу. Культурні, ментальні, життєвостійкі характеристики в розрахунок не беруться, як і можливість «відторгнення» штучного щеплення.

До того ж, у державного управління залишився усіченим об'єкт управління – податки, державні послуги, і узаконене насильство, оскільки приватизація поступово не залишила державних підприємств, а циклічність пульсації лібералізації і націоналізації в Україні відсутня.

Відсутність консолідованої української спільності народу, з нав'язаним культом індивідуалізму і «тоталітаризацією» грошей, створює можливість прийняття «будь-яких рішень за інвестиції» і визначає продажно-компрадорський характер олігархічного устрою. У такому положенні Україна визначається елітою як периферія, і, відповідно, відбувається і пошук центру впливу. Одночасно привабливим є досвід прибалтійських країн і Польщі, в яких якість життя вище, ніж в Україні, і адаптація в Євросоюзі вже пройшла. До того ж залишається привабливим проект «Речі Посполитої» (Польщі, України, Литви) в Євросоюзі як проект «Молодої Європи», прихильником якого є і Зб. Бжезінський.

Саме суттєві протиріччя України призвели до зміни політичного режиму у «революційних подіях» майдану, це протиріччя між: розкішшю еліти та зuboжінням більшості населення; між олігархічним устроєм та середнім/малим бізнесом; протиріччя поколінь, з одного боку, тих, хто при власності та владі, та здійснювали спробу «законсервувати сімейственість бізнесу та влади» та, з іншого боку, молоддю, що має соціальну енергію та не має перспектив; корупційною інерцією розвитку та потребою вирішення нагальних проблем життєустрою; центральною державною владою та місцевим самоврядуванням. Ці протиріччя призвели до масового спротиву державному режиму, який більшість народу не вважала «своїм», та навіть більші сподівання поклала на європейську організацію життя.

Саме тому залишаються актуальними формати узгодження відносин в процесі інтеграції. Узгодження відносин центр-периферія може відбуватися в різних форматах, коротко охарактеризуємо їх.

По-перше, це конвергенція, сходження, зближення як об'єктивний процес придбання подібних рис в результаті пристосування до схожих умов

існування. Свого часу, це поняття було введено для позначення зближення капіталістичних і соціальних систем, запозичення прогресивних рис у розвитку. Ця ідея розроблялася П. Сорокіним, У. Ростоу, Дж. К. Гелбрейт (США), Р. Ароном (Франція), Я. Тінбергеном (Нідерланди) Д. Шельским і О. Флехтхаймом (ФРН). Передбачалося зближення **об'єктивно рівнозначних суб'єктів** розвитку. Якраз процес конвергенції визначає бажання України бути суб'єктом розвитку в Євросоюзі чи Євразійському союзі. Тільки аргументація різна: в першому випадку — це прагнення до «європейського шляху» в дискурсі стандартів життя, в другому — збереження православних та історичних кодів «братніх народів».

Зближення з Росією все частіше розглядалося саме в цьому форматі, як підтвердження статусу України як матері православ'я у слов'янських народів, підтвердженням цьому є і часті візити Патріарха Кирила. При цьому привабливість економічної складової інтеграції з Росією викликана зворотною мотивацією «щоб не було гірше» в економічних контактах. Але мотивація розвитку в Митному союзі в Україні не актуалізована, на рівні конкретних програм, але активно позиціонувалася перед «референдумом в Криму».

По-друге, в конгломерації, в цьому виді інтеграції суспільство зберігає свої риси і властивості, відсутня технологічна залежність від центру, але переміщення політичного, економічного, соціального, символічного капіталів знаходиться під контролем керуючої підсистеми, центру. Саме такий варіант переговорів України і Євросоюзу при отриманні статусу «асоційованого члена» здійснювався і «спантеличив» еліту.

По-третє, видом інтеграції виступає конгрегація, яка позначає шлях «правового ідеалу». Ми використовуємо це поняття не в церковно-релігійному значенні, але у значенні об'єднання, збирання та організацією за «одним статутом», з правовою основою, домінантою міжнародного права. Цей формат інтеграції викликав невдоволення «старої Європи», яка багато в чому не погоджувалася з можливим рівним статусом України з «обмеженим і вибірковим правом».

По-четверте, інтеграція у відносинах центр-периферія може проходити у форматі «периферійного підключення» за аналогією з комп'ютером. Підключення «периферії» можливе при унікальних допоміжних функціях підключення до системного процесору. Функціональна диференціація стає умовою інтеграції, яка здійснюється через «драйвера» узгодження. У даному контексті ними виступають держава, громадянське суспільство, ТНК та інші масштабні суб'єкти.

Так, в цій метафорі «принтер», сканер» та інші периферійні пристрої можна «підключити» до будь-якого системного блоку за наявності «драйверів», як і периферія підключається до будь-якого системного центру.

По-п'яте, зараз представниками ЗМІ активно обговорюється конвергенція [75] у значенні об'єднання різних засобів масової інформації в єдиному процесі дигіталізації, переведення їх у цифрові форми, а, значить, у форматі інтеграції телебачення, радіо, газет, зв'язку та Інтернету в єдину систему.

У глобалізаційній інтеграції така «отцифровка», в широкому значенні, відбувається ще й у формуванні масової культури зі своїми смислами, стандартами споживання, статусно-рольовими визначеннями успіху. У цьому випадку «отцифровка» в інтеграції — це боротьба форматів, стандартів тиражування і форматування, чим займаються міжнародні «центральні» інститути.

Відповідно центр диктує стандарти для «драйверів» і «периферії». Показовим було питання одного з голів сільської ради з Івано-Франківська: «А в Європі, за стандартами, яка висота бордюрів?». Навіть таке, начебто, незначне питання при стандартизації вимагає значних капіталовкладень.

По-шосте, у світі глобалізація здійснюється і у **форматі альянсів, мереж і кластерів**, коли зближення здійснюється у світовому розподілі праці незалежно від географічної близькості. Так, стандарти і відносини у фірмах Самсунг (ім'ярек будь-якої ТНК) ближче один до одного в різних країнах, наприклад, у Південній Кореї і Україні, ніж близькість представників фірм «Самсунг» та «Соні» в Україні, які можуть перебувати на сусідніх вулицях. Інший приклад: українські комп'ютерники ближче до замовників з Австралії, Німеччини та інших країн, аніж до замовників з України через ризики ненадійності замовлення.

Іншими словами, формат інтеграції характеризується *«пронизуючою пов'язаністю»*, в технологічній та виробничій близькості, навіть при географічній віддаленості, але з обов'язковою умовою наявності інформаційних засобів зв'язку та транспортної пов'язаності. Необхідно відзначити, що дигіталізація, кластери, альянси та мережі як формати інтеграції меншою мірою залежать від політичних рішень і здійснюють відносини «світової цивілізації» аутопоезійно (точніше автопоезійно).

По-сьоме, зупинюся на форматах інтеграції **«рознесеної центричності»** по рівнях і сферах. Так, штаб-квартира Євросоюзу і офіс НАТО знаходиться в Брюсселі, Міжнародний суд і Міжнародний трибунал в Гаазі, Міжнародний арбітражний суд — в Стокгольмі, Суд Європейського Союзу в Люксембурзі, Європейський банк реконструкції та розвитку — в Лондоні, Секретаріат Ради Європи — в Страсбурзі. Так, і керівництво Євросоюзом зміщується від однієї держави до іншого. Обговорення «рознесеності» центрів відбувалося і в Росії — у проекті збереження представницького центру за Москвою, фінансово-адміністративного за Санкт-Петербургом, судового - за центральною Росією. Як приклад можна згадати і більш ранні проекти імперської Росії — трикутника пов'язаності Москва — внутрішні простори Росії, Санкт-Петербург - Західна Європа, Варшава - Східна і Південна Європа. І основні залізниці були побудовані між цими центрами.

Але «рознесена центричність» в глобалізації визначає формування концентрованих переваг в якій-небудь сфері, що передбачає зусилля в певному напрямку, формування власного центризму. Так, «успішні кластери втягують у свою діяльність велику кількість пов'язаних з ними галузей промисловості, фірм-постачальників та інститутів, розміщених в географічній близькості. Норвегія — невелика країна, в якій проживає лише 0,06 % населення планети,

але вона забезпечує близько 10 % світових морських перевезень. Завдяки цьому її частка у світовому ВВП становить близько 1 %. Життєвий рівень і заробітна плата в країні високі, проте, Норвегія залишається конкурентоспроможною, незважаючи на жорстку конкуренцію» [76].

На жаль, можливі й інші сценарії інтеграції, з негативним забарвленням, насильством або кризовим спрощенням.

По-перше, **спрощення диференціації** в поділі праці, як скорочення необхідної складності сфер українського життя, тобто нестача, а то й ліквідація висококваліфікованих учених і практиків в окремих сферах суспільного виробництва, що відзначається в руйнуванні галузевої науки та підготовки кадрів, знищення системи науково-дослідних інститутів.

По-друге, відомі «інші форми об'єднання», такі як **експансія або колонізація**, в якому диктат центру на периферію означає насильство (політичне, економічне або культурне, або різне їх поєднання). У сучасних технологіях більш популярні теорії «управління хаосом», як прихований диктат центру над периферією. Управління хаосом, концепція Стіва Манна [77], означає перехід об'єкта від одного нестійкого стану до іншого, без розвитку, з виснаженням дієздатності суб'єктності маніпулюючої країни. Прикладами можуть слугувати події силового відкриття «закритих товариств», таких як Ірак, Лівія і т.і.

По-третє, це **редиференціація**, як інтеграція в цілісність світового розподілу праці, без гармонізації, в кризовому руйнуванні структури диференціації цілісної держави, в повній залежності від технологічних «форматів» лідерів, при цьому здійснюється запізніла інновація, як споживання застарілих або відстаючих «програм» в наздоганяючої модернізації.

По-четверте, **анклавно** (столична або мегаполісна) модернізація, в якій інтеграція відбувається лише кількох центральних мегаполісів. Глобалізація означає визначення їм місця як периферійних центрів світової цивілізації. В Україні ця можливість характерна, перш за все, для Києва, Львова, Донецька, Дніпропетровська [78].

По-п'яте, **архаїзація**, як спрощення практик виробництва або усічення економіки країни до обміну та споживання за рахунок своїх невідтворювальних сировинних ресурсів або виконання негативних функцій в об'єднаних процесах. Коли держава розглядається лише як територія, резервація або відстійник «хімічних відходів», біженців військових конфліктів, депортованих з Європи, або так званої «сірої зони Європи» (поняття введено В.П. Горбуліним, экс-секретарем РНБО).

Міра інтеграції визначена не тільки протилежною диференціацією, але і руйнуванням інтеграції — дезінтеграцією. Загострення міжнародних відносин України з Росією та Євросоюзом, визначило її «ньюмейкером», але непослідовність все більше викликає бажання «грати бicepsами» в суб'єктних відносинах, що призводить до посилення дистанції між країнами, а всередині України переформатує консолідацію політичних сил.

Відсутність стратегічної свідомості в суб'єктності України призводить до втрати переваг в міжнародній політиці, формат внутрішніх джерел розвитку як

державної діяльності розвитку Вітчизни поки залишається питанням майбутнього. Вимагає уважного розгляду необхідність інтеграції, її форматів, отримання в них конкурентних переваг, визначення стратегії в єдності дивергенції та конвергенції. Формат суб'єктного вибору України як сильної країни з внутрішнім джерелом розвитку, партнера Євросоюзу і Митного союзу — це патріотичний проект мобілізації внутрішньої єдності. Тільки консолідована Україна, народ, може визначити європейський чи євразійський вибір при уважному дослідженні формату інтеграції з захистом національних інтересів і здійсненням конкурентних переваг як «проекту майбутнього». При цьому дивергенція означає такий розвиток морфологічної та функціональної специфіки, яка може створити лідерські позиції України в майбутньому. А конвергенція вимагає не просто визначення PathDependence інституційної визначеності попередніх етапів розвитку, а й наближення до сценаріїв, які визначав Петро I: «Знайти вмілу людину, навчитися у неї і перевершити».

Суб'єктність України вимагає активності в пізнанні майбутнього в дослідженні сильних і слабких сторін форматів інтеграції, розробки сприятливого для розвитку сценарію, діяльності з консолідації суспільства у визначенні суб'єктів внутрішнього розвитку в сучасних умовах, скорочення «горизонтального розриву» між елітою і рештою народу, формування рівноправних дружніх відносин з Росією і Євросоюзом у визначенні «хронотопічних майданчиків» взаємодії і переговорів.

Євразійський проект розвитку України вимагає зусиль не тільки з боку України, але і з боку її партнерів (Росії, Білорусі, Казахстану), можливим варіантом є формування міжкраїнного Форсайту в обговоренні переваг інтеграції в основних сферах життєдіяльності суспільства. Але Росією був обраний сценарій «цивілізаційного тиску» на Захід, але чомусь у відторгненні частини України. Цивілізаційний тиск став, з одного боку, фактором «імперського патріотизму, з іншого, фактором формування самосвідомості українців. В Україні зросло нове молоде покоління, яке вже не знає «гуртожитку» народів в Радянському Союзі, і не бачить прикладу високої якості життя в країнах Митного Союзу. При цьому молоде покоління знає, що Україна географічно і соціо-культурно «частина Європи» і вийшла на «майдан» заради гарного європейського життя, адже іншого проекту майбутнього українська еліта на цей час не усвідомила і не запропонувала в освітньому та інформаційному просторі.

3.4. «Дизайнерська» деформація як загроза модернізації розвитку політичної системи України

«Модернізація» як смисловий концепт підміни поняття «прогрес» поступово організовує певну систему цінностей і особливу форму концентрації зусиль суб'єктів у напрямку розвитку і «моди на сучасність». При цьому, у понятті «прогрес» суспільство розглядається як цілісність, що рухається в новій якісній визначеності, яка вдосконалює і поліпшує життя, що, власне, і означає всесвітньо-історичний розвиток у взаємодії суспільств. У модернізації,

виходячи з понятійного змісту, основні смисли пов'язані з відповідністю суспільства до сучасності, конкретно-історичних умов до епохи, яка безперечно має потенціал майбутнього.

Таке протиставлення багато в чому змінює як розуміння, так і спрямованість суб'єктів розвитку. Прогрес передбачає розвиток цілісності у висхідній або послідовній лінійності, що викликало критику і деструкцію в її (лінійності) розумінні. Але модернізація відійшла і від дослідження якісної визначеності, появи нової якості, як наслідок – популярності набув дизайн певних частин і функцій цілісності, і це, як правило, форматування під зразки того, що відбулося в «сучасності». Ці процеси зумовлюють дослідження проблеми діалектичних протиріч, що визначають модернізацію; в проявах того, як модернізація служить прогресу та які явища модернізації є її деформацією з позиції цілісності розвитку світу.

Актуалізує дослідження модернізації також дослідження соціально-конструкторських і «дизайнерських» особливостей оптимізації цілісності в процесі перетворювальної діяльності суб'єктів. Ця актуальність визначає необхідність діалектичної єдності таких протилежностей як «частина - ціле», «форма - зміст» і «конструкція - деконструкція» у діяльності суб'єктів модернізації, реформ і перетворень.

Особлива значимість модернізації як деструкції у сфері політики визначена тим, що абсолютизація деконструкції, як безперервного реформування державного устрою завжди означає ослаблення цілісності і можливість її руйнування. Подібно до цього і протилежність, конструювання системи влади не обов'язково означає прогресивний розвиток, але завжди означає новий формат суспільних відносин. Якщо проаналізувати розвиток політичної системи в загальному обсязі часу, переважна частина належить до деконструкції попередніх реформ кожним новим урядом і конструювання як реформування політичного устрою українського народу. Навіть Конституція України за такий короткий для історії термін - 22 роки незалежності, тільки на 6-ий рік незалежності була прийнята і наступні 16 років змінювався її формат. Вона й у подіях протистояння «влада - майдан» 2013-2014 роках стала основним політичним аргументом змін.

Питання діалектики конструювання і деконструкції визначають конфліктність або узгодженість діяльності суб'єктів «конструкторської» діяльності з об'єктивними законами і закономірностями, і перш за все, форма - зміст, частина - ціле. При цьому часткова деконструкція може призвести до руйнування цілісності соціального організму, як руйнується будинок при переплануванні і знесенні несучої стіни. Має руйнуючу схожість і часткова неорганічна конструкція, яка може знищити соціальний організм, подібно до «паразита», що витягує соки з нього.

І навпаки, деконструкція може служити прогресивному розвитку соціального організму при знищенні віджилого або «паразитуючого». Наприклад, при знищенні влади, що паразитує, подібно до сучасного протистояння олігархічному корупційному режиму. На це звертав у своєму тріумфальному економічному виступі пакистанський економіст Махбуб-уль-

Хак, який відзначав, що при зростанні ВВП Пакистану прогрес не відбувається, оскільки розподіл державних доходів направлено в інтересах 22 домінуючих сімей, а не всього народу [79]. І подібне відбувалося не тільки в Пакистані, а й в Україні.

Конструкція, в свою чергу, служить розвитку в тому випадку, якщо конфігурація зусиль суб'єктів максимально і адекватно спрямовані на вирішення ключових для суспільства протиріч і проблем, подібно до того як тренований атлет витрачає менше енергії за рахунок техніки виконання вправ в конгруентному складенні сил на відміну від хаотичних зусиль любителя, у якого частина зусиль розпорозуються. Питання міри конструювання і деконструкції в модернізації, в кінцевому рахунку все одно зводиться до критеріїв розвитку та збереження цілісності соціального організму у визначенні міри.

Проблема міри актуалізує розуміння того, що форматування як взаємозв'язок конструкції і деконструкції не повинна бути абсолютизованою, оскільки не можна «загнати» живий соціальний організм за допомогою політичної волі під образ неживої форми, що навіть з благими намірами є деформацією. Такий процес багато в чому нагадує дії, що описані Віктором Гюго в «Соборі Паризької Богоматері», так званих «компрачикосів», нелюдів, які здорових зростаючих дітей заганяли в ящики, що заважало нормальному росту й визначало деформацію до уродів заради продажу їх як блазнів. Є й не менш страшний приклад Чингіза Айтматова в творі «Буранний полустанок. І більше століття триває день», в якому жуаньжуани, що захопили сарозеків в минулі століття, щоб з воїнів зробити рабів, використовували тортури «ширі». Оббілювата шкура верблюда одягалася на поголену голову і на сонці здавлювала череп. Людина втрачала пам'ять та свідомість. Це страшний образ деформації керуючої підсистеми соціального організму повинен бути нагадуванням реформаторам.

Абсолютизація модернізації як форматування різноманітних соціальних організмів під формат «одного шляху розвитку» означає вимоги адаптації, як мімесіса, наслідування, та часто-густо є проявом деформації соціальної генетики суспільства. Не меншу загрозу несе і формальна модернізація як абсолютизація частини над цілим, що деформує зміст прогресу, оскільки одна частина гіпертрофується при гіпотрофії інших частин. Так, абсолютизація частини над цілим як втрата діалектичної єдності призводила до страшних деформацій і, відповідно, формуванню потужного соціального опору.

Абсолютизація нації приводила до виникнення нацизму і фашизму, концентраційних таборів і геноциду інших народів. Абсолютизація одного класу приводила до соціоциду і класової диктатури, наприклад, пролетаріату. Абсолютизація церкви і віри над знанням (а не діалектичної єдності) приводила до інквізиції. Україна пережила різні абсолютизації як хвороби деформації, які приводили до нестійкості розвитку, зміни політичної влади і режимів. Останні приклади пов'язані з абсолютизацією одного регіону над усією країною, що виразилося в олігархічно-клановій деформації «донецьких». Сподіваємося, що

це стане щепленням від абсолютизації територій в подальшій політичній історії України, модернізації її політичної системи.

Деформація змісту (абсолютизація форми) і абсолютизація частини (деформація цілісності), як втім абсолютизація змісту (наприклад, революційної доцільності) або абсолютизація цілісності (в підміні більшості і насильстві над меншістю) призводять до втрати міри, деформації діалектичної єдності, а значить веде до протистояння і війни. Так, абсолютизація форми означає домінування над здоровим змістом, його стиснення або руйнування. Як в народі кажуть, «намагаюся не думати про біль, але болить».

Абсолютизація частини (класової, національної, расової, часової, просторової, інституційної або ще якої-небудь) завжди призводить до деформації інституту цілісності держави, як «ядра» політичної системи суспільства, в напрямку скорочення творчості, різноманіття, придушення громадянського суспільства, тобто в напрямку тоталітаризму. При цьому тоталітаризм не варто плутати з авторитаризмом задля цілісності, як концентрації ресурсів суспільного організму для виживання в екстремальних умовах. Хоча саме цим механізмом часто обґрунтовує себе тоталітаризм при втраті міри. Не менш важливим є механізм ослаблення суспільства при втраті міри реформування. Так в Україні реформування йде всі 23 роки незалежності, без послідовності реформ, що іноді нагадує хаотичні рухи без проекту майбутнього України, як необхідного майбутнього стану здоров'я суспільства. Якщо використовувати метафору «здоров'я», температура суспільства то знижується до порубіжжя виживання, то піднімається до граничної спеки. У цьому процесі самі реформи «модернізаторів» стають загрозою для виживання України. Ослаблений організм, без захисних сил і імунітету, стає безсилим перед зовнішньою загрозою.

У тоталітаризмі також відбувається ланцюгова реакція абсолютизації - диктат особистості вождя, диктат частини суспільства навколо вождя, тотальне форматування цілісності. Абсолютизація протилежності в діалектичній єдності означає механізм смути, який талановито описав Ю. Лотман, як розходження бінарної і тернарної соціальної структури. Бінарна розглядається як протистояння двох сил, боротьба протилежностей, у Ю. Лотмана двох пластів культури. Тернарна соціальна структура — це діалектична єдність протилежностей, протиріччя як джерело розвитку третього, у Ю. Лотмана це «творчий шлях третьої сили, що визріла в суперечності».

У бінарних структурах «тенденції, що борються, змушені стикатися лицем до лица, не маючи ніякої третьої альтернативи. У цих умовах зміна неминуче набуває характеру катастрофи. Реалізуватися вона може тільки в двох проявах: по-перше, у прагненні відмови від зміни взагалі і установки на максимальну непорушність сформованої структури, по-друге, в прагненні до повного апокаліптичного знищення існуючого і створення на його місці настільки ж апокаліптичного ідеального ладу» [80, с.34 - 35]. І далі «характерною відмінною рисою бінарності є максималізм. Конфлікт, де б він не розгортався, набуває характеру зіткнення Добра і Зла» [80, с.36].

Підводячи підсумки зазначимо, що модернізація політичної системи України має суттєві загрози деформації в процесах абсолютизації такого. По-перше, це є абсолютизація конструкції або деструкції як форматування, насильство і свавілля над живим суспільним організмом в суб'єктивній діяльності, у форматуванні різноманіття під «єдиний сучасний шлях», у втраті тернарного елемента – прогресу, заради запозичення, мімесіса або інновації.

По-друге, абсолютизація форми або змісту як розриву в діалектичній єдності і боротьбі протилежностей, а, тому, і втрати міри прогресивного розвитку.

По-третє, абсолютизація частини або цілого (останнє у значенні безумовної тотальності більшості над меншістю, без емерджентності частин у цілому), така абсолютизація означає деформацію «ядра» політичної системи – держави у напрямку тоталітаризму, використовуючи механізм авторитарного управління в екстремальних умовах виживання.

По-четверте, деформація модернізації як втрати міри прогресу заснована на механізмі «бінарного протистояння» (механізм смуги Ю. Лотмана) у відмові від тернарного процесу.

РОЗДІЛ 4. МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

4.1 Модернізація українського суспільства за радянських часів

Вивчення особливостей модернізації в Україні в різні історичні часи дасть можливість до певної міри уникнути тих загроз, про які йшла мова в попередньому розділі. Модернізація в Україні розпочалася ще тоді, коли Українська радянська соціалістична республіка була у складі СРСР. Тому варто виявити особливості модернізації в СРСР та прослідкувати траєкторію подальшого «модернізаційного» руху України вже після розпаду Радянського Союзу. Порівняльне дослідження дозволить визначити вплив соціокультурних факторів на ці процеси.

Найбільш поширеним і досі є погляд на модернізацію як на перехід від традиційного до сучасного суспільства. Індустріалізацію розглядають як перший етап осучаснення суспільства. Згідно класичної теорії модернізації індустріалізація, зміна цінностей, демократизація суспільства – є певними логічно пов'язаними подіями в розвитку суспільства.

Після «провалів» модернізації за західними зразками в незахідних країнах та визнання багатоваріантності розвитку дивною є апологетика навздогінної модернізації, зведення модернізації до індустріалізації, демократизації і т.п. Все ж і українські вчені не змогли уникнути пастки парадигми, що сформувалася в минулому столітті. Слід визнати, що авторам і популяризаторам класичної теорії модернізації вдалося настільки переконливо обґрунтувати свої ідеї, що і сьогодні вони впливають не тільки на теорію розвитку суспільства, але і на практику перетворень в різних країнах світу. Часто «модернізація по теорії» приречена на провал, оскільки кожне суспільство є унікальним. Його своєрідність обумовлена багатьма чинниками, в тому числі й людський чинник має велике значення в процесах змін, що відбуваються.

Сьогодні вчені почали вживати поняття «інноваційна модернізація» для того щоб підкреслити національний характер позитивних результатів, досягнутих без запозичення і повторення вже відомих практик, прийомів та інструментів управління. Такої думки дотримується, зокрема, Н.О.Шапіро [81]. Щоб позбутися певних стереотипів, та зрозуміти і оцінити належним чином інноваційну модернізацію, потрібно розглянути нетипові для західного світу види та етапи здійснення модернізації, такі, що не пояснюються усталеними уявленнями про те, як модернізація відбувається.

Індустріалізація, перехід до ринкової економіки може не супроводжуватися демократизацією суспільства. Таку модернізацію називають авторитарною. Цей вид модернізації на перший погляд достатньо вивчений. Однак, незважаючи на численні дослідження цього виду модернізації все ж залишається ряд питань: чи приведе така модернізація врешті решт до демократизації?; як довго зберігатиметься авторитарний характер модернізації?; чи вважати таку модернізацію нетиповим випадком,

виключенням із правил, чи це є вид модернізації характерний для незахідного світу?

Сьогодні багато прикладів стрімкого економічного розвитку, «злету» авторитарних держав. Серед цих держав найбільшу цікавість нині викликає Китай, оскільки ця держава, на відміну від інших «азіатських тигрів», може претендувати на роль супердержави. Індустріалізація в цій державі, формування ринкової економіки при збереженні керівної ролі Комуністичної партії Китаю не привело, у всякому разі поки що, до демократизації суспільства. Для здійснення модернізації Китаю не прийшлося повністю поривати з минулим. Залишилася незмінною і китайська ідентичність. Вважається, що в Китаї новий виток модернізації здійснюється знову ж таки не на основі політичних реформ, а на основі змін в господарському житті.

Індустріалізація в СРСР, як і індустріалізація в Китаї, не супроводжувалися демократичними змінами в політичній сфері. Модернізація в СРСР була мотивованою модернізацією. Країна мала вижити в умовах агресивного оточення, продемонструвати потенціал «більш досконалого устрою», в якому відсутня експлуатація людини людиною. Але саме здійснення індустріалізації виявило інший вид експлуатації – експлуатації державою людини (її надій і сподівань, ентузіазму, а не тільки робочої сили). Сучасні історики визнають той факт, що у СРСР наприкінці 1920-ї -у 1930-ч рр. індустріалізація проводилась форсованими темпами за рахунок надмірної експлуатації населення.

Основними цілями індустріалізації в СРСР вчені називають наступні: забезпечення економічної самостійності і незалежності СРСР; подолання техніко-економічної відсталості країни, модернізація промисловості; розвиток нових галузей промисловості; зміцнення обороноздатності країни, створення військово-промислового комплексу тощо.

Індустріалізація радянського типу мала свої особливості. Головними джерелами накопичення коштів для індустріалізації стали: «перекачування» коштів із села в місто (це досягалося і за рахунок політики «ножиць цін», особливістю якої було те, що ціни встановлені державою на сільськогосподарську продукцію часто були нижчі за її собівартість), кошти «перекачувалися» також із легкої та харчової у важку промисловість; внутрішні позики (ці позики були примусовими, крім цього більша частина їх так і не була повернута громадянам); збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хліба, а також церковних коштовностей, які були відібрані у церкви під час антирелігійних кампаній. А крім цього джерелами фінансування індустріалізації стала неоплачена праця в'язнів ГУЛАГУ, а це мільйони людей, більшість з яких була засуджена незаконно. Праця робітників, яких називали найбільш передовим класом, від якого (як вважалося) в найбільшій мірі залежить будівництво комунізму, також була низькооплачуваною. Праця ж селян фактично була неоплачуваною. Таким чином, на зміну одній експлуатації – експлуатації власників засобів виробництва найманих працівників, прийшла інша - експлуатація держави. Складні умови життя, всі труднощі, які виникали в ході індустріалізації, пояснювалися і

виправдовувалися необхідністю зміцнення обороноздатності країни. Разом з цим населення постійно залякувалося зростаючою зовнішньою загрозою.

Якщо в господарській сфері модернізація (індустріалізація) наряду з особливостями мала багато спільного з індустріалізацією в інших країнах, то в політичній сфері модернізація не мала аналогів в світі, оскільки до цього жодна країна не будувала соціалістичну державу. Демократичні перетворення, які б слід було очікувати після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., були призупинені. Замість цього поступово почала складатися монополіє влади однієї партії. Цьому сприяла заміна реальних виборів влади псевдо виборами.

Модернізація в СРСР в перші десятиліття ХХ ст. мала як позитивні, так і негативні наслідки. По-перше, індустріалізація привела до зростання міського населення, однак зростання чисельності міського населення і долі робітничого класу в структурі населення стримувалися обмеженнями пересування, відсутністю паспортів у селян.

По-друге, зміни в селі стосувалися лише організації праці, зміни форми власності та освіти. Замість церковно-приходських шкіл були відкриті загальні школи, а ще хати-читальні. Селян познайомили з «найвищим мистецтвом» - кіно. Вони, як і міські жителі, дивилися лише «правильні фільми», ті, які б мали сформувати у них любов до Батьківщини та переконати в тому, що вони живуть у найкращій, найвільнішій державі. Але всі ці зміни не привели до змін в повсякденному житті - сільський побут, умови життя залишалися старими. Це означає, що модернізація, яка була спланована і проведена зверху, носила частковий характер.

По-третьє, репресії породили страх і обумовили громадянську та політичну пасивність. Голодомор 1932-1933 рр. разом з репресіями визначив поведінку українських селян на багато десятиліть.

По-четверте, рекрутування еліти відбувалося з врахуванням соціального походження потенційних членів політичного класу. Одним із фільтрів була партійність. Ті, хто не був членом Комуністичної партії, не мали можливості зробити політичну кар'єру.

По-п'яте, створюється «фасадна» демократія - активність громадян «мотивується» владою. Така демократія не має нічого спільного з ліберальною демократією.

По-шосте, управлінську систему, що сформувалася на протязі декількох десятиліть після революцію, можна вважати достатньо ефективною. Але лише з точки зору виконання функцій управління (планування, організація, контроль, мотивування), не беручи до уваги ціну, яку заплатив народ за побудову соціалізму. Визначені цілі досягалися за будь-яку ціну. Був відпрацьований, налагоджений механізм складання п'ятилітніх планів та їх виконання. Влада контролювала все – в тому числі і настрої населення. Мотивувати заляканих громадян до певних дій було не важко. Однак, не тільки на страху трималася система. Соціалізація була однією із підвалин суспільного ладу. В процесі соціалізації засвоювалися певні цінності, правила поведінки, формувалася політична свідомість. Продумана система впливу на свідомість людей,

пропаганда сформувала у багатьох переконання в правильності дій влади. Легітимність влади, її дій в недемократичному суспільстві виявити важко. Однак, є опосередковані свідчення легітимності, як то «прощання» з вождем і т.п.

По-сьоме, позбавивши суспільство можливості самоорганізовуватися влада тим самим зруйнувала механізм самооновлення, перманентної модернізації та заклала фундамент для нової «революції». Якісна зміна устрою почалася з моменту проголошення М.Горбачовим «перебудови» та «гласності». «Гласність», що супроводжувалася критикою режиму, привела до руйнування системи цінностей, норм, які вже до того були деформовані, а також до некерованості перетворень і врешті решт до розпаду Радянського Союзу. Реформатори втратили можливість направляти процес модернізації. На думку Н.Глазунова, керованість соціальними процесами є вихідною умовою успішного проведення політики модернізації. У 1980-х роках держава перестала бути сильною. До цього часу вже були зруйновані міфи (соціально справедливе суспільство, перехід до комунізму в 1980 році, і т.п.).

Перетворення в Радянському Союзі у другій половині 80-х років ХХ ст., що отримали назву перебудова, почалися із демократизації. Майже одночасно з демократизацією відбуваються процеси деіндустріалізації. На Заході теж відбувається деіндустріалізація, оскільки індустріальне виробництво переводиться в інші країни. Від такої деіндустріалізації суспільство не страждає, а навпаки виграє, оскільки покращується стан екології. В Україні ситуація інша – деіндустріалізація приводить до зростання безробіття, бідності, зростання еміграції працездатного населення. Отже, політичні демократичні перетворення можуть супроводжуватися руйнуванням досягнень в економічній сфері, які були отримані на попередньому етапі модернізації.

Демократизація в часи перебудови в СРСР дозволила переглянути і відмовитися від цінностей, що на протязі багатьох років формувалися в Радянському Союзі. Це в свою чергу дозволило відмовитися від державної власності на користь приватної, «реабілітувати» цю власність. Економічний спад був пов'язана не з демократизацією, а з методами приватизації – численні підприємства були доведені до банкрутства і приватизовані за безцінь. Крім того багато з приватизованих підприємств так і не отримали ефективних керівників-власників. Обладнання для нових власників часто представляло інтерес як металобрухт. Нові власники із такою психологією (швидкого збагачення за будь-яку ціну) згодом прийшли і в політику. Формування соціальної відповідальності підприємця-роботодавця – задача, яка до сьогоднішнього дня не виконана. Незалежній Україні в спадок від СРСР дісталася маргіналізоване суспільство, яке повністю не позбулося патерналістської культури (хоча криза 1980-х років багатьох змусила навчитися виживати без допомоги держави), суспільство, яке не пододало страх перед владою, не навчилося захищати свої інтереси та само організовуватися. Це визначило особливості модернізації вже в незалежній Україні.

4.2 Історико-політична складова модернізаційно-легітимаційних процесів в Україні сьогодення

За роки, що минули від здобуття незалежності, політична система України зазнала кілька спроб модернізації та трансформації. Причиною цього стала незавершеність процесу державотворення та процедури творення власних дієвих політичної та адміністративно-управлінської систем. Спроби поєднати залишкові елементи політичної моделі періоду СРСР та досвід європейських країн зазвичай актуалізувалися у періоди політичної кризи чи зміни провладної еліти, наслідком чого ставала незкоординованість, безсистемність, незавершеність, і, як наслідок, безрезультативність спроб модернізації в різних галузях політики, економіки, управління. Модернізація, сутність і сенс якої зазвичай погано усвідомлювали і ті, хто її проголошував, і ті, хто мав би її реалізувати у площині практичної політики та управління, перетворювалася на чергову PR-акцію чи передвиборчу технологію, не виконуючи свого головного призначення – підвищувати ефективність політичного та державного управління, сприяти процесу державотворення та адаптації країни та суспільства до нових умов співіснування у світі.

Тому проблематика теоретичного осмислення та практичної реалізації модернізаційних дій є актуальною у сучасній українській політичній та державно-управлінській науках. І, незважаючи на те, що вказаній проблемі присвячено доволі багато уваги у роботах вітчизняних дослідників, визначеної методологічної основи, чіткого розуміння предмету дослідження, його складових та мети годі шукати. Ще складніше отримати відповідь на запитання, що являє собою модернізація політичної системи країни, оскільки термін «політична система» багатогранний та невичерпний за змістом та сутністю.

Тож, зазвичай, проголошення політики модернізації політичної системи в реальних суспільно-політичних умовах, не в деклараціях та лозунгах, означає безмежність варіантів дій, видів реформ та неможливість об'єктивної оцінки як процесу проходження, так і наслідків здійснення модернізації і з боку фахівців, і суспільством.

Наслідком цього стала відсутність позитивних результатів модернізаційної діяльності. Концепції, парадигми, стратегії модернізації політичної системи України від 90-х років і до сьогодення так швидко змінювалися, що збагнути їхню сутність було майже неможливо ані суспільству, ані фахівцям. Внаслідок цього модернізаційний порив та ейфорія швидко минали, а позитивних результатів так і не було.

Однак не слід зневажливо ставитися до об'єктивних процесів розвитку світу. Їхній темп надзвичайно швидкий, а вектор – непередбачуваний, тож, відставши у своєму суспільно-політичному розвитку, можна залишитися обабіч світових суспільно-політичних процесів з усіма витікаючими з цього наслідками.

Жорстка конкурентна боротьба між державами не залишає місця неефективним моделям політичного врядування та державного управління. Модернізація політичної системи – процес наближення та адаптації держави до

чинних умов життєдіяльності держави та суспільства, недопущення або ж подолання відставання чи невідповідності у розвитку держави щодо загальносвітових тенденцій.

Універсального та безпомилкового напрямку модернізації політичної системи країни не існує. Оптимальним є поєднання науково обґрунтованого та практично можливого шляху модернізації політичної системи з урахуванням національних, історичних традицій, рівня підготовленості, обізнаності та зацікавленості суспільства і можливих ризиків, викликаних процесом реформування, зміни, перебудови системи управління.

Модернізація політичної системи окремо взятої країни, в сучасних умовах має спиратися на вивчення та використання набутого власного та чужого запозиченого досвіду, упередження проблем та криз в різних сферах суспільно-політичного життя країни.

Збереження власної державності, а саме статусу, суверенітету та здатності визначати власний вектор і шлях розбудови держави, має спиратися на вміння адаптуватися до мінливих внутрішніх та зовнішніх суспільно-політичних, економічних та соціальних умов.

Суспільно-політична криза, яка стала наслідком граничної делегітимації влади та досягнення межі неефективності владарювання в Україні, актуалізувала проблематику пошуку шляхів та методів модернізації та забезпечення легітимності політичної влади та вибору перспективного напрямку державотворення.

Сучасна Україна, як державно-політичне утворення, має обрати не лише шлях подальшого суспільно-політичного розвитку, але і забезпечити належний рівень легітимності, тобто виправданості зазіхань на владу з боку певних політичних та громадських інституцій і організацій, та досягнення належного рівня довіри до останніх з боку населення і інших учасників політичного та соціально-організаційного процесів.

Суспільно-політичні зміни початку 90-х років ХХ ст. в Україні призвели до значної трансформації політики, методів та технологій модернізації та легітимації влади.

Отримана в спадок від радянських часів модель забезпечення легітимності влади, заснована на переважному використанні примусу та сили, вже не могла ефективно використовуватися в практиці державно-політичної діяльності, а нової моделі створено не було. Проблема ускладнилася тим, що правляча еліта персонально майже не змінилася, продовжуючи діяти та керувати державою та суспільством за допомогою тих же методів та технологій, що й за радянських часів. Стара провладна еліта, як засвідчили подальші події, не бажала та, вірогідніше за усе, і не могла змінити стиль свого керівництва та провести системне реформування та модернізацію політико-управлінської та соціальної сфер. В той же час суспільство стримано, але наполегливо, почало вимагати змін, оновлення, ефективною модернізації. Атмосфера відкритості та свободи, наочний приклад успішних суспільно-політичних та економічних змін у ряді країн колишнього СРСР та соціалістичного табору спонукала до цього. Наслідком цього протиріччя став

ріст супротиву існуючому режиму з боку суспільства, що став помітним з початку 2000-х років, а кульмінацією його стала «помаранчева революція» 2004 року.

Політичний режим першого десятиліття незалежності, будучи політично, економічно неефективним та безперспективним, поступово втратив кредит довіри та легітимності, який він отримав після здобуття Україною незалежності 1991 року. Представники правлячої еліти не врахували той факт, що легітимність на відміну від влади, не можна отримати в повне використання на певний час. Її потрібно весь час підтримувати, модернізувати, ефективними та суспільно значимими справами та діями. Вона як багаття, «зігріває» еліту підтримкою суспільства лише за постійної уваги до останнього та підживлення вдалими діями.

Основним джерелом та засобом легітимації влади в Україні після здобуття незалежності залишалися вибори. Виборча модель легітимації є загальноприйнятною в більшості демократичних країн світу, але це формалізована сторона легітимності, вона потребує доповнення за рахунок залучення до легітимаційного процесу інших джерел забезпечення легітимності влади. В демократичних суспільствах виборча легітимація зазвичай доповнюється сталістю традицій підтримки та визнання суспільством правомірності дій влади, а також дієвим впливом на процес прийняття політичних рішень інститутів громадянського суспільства. В авторитарних та тоталітарних суспільствах виборча легітимація носить, в більшості випадків, формальний характер, хоча і зберігається, та замінюється силовим примусом.

Практика українського державотворення продемонструвала кілька спроб пошуку вдалої моделі легітимації влади та спроб модернізації політичної системи країни. Аналізуючи ці спроби, можна виділити певні модернізаційно-легітимаційні періоди, характерною рисою яких було домінування певного джерела забезпечення легітимності та налаштованих під нього моделей легітимації влади. Хронологічні межі є умовними, встановлені на основі аналізу різногалузевих досліджень та суб'єктивної оцінки розвитку та трансформації політичної системи України.

Першим був період 1991–1999 років, протягом якого переважно застосовувалися моделі та технології, в основі яких знаходилися ідеологічні джерела забезпечення легітимності влади.

На тлі суспільно-політичного пожвавлення та емоційного підйому суспільства, правляча еліта запропонувала суспільству кілька шляхів державотворення та методів забезпечення легітимності. Особливістю модернізаційно-легітимаційного процесу цього періоду були розбіжності у цілях та завданнях державотворення та легітимації, які озвучувалися публічно, і тими, які малися на меті провладною елітою. Як не парадоксально, але актуалізація питання розбудови держави маскувало бажання реалізації владних амбіцій окремих політиків, високопосадовців та їхнього оточення.

Наступний період 1999 – 2004 роки означив домінування адміністративно-корупційної моделі легітимації, джерелом якої є примус, застосування сили та маніпуляція. Взяти курс на побудову авторитарного

режиму, українська провладна еліта так і не змогла його реалізувати в повній мірі. Тож вимушена була дотримуватися певних процедур здійснення влади та легітимаційних дій.

Складність української ситуації полягала ще й в тому, що з різних причин керівництво не могло і не мало можливості встановити авторитарну модель управління та відповідну систему забезпечення легітимності. Знаходячись на роздоріжжі, українська провладна еліта змушена була маневрувати, зберігаючи видимість демократичних процедур управління та забезпечення легітимності, і одночасно проводити політику, характерну для авторитарного режиму. Особливо це стало помітно наприкінці 90-х років, коли було здійснено спробу встановлення авторитарного домінування. Проте, під тиском зовнішніх джерел забезпечення легітимності, світової спільноти, міжнародних організацій та керівництва певних країн, ця спроба виявилася невдалою.

В цей час виборча модель забезпечення легітимності влади, фактично єдина дієва модель легітимації в Україні середини – кінця 90-х років, стала набувати формалізованого вигляду. Президентські вибори 1999 року та парламентські 1998 та 2002 років продемонстрували те, що суспільство втратило контроль за діяльністю державних владних інститутів. На практиці, головним чином, почали використовуватися методи проведення виборів, що ґрунтувалися не на вільному волевиявленні громадян та врахуванні інтересів суспільства, а на маніпулятивних технологіях. Тож вибори стали прикриттям для подальшої узурпації влади певними кланами та фінансово-промисловими групами. Втрата останньої можливості впливу суспільства на процес формування органів влади та їх діяльність, якою протягом 90-х років в Україні були вибори, спричинили соціальний протест, наслідком якого були події осені 2004 року.

Незалежність не спричинила зміни політичної еліти в Україні. Однак факт незмінності проблематизував основи легітимності, основи, на яких еліта продовжувала здійснювати владу. Подальша легалізація шляхом виборів пом'якшила проблему дуже незначною мірою, оскільки, узаконивши своє перебування при владі, еліта зобов'язана забезпечувати легітимність з допомогою економічних і соціальних успіхів. Якщо, як у випадку з Україною, успіхів немає, то необхідно розробляти й застосовувати технології, які дають змогу компенсувати дефіцит легітимності.

Хоча формальна легальність здобувається нині в процесі багатопартійних виборів у вищій законодавчий орган, наприклад, і також з використанням змішаної, пропорційно-мажоритарної виборчої системи, але подальші відносини обраних та виборців складаються за відомим сценарієм. У тих, хто одержав мандат на здійснення влади, геть відсутнє прагнення викликати і підтримати легітимацію знизу, легітимацію у вигляді поваги й визнання. Тим самим влада не стає авторитетом, тим, що забезпечує їй підтримку, яка спирається на внутрішню усвідомлену кожним індивідом переконаність в особливій значущості й правильності дій влади. Така переконаність, за М. Вебером, становить внутрішню гарантованість легітимності. Вона й залишається «незапитаною» у сучасній Україні.

Для підтримки міфу державотворення та забезпечення легітимності суспільству на протязі перших двох періодів до реалізації було запропоновано кілька ідей, які мали відволікти його увагу та унеможливити посягання з його боку на владу. Головне місце серед таких ідей займали наступні:

1. Національна ідея та ідеологія національного відродження, яка вимагала консолідації суспільства та надання авансованої легітимності державним інститутам та провладній еліті з метою реалізації заявленої ідеї в «надзвичайно складних геополітичних» умовах.

2. Ідея «сильної» влади задля якомога швидшого та ефективного становлення незалежної держави та протистояння внутрішнім і зовнішнім викликам. Зазначена ідея зазвичай популярна у поставторитарних суспільствах, але насправді приховує слабкість, непрофесіоналізм можновладців та бажання узурпації влади певними групами чи особистостями.

3. Ідея розбудови громадянського суспільства. Насправді, громадянське суспільство самоінституціалізується, його не можна побудувати чи створити у наказовому порядку. Таким чином формуються лише інститути псевдогромадянські, метою існування яких є забезпечення видимості підтримки державних інститутів з боку суспільства та створення умов для самолегітимації режиму.

4. Ідея розбудови та захисту держави. Може поєднувати в собі елементи усіх вищезазначених ідей. Справжньою метою при цьому залишається утримання, узурпація влади та відсторонення суспільства від реальної участі в управлінні країною.

Реалізація такої стратегії державотворення та моделей легітимації та модернізації призвела до втрати темпу розвитку, ресурсів та легітимаційного-модернізаційного потенціалу держави та суспільства.

Наслідком цього стала перманентна криза політичного, економічного наукового та духовного життя України першого десятиліття незалежності.

Третій період, кінець 2004 – початок 2006 років, помітно вирізнявся серед інших джерелом легітимності та легітимаційною зорієнтованістю. Події «помаранчевої революції» означили перехід до персоналізованої легітимації, джерелом якої стали особистісні якості лідера та активна позиція суспільства. Демократичні процедури формування нової влади мали закріпити означену позицію на реальну, а не вдавану модернізацію усіх сфер життя. Але, як виявилось уже через півроку, ця модель легітимації, з точки зору можливості її реалізації, виявилася найменш вдалою в історії новітньої України. Причиною цього стали, перш за усе, невідповідність заявлених новою владою принципів управління та персонального складу керівництва нових органів влади, відсутність реального бажання та можливості провести докорінні зміни стилю управління та реформування та модернізації політичної системи країни.

Владні амбіції та особисті інтереси пересилили необхідність виконання передвиборчих та проголошених на «майдані» обіцянок. Розчарування суспільства, яке надало «помаранчевим» лідерам небачений як для історії України, і не лише періоду незалежності, кредит легітимності та довіри, дуже швидко зруйнувало ідеалістичне бачення майбутнього держави та суспільства.

Тож і криза легітимності «помаранчевої» влади в цілому та її лідерів поодиночі, була блискавичною та неминучою. Її наслідком стала поразка нової влади на парламентських виборах 2006 року.

Четвертий період, середина 2006 – середина 2010 років, означив глибоку кризу легітимності. Структурно-залишкова модель легітимації, в основі якої лежить традиція збереження певної структури є найбільш слабкою та небезпечною з точки зору перспектив державотворення та ефективного управління державою. Модернізаційні процеси, які пожвавилися протягом попереднього періоду, остаточно припинилися, що викликало апатію та розпач суспільства. При цьому, означивши безперспективність актуальної політичної системи країни.

П'ятий період, середина 2010 – кінець 2013 років відзначився ще стрімкішим та граничним падінням рівня легітимності влади в Україні та відвертим симулюванням модернізаційних процесів. Таким чином, криза легітимності влади не лише наблизилася до своєї критичної межі, а стала доконаним фактом, спровокувавши супротив суспільства та руйнацію системи нелегітимної та неефективної влади. Виявом цього є не тільки надзвичайно низький рівень довіри населення до політичної системи в інституціональному та персоніфікованому вимірі, а й швидке зниження авторитету держави на міжнародній арені.

Події початку 2014 року ще раз засвідчили важливість та витребуваність модернізації у сучасному світі політичних та соціальних відносин. Євромайдан, фактично, був відповіддю та згорання і без того ледь помітних модернізаційних процесів у державі. Відмова від євроасоціації, яка сама по собі нічого не гарантувала і розглядалася владою як один з кризових методів кредитування зруйнованої економічної системи України, суспільством була сприйнята як втрата останнього шансу на нормальне життя, а частиною еліти, як відмова від хоча б примарної модернізації.

Слід також визнати значимість та впливовість для української влади зовнішніх джерел забезпечення легітимності протягом усього періоду після здобуття Україною незалежності 1991 року. Подекуди саме цей чинник ставав визначальним при формуванні органів влади та зміні моделей легітимації. Яскравим прикладом стали вибори 2004 року. Відмова Л. Кучми балотуватися на наступний президентський термін була в більшій мірі зумовлена якраз острахом майбутньої делегітимації в очах впливової частини світової спільноти, аніж бажанням дотримуватися неоднозначно трактованих конституційних норм, чи побоюванням втрати певної легітимності з боку українського суспільства.

Найбільш потужним зовнішнім легітимаційним впливом на українську владу за часів незалежності вирізнялися декілька суб'єктів міжнародної діяльності. В різні періоди ступінь їх впливу на суспільно-політичне життя українського суспільства та держави, формування органів влади та їх легітимацію різнилися, але при цьому головні зовнішньополітичні агенти впливу не змінювалися. До них можна віднести керівництво США, органи управління ЄС та владні кола РФ.

На певних етапах історичного розвитку владно-політичний простір України ставав ареною активної конкурентної боротьби зазначених суб'єктів міжнародної діяльності. Подекуди українська державність та суспільні інтереси були та залишаються розмінною картою в руках більш впливових зовнішньополітичних гравців. Це свідчить про слабкість та несамостійність української владної еліти, яка так і не спромоглася виробити певний «кодекс честі» та узгоджені загальноприйняті норми поведінки, виходячи з інтересів власного суспільства та держави, а залишається у напіввасальній залежності від закордонних «консультантів та помічників».

Вплив зовнішньополітичних факторів та джерел легітимності особливо стає помітним та значимим в період значних суспільно-політичних змін та кризи владної легітимності. При цьому діяльність міжнародної спільноти, світових організацій та правлячих кіл зарубіжних держав може виступати і як фактор стабілізації та пошуку оптимального шляху розвитку, і як фактор посилення нестабільності та кризових явищ.

Важливим фактором та джерелом легітимації та модернізації можуть виступати геополітичні зміни та процеси в сучасному світі. В новітній історії України вони відіграли особливу роль. Саме масштабні геополітичні зміни кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття, руйнація «соціалістичного табору», поява значної кількості нових східноєвропейських країн, дали змогу відносно швидко та безболісно проголосити та реалізувати ідею незалежності України. При цьому на хвилі загальноєвропейського державотворення українська держава змогла легітимізуватися як в очах міжнародної спільноти, так і у свідомості українського суспільства, не зважаючи на те, що ще півроку тому, навесні 1991 року, значна кількість населення на всесоюзному референдумі виказала бажання збереження Радянського Союзу, і УРСР, як однієї з його складових, союзної республіки. Досвід здобуття Україною незалежності та українського державотворення 1991 року можна вважати взірцем ефективності легітимаційної політики. Тоді як країни колишньої Югославії в жорстоких та кровопролитних боях, республіки Прибалтики, Грузія важким та тривалим супротивом радянському режимові торували свою дорогу до незалежності, російська еліта «розривалася» між стремлінням до свободи і незалежності та бажанням зречення імперії, Україна отримала власну незалежну державу більш як подарунок долі, аніж як здобуток тривалої праці та боротьби. Ця легкість мабуть зіграла з українським суспільством та елітою злий жарт, вселивши в їхню свідомість надмірну самовпевненість та недалекоглядність.

В подальшому, примара зарубіжного впливу стала помітною, невід'ємною та визначальною рисою українського державотворення та легітимаційних та модернізаційних процесів. З огляду на слабкість внутрішньополітичного легітимаційного потенціалу, українська еліта щоразу зверталася за консультаційною, а то і владно-легітимаційною допомогою до закордонних «друзів та партнерів». Причому для певних частин української еліти вони знаходилися за чітко встановленими орієнтирами. Для одних – виключно на заході, для інших – на сході. Деякі представники еліти намагалися

балансувати між цими двома векторами, але це могло тривати досить недовго і зазвичай закінчувалося необхідністю остаточного визначення «власної позиції».

Події 2004 року означили початок пікової фази конфлікту інтересів ключових геополітичних гравців на українському політичному полі, а події 2014 року виявили їх граничну межу. На нашу думку, саме зовнішньополітичний чинник став визначальним з точки зору кризи легітимності, яка загострилася, або ж точніше перейшла у відкриту форму.

Тож сучасна криза владної легітимності, яка з періодами поглиблення та затухання триває вже біля десяти років, своїм джерелом теж, багато в чому, має зовнішньополітичні фактори та дії керівництва зарубіжних країн. Зовнішні джерела легітимності політичної влади були, є і будуть актуальними для України. До того ж методи та технології реалізації їхнього потенціалу щороку вдосконалюються та стають все більш впливовими. В новітній історії України вони знайшли прояв: у сприянні проголошенню незалежності та державотворенні; формуванні і нав'язуванні суспільству певних ідеологічних принципів та догм; втручанні у внутрішньополітичні справи, виборчий процес; інформаційній війні; прихованій та відкритій військовій агресії та інших моментах суспільно-політичного життя.

Тож зовнішні фактори та джерела легітимації несуть як певну позитивну роль, так і мають негативні прояви та наслідки. Чого більше? Питання, мабуть, недоречне. Головне, як знайти ту модель державотворення, та способи легітимації, які б убезпечили від надмірного зовнішнього впливу внутрішні легітимаційні процеси. Як створити такі умови, коли суспільство буде орієнтуватися на внутрішні ресурси та традиції в створенні оптимальної моделі творення держави та самореалізації. Шлях до цього лежить через дієві, впливові інститути громадянського суспільства, яке ідею державності, суспільного розвитку та блага поставить вище, аніж дріб'язкові корпоративні чи особистісні сварки окремих представників провладної еліти, яке матиме реальний вплив на суспільно-політичні процеси та управління державою і не допускати можливості маніпулювання суспільними настроями, дій заради задоволення амбіцій правлячих кіл країн, які за основу ведення зовнішньої політики взяли не принципи добросусідства, а певні утопічні застарілі ідеї та моделі, зорієнтовані на ситуативне посилення власного впливу на світовій арені за рахунок міжнародної дестабілізації, руйнації інших держав та реалізації принципу «розділяй та владарюй». Ідея громадянського суспільства не панацея, але найбільш реальна можливість суспільства самочинно вирішувати власну долю, а не сліпо довіряти її чи то власним, чи то закордонним «поводирям».

Аналізуючи недалеке минуле та сьогодення українського політичного життя в контексті владних відносин та проблем легітимності, ми незмінно наштовхувалися на сусідство понять «легітимність» та «еліта». Дійсно, еліта, зокрема, політична, є найбільш впливовим та активним учасником легітимаційного процесу. Особливого значення позиція, дії, якості політичної еліти набувають під час визначальних та кризових моментів в історії держави. Саме тоді від її професійності, толерантності, компромісності залежить доля

суспільства та його майбутнє. Тож приналежність до політичної еліти має розглядатися не як привілей чи можливість самореалізації, не як можливість максимального задоволення власних потреб чи привід для самовихвалювання та примушення до цього інших, а як велика відповідальність за долю людей та самопожертва задля суспільних інтересів.

Українській еліті ще далеко до сприйняття та реалізації зазначених принципів. Та й виглядають вони в реаліях сучасного українського життя дивакуваті та занадто пафосно, але іншого шляху зазвичай немає, і тисячолітній світовий історичний досвід доводить це численними сумними прикладами. Тож, якщо українському суспільству та державі потрібна ефективна, дієва, легітимна влада, то без зміни ставлення еліти до своїх обов'язків, саме обов'язків, а не прав чи привілеїв, без встановлення цивілізованої моделі взаємодії еліти та суспільства обійтись просто неможливо. Сучасна українська еліта є, в переважній більшості, номенклатурною. Таким чином, обіймання певної посади автоматично означає приналежність до політичної, правлячої еліти. При цьому до уваги не береться ні особистісні якості претендента на елітарний статус, ні його вплив на суспільно-політичні процеси, ні професіоналізм, ні інші якості, наявність яких могла б означити правомірність та моральність претензій особистості на зазначений статус та місце в суспільній ієрархії. Спрощений підхід до формування та рекрутування еліти породжує багато проблем об'єктивного та суб'єктивного характеру, які щоразу проявляються в українській політиці та суспільному житті.

Суспільство та еліта не можуть тривалий час в межах однієї держави бути непримиримими конкурентами, чи знаходитися в радикальній опозиції один до одного, або взагалі існувати та діяти незалежно. Звичайно, певні елементи конкуренції чи то змагальності можуть і мають існувати, без них домогтися суспільно-політичного прогресу неможливо, але радикалізму, непримиримості, зверхності, нерівноправності чи байдужості у відносинах суспільства та еліти бути не повинно. Оскільки суспільство «народжує» еліту та делегує їй владні повноваження, легітимує задля забезпечення власної життєдіяльності, вирішення нагальних проблем та забезпечення перш за все соціального поступу, то еліта та суспільство мають бути нерозривні в своїх намірах. Українське сьогодні демонструє зовсім протилежне у взаєминах еліти та суспільства, і це одна з головних проблем на шляху розвитку України.

Актуальна політична ситуація диктує необхідність пошуку консолідуючої ідеї заради демократичного єднання громадян і політичних еліт. Головне завдання полягає у відновленні довіри народу до влади, громадянина до громадянина. Об'єднатися українське суспільство має навколо якісних змін сутності політичного розвитку. За всі роки державної незалежності у нас відбувалися переважно кількісні зміни, створювався лише каркас демократичної влади.

Проблема формування і якісного оновлення політичної еліти особливо важлива для нашого суспільства. Історично склалося так, що Україна століттями входила до складу деспотичних держав, де не існувало уявлення про хоч відносну єдність інтересів правлячих класів і решти підданців.

Модернізаційні перетворення здійснювалися згори вниз, без зворотних імпульсів. Тому на нашому ґрунті так погано приживалися правові норми, елементи самоврядування і громадянського суспільства. Склався глибокий культурний, майновий і статусний розрив між вузькою управлінською, культурною елітою і рештою населення. Глибина цього відчуження обумовлювалася тим, що носіями національних традицій були переважно представники простого люду. Що ж до української еліти, то вона часто мала маргінальний характер, була відірвана від власної культури і водночас не завжди могла засвоювати цінності та норми домінуючої (польської, російської) культури. Сучасний розвиток, на жаль, не зняв цього протистояння, а поглибив його. В Україні ще не сформувалася соціальна сила, спроможна очолити процес модернізації.

Пропозицій та ідей щодо налагодження співпраці суспільства та державних інститутів і повернення останніх в легітимне русло діяльності вистачає. Науковці, як ніхто інший, розуміють ту загрозу, яку таїть в собі збереження існуючого стану та подальше поглиблення кризи легітимності державної влади. Бажано, щоб цю загрозу усвідомили також політики та високопосадовці, від дій яких багато в чому залежить зараз доля української державності. Зрозуміло одне, і на цьому сходяться більшість дослідників, не зважаючи на те, які «рецепти порятунку легітимності та державності» вони пропонують, легітимаційні процеси мають відбуватися виключно в руслі демократичних, вільних та усвідомлених суспільством норм та процедур, без будь-якого натяку на використання сили та примусу, як джерел легітимності та методів легітимації. Історія української державності засвідчує, що найменша спроба встановлення авторитарного політичного режиму, чи режиму з елементами авторитаризму не лише не спонукає до пошуку компромісу, а призводить до руйнації державності. Тож досвід сучасної Росії, в контексті методів та моделей легітимації державної влади, які там застосовуються, для української політики є не лише безперспективним, а і згубним.

Складність сучасного стану української держави та її керівництва полягає у тому, що криза легітимності та делегітимаційні процеси охопили всі рівні політичного та державного управління. Дії владних структур не знаходять позитивної оцінки та необхідної підтримки у суспільстві від рівня місцевого управління до рівня вищого політичного та державного управління. Більше того делегітимаційні процеси в сучасній Україні носять як персоналізований характер, що виявляється в низькому рівні довіри до більшості представників вищого керівництва держави, так і структурний характер – висловлення та демонстрація недовіри з боку суспільства всій системі державних органів влади та інститутів управління. Останнім «бастіоном легітимності» влади в сучасній Україні залишається рівень фундаментальний, тобто визнання правомірності та необхідності існування української держави як такої, але він теж потерпає від постійних атак як з боку зовнішніх противників української державності, так і частини суспільства, яка теж з різних причин вважає нелегітимною взагалі українську державність. Тож криза легітимності в Україні носить системний та багатоаспектний характер.

Проблема ускладнюється ще й тим, що виборча модель легітимації, одна із головних складових сучасної легітимаційної політики та практики, внаслідок суспільно-політичних процесів та дій органів влади, виявилася багато в чому дискредитованою в очах суспільства і політикуму, і відповідно ефективно використана бути не може. В схожому стані знаходиться і судова гілка влади, ефективна та неупереджена робота якої в демократичних країнах значно посилює легітимаційний потенціал та легітимаційний «запас міцності» органів державної влади та керівництва держави.

Ситуація ускладнюється глобальністю кризових явищ у всіх сферах життя української держави. Сталося те, про що неодноразово попереджували громадські діячі, науковці, аналітики, журналісти. Збочена та корупційноорієнтована модель політичного управління, яка до того ж була гранично неефективною в галузі економіки та державного управління, і будувалася за принципом ситуативного малопрофесійного реагування на проблеми, що виникали, без побудови та реалізації хоча б якої-небудь політико-управлінської стратегії, не могла існувати тривалий час і була приречена на крах. Більше того зазначена модель вела до руйнації і саму систему української державності. Залишимо поки поза увагою проблему легітимності, правомірності, правдивості та обґрунтованості обрання президента України 2010 року та роль певних політичних організацій та верств суспільства у цьому процесі. Тай самому суспільству слід було б виваженіше та відповідальніше ставитися до обрання лідера країни, керуючої політичної сили, провладної еліти. Потрібно іноді думати про майбутнє, як своє, так і наступних поколінь, а не обирати гаманцем чи довіряти різноманітним пустим обіцянкам про повернення «щасливого минулого». Минуле має слугуватиуроком та досвідом, а не метою та дороговказом.

Цього року Україна, як держава, почала новий, співставний з часом здобуття незалежності період власного державотворення, розвитку, становлення. Цей період починається у непростих умовах, складніших, ніж це було 1991 року. До внутрішніх проблем економічного, політичного, суспільного плану, які наразі завжди були актуальними протягом 1991-2013 років, додалися проблеми зовнішнього впливу. Україна вперше за майже 70 років стикнулася з реальною збройною агресією з боку сусідньої держави. В такій ситуації проблема легітимності влади переходить в практичну площину: від безучасної довіри до активної співучасті. Від вміння еліти та спонтанно народжених інституцій громадянського суспільства скористатися новим кредитом довіри буде залежати майбутнє українського суспільства та держави. Ситуація, що склалася зараз в Україні, ще раз продемонструвала важливість та невідворотність для владних інституцій наслідків зневажання проблематикою легітимності та модернізації чи заміни її псевдолегітиміями та псевдомодернізаційними процесами та технологіями, довівши вкотре, що єдиним і головним джерелом легітимності політичної влади в сучасному державотворенні є суспільство та особистість.

Таким чином, навіть не усвідомлюючи, українське суспільство протягом осені 2013-зими 2014 року відстояло власне право на участь та визначення

шляху політико-модернізаційних процесів, довівши в площині реальної політики та врядування значимість та невідворотність політико-модернізаційних процесів та продемонструвавши реальну небезпеку та наслідки відмови від політичної модернізації.

4.3 Особливості політичної боротьби в Україні та її вплив на модернізаційні процеси

Політична боротьба може бути як стимулом політичної модернізації, так і загрозою її зриву. Будь-яка система прагне до самовідтворення і стабільності, але це нормальне прагнення може обернутися за певних умов і в певних обставинах стагнацією, застоєм системи, нездатністю її до інновацій, що загрожує поступовим розпадом системи. Усвідомлення цього факту стимулює політику модернізації, тобто істотного оновлення політичної системи, зміни її сутності та якісних характеристик.

Двадцятирічна практика показала, що процес модернізації виявився обтяженим безліччю факторів, у ряді випадків призупиненим або навіть неможливим. Необхідно відзначити, що Україна виявилася чи не єдиною країною пострадянського простору, яка продовжує курс на модернізацію, незважаючи на всі проблеми і труднощі. Цей курс зуміли витримати ще балтійські країни, що пояснюється їх недовготривалим перебуванням у складі СРСР і наявністю демократичного досвіду, набутого ще до другої світової війни. Решта країн в тій чи іншій мірі звернули на шлях авторитаризму, що пояснюється в першу чергу політичними та економічними обставинами 90-х років ХХ століття, були спровоковані фактом розпаду СРСР та пов'язаними з економічною і політичною анархією, розгулом криміналу, зубожінням і сильною фрустрацією значної частини населення.

Проблеми і труднощі процесу модернізації в Україні теж пов'язані із зазначеними вище обставинами, але пояснюються і впливом інших факторів. Важливо визначення причин радикалізації поведінки політичних сил в Україні і вплив цієї поведінки на процеси модернізації.

Радикалізація політичної боротьби в країні стає чинником гальмування процесів модернізації, а головним напрямком політичної модернізації має стати нова політична культура, заснована на демократичних правилах і процедурах, необхідних для взаємодії політичних сил і зняття політичної напруги. Зрозуміло, вироблення цих правил і процедур необхідне не для ліквідації всіх протиріч політичного розвитку, а для їх успішного вирішення. Формування нової політичної культури і демократичних процедур необхідно також для попередження еволюції у бік авторитаризму і забезпечення нормальних умов для політики модернізації.

Головними напрямками політичної модернізації в Україні в 90-ті ХХ ст. роки стало формування багатопартійності та ідеологічного плюралізму, прийняття Конституції 1996 р., яка визначила президентсько-парламентську форму правління. Одночасно здійснювалася економічна модернізація у вигляді приватизації наявних підприємств, створення акціонерних виробництв,

наділення населення сертифікатами, що підтверджували право участі у власності та управлінні підприємствами.

Як і в інших пострадянських країнах, політична й економічна модернізація в Україні здійснювалася в прискореному темпі і в підвищено конфліктному полі. Процес модернізації виявився ускладненим запеклою боротьбою партій, їх лідерів за владу, вплив, доступ до капіталу і швидко перетворився на стихійний і вкрай суперечливий процес. Саме цей факт став основою повернення в бік авторитаризму в більшості пострадянських країн. Потрібно визнати, що поворот до авторитаризму був підтриманий більшістю населення цих країн, тому що обіцяв відновлення довгоочікуваної стабільності. Україна стала винятком із цього масового повороту, але оптимізувати процес модернізації їй не вдалося.

«Помаранчева революція» 2004 р., за обіцянками її лідерів, повинна була стати новим етапом на шляху політичної модернізації та демократизації країни. Цього не сталося. Сама «помаранчева революція» стала результатом боротьби політичних сил за владу і в свою чергу спровокувала ще більший накал цієї боротьби, яка привела до політичної кризи. У зв'язку з цим виникло закономірне питання - чи можна очікувати від запеклої боротьби політичних сил в Україні тих же результатів, які виникли в західних країнах у XIX столітті після тривалої запеклої класової боротьби та серії революцій і які в кінцевому рахунку призвели західні країни до перемоги демократії? Доля української модернізації опинилася в прямій залежності від взаємодії політичних сил і їх здатності до компромісу.

Одне з кращих визначень демократії в свій час дав німецький соціал-демократ Е. Бернштейн. Він назвав демократію школою компромісів. Для успіху політичної модернізації потрібно якийсь, навіть мінімальний рівень політичної згоди. Але головною особливістю поведінки всіх українських політиків є підвищений радикалізм і підкреслена відмова від компромісів. Коріння подібної поведінки йдуть углиб історії.

Значну частину української історії займала боротьба за незалежність. Традиції цієї боротьби призвели до підвищеної недовіри не тільки до тих сусідів, які потенційно загрожують незалежності й національному суверенітету, а й до колег політиків всередині країни, яких постійно підозрюють у зраді національних інтересів, готовності їх скласти перед європейськими (американськими) або російськими партнерами. Пошук зрадників і «невірних», протиставлення «націоналістів» і «українофобів» стало в повному розумінні слова нав'язливою ідеєю українських політиків, формує радикальну політичну культуру.

Інша причина радикальної політичної поведінки і влади, і опозиції в Україні теж пов'язана з історичним минулим, відсутністю в ньому однієї важливої обставини, яка зумовила успіх політичної модернізації західних країн. Процес західної модернізації носив поступовий еволюційний характер, був розтягнутий у часі на кілька самостійних етапів, кожен з яких готував наступний етап. Українська модернізація відбувається у прискореному темпі і

з'єднує в одноразовий процес ті завдання, на поступове вирішення яких західні країни витрачали десятиліття і навіть століття.

Зокрема основи громадянського суспільства почали складатися в західних країнах ще в Середні віки, де такий інститут, як католицька церква, зайняв своє самостійне, не підпорядковане світській владі місце. З цехової організації виробництва поступово виростали індивідуальні виробники, майбутні представники великого, середнього і дрібного бізнесу. Основи ліберальної економіки закладалися в ході промислової революції XVIII - XIX ст. Промислова революція і ліберальна економіка стали джерелом поступового зростання матеріального добробуту суспільства і формування середнього класу. Як показала вся наступна практика, досить високий рівень матеріального добробуту безпосередньо корелює зі стійкістю демократичного режиму, а сильний середній клас є його соціальною опорою.

Зрозуміло, класова боротьба і революції, теж внесли свій внесок у політичну модернізацію західних країн, але вони проходили в умовах, які були підготовлені попередніми етапами. І не випадково в цих умовах виникали соціал-демократичні партії, готові не тільки до боротьби, але й до соціальних компромісів та вироблення демократичних процедур. А ось у вітчизняній історії набагато більшу роль зіграло радикальне крило соціал-демократії, відоме, як більшовизм. Сучасні політичні сили України постійно відтворюють політичний радикалізм своїх попередників, хоча й не скупляться на критику більшовизму і звинувачують один одного у прихильності до нього. Свою причетність до політичного радикалізму всі політичні сили категорично заперечують.

Однак заперечувати - не значить не робити. Одним з проявів радикальної політичної культури є захоплення українських політиків, особливо, коли вони знаходяться в опозиції, активізацією протестних акцій населення. Право на вираження невдоволення і протесту - це важливе і необхідне демократичне право, але воно має виходити не від політиків, які закликають народ до протесту виходячи зі своїх вузькопартійних інтересів і цілей, які не завжди збігаються з інтересами і цілями людей. Не випадково ці акції протесту часто виглядають штучними, сфабрикованими і виставляють у невігідному світлі, як самих політиків, так і тих людей, яких вони вивели на вулицю. Політичні лідери спираються у своїх діях на такий природний і неминущий феномен, як вічна опозиційність і критичне ставлення до влади широких мас. Однак зловживати цим феноменом не можна. Усвідомлення людьми того факту, що ними маніпулюють, використовують в чужих для них цілях замість того, щоб займатися реформами і модернізацією може стати вироком для політиків, у тому числі опозиційних. Крім того політичні маніпуляції здатні обдурити далеко не всіх. Певна частина населення до них стійка, невіддатлива і здатна робити розумні висновки про політиків.

Політична модернізація - це складний процес, який неоднозначно, а скоріше навіть зворотньопропорційно корелює з політичною активністю мас. Реформи люблять тишу, а надмірна активність мас породжує анархію і хаос. Г. Алмонд і С. Верба звернули увагу на такий фактор, який сприяв успішної

демократизації післявоєнної Німеччини, як «режим стабілізуючою апатії населення». Сутність цього чинника можна визначити наступним чином: чим нижче політична активність мас і чим вище політична активність лідерів, тим ефективніше проходить процес модернізації та демократизації політичної системи. До цього можна додати: чим вище рівень згоди політичних еліт, тим ефективніше проходить модернізація.

Г. Алмонд і С. Верба представили типологію політичної культури за критерієм політичної активності мас - приходська (патріархальна), подданницька, активістська і громадянська. Вищий тип - громадянська політична культура - відрізняється від активістського типу саме незначною активністю мас, які займаються різними видами діяльності, довіряючи політикам функції управління, здійснення реформ і політики модернізації. При цьому люди знають, що їх демократичні права, в тому числі на протест, зберігаються, але, ні самі люди, ні політики не зловживають цими правами. Можна констатувати, що в Україні склався активістський тип політичної культури, який сформувався завдяки діяльності політичних еліт, в першу чергу опозиції та який є несприятливим для процесу модернізації.

Звичайно, не можна не визнати, що політичні еліти України намагаються знайти компроміс і застосовують відомі демократичні процедури, такі як переговори, утворення погоджувальних комітетів у парламенті, підписання договорів про згоду, розробка правил поведінки в парламенті. І, можливо, в цьому випадку має деякі підстави точка зору американського політолога Дж. Мюллера про те, що «багато нових демократій повністю завершили перехідний процес і «консолідувалися» приблизно в такій мірі, в якій це взагалі можливо. І подібно старим демократіям, за моделлю яких вони будувалися, нові демократії навряд чи коли-небудь будуть насолоджуватися повністю узгодженими рішеннями, політичною рівністю, широкою активністю мас.

Дж. Мюллер пропонує не драматизувати стихійність і конфліктність сучасних демократій і не шукати деяких неодмінних і обов'язкових умов для її становлення, але його висновки про дієвість демократії в таких країнах, як Парагвай, Малі, Ботсвана здаються, м'яко кажучи, деяким перебільшенням. І тим більше не можна закривати очі на ті умови і фактори, які явно загрожують демократичній модернізації в Україні. Гостра політична боротьба в Україні, досягши критичної точки, може обернутися авторитаризмом, як це вже трапилося в ряді пострадянських країн.

Багато вчених і політиків посилаються на успіх китайської економічної реформи, яка проводиться в умовах політичної стабільності. З одного боку, можна погодитися, з цими посиланнями, але з іншого боку, існує ризик стагнації авторитарного політичного режиму, який у певний момент почне працювати не на реформи, а на їх гальмування. І тоді проти цього режиму почне накопичуватися невдоволення мас, причому вже без допомоги політиків, яке виллється в стихійні масові протести. Крім того на китайський досвід найчастіше посилаються саме авторитарні політичні лідери. Для досягнення певного рівня згоди політичних еліт і просування країни до громадянського типу політичної культури необхідно зміна політичної поведінки еліт. Партії, що

утворюють владну більшість в парламенті, повинні пам'ятати, що опозиція теж є учасником влади і виражає інтереси тієї частини населення, яка голосувала за опозицію. І при виробленні законопроектів і політичних рішень врахування думки опозиції має бути реальним, а не голослівним. Для цього можлива така демократична процедура, як узгодження законопроекту з опозицією вже на стадії його розробки.

Опозиційним партіям необхідно виробляти толерантну поведінку, засновану на тому, що незгода з провладною більшістю не означає в жодному разі блокування трибуни і вимоги дострокових виборів або відставки уряду. Напевно, згода дійсно не завжди може бути досягнута. Але потрібно розуміти, що будь-яке політичне рішення не може бути ідеальним, але це рішення має бути перевірено на практиці і, головне, що за нього несе відповідальність парламентська більшість. І якщо практика підтвердить відносну правильність рішення, то люди знову проголосують за існуючу парламентську більшість. І потрібно навчитися мужності приймати цей факт. Якщо ж рішення виявиться неефективним, опозиція отримає на виборах свій шанс. І цей факт теж потрібно приймати як належне. А для того, щоб не було спокуси вимагати відставки уряду з будь-якого приводу можливе застосування такої демократичної процедури, як запрошення в уряд представників опозиції, якщо, звичайно, це не суперечить існуючій Конституції. В історії відомі випадки подібної співпраці з опозицією.

Україна здійснює політику модернізації в інших умовах, ніж протікав класичний варіант західної модернізації. Українським політикам доводиться одночасно проводити реформи, вирішувати накопичені з радянських часів і нові соціальні проблеми і завдання та підтримувати той рівень життя людей, який швидше нагадує виживання, ніж процвітання. Успіх модернізації в цих складних умовах може бути забезпечений тільки шляхом досягнення згоди і компромісів.

Модернізаційні трансформації сучасного світу, пов'язані зі зміною політичних режимів, особливостями функціонування політичних систем і процесами демократизації, характеризуються глобальним характером. Соціальними орієнтирами цих трансформацій є прагнення сформувати ефективні соціально-економічні та політичні інститути, забезпечити легітимність влади, структурно-змістовне перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, забезпечити розвиток соціально-правової держави та сприяти становленню громадянського суспільства. Ефективність модернізаційних процесів значною мірою залежить від політичного суб'єкта, організована діяльність якого має усвідомлений характер і переслідує певну мету. Зміст даної діяльності визначається потребами держави, суспільства та низкою об'єктивних факторів.

РОЗДІЛ 5. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ЯК СУБ'ЄКТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

5.1 Політична еліта як інститут політичної системи

Модернізаційні трансформації сучасного світу, пов'язані зі зміною політичних режимів, особливостей функціонування політичних систем і процесами демократизації характеризуються глобальним характером. Соціальними орієнтирами цих трансформацій є прагнення сформувати ефективні соціально-економічні та політичні інститути, забезпечити легітимність влади, структурно-змістовне перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, забезпечити розвиток соціально-правової держави та сприяти становленню громадянського суспільства. Ефективність модернізаційних процесів значною мірою залежить від політичного суб'єкта, організована діяльність якого має усвідомлений характер і переслідує певну мету. Зміст даної діяльності визначається потребами держави, суспільства та низкою об'єктивних факторів.

Політичну еліту можна розглядати як своєрідний політичний інститут, що відіграє провідну роль в даних процесах, свідченням чого виступають виконувані ним функції, які взаємопов'язані з функціями політичної системи. На думку С. Келлер, кожному типу політичної системи відповідає конкретний тип політичної еліти, яка своїм діями має задавати напрями суспільно-політичного розвитку. Взявши за основу класифікацію політичних систем Т. Парсонса, вона виділила наступні типи політичної еліти, конкретизувавши при цьому їх функції, направлені на забезпечення стабільності системи в заданих межах та здатність адаптуватися до змін навколишнього середовища: 1) "система виконання завдань" потребує еліти, здатної визначати стратегічні пріоритети суспільно-політичного розвитку; 2) "система адаптації" формує еліту, яка здатна здійснювати пошук та раціональний вибір способів, методів досягнення поставлених цілей; 3) "система інтеграції" формує еліту, здатну забезпечувати консолідацію суспільства на основі норм та цінностей з метою заохочення до активних дій; 4) "традиційна система" потребує еліти, здатної формувати та оцінювати рівень моральності суспільства загалом [82, с. 32-33]. Наявність своєрідної спеціалізації серед представників політичної еліти, стратегічна направленість кожної з окреслених функцій, вимагає від неї внутрішньої згуртованості та наявності формалізованої процедури діяльності. Важливість інституалізації політичної еліти визначається потребою суспільства у політичному управлінні з метою модернізації та стабілізації розвитку політичної системи та необхідністю внутрішньоелітної консолідації, обумовленої певною системою правил та процедур, що роблять її діяльність прогнозованою.

Інституалізація політичної еліти проходить три основні етапи. Перший передбачає легалізацію інституту, його організаційно-правове оформлення, створення необхідної інфраструктури, що дозволяє реалізовувати задані функції. Це проявляється у формуванні цілей діяльності, становленні норм,

правил взаємодії, процедур реалізації їх на практиці та відповідних санкцій, що певною мірою сприяє внутрішньоелітній інтеграції та формує передумови її подальшого розвитку. Другий етап передбачає легітимізацію, соціалізацію політичної еліти, що проявляється в її адаптації до тенденцій демократичного розвитку, артикуляції і агрегуванні суспільних потреб з метою вироблення програм державного розвитку, прийняття ефективних рішень щодо їх практичної реалізації з метою досягнення суспільного блага. На третьому етапі відбувається формування відповідного рівня ефективності даного політичного інституту, що залежить від ступеня усвідомлення політичною елітою актуальних тенденцій суспільно-політичного розвитку, націленості на задоволення суспільних потреб. Значну роль в цьому відіграє здатність до процесів самоорганізації, що проявляється у вчасному осмисленні власних тенденцій розвитку, вирішенні внутрішньогрупових конфліктів та вмінні генерувати нові ідеї чи використовувати існуючі механізми вирішення актуальних проблем [83, с. 34].

Структура даного політичного інституту може бути визначена наступним чином. Структурним компонентом можна вважати так звану статусно-рольову сітку, тобто закріплену систему статусів та ролей, що визначають правила поведінки та санкції в разі їх порушення. Статусно-рольова сітка існує на всіх рівнях реалізації владних повноважень політичною елітою: перший рівень (внутрішнє коло влади), тобто коло осіб, що здійснюють прийняття стратегічних рішень, визначаючи вектори розвитку політичної системи; другий рівень – це представники політико-урядової еліти, що виконують провідні функції в системі державного управління, правлячій чи опозиційній партіях; третій рівень представлений суспільно-господарською елітою, що покликана переставляти інтереси різних груп у першому колі влади; четвертий рівень – коло груп тиску та інтересів; п'ятий рівень – регіональна та місцева еліта [84]. Наступним структурним компонентом даного політичного інституту виступає ресурсний потенціал та засоби його реалізації (система права, легітимність, інформація, політична культура як певна модель політичної поведінки, конкретні політичні технології). Також складовими можна вважати систему санкцій; рівень довіри суспільства; організації, в рамках яких здійснюється прийняття стратегічних рішень; політичну символіку, що формує та відображає смислове призначення цього політичного інституту в масовій свідомості.

Політичній еліті як політичному інституту притаманні ряд ознак. Суспільна корисність проявляється у формуванні правил поведінки суспільної взаємодії, врегулюванні соціально-політичних конфліктів, а також прийнятті колективних рішень. Діяльність політичної еліти завжди формалізована та обумовлена суспільним договором, що формується за допомогою виборів та закріплюється процесами легітимізації. Хоча наявність суспільного договору не гарантує рівномірності розподілу благ та ресурсів між політичною елітою та суспільством. Суспільний договір і формалізація еліти є взаємопов'язаними процесами, які підвищують ефективність відносин між елітою та суспільством, сприяючи оптимізації виконання функцій та формуванню зворотного зв'язку в рамках політичної системи. Це в свою чергу надає даному політичному

інституту певного рівня стабільності, послідовності виконання модернізаційних програм розвитку. Ще однією ознакою еліти як політичного інституту є представництво, що відображає ступінь задоволення соціально-політичних потреб груп громадськості. Примусовий характер діяльності даного суб'єкта проявляється в перетворенні колективної волі в життя та встановлення санкції за її невиконання. Важливою ознакою еліти як політичного інституту є виконання функції соціалізації особистості та інтеграції в політичну систему з метою якісної ротації кадрів для підвищення ефективності виконання функцій [85].

На думку О. Криштановської, політична еліта завжди інституалізована завдяки призначенню чи обраності на певну посаду, що виступає своєрідною частиною функціонування матриці держави. Посада визначає статус політичного суб'єкта та накладає на нього відповідні функціональні обов'язки. Відповідно, ефективне їх виконання політичною елітою активізує розкриття потенційних можливостей політичної системи, сприяючи стабільному функціонуванню [82, с. 68-69]. Інституалізованість політичної еліти сприяє структурній інтегрованості (взаємна терпимість, прийняття формальних та неформальних правил взаємодії) та ціннісному консенсусу (взаємна згода дотримуватися встановлених норм політичної поведінки та підтримка цінностей існуючих державних інститутів) [86].

Загалом, виділяють п'ять видів можливостей політичної системи, які формують її потенціал, що може бути використаний політичною елітою для активізації організаційних та самоорганізаційних процесів її функціонування. Екстрактивна можливість – це здатність політичної системи використовувати людські (фінанси, підтримка, залучення талантів тощо) та матеріальні ресурси. Політична еліта покликана створювати умови для розкриття особистісного потенціалу найбільш активних груп громадськості в різних сферах життєдіяльності суспільства, що сприятиме накопиченню необхідного ресурсного потенціалу суспільства загалом. Відповідно, даний потенціал може бути використаний для здійснення політичного рекрутування з метою усвідомленого оновлення політичного класу та підвищення рівня політичної активності громадян. Це сприятиме формуванню стійких форм зворотного зв'язку між політичною елітою та суспільством, за якого відбувається отримання найбільш актуальних для конкретного етапу модернізації політичної системи ресурсів та направлення їх на практичну реалізацію.

Контролююча можливість політичної системи направлена на здійснення управління та контролю за поведінкою різних груп громадськості та політичної еліти, в тому числі в умовах політичної модернізації. Інституалізована політична еліта сприяє виробленню правил та процедур владно-управлінської взаємодії та формує способи (прямого або непрямого впливу) реалізації даної можливості політичної системи. Дистрибутивна (розподільча) можливість окреслює здатність політичної системи створювати, розміщувати та розподіляти цінності (ресурси) в суспільстві відповідно до існуючих потреб. Сучасні тенденції інформатизації та глобалізації актуалізують потребу в такому розподілі та перерозподілі ресурсів, за якого продуктивні сили суспільства

здатні реалізувати свої можливості з метою задоволення власних потреб в самореалізації. Отож, діяльність політичної еліти має бути спрямована на вироблення чітких засад соціальної політики як фактора забезпечення стійкого розвитку суспільства та політичної системи в цілому.

Реагуюча можливість проявляється у здатності до швидкого реагування політичної системи на виклики зовнішнього та внутрішнього середовища. В цьому контексті політична еліта має використовувати потенціал політичних партій для забезпечення артикуляції, агрегації інтересів суспільних груп. Це можливо за умови представленості в політичній системі партійних організацій різного ідеологічного спрямування, які взаємодіють з громадськістю на всіх рівнях партійної ієрархії, задовольняють їх потреби та інтереси, але здатні при цьому формувати дієві партійні програми відповідно до загальнодержавних стратегій модернізаційного розвитку. Домінування вузько партійних та лідерських інтересів певною мірою позбавляє політичні партії статусу активного політичного суб'єкта, спроможного виконувати функції конверсії в політичній системі. Актуальним для політичної еліти є створення умов (формування законодавчої бази, сприяння інституалізації зв'язків між суб'єктами взаємодії) для ефективного функціонування суспільних організацій, що систематизують існуючі вимоги. Наявність даного зворотного зв'язку сприятиме динамічній стійкості політичної системи, її здатності до процесів модернізації. Відповідно, формування ефективної взаємодії значною мірою залежить від рівня інституалізованості самого громадянського суспільства, що проявляється в наявності чітких ієрархічних структур суспільних організацій, які не тільки залучають громадськість до взаємодії з метою визначення актуальних проблем, але й спільно виробляють конкретні пропозиції щодо їх вирішення, здатні здійснювати громадський контроль та використовувати ресурсно-технологічний потенціал PR з метою впливу на дії політичної еліти. Наявність організаційних структур у владній ієрархії, що формують комунікативні зв'язки лише формально забезпечують наявність двохсторонніх комунікативних практик. За таких умов політична система ніби відкрита для сприйняття викликів середовища, але вони не підкріплені реальною взаємодією між владою та суспільством. Це може сприяти зростанню рівня відчуженості між політичною елітою та суспільством, посиленню протестних настроїв та формування умов для успішного використання еверсійних політичних технологій в рамках конкретної політичної системи.

Комунікативна можливість політичної системи сприяє підвищенню ефективності взаємодії всіх підсистем за допомогою популярних у суспільстві ідей, лозунгів, символів, забезпечуючи певну легітимність політичних інститутів, а відповідно і діяльності політичної еліти в цілому. Виходячи з цього, політична еліта прагне впливати на динаміку громадської думки, виробляє певні символи, суспільно-популярні гасла, що виконують функцію ідентифікації громадян з політичною системою та політичною елітою. Саме її, в силу притаманних їй в тій чи іншій мірі якостей та закріпленого соціально-управлінського статусу, суспільство розглядає як суб'єкта, що здатен

задовольнити потребу в стабільності на основі вироблення правил, процедур у відповідності з домінуючими цінностями та ідеалами політичної культури.

Відповідно, як політичний інститут, політична еліта виконує ряд функцій, що сприяють активізації можливостей політичної системи необхідних для формування певного рівня стабільності та ініціювання за потреби процесів модернізації. Рівновага між стабільністю та змінами виступає важливим показником ефективності політичної системи загалом. Серед основних, можна виділити наступні функції: створювати можливості для задоволення потреб суспільства та власних інтересів; забезпечувати відтворення історично сформованих способів політичної діяльності; сприяти процесам внутрішньоелітної та суспільної консолідації з метою вирішення актуальних проблем розвитку політичної системи та суспільства в цілому; забезпечувати регулювання діяльності громадськості в рамках діючої законодавчої бази; здійснювати контроль за політичною поведінкою своїх членів, заохочувати бажану і застосовувати санкції за наявності порушень; забезпечувати стабільність розвитку суспільного життя [85, с. 148].

Загалом, модернізація політичної системи передбачає наявність конкретних цілей, завдань та основних етапів. На думку, Л. Васильєвої модернізаційні перетворення політичної системи можна розглядати крізь призму наступних етапів: 1) формація, яка забезпечує поступальний рух з подальшою втратою стійкості соціальної структури; 2) реформація – зміна представниками еліт характеру функціонування та суті соціально-політичних механізмів; 3) трансформація – рух “вгору” або “вниз” по лінії розвитку. Ефективність перетворень буде обумовлена ціле покладанням та діяльністю політичної еліти чи ерзац-еліти [87, с. 93-94]. Політична еліта, згідно своїх функцій, виступає носієм конкретних програм та інноваційних ідей, направлених на реформування політичної системи з метою адекватного реагування на виклики зовнішнього та внутрішнього середовища.

Представники саме політичної еліти мають сприяти створенню політико-правових механізмів, що дозволяють розкривати творчий потенціал груп громадськості, мінімізуючи при цьому можливі конфліктні ситуації соціального-політичного характеру. Це сприяє усвідомленню структурними елементами громадянського суспільства необхідності змін та виробленню відповідних рис, які мобілізують їх сили та ресурси на досягнення поставлених цілей та завдань. Ерзац-еліта, навпаки, ефективні механізми дії системи використовує для задоволення власних інтересів. Прихід представників цього виду еліт до влади має такі загальні тенденції: 1) потурання особистої лояльності лідеру, що сприяє виникненню патрон-клієнтних взаємовідносин; 2) підміна дієвих соціально-політичних механізмів ідеологією, що дозволяє здійснювати підміну понять, внаслідок чого використовувати владні ресурси у власних цілях. Це свідчить про невілювання ролі політичної відповідальності, виникнення розриву між потребами суспільства та діяльністю ерзац-еліт, що сприяє низхідній лінії модернізаційних процесів політичної системи [88, с.103-114].

Водночас, досягнення бажаного стану політичної системи, що відповідає

потребам суспільства і держави, забезпечує відповідний рівень легітимності політичної еліти, тобто задовольняється одна з головних її потреб – володіння владними повноваженнями. Суб'єкт діяльності повинен мати певний рівень свободи, тобто можливість приймати конкретні рішення. Політична еліта, володіючи ресурсами влади, має можливість створювати необхідні умови функціонування та впливати на інших суб'єктів з метою досягнення конкретних цілей. Таким чином, політична еліта, будучи інституалізованою в політичній системі, виступає активним суб'єктом, який використовує конкретні засоби та способи модернізації політичної системи [89, с. 154-156].

Реалізація діяльності політичної еліти, направленої на модернізацію політичної системи відбувається на трьох рівнях: національному, регіональному, глобальному. Національний рівень діяльності передбачає раціоналізацію та забезпечення ефективності влади, що базується на довірі та підтримці більшості суспільства; формування різних соціально-економічних, політичних та інших інститутів сучасного суспільства, спрямованих на забезпечення динамізму і стабільності, соціального порядку; структурно-змістовне перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей та забезпечення широкої участі громадян в даних процесах; створення цілісної системи політичної соціалізації та формування високого рівня політичної культури [90, с. 39]. Регіональний рівень модернізації політичної системи може включати в себе наступні напрями діяльності політичної еліти: врахування специфічних характеристик регіону в контексті реалізації владних повноважень та прийняття конкретних політико-управлінських рішень; формулювання довгострокових цілей, здатність відповідати на виклики конкретних політичних ситуацій регіонального та національного масштабу, пошук постійного діалогу з громадськістю та органами влади в конкретному регіоні. Глобальний рівень модернізації політичної системи має співвідноситися з відповідними процесами європейського континенту, враховуючи існування реальних і прогнозованих ризиків функціонування політичної системи. В цьому контексті політична еліта має реалізувати власну парадигму державного розвитку, враховуючи культурні, економічні, політичні особливості держави та суспільства, усвідомлюючи їх самоцінність в конкретному геополітичному просторі [89, с. 169-170].

Водночас, в умовах української політичної дійсності пріоритетними напрямами реалізації конкретних засобів та способів, направлених на модернізацію політичної системи, можна виділити наступні: забезпечення ефективності управління на всіх рівнях його функціонування; підвищення рівня професіоналізму в сфері прийняття, реалізації та передбачення наслідків політичних рішень; врахування накопиченого досвіду політичної еліти європейських країн щодо напрямів, способів та засобів модернізації політичної системи; наукове прогнозування суспільно-політичного розвитку. Політична еліта має сприяти демократичним перетворенням політичної системи через вдосконалення системи обміну інформацією із суспільством, підвищення рівня власної та громадської правової і політичної культури [90, с. 95-107].

5.2 Основні засоби реалізації модернізаційних змін політичної системи

Модернізуючи політичну систему, політична еліта використовує певні засоби, що сприяють оптимізації її функціонування. Одним із таких засобів є існуюча в конкретній країні система права, що виступає регулятором взаємовідносин в політичній системі. Політична еліта має сприяти забезпеченню ефективності права, враховуючи такі характеристики: відповідність закону соціальній потребі чи інтересу та спрямованість на вирішення найважливіших суспільних проблем, наявність достатніх засобів для впровадження і контролю за його виконанням, визнання верховенства законів, на всі рівнях суспільної ієрархії, відповідність національного законодавства загальній стратегії модернізації, загально визнаним принципам та нормам міжнародного права, демократичній міжнародній практиці. Використання системи права як засобу модернізації має спиратися на ряд принципів: принцип послідовності, який вимагає дотримання усіх стадій його дії, принцип комплексності, що посилює використання всього потенціалу закону, принцип системності передбачає врахування факторів впливу на реалізацію закону, принцип загальності передбачає участь в реалізації закону всіх суб'єктів, передбачених його нормами [91].

Не менш важливим засобом модернізації виступає легітимність, що відображає рівень авторитету влади, ціннісні уявлення більшості громадян та забезпечує суспільний порядок. Вона вказує на взаємообумовлений характер існування політичної еліти та суспільства, що проявляється в наявності попиту на відносини “панування-підкорення” як фактору структурованості політичної системи, що визнається суспільством та владою. Легітимізм визнає закон основною, регулюючою нормою суспільних відносин та відстоює необхідність державного регулювання економічного життя, ротацію управлінського апарату на конкурентній основі, особисту відповідальність владної команди за свої дії. Наявність даного ресурсу дозволяє політичній еліті консолідувати суспільство для розробки та здійснення конкретних програм стратегічного модернізаційного розвитку та забезпечення стабільності політичної системи. Ефективність здійснюваних елітою владних повноважень забезпечується наступними принципами: верховенство (обов'язковість управлінських рішень для суспільства та представників влади), публічність (означає відкритий характер влади, її реалізація від імені суспільства), моноцентричність (єдиний центр прийняття рішень), легальність та легітимність [92, с. 40].

Здійснення діяльності завжди відбувається в межах конкретної політичної культури, в рамках якої застосовуються відповідні моделі політичної поведінки, що забезпечують модернізацію політичної системи. Політична культура є різновидом культури, способом духовно-практичної діяльності й відносин, які відображають, закріплюють і реалізують основні цінності, інтереси, формують політичні погляди, знання та навички участі громадян у суспільно-політичному житті [93, с.78]. Вона визначає еталон ціннісно-практичної спрямованості дій політичної еліти, яка в міру своїх можливостей та прагнень реалізовує

поставлені цілі та відображає відношення до всієї сфери політичного життя, що проявляється у діяльнісному та ціннісному аспектах. Успішність втілення модернізації залежить від спільності інтересів суспільства та політичної еліти в контексті конкретного типу політичної культури, що визначає доцільність застосування того чи іншого виду політичних технологій. Водночас, не слід забувати про політичну відповідальність, як суб'єктів модернізаційної діяльності, так і тих, на кого вона спрямована.

Політична відповідальність – це глибоке усвідомлення суб'єктами політики життєво важливих інтересів політичної системи, самовіддана праця направлена на їх втілення на основі нагромадженого досвіду та передбачення можливих наслідків, що проявляється у здатності виробляти якісну політику, приймати стратегічно вірні рішення, здійснювати їх з максимальною користю для загального блага. Принцип відповідальності включає в себе такі риси: 1) комплекс політико-юридичних норм, вимог, установок, які визначають відповідальність політичної еліти за свою діяльність; 2) державні та суспільні інститути, які стимулюють та забезпечують відповідальну діяльність; 3) система розвитку духовних мотивів, стимулів до добросовісного виконання обов'язків; 4) здатність суспільства попереджувати безвідповідальність; 5) відповідальна діяльність суб'єктів політики, яка дає ефективні результати на благо суспільства [94, с. 17].

Політичну відповідальність можна розглядати крізь призму комунікативного та етичного аспектів. Політична еліта має можливість позиціонувати свої наміри, програми дій в політичному просторі, тим самим мотивуючи суспільство до участі в модернізаційних перетвореннях. При цьому суспільство формує вимоги до суб'єктів діяльності, щодо її відповідності морально-етичним нормам. В цьому контексті політична відповідальність певною мірою формалізує взаємовідносини політичної еліти та суспільства, формуючи систему комунікативних зв'язків, що відповідають нормам політичної діяльності [95, с. 6-11]. Отож, відповідальність можна розглядати як спосіб усвідомлення та сприйняття політичною елітою потреб політичної системи, які співвідносяться з інтересами суспільства, що реалізується в цілеспрямованій діяльності, направленій на модернізацію політичної системи. Вона сприяє ефективності використання політичних технологій і забезпечує відповідність використаних засобів високій меті.

Політичні технології виступають конкретним прийомом і способами діяльності, направленими на досягнення цілей та завдань суб'єкта. Кожному етапу модернізації політичної системи притаманний відповідний комплекс політичних технологій, які можуть видозмінюватися та вдосконалюватися в залежності від просторово-часових параметрів політичної ситуації. Конкретні політичні технології переводять у площину практичної політичної активності теоретичне політологічне знання, дозволяючи при цьому спиратися на політичні закономірності, цінності, принципи, норми при визначенні цілей, засобів і методів здійснення політики [96]. Отож, політичні технології виступають сукупністю найбільш доцільних прийомів, способів, процедур реалізації функцій політичної системи, спрямованих на підвищення

ефективності політичного процесу і досягнення бажаних результатів у сфері політики. На думку В. Корнієнко, ефективність застосування політичних технологій залежить від врахування таких факторів: особливостей національного життя та характеру; стану соціально-економічного розвитку країни; зовнішньоекономічної орієнтації держави; політичного режиму; законодавства, що регулює політичну сферу; специфічних особливостей політичних еліт; критеріїв оцінювання успіху (неуспіху) діяльності політичних суб'єктів; домінуючих у суспільстві соціокультурних, гендерних, релігійних традицій, кліматичних та географічних умов людської життєдіяльності; особливостей темпоритму життя [97, с. 171-177].

Суспільно-політичний розвиток сучасних політичних систем обумовлюється впливом культурно-історичних традицій, норм та способів практичної діяльності. Відповідно, в умовах модернізаційного розвитку зростає необхідність наявності відповідних форм організації та функціонального структурування політичної сфери, тобто професійно-орієнтованих владних органів, що володіють конкретними механізмами впливу на суспільство та політичну систему загалом. Політичне управління можна розглядати як свідомий цілеспрямований вплив суб'єктів політики на суспільство з метою оптимізації та досягнення наступних цілей: реалізації інтересів конкретних політичних сил; вироблення оптимальних форм організації та стимулювання діяльності; забезпечення відповідного рівня політичної стабільності; захист державних інтересів на міжнародній арені [97, с. 32-35]. Досягнення політичного результату значною мірою залежить від рівня ефективності взаємодії громадянського суспільства та політичних суб'єктів на основі довіри, взаємопорозуміння. Відповідно, в сучасних умовах політичної дійсності прийняття та успішна реалізація політичних рішень певною мірою залежить від рівня підтримки громадської думки, що також посилює необхідність професіонального підходу до сфери практичного забезпечення політики. Це формує потребу в специфічних знаннях, способах та методах управління політичними процесами, що дозволяють підвищувати ефективність модернізаційних перетворень політичної системи в цілому, які повинні забезпечуватися консалтинговим супроводом політичного управління.

Консалтинговий супровід політичного управління має відповідати наступним критеріям: експертність, тобто високий рівень компетентності та володіння знаннями; креативність, формування нового погляду на проблему та доведення її до клієнта; швидкість реагування на зміну політичної ситуації; лояльність до потреб клієнта; використання у своїй діяльності надійних джерел інформації; наявність теоретичних знань відносно функціонування політичної сфери, знання суміжних сфер діяльності та застосування різних методів дослідження політичної ситуації; дотримання етичних правил та норм консалтингової діяльності; дотримання принципу конфіденційності [98].

Технологія політичного консультування може бути представлена у вигляді послідовних дій політичного консультанта, що конкретизуються конкретними операціями та наявністю відповідних ресурсів. Загалом, можна запропонувати наступну процедуру здійснення політичного консалтингу:

уточнення сутності проблеми, що є актуальною для об'єкта консалтингу; дослідження проблеми та діагностування політичної ситуації; вироблення рекомендацій, конкретизація політичних технологій, направлених на вирішення існуючих проблем та доведення їх до відома об'єкта консалтингу; консалтинговий супровід діяльності об'єкта в процесі вирішення проблемної ситуації; оцінювання отриманих результатів та аналіз наслідків діяльності, внесення необхідних коректив для вдосконалення запропонованої технології. Дієвість запропонованої технології значною мірою залежить від здатності політичного консультанта здійснювати управління комунікацією на всіх етапах політико-технологічної діяльності. Це пояснюється тим, що він позбавлений можливості використовувати примус та силу, адже результат будь-яких дій залежить від партнерської взаємодії з клієнтом. Відповідно, завдання консультанта полягає у визначенні змісту комунікації та направлення на забезпечення реалізації поставлених цілей. Це передбачає наступні напрями роботи: виробництво інформації, вибір каналів передання її реципієнту, отримання зворотного зв'язку, усунення шуму [99]. Виходячи з цього, загальний алгоритм консалтингового супроводу політичного управління, на думку Б. Литвака, можна представити наступним чином: визначення мети діяльності, експертний прогноз, розробка сценаріїв очікуваного розвитку ситуації, генерування альтернативних варіантів, визначення системи оцінювання [100].

Процеси модернізації політичної системи охоплюють найважливіші сфери життєдіяльності громадянського суспільства, а тому їх ефективність може бути посилена за допомогою поєднання технологій політичного та соціального маркетингу. Технології політичного маркетингу покликані забезпечувати: 1) реалізацію на практиці ідей, цінностей, алгоритмів діяльності, що відповідають суспільним потребам; 2) здійснювати за потреби корегування моделей поведінки соціально-політичних груп; 3) формувати якісну маркетингову складову модернізаційних перетворень. Дані технології направлені на формування нового змісту політичного управління в умовах політико-ідеологічного плюралізму, вільної конкуренції та вибору, що проявляється в оптимізації прямих та непрямих форм взаємодії між органами державної влади та групами громадськості, демократизації відносин у владних ієрархічних структурах [101].

Не менш важливим напрямом даної діяльності виступають технології соціального маркетингу, направлені на створення та вдосконалення національно орієнтованого продукту, покликаного сприяти стійкому розвитку суспільства та поліпшенню якості його життя. В умовах модернізації політичної системи дані технології сприяють: 1) створенню умов для виробництва товарів і послуг, забезпечення можливостей обміну між суб'єктами господарювання; 2) **позиціюванню** національного товаровиробника на міжнародних ринках; 3) оптимізації розвитку цивілізованих ринкових відносин та залучення органів державної влади і громадської ініціативи до даного процесу; 4) формуванню привабливого інвестиційного клімату. Технології соціального маркетингу оптимізують процеси практичного втілення

державної економічної і соціальної політики, покликаної задовольняти потреби різних груп громадськості [97, с. 78-79].

Практична реалізація модернізаційних перетворень, прогнозування тенденції подальшого політичного розвитку, обумовлена використанням технологій політичного менеджменту. До найбільш основних політичних технологій, що використовуються для оптимізації управління модернізаційними процесами можна віднести наступні: 1) технології іміджмейкінгу, спрямовані на формування у масовій свідомості привабливого образу суб'єктів та об'єктів політичної модернізації з метою їх активної взаємодії; 2) корпоративний політичний іміджмейкінг, що дозволяє посилити рівень довіри громадськості до діяльності державних та політичних інституцій, залучених до проведення реформування; 3) технології політичного брендингу спрямовані на закріплення у масовій свідомості певних символів, образів, що сприяють формуванню національної чи регіональної самосвідомості, мобілізації суспільних зусиль задля досягнення поставлених цілей та ідеалів, конкретизації особливостей та переваг політико-модернізаційної діяльності; 4) технології формування політичних союзів, направлені на пошук політичних союзників та нівелювання впливу політичних опонентів в реалізації модернізаційних програм політичного розвитку [97, с. 100-101].

Політична еліта має сприяти постійному підвищенню рівня ефективності політичних технологій, на основі оптимізації та інформатизації, що позитивно впливає на якість, ефективність і результати модернізації політичного управління. Водночас перед нею постає завдання щодо вирішення двох проблем: відповідності політико-технологічного інструментарію існуючим соціально-політичним проблемам та співвідношення їх з принципами гуманізму. Розв'язання першої проблеми залежить від здатності еліти відповідати на виклики суспільства та глобалізаційних процесів, динамічно оновлюючи політичні технології у відповідності з домінуючими традиціями управління та рівнем культури і знань суб'єкта управління. Оскільки, важливою функцією політичних технологій є досягнення балансу між суспільним благом та індивідуальними прагненнями, тому питання стосовно вибору необхідної міри насильства або примусу для збереження рівноваги в будь-якому суспільстві залишається відкритим для представників еліти. Політичні технології самостійно не можуть виступати гарантією модернізації, вони є лише інструментом в діяльності політичної еліти, направленим на соціально-політичне реформування, результативність якого вимірюється гуманною загальнозначущою метою.

В умовах сучасної політичної дійсності комунікаційні процеси відіграють значну роль у модернізації політичної системи, формуючи певний рівень її інформаційно-комунікативної стабільності. На думку Дж. Грюнінга і Т. Ханта, конкретному етапу функціонування політичної системи притаманна особлива модель комунікативних практик, що характеризується застосуванням тих чи інших методів впливу на громадськість з метою інформування і заохочення до взаємодії. Прес-посередницька модель характеризується одностороннім інформаційним впливом на громадськість, що ініціюється суб'єктом прийняття

рішення. Вона акцентує увагу на поширенні серед цільових груп цінностей, моделей поведінки, що відповідають лише інтересам політичного суб'єкта. За даних умов доцільно говорити про використання пропаганди та політичної реклами як методів впливу на масову свідомість та схилення до дії. Водночас, пропаганда передбачає розповсюдження простих, емоційно забарвлених гасел, спрямованих на зміну поведінки суспільних груп. Політична реклама, в свою чергу, функціонує в конкурентному комунікативному середовищі, що забезпечує можливість вибору запропонованої унікальної політичної пропозиції, наслідком якого є здійснення конкретної дії, наприклад, голосування на виборах. За таких умов, в політичній системі не достатньо чітко налагоджена взаємодія внутрішнього та зовнішнього середовища, оскільки громадськість позбавлена ініціативи та виступає лише споживачем запропонованої інформації або рішень.

Модель суспільного інформування також спрямована на односторонній інформаційний вплив, але акцент робиться на поширенні достатньо правдивої інформації про діяльність політичних суб'єктів з метою формування позитивного іміджу серед громадськості. За даних умов досить активно використовуються різні інструменти письмової комунікації: інформаційні листи, друковані корпоративні видання та ін. Дієвим також може бути створення прес-центру, який виконує функції швидкого інформування про найбільш значущі події, формує сприятливий інформаційний фон для реалізації запланованої стратегії політичного суб'єкта та налагодження взаємодії з різними групами внутрішньої та зовнішньої громадськості.

Двохстороння асиметрична модель передбачає наявність зворотного зв'язку між ініціатором комунікації та обраними цільовими групами. Для цього проводяться дослідження громадської думки, визначаються пріоритетні цінності та нори поведінки. Дана інформація використовується для формування конкретної PR-технології, що передбачає цілеспрямований вплив на громадськість з метою формування бажаної реакції на певний об'єкт чи дію.

Двохстороння симетрична модель комунікативної практики направлена на досягнення взаємовигідного порозуміння між громадськістю та конкретною організацією або суб'єктом. Вона не заперечує можливості використання інструментів впливу попередніх моделей, але спрямована на пошук конструктивного діалогу з громадськістю для досягнення стратегічних цілей суспільно-політичного розвитку. Застосування конкретних технологій PR-діяльності допомагає сформувати готовність суспільства до запропонованих органами влади чи політичними суб'єктами цінностей, норм поведінки, тим самим скерувати на відповідні дії. В рамках даної моделі можна говорити про використання інформаційних та організаційних PR-технологій. Перші зосереджують увагу на використанні ресурсного потенціалу ЗМІ для моніторингу настроїв громадськості, актуалізації проблем, вирішення яких знаходиться в компетенції конкретних політичних суб'єктів. Організаційні PR-технології направлені на дотримання процедури організації та проведення спеціальних PR-подій, метою яких є підвищення рівня довіри громадськості до

конкретної організації чи суб'єкта, конкретизувавши її прагнення та дії щодо задоволення актуальних потреб та інтересів цієї самої громадськості.

Загалом, виділяють три рівні циркуляції інформації в політичній системі (семантичний, технічний, інфлуентальний), що визначають особливості комунікативної взаємодії політичної еліти та можливості її впливу на громадянське суспільство. Семантичний рівень окреслює можливість виникнення комунікації за допомогою загальноприйнятих знакових форм, що дозволяють зберігати зміст поданої інформації та адекватність її інтерпретації. Політична еліта, формуючи загальнодержавні стратегії розвитку, повинна використовувати такі форми спілкування, які полегшують розуміння змісту повідомлення суспільством та дозволяють налагоджувати зворотній зв'язок. В той же час, існування невідповідності семантичних структур типу спілкування політичної еліти та суспільства може викликати появу так званого комунікаційного вакууму, що знижує рівень легітимності прийнятих рішень та провокує назрівання кризових ситуацій [102, с. 25-28].

Технологічний рівень комунікації передбачає наявність конкретних технологій (інформаційні, PR-технології) та каналів розповсюдження необхідної інформації. На думку Г. Пушкарьової, існують чотири основні канали політичної комунікації, що можуть використовуватися політичною елітою: офіційний (інформація має інституалізований характер, оскільки фіксує прийняття конкретних політичних рішень та доносить до громадян їх зміст); персональний (інформація надається конкретним представником політичної еліти, відповідно виражає особисте відношення до політичних подій, може містити їх оцінку); опосередкований (інформація надходить не від політичних інститутів чи суб'єктів, а від ЗМІ, аналітичних центрів); анонімний (інформація характеризується не достовірністю, домінуванням чуток) [103, с. 45-54].

Інфлуентальний рівень характеризує ступінь так званого духовного впливу інформації на свідомість людей, а тому передбачає використання необхідної політичної символіки, міфів, ідеологій. Для політичної еліти в даному контексті основним є врахування умов функціонування політичної системи, традицій, стереотипів, що домінують в масовій свідомості. Відповідно, модернізаційні перетворення політичної системи, відображені в певних програмах та лозунгах мають відповідати особливостям політичної свідомості. Отож, дані рівні характеризують певні умови ефективної взаємодії політичної еліти з суспільством в рамках інформаційно-комунікативних процесів політичної системи [102, с. 25-28].

Загалом, можна говорити про існування двох типів ("суспільство-влада" та "влада-суспільство") комунікативної взаємодії в рамках політичної системи, що впливають на формування зворотного зв'язку. Політична еліта виступає активним суб'єктом оптимізації даної взаємодії з метою формування цілісного інформаційно-комунікативного простору політичної системи. Прагнучи здійснювати вплив на формування першого типу взаємодії, політична еліта активно використовує громадську думку та лобізм, що є об'єктивним явищем демократичної політичної системи.

Громадська думка виступає своєрідним вираженням базових суспільних цінностей та норм, забезпечуючи при цьому легітимацію владних відносин, мобілізацію політичної активності. Врахування динаміки громадської думки дозволяє політичній еліті визначати гостро актуальні проблеми суспільства, приймати політичні рішення щодо їх вирішення. При цьому вона використовує можливості політичної системи з метою вчасного реагування на громадське оцінювання ефективності їх реалізації на практиці. Це вказує на наявність своєрідного громадського контролю за діяльністю політичної еліти, що посилює рівень її політичної відповідальності, легітимності рішень та позитивно впливає на стабільність функціонування політичної системи.

Цивілізована лобістська діяльність в рамках конкретної політичної системи дозволяє різним групам громадськості включитися в процес прийняття політичних рішень, використовуючи при цьому формальні та неформальні канали комунікації. Політична еліта отримує можливість артикулювати та агрегувати інтереси груп громадськості на різних рівнях управління: глобальному, національному, регіональному. Це сприяє ефективному процесу прийняття та практичної реалізації загальнодержавних стратегій розвитку, направлених на модернізацію політичної системи. Чіткі норми та процедури лобістської діяльності дозволяють врівноважувати інтереси різних груп громадськості та політичної еліти на основі пошуку компромісних рішень. Відповідно, лобізм забезпечує плюралізм легітимних можливостей участі громадськості у виробленні та прийнятті політичних рішень, формує певний рівень публічності даного процесу та діяльності органів державної влади загалом. Він може розглядатися як своєрідний канал зворотного зв'язку, що актуалізує певні проблеми функціонування політичної системи та формує компромісні способи їх вирішення [104].

Формування типу взаємодії “влада-суспільство” передбачає використання PR-технологій та залучення ресурсів консультативної взаємодії. Актуальним є використання інформаційних та організаційних PR-технологій. Перші зосереджують увагу на використанні ресурсного потенціалу ЗМІ для моніторингу настроїв громадськості, актуалізації проблем, вирішення яких знаходиться в компетенції конкретних політичних суб'єктів. Організаційні PR-технології направлені на дотримання процедури організації та проведення спеціальних PR-подій. Вони сприяють підвищенню рівня довіри громадськості до діяльності політичної еліти, а також окреслюють її прагнення та дії щодо задоволення актуальних потреб та інтересів цієї самої громадськості. Ці технології направлені на встановлення цілеспрямованої взаємодії з громадськістю, актуалізації для неї цінності ідеї, символіки, програм політичних суб'єктів, що в сукупності складають змістовне наповнення їх діяльності.

З метою конкретизації основних цінностей та інтересів груп громадськості та підвищення рівня їх політичної активності доцільним є використання технології двохступінчатої комунікації П. Лазерфельда. Вона акцентує увагу на пошуку “лідерів думок” для певної групи громадськості. Відповідно, саме вони завдяки власному авторитету та налагодженій системі

міжособистої комунікації доступно доносять потрібну інформацію та спонукають до дії власним прикладом. Отож, PR-технології направлені на активізацію громадськості стосовно усвідомлення запропонованих програм розвитку, можливостей активного включення (спільного з політичними суб'єктами) в діяльність для здійснення змістовних перетворень політичної системи.

Політична еліта для підвищення довіри суспільства до прийнятих політичних рішень та мобілізації громадської активності щодо їх практичної реалізації має залучати ресурси консультативної взаємодії. Наприклад, сприяти створенню тимчасових консультативно-експертних комісій та аналітичних центрів. Їх діяльність повинна орієнтуватися на виявлення актуальних професійно-орієнтованих проблем та пошук компромісних способів їх вирішення. Досить дієвим є проведення роз'яснювальної роботи серед груп громадськості. Дана діяльність включає в себе підготовку ключових повідомлень про певні рішення політичної еліти. В цих повідомленнях необхідно конкретизувати наступну інформацію: причини прийняття рішення, його значення для громадськості, можливі негативні наслідки та способи їх мінімізації, прогноз майбутнього після впровадження рішення. Наприклад, у Великобританії представниками органів державної влади проводяться спеціальні роз'яснювальні кампанії щодо розкриття мотивів прийняття політичного рішення та його доцільності в контексті стратегій державного розвитку [105, с. 111-115].

Досвід демократичного розвитку зарубіжних країн показує актуальність проведення консультацій з громадськістю. Європейським Союзом були визначені загальні принципи проведення громадських консультацій: чіткий зміст консультаційної взаємодії, інформування про проведення заходу, система зворотного зв'язку. Дані громадські обговорення можуть ініціюватися політичною елітою в безпосередній (публічне громадське обговорення) та опосередкованій (дослідження громадської думки) формах [там же, с. 59-69]. Використання ресурсу консультативної взаємодії надає можливість представникам політичної еліти використовувати науково-професійний підхід у формуванні стратегій розвитку політичної системи. Водночас, громадськість активно залучається до обговорення гостро актуальних проблем політичного розвитку, що позитивно впливає на формування зворотного зв'язку в рамках політичної системи.

Відповідно, комунікаційні процеси відіграють значну роль у функціонуванні політичної системи, оскільки сприяють налагодженню чіткої взаємодії між її структурними елементами, посилюючи ефективність розподілу ресурсів для активізації власних потенційних можливостей. Політична еліта виступає активним суб'єктом формування комунікативних процесів в рамках політичної системи, що дозволяє оптимізувати модернізаційні перетворення на основі формування двосторонньої взаємодії між політичними суб'єктами та громадянським суспільством, сприяючи довершеності процесів модернізації.

Таким чином, модернізація політичної системи передбачає підвищення рівня ефективності її реагування на виклики зовнішнього та внутрішнього

середовища. Політична еліта виступає активним суб'єктом модернізації, виходячи з основних функцій, які виконує в рамках політичної системи, а тому її професіоналізм та рівень політичної відповідальності обумовлюють ефективність та значимість для суспільства здійснених реформ. Статус суб'єкта передбачає наявність конкретних засобів та способів, що допомагають реалізувати поставлену мету. До основних засобів модернізації політичної системи, які використовує еліта можна віднести: систему права, легітимність влади, інформацію, політичну культуру. Політичні технології будуть виступати способами модернізації, що здатні видозмінюватися та вдосконалюватися в залежності від просторово-часових параметрів політичної ситуації. Серед загальних напрямів діяльності політичної еліти, що виражають суть модернізаційних перетворень можна виділити: оптимізацію державного управління та процесів прийняття політичних рішень, врахування існуючого світового досвіду вдосконалення політичних систем, а також суб'єктивних та об'єктивних факторів, зумовлених національною специфікою розвитку.

5.3 «Справжня» інтелігенція та політична еліта: роль в політичній модернізації

Важливу роль в модернізації політичної системи відіграють політичні аналітики, консультанти. В США існує професія - «політичний консультант». В Україні роль політичних консультантів та аналітиків виконують спеціалісти в різних галузях знань. Політична еліта являється основним «споживачем» продукту, який вони «виробляють». Добре відомо, що ті, хто здійснює аналіз та прогноз часто інтерпретують ситуацію через призму інтересів замовника – політичної еліти. На жаль, досить часто інтереси суспільства не співпадають з інтересами окремих представників політичної еліти, а тому можуть виникати конфлікти морально-етичного характеру при виконанні «замовлення на аналітичний продукт». Ті, хто аналізує політичну ситуацію та робить прогнози, розробляє рекомендації, є громадянами своєї країни, а значить мають громадянські обов'язки. Крім того кожна особистість має певні моральні обов'язки перед суспільством. Поняття моральні обов'язки тісно пов'язано такими поняттями як відповідальність і совість. Вважається, що вірність моральним обов'язкам, відповідальність перед суспільством, совість перш за все притаманні «справжній» інтелігенції. Чи підтверджує сьогоднішня реальність це твердження? Спробуємо відповісти на це питання.

Питання про роль інтелігенції в перетвореннях суспільства викликають жваві дискусії в періоди модернізації, трансформації суспільства. Однак, сьогодні ця проблема в Україні дещо відійшла на другий план. Яка ж нині роль інтелігенції в політичній модернізації? Чи можна ставити знак рівності між поняттями «політична еліта» та «інтелігенції»?

Поняття «інтелігенція» ніколи не мало однозначного визначення. Найчастіше сьогодні поняття «інтелігенція» визначають, як соціальну групу, що займається розумовою працею. В 1980-х роках в СРСР велись дискусії відносно правильності такого визначення. Деякі вчені вважали, що поняття

інтелігенція більш містка. Інтелігенти – це не тільки ті, хто займається розумовою працею, а це ще і не байдужі до долі народу люди; носії духовності, гуманізму; люди в яких розвинуте почуття гідності і т.д. Важливими рисами інтелігенції є толерантність і неагресивність.

В Політологічному енциклопедичному словнику поєднані ці два підходи до визначення інтелігенції – «інтелігенція» визначається як соціальний прошарок суспільства, професійно зайнятий розумовою (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою) працею, а також розвитком та поширенням культури в суспільстві. Особливостями інтелігенції названа її ідеологізованість, індивідуалізм і похідна від індивідуалізму загострена любов до свободи, потяг до незалежності, підвищене почуття особистої відповідальності, небайдуже ставлення до людей [106, с.237-238].

Російський вчений В.Тепікін виділив десять ознак інтелігенції, а саме: передові для свого часу етичні ідеали, чуйність до ближнього, такт і м'якість у виявах; активна розумова робота і безперервна самоосвіта; патріотизм, заснований на вірі в свій народ і беззавітній, невичерпній любові до малої і великої батьківщини; творча невтомність всієї інтелігенції; подвижництво; незалежність, прагнення до свободи самовираження; критичне відношення до діючої влади; засудження будь-яких виявів несправедливості, антигуманізму, антидемократизму; вірність своїм переконанням в найскрутніших умовах і навіть схильність до самозречення; неоднозначне сприйняття дійсності, що веде до політичних коливань, а деколи - і вияву консерватизму [107]

Основним критерієм поділу на інтелігенцію і на «не інтелігенцію» залишається характер праці (розумова, фізична праця). А критерієм для виділення політичної еліти і контреліти є належність до управлінської меншості, або «контролюючої меншини» за визначенням Дж.Сарторі.

Елітисти виділяють ряд чинників, які обумовлюють виникнення еліт: антропологічна нерівність (різні здібності, схильності до політичного управління); професіоналізація управлінської праці, яка обумовлює зростання вимог до управлінської культури і компетентності; соціальна значимість управлінської діяльності тощо.

Прихильники «моралізаторського» підходу до визначення еліт переконані, що еліту варто ділити на «хорошу», «благородну» і «погану». Дехто, намагаючись уникнути такої складної класифікації політичної еліти (складної тому, що важко визначити критерії, за якими можна здійснити такий поділ еліти), пропонує відмовитись від поняття «політична еліта» замінивши це поняття іншим – політичний клас, владні, контролюючі або правлячі меншини. Зокрема такої думки дотримується Дж.Сарторі. Він запитує, чому треба говорити «еліта» зовсім не маючи на увазі те, що цей термін означає (франц. elite – краще, добірне – О.К.). Не всі контролюючі групи, на думку Сарторі, являються по визначенню «елітними меншинами», вони можуть представляти собою просто «владні меншини» [108, с.82]. Незважаючи на ці дискусії не поняття «політичний клас», а саме поняття «політична еліта» ввійшло в науковий обіг в Україні.

В українському суспільстві існують певні уявлення про те, якою має бути політична еліта. Політична еліта повинна бути патріотичною, дбати про народ, його інтереси, благополуччя.

Модернізацію здатна прискорити політична еліта, яка усвідомлює необхідність реформування суспільства. Вона починає перетворення «зверху», підкріплюючи їх пропагандистськими кампаніями, пояснюючи широким масам вигоди, які обіцяє модернізація [5, с. 176].

«Хороша» політична еліта одночасно являється і «справжньою» інтелігенцією. Ділив інтелігенцію на «справжню» і на «несправжню» Т.Зіньківський, український філософ, письменник і громадський діяч кінця ХІХ ст. «Справжня українська інтелігенція», на його думку, відрізняється від решти інтелігенції тим, що вона самовіддано і безкорисливо працює заради блага рідного народу.

Д.Ліхачов, якого багато хто називав представником «справжньої інтелігенції», найважливішими її рисами вважав порядність, моральність і свободу. На його думку, до інтелігенції належать тільки люди вільні у своїх переконаннях, незалежні від економічного, партійного, державного примусу, ті, хто не підкоряється ідеологічним обставинам. Невільна інтелігентна людина тільки від власної совісті і від своєї думки. Д.Ліхачов не заперечує право людини змінювати свої переконання по серйозним причинам морального характеру. Але якщо вона змінює переконання по міркуванням вигоди, - це аморально. На думку Д.Ліхачова, роки боротьби з інтелігенцією були одночасно роками, коли в офіційній мові зникли поняття честь, совість, людська гідність, вірність своїм принципам, правдивість, безпристрасність, порядність, благородство [109]. Д.Ліхачов писав цей лист в редакцію журналу «Новий світ» в непростий період життя народу. Початок 1990-х років – це час кривавих конфліктів в ряді колишній республік Радянського Союзу, економічної кризи, бідності тощо. Ці явища можна було б розглядати як наслідки перебудови, яку з великим ентузіазмом підтримала інтелігенція. Однак, це не позначилось на оцінці ролі інтелігенції Д.Ліхачова.

Після революції 1917 року влада боролася з інтелігенцією і «словом і ділом». На початку 20-х р. ХХ ст. багато відомих вчених покинули Радянську Росію, а в період сталінських репресій багато представників інтелігенції було знищено фізично. Тривала боротьба з інтелігенцією після революції, приниження і звинувачення не могла не позначитись як на самоідентифікації, самооцінці інтелігенції так і на ставленні до неї інших соціальних груп суспільства.

В СРСР час від часу проблема інтелігенції все ж ставала предметом обговорення в середовищі науковців, журналістів, письменників. Цікавість до цієї проблеми зростає в часи «відлиги», а потім в роки перебудови. За роки незалежності в Україні, проводились наукові конференції, публікувались наукові роботи; захищались дисертації, в яких розглядалась проблема інтелігенції. Однак, незважаючи на те, що проблема інтелігенції вивчалась, нині поняття «інтелігенція» залишається маловживаним у вітчизняній політології. Це при тому, що Україна стала незалежною державою не тільки за збігом

обставин (як багато хто вважає), але і завдяки зусиллям української патріотичної інтелігенції. Її роль в становленні незалежної держави дуже велика. Патріотична інтелігенція на протязі десятків років була носієм цієї ідеї, ця ідея існувала в свідомості частини населення України. Саме українська інтелігенція стала ініціатором формування Народного руху за перебудову, а згодом відстоювала ідею створення незалежної держави. В грудні 1991 року на референдумі цю ідею підтримала більшість населення України.

А що сталось потім? Нині Україну відносять до однієї з найбільш корумпованих країн світу. Чи передбачала патріотична інтелігенція, яка боролася за незалежність України, якою буде держава? Показовою є відповідь на це питання одного із колишніх політв'язнів – хотіли якомога скоріше досягти мети, не передбачали того, якою буде незалежна держава, про це не думали. Перемогою, як часто буває, скористалися прагматики, вони і створили «державу для себе», а не «державу для всіх». Тому і патріотизм українців доволі низький.

Інтелігенція не представляє собою єдиної групи. Українські вчені виділяють різні групи інтелігенції. Виділяють тих: чия позиція щодо влади є активно-пошуковою; тих, хто за інерцією продовжує слугувати провідником апаратних директив; нарешті, значна частина інтелігенції відчужена від соціальних, політичних і владних проблем [106, с.238]. Слід виділити ще одна групу інтелігенції - інтелігенцію «внутрішню» опозиційну. Стан такої опозиційності є звичним для «колишньої» радянської інтелігенції, формування якої відбулося в умовах недемократичного режиму.

В Україні також є інтелігенція небайдужа до проблем суспільства, творча, інтелектуально потужна, та, яка висловлює свою незгоду з тим, що відбувається, однак вона не почута суспільством. Їхні погляди викладені на сторінках газет, журналів, монографій, які, на жаль, не доходять до широкого кола читачів.

Часом інтелігенцію, для якої характерна відповідальність перед народом, небайдужість до суспільних проблем, називають неадаптованою до життя в умовах корумпованого суспільства, моральної деградації, культу грошей, споживацького суспільства. В такому суспільстві честь, благородство, порядність часто асоціюються із слабкістю.

На початку ХХ ст., особливо після революцій 1905-1907 рр. тривалий час не вщухали дискусії про роль в ній інтелігенції. В статтях відомих в суспільно політичних колах Росії початку ХХ ст. філософів, економістів, юристів, літераторів, що були опубліковані в «Віхах. Збірнику статей про російську інтелігенцію», розкриваються «пороки» і «гріхи» російської інтелігенції. Інтелігенцію в основному звинувачували в тому, що вона вела себе безвідповідально, вона нібито виступила в ролі підбурювача революції. Звинувачували також в тому, що інтелігенція не передбачила до яких наслідків можуть привести їх заклики до революції.

С.Франк доводив безсилля, непродуктивність і неспроможність традиційного морального та культурно-філософського світогляду російської інтелігенції. Мораль, моральні оцінки, моральні мотиви, на думку С.Франка,

займають в душі російського інтелігента абсолютно виняткове місце. Говорить він і про особливу релігійність інтелігенції – фанатизм, пристрасну відданість облюбованій ідеї, яка доводить людину до самопожертви і подвигів [110, с.157-159]

Українська патріотична інтелігенція в якійсь мірі повторила шлях пройдений на початку ХХ ст. інтелігенцією російською. Та ж самопожертва в ім'я благородної мети – здобуття незалежності, державності українського народу, і та ж безпорадність після того як Україна стала незалежною. Патріотичній українській інтелігенції – «справжній» інтелігенції - прикласти б максимум зусиль, щоб побудувати процвітаючу, демократичну державу. Однак, романтизм української патріотичної інтелігенції завадив побачити ті ризики, які могли бути і дійсно були в незалежній державі. Передбачивши їх, інтелігенція могла б підготуватись до реагування на них, до боротьби з тим, що заважало побудувати дійсно демократичну, правову державу.

На думку М.Славинського, інтелігенція являється своєрідною інтелектуальною лабораторією, в якій крім чисто культурних цінностей, створюються форми і типи національної громадськості й політичного устрою. В руках інтелігенції знаходяться всі ключі від національної долі того народу, представницею якого вона являється. Інтелігенція стоїть на захисті всіх елементів національної свідомості свого народу. Її культурним розвитком визначається міра культури даного народу [111, с.416]. Частина «справжньої інтелігенції», що незадоволена існуючою ситуацією, намагається її змінити шляхом впливу на владу зсередини. Як правило, це закінчується розчаруванням, усвідомленням неспроможності щось змінити на краще, відходом від політики. Все було б інакше, якби «справжня» інтелігенція була одночасно і політичною елітою держави.

На думку В.Малахова, біда нашої нинішньої інтелігенції не в тому, що вона позбавлена амбіційного прагнення до влади, а якраз навпаки – у притаманній їй чисельним представникам схильності до поверхової елітаризації, до перетворення на квазіеліту, яка не набувши справжньої елітарності, втрачає призначення, властиве інтелігенції. Досить поманити такого «інтелігента» зовнішніми атрибутами і, відповідно, привілеями, що сьогодні супроводжують владну еліту, і він з легкістю стає до лав останньої, не маючи, по суті, для того ні кваліфікації, ні хисту [112, с.20].

Інші вчені також вважають, що у середовищі сучасної української інтелігенції спостерігається стійка тенденція до її прагнення потрапити до складу політико-владних і бюрократичних структур. Там вона може переродитись, якщо не опанує культуру аналізу соціальних процесів, політичної технології, соціальних прогнозів, прогнозування соціальних наслідків індивідуальної та колективної політичної діяльності і т.п.[106, с.238].

Однак опанування культури аналізу соціальних процесів, прогнозування наслідків діяльності не виключає переродження інтелігенції. Всім цим можна опанувати заради маніпулювання свідомістю мас, ефективного використання логічних і психологічних впливів на виборців тощо. Політтехнологи, які розробляють «технології обману», фальсифікації виборів – це теж представники

інтелігенції, якщо інтелігенцією вважати виключно людей, які займаються розумовою працею. Подібні «інтелігенти» не відповідають уявленням про інтелігенцію вільну в своїх думках, відповідальну, небайдужу до суспільних проблем і т.п.

Відомий український вчений В.Липинського на початку ХХ ст. писав, що здекласованій інтелігенції вибитись політично, забезпечити кращі умови свого матеріального існування дає змогу роз'єднання, тільки боротьба поміж собою, тільки політична конкуренція. Чим більше зростає число такої інтелігенції, чим більше її бере участь в політиці, тим гострішою стає її конкуренція поміж собою, тим більше вона диференціюється. Лідери партій можуть існувати тільки тоді, коли існують партії. Чим більше політично розбита нація, чим більш завзяту боротьбу вона веде сама з собою, тим більше в ній політичних партій, більше лідерів, більше політичних посад для інтелігенції. Політикуючи інтелігенція живе з політичного розбивання та роз'єднання нації. Думати, що біля неї зорганізується і об'єднається в одно тіло вся нація – абсурд [113, с.802-803]. Сьогодні наслідком такого «розбивання», «роз'єднання» став кровопролитний конфлікт на Сході України. Настав час очищення, пошуку примирення заради збереження цілісності держави, недопущення тривалої громадянської війни. В цій ситуації потрібно забути про вузькі партійні інтереси та об'єднати зусилля всіх політичних сил.

В кінці ХІХ ст. Б.Чичерін визначив плюси і мінуси багатопартійності. Один із мінусів – члени партії оцінюють все, що відбувається в політичній сфері, виходячи з інтересів своєї партії. Дійсно, вітчизняні економісти і політологи, юристи, представлені у владних партіях і блоках часто виправдовують рішення лідерів цих партій, навіть якщо вони є помилковими. В деяких випадках це зумовлено бажанням залишитися в рядах правлячої партії і отримувати від цього дивіденди у вигляді високих заробітних плат і пільг. Або ж це пояснюється намаганням підтримати авторитет своєї політичної сили, намагання «не виносити сміття із сім'ї». Таких політиків не полишає надія на можливість вплинути, переконати керівництво більше не допускати подібних помилок.

Фактори, що впливають на формування сучасної «несправжньої» української інтелігенції – корупція, споживацьке суспільство, існуючі нині символи успішності. Згідно з Б.Расселом, якщо інтелектуал має якусь роль у суспільстві, то вона полягає в тому, щоб зберігати тверезу і неупереджену думку перед лицем всіх спокус пристрасті [114, с.108]. «Несправжня» українська інтелігенція не встояла перед новими спокусами.

В роки репресій неупереджена думка інтелектуала-інтелігента могла коштувати йому життя. В умовах недемократичного режиму значна частина інтелігенції була «внутрішньо» опозиційною, а тому з такою радістю і ентузіазмом сприйняла ідеї перебудови, а згодом незалежності держави. Економічна криза 1990-х рр., а згодом споживацьке суспільство, яке так швидко почало формуватись в Україні в роки економічного зростання, виявились не менш небезпечним для інтелігенції, ніж недемократичний режим. Але це була небезпека зовсім іншого характеру. Це вже був не диктат ідеології,

а диктат грошей. Якщо раніше «поступались принципами» ради кар'єрного зростання, ради збереження роботи, а в роки репресій - збереження життя, то нині «поступаються принципами» заради грошей.

Бути іншим, не приймати правила гри, що суперечать нормам моралі - означає сьогодні бути нонконформістом. В цьому випадку тиск суспільства зростає. Будь-яка людина в будь-якому суспільстві відчуває тиск соціального оточення. Споживацьке суспільство продукує нові символи успішності, нові стандарти життя. Це спонукає добиватись успіху за допомогою будь-яких засобів. Інтелігенція завжди черпала силу в протистоянні з нищівними тенденціями сьогоднішнього буття саме в народі. Попри всі негаразди, народ зберігає уявлення про дійсні цінності - про справедливість, порядність, чесність. Недарма народна революція 2014 року отримала назву «Революція гідності».

«Справжня інтелігенція» не повинна залишатись осторонь того, що відбувається в політичному житті держави. Вона відіграє важливу роль в соціалізації, в формуванні політичної культури українського суспільства.

РОЗДІЛ 6. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

6.1. Структурно-функціональна модель політичної культури: зарубіжні та вітчизняні концепції

Сутнісна тенденція сучасного цивілізаційного розвитку – зростання ролі політичної культури у політичному дискурсі. Політична культура – це певний духовний зріз політичної сфери соціуму, який відображає духовний потенціал суспільства, сутність соціально-політичної системи, якість політичних відносин, базові політичні цінності та суспільні цілі, чинить вирішальний вплив на ідентифікацію соціально-політичного статусу особистості. Розвинена політична культура – це фундаментальна основа дієвого громадянського суспільства. Стан політичної культури суспільства позначається на загальному стані функціонування політичної системи та соціуму загалом.

В цьому сенсі гостроактуально виступає необхідність дослідження феномену політичної культури крізь призму сучасних інформаційних процесів, проблема якої є наріжною для сучасного українського суспільства, що перебуває в стані трансформації та модернізації протягом достатньо великого проміжку часу, особливо цей стан посилюється на фоні загальносвітових, глобалізаційних процесів, а також на фоні глобальної трансформаційної динаміки. Цей процес зумовлює необхідність відповідної політичної культури, від якої насамперед залежать характер і напрями політичного процесу, стабільність політичної системи, безпека інформаційно-політичного простору держави.

Поняття «політична культура» є поєднанням двох дефініцій «політичне» та «культурне». «Політичне» є відображенням відношення до світу політичного. Політична культура розташована у площині між двома системами – культурною та політичною. «Культурне» є відображенням духовних цінностей та норм, якісним показником рівня розвитку духовних досягнень. Тобто дане явище має складну структуру, поєднує матеріальний та духовний, суб'єктивний та об'єктивний аспекти. Генеза саме політичної культури починається з появи політичних відносин та розвитку політичного життя. Політичне життя суспільства – процес і результат свідомої діяльності її соціальних суб'єктів. Але першочергово треба зауважити на тому, що будь-яка діяльність не можлива без свідомості. З цього виходить, що треба розглядати політичну культуру в ув'язці з політичною свідомістю. Політична свідомість як макрохарактеристика духовних явищ політичного життя втілює єдність їхніх гносеологічних, онтологічних і функціональних характеристик. Г. Новічков визначає політичну свідомість, як «опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини» [115, с. 219]. Тільки в процесі свого розвитку, поступово розширюючи і поглиблюючи знання, люди набувають можливості розкривати внутрішні зв'язки і відносини настільки, щоб можна було

сформувати їхні смислосзначущі образи, цілі політичної поведінки, установки реалізації інтересів. Політична свідомість зумовлена політичним буттям. Політична свідомість зворотно впливає на суспільне життя, спрямовуючи людей до дії чи бездіяльності.

У світовій науковій думці існують різні концепції щодо дослідження генезису політико-культурного підходу. Можна виділити певні традиції та новаторство, але ми певні, що дослідженням політичної культури тією чи іншою мірою займалися мислителі з давніх часів. У давнину не існувало терміну політична культура, проте як явище вона досліджувалася. Передумови для масового дослідження політичної культури були закладені так званою «біхевіористичною революцією». Треба зробити акцент на заслугі прихильників політико-культурологічного підходу, які поставили в центр уваги політичних досліджень людину як особистість із невичерпним внутрішнім світом, наповненим цінностями, інтересами, емоціями тощо. Саме вони наголосили на органічному взаємозв'язку політичних процесів та глибинних емоційних та соціально-психологічних особливостей людських спільнот.

На нашу думку, проблема політичної культури бере свій початок ще у працях стародавніх філософів, які розглядали питання моралі, етики, намагалися віднайти критерії ідеального громадянина і правителя. Перші знання про політику та їхнє використання на практиці виникли ще в Античній Греції. Доказом цього твердження є праця Платона «Протагор». В гострій дискусії із Протагором Платон, через образ Сократа, стверджує, що навчитися мистецтву державного управління неможливо, так само, як і неможливо передавати його та громадянську добродійність від покоління до покоління: «І не тільки в суспільному житті міста, а й у приватному у нас наймудріші і кращі з громадян не в змозі передати іншим ту саму чесноту, якою володіють самі» [116, с. 49]. На противагу Сократові Протагор говорить, що «всякому личить бути причетним до цієї чесноти, а інакше не бувати державам», наголошуючи на тому, що добродійності можна навчити [116, с. 50]. Таким чином, це є свідченням зародження поняття «політичної культури», яке на цьому етапі виступає як громадянська добродійність, але пізніше знайде своє відображення в контексті «громадянської культури» Г.Алмонда та С.Верби. Аристотель стверджував, що людина за своєю природою є істотою політичною, тобто тим чи іншим чином включена у світ політики, питання тільки в тому, наскільки свідомо чи несвідомо відбувається її політична участь.

Питання громадянської культури особистості і суспільства найбільш глибоко були розкриті у роботах французьких просвітителів XVII-XVIII ст.: Т. Гоббса, Вольтера, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Наприклад, Ш.-Л. Монтеск'є, робив акцент на тому, що закони виховання повинні бути різними для кожного виду правління: в монархії їх предмети будять честь, в республіках – добродійність, а в деспотіях – страх.

Сам термін «політична культура» був вперше вжитий ще в XVIII ст. німецьким філософом-просвітителем Іоганом Гердером в 1784 році в роботі «Ідеї до філософії історії людства». При цьому, для І. Гердера політична культура була тісно пов'язана із соціальною культурою, тож у його працях

багато з того, що відноситься до соціальної культури, відноситься і до політичної культури, яка таким чином розуміється в широкому сенсі як соціальна організація суспільства, загальноприйняті символи і цінності, звичаї і норми суспільної діяльності. Згодом, особливо в кінці ХІХ – початку ХХ ст. дане поняття використовується в політичних дослідженнях різноманітними політичними школами.

В науковому просторі сформульовано кілька десятків визначень політичної культури. Цей феномен є складним і багатогранним, динамічним і одночасно стійким в історичному, просторовому та часовому вимірі. Для сучасної політичної культури притаманні певні загальні особливості:

По-перше, політична культура – це явище, яке має соціальну природу, є органічною частиною загальнолюдської культури, характеризує якість політичної системи суспільства, активно взаємодіє з іншими видами суспільної культури – економічною, правовою, релігійною тощо.

По-друге, політична культура має суб'єктивний характер, включає сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників певної політичної системи. Це системна єдність національних, психологічних, релігійних, культурних особливостей політичного суб'єкту. З іншого боку, має об'єктивний, всеохоплюючий та всезагальний характер, пронизує все політичне життя певного суспільства та держави, характеризує політичну свідомість та політичну поведінку.

По-третє, політична культура є цементуючим аспектом політичної системи – фіксує стійкі повторювані зв'язки між елементами та акторами політичного процесу, закріплює стабільні сторони складеного політичного досвіду, забезпечує цілісність та інтегрованість політичної сфери.

По-четверте, політична культура детермінує політичну поведінку суспільства, форми участі громадян у політичному житті, функціонування та розвиток політичних інститутів, пропонує певні зразки поведінки та норми взаємовідносин у схемі влада-громадяни. Політична влада та політичні процеси, в свою чергу, впливають на характер існуючих моделей політичної культури, на її типи.

По-п'яте, необхідність конкретно-історичного підходу до аналізу феномена політичної культури. Політична культура є продуктом природно-історичного розвитку суспільства, результатом колективної політичної творчості, передається від покоління до покоління. Цей процес охоплює індивідуальний, груповий та суспільний рівні політичної культури. До того ж діяльність людей на всіх етапах суспільного розвитку здійснюється в історично визначених формах матеріального та духовного виробництва – які є двома основними сферами існування та розвитку культури.

По-шосте, нова віртуально-соціальна реальність у формуванні політичної культури створює новий вимір громадянської активності та політичної участі. В даних умовах ми можемо робити висновок про формування інформаційно-політичної культури.

По-сьоме, політична культура занурена в інформаційно-політичний простір, активно впливає на нього, як і інформаційний простір впливає на особливості політичної культури.

По-восьме, політична культура є джерелом та одночасно результатом інформаційного впливу, здатна впливати на рівень інформаційної безпеки держави. В такому розумінні вона може виступати в якості дієвого фільтра у сфері захисту від інформаційних маніпуляцій.

Політична культура одночасно виступає як елемент (політична свідомість) і як функціональний аспект (політична поведінка і політичні інститути) політичного режиму, знаходить свій вияв у ідеологічній складовій, політичному плюралізмі або монізмі, типі партійної системи, ступені гласності в суспільстві. Тобто на особистісному рівні політична культура є синтезом політичного мислення, свідомості і поведінки, на суспільному – як культура функціонування державних і політичних інститутів.

Політична культура є одним із найскладніших феноменів соціального життя, тому породжує серед науковців серйозні дискусії. Це один із найважливіших елементів політичної системи суспільства, який свідчить про її якість. Вона тісно пов'язана як із загальними політичними процесами, так і з життям кожного, окремо взятого індивіда. Даний факт робить вкрай важливою і актуальною проблему дослідження політичної культури.

Теоретичним розробкам концепції політичної культури надають багато уваги як представники західної політологічної думки, так і вітчизняні вчені. В українській науковій думці дослідження політичної культури в тих чи інших формах мало місце ще в працях В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Липинського та ін. Дослідження радянського часу мають чітке ідеологічне забарвлення. На сьогоднішній день, теоретико-методологічну базу дослідження політичної культури як феномена взагалі та українського суспільства зокрема становлять праці українських дослідників: В. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бебика, В. Беха, І. Варзара, К. Ващенко, М. Головатого, Є. Головахи, В. Горбатенко, В. Григор'єва, М. Дмитренка, Т. Зубро, О. Кокорської, В. Кокорського, В. Корнієнко, В. Нагорного, Л. Нагорної, Г. Новічкова, М. Остапенко, Л. Півневої, Н. Погорілої, Є. Подмазко, Ф. Рудича, С. Рябова, Б. Цимбалістого та ін.

Але розгляд питання політичної культури крізь призму інформаційних процесів залишається відкритим у науковому просторі. В даних умовах сформуємо власне бачення її сутності:

Політична культура – це стратегічний ресурс країни, занурений в інформаційно-політичний простір, об'єкт та результат впливу інформаційних війн, здатний викликати зміни в суспільно-політичному житті держави; та одночасно суб'єкт або джерело інформаційного впливу, що втілює в собі політичні комунікації, впливає на специфіку нової віртуально-соціальної реальності і визначає особливості інформаційно-політичного простору, створює новий вимір громадянської активності і політичної участі, впливає на рівень інформаційної безпеки держави, на її здатність відповідати на виклики

інформаційної війни, в умовах становлення інформаційної цивілізації набуває якості інформаційно-політичної культури.

Таким чином, політична культура є одночасно об'єктом інформаційних війн, інструментом їх впливу та механізмом інформаційної політики держави. На основі використання системного та структурно-функціонального методів дослідження побудуємо гіпотетичну модель політичної культури, яка б відображала всю повноту, складність та специфіку феномена політичної культури, який набув особливих рис в епоху розвитку і становлення інформаційного суспільства XXI сторіччя.

Феномен політичної культури досить складний за структурою та особливостями прояву. Структурно-функціональну модель досліджуваного феномена розглянемо за малюнком 1.1.

Політична культура – передусім є системою, яка має поліструктурний характер, тому визначається науковцями по-різному, в залежності від критерію дослідження. На нашу думку, при побудові структурної моделі політичної культури треба враховувати специфіку не тільки самого явища, а і зовнішнє середовище, в яке воно занурене, та яке опосередковує сутність політичної культури (подібно до моделі політичної системи Д. Істона). Зовнішнє середовище включає: геополітичну ситуацію, політичну, економічну, соціальну, духовну системи суспільства, і особливо важливо для нас - інформаційну. Саме зовнішнє середовище чинить вплив на розвиток матеріальної і духовної компонент політичної культури. В той же час, політична культура має зворотній вплив на зовнішнє середовище.

Відносно політичної культури, ми вважаємо за необхідне говорити про її «ядро», стрижень, який визначає сутність даного феномена і складається з 5 рівнів:

- когнітивний або світоглядний рівень – відповідальний за пізнання і світосприйняття політичного світу людиною, включає також знання й уявлення людини про політичне;

- аксіологічний або нормативно-ціннісний – включає норми, традиції, стереотипи, цінності, ідеали, судження політичного життя;

- афективний або емоційно-психологічний рівень – емоційний стан людини, переживання в процесі політичного життя;

- діяльний або практично-поведінковий – відповідальний за політичну діяльність і політичну поведінку, які є відображенням відповідних політичних цінностей, норм, ідеалів і установок «ядра»;

- інституціональний рівень – інтеріоризований рівень, який представляє собою історично і цивілізаційно складену форму державного устрою, державної влади, систему політичних інститутів і структур.

Мал. 1.1. Структурно-функціональна модель політичної культури:
Модернізація. Новий цикл наслідування

Політична культура як система, занурена у зовнішнє середовище, не є закритою, вона є відкритою, статичною і динамічною одночасно. Також треба розрізняти «вхідні» та «вихідні» фактори формування і функціонування політичної культури. «Вхідні» впливають на генезис політичної культури і поєднані механізмом спадкування, до них відносимо:

1. Політична свідомість – від розвитку політичної свідомості суб'єкта, правильного чи ілюзорного відображення в людській свідомості політичного буття залежить і рівень його політичної культури. Визначальний вплив на стан політичної свідомості здійснює «національна свідомість», яка є відображенням ментального аспекту політичної культури, формується шляхом усвідомленого віднесення себе до певної нації. Також треба зробити акцент ще на одному понятті – «національна гідність», що відображає якісний рівень національної свідомості та є критерієм політичної культури держави. На сьогоднішній день, на жаль, можемо констатувати кволість концепції «національної гідності» в структурі політичної культури української нації. В цій ситуації вбачаємо багато причин, у тому числі й історичну долю України, геополітичну невизначеність, але найважливішою причиною є нехтування зазначеною концепцією у здійсненні державної політики. Хоча посилення цього принципу є запорукою успішного реформування та соціально-політичного розвитку країни.

2. Усталені традиції і символи. Традиції є цементуючим елементом, являють собою спадщину в області політичної культури, яка зберігається протягом поколінь. Політичні традиції виявляються в пануючих установках, принципах поведінки, ідеях, об'єднують світовий і національний досвід, задають моделі поведінки, впливають на осмислення й сприйняття нового. Політична символіка відображає особливості світосприйняття певного соціуму, його соціально-психологічний досвід, характерні риси його самоідентифікації. Національні символи, звичаї, церемонії і ритуали є стійкими факторами підтримки національної самосвідомості.

3. Менталітет – від лат. розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад – сукупність і специфічна форма організації, своєрідний склад різних людських психічних властивостей і якостей, особливостей їх проявів [117, с. 175]. Це глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме, який дає можливість відчувати і сприймати світ певним чином. Він занурений у традиції, формується в залежності від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища проживання людини, постійно реалізується в політичній практиці, і, в свою чергу, їх формує, виступаючи як фактор культурно-історичної динаміки. В свою чергу на менталітет нашаровуються ментальні настанови. Особливий акцент зробимо на політичному несвідомому, в якому актуалізується поняття архетипу. Архетипи або теми політичної культури – це по суті справи соціально передані типові зразки поведінки, які характеризують управління і політику в певному суспільстві. Культурний код – своєрідний алгоритм, який задає просторові і часові характеристики основних архетипів культури. Кожний сучасний символ політичної культури у своїх таємних підтекстах містить основні архетипи і коди цивілізації, що створює приховану єдність наскрізного змісту політичної

картини світу [118, с. 281]. Таким чином, свідоме і несвідоме, які інтегровані в понятті політичного менталітету, стають інструментом формування особливого типу політичної культури.

4. Моделі і норми політичної поведінки, соціальні цінності, в якості особливого фільтру, впливають на осмислення та сприйняття нового.

5. Політична мова – інструмент політичної комунікації, що відіграє вирішальну роль у становленні національної ідентичності, впливає на національну свідомість.

6. Актуальні політичні інститути – інституціональні форми державного та громадського управління, динаміка політичного життя і політичних подій.

Таким чином, розглянуті фактори поєднані механізмом спадкування та проявляються в процесі політичної соціалізації людини, який лежить в основі механізму формування політичної культури. Розвинене демократичне суспільство базується на соціумі, що є активним суб'єктом у політичній системі. Затвердження особистості як активного суб'єкту політичного життя вимагає наявності певного рівня політичних знань, політичної освіченості і політичного досвіду, які, в свою чергу, стають основою для реалізації людиною специфічних політичних функцій і виконування певних політичних ролей. Це процес політичної саморегуляції – «політична соціалізація». Людина як клітина соціального організму проходить процес соціалізації – передачі від покоління до покоління та засвоєння накопичених знань і соціальних якостей, які формують образ людини, як представника певного суспільства. Відповідно людина проходить цей процес не тільки у соціокультурній, а й у політико-культурній середі. Ще в 430 році до н.е. Перикл стверджував, лише небагато хто може творити політику, але судити про неї можуть всі. Доходимо висновку, що з одного боку, це процес інтеріоризації, формування політичного «я» людини як політичної особистості, розвитку власного погляду на політичний світ і політичних орієнтацій. З іншого боку, це процес екстеріоризації – накопичення і трансмісія політичного досвіду новим поколінням.

В процесі політичної соціалізації «вхідні» фактори взаємодіють із «ядром» політичної культури, в результаті даної взаємодії продукуються «вихідні» фактори, які є специфічними продуктами певного типу політичної культури:

1. Політична свідомість (мотиваційний і пізнавальний блоки) та самосвідомість – мають рефлексивний характер, формуються через механізми соціально-політичної взаємодії, включають політичні установки, уявлення і переконання, політичні традиції, звичаї, норми, а також відносно стійку систему уявлень людини про саму себе як актора соціально-політичного життя.

2. Культура політичної поведінки та політичної діяльності – передбачає участь людини у політичному житті, сприяє орієнтації у політичному просторі, взаємодії із політичним середовищем, адаптація до цього середовища або його модифікація відносно власних настанов.

3. Політична ідентифікація і самоідентифікація – як складові політичної свідомості, результат і процес зіставлення особистості себе із існуючими у суспільстві політичними ролями, функціями та інститутами, ідеологічними

течіями й ін., містить оцінювальне ставлення до діяльності різних політичних об'єктів.

4. Культура функціонування політичних інститутів і структур – культура електорального процесу; культура розробки, прийняття та реалізації політичних рішень; культура врегулювання соціально-політичних конфліктів; культура захисту державних й інших інтересів.

Перші три фактори можна віднести до духовних компонентів, останній – до матеріального компоненту політичної культури. Крім того, зазначимо, що політична культура як система та як явище має не тільки статичну, а й динамічну природу. Це означає, що в процесі свого функціонування політична культура під впливом різноманітних чинників може змінювати специфіку кожного із компонентів її структури, оновлюючись і трансформуючись відповідно до конкретно-історичних, політичних, економічних та ін. умов. В той же час певна політична культура стає новим шаром цілісної системи політичної культури, яка є основою для наслідування наступними поколіннями.

Особливу роль у зв'язку із посиленням інформаційної складової сучасної цивілізації у структурі політичної культури займають комунікаційні процеси та система інформаційних потоків і каналів. Інформаційні впливи, які стали на сьогоднішній день одним із основних інструментів політики, здійснюють вирішальний вплив на формування певного типу політичної культури. З одного боку, можливе посилення кожного із факторів генези політичної культури, що сприяє формуванню консолідованого інтегрованого її типу, з іншого боку, в результаті інформаційної агресії можливий негативний вплив на цей феномен – розклад одного, або всіх факторів, що стане причиною формування фрагментарного дезінтегрованого типу політичної культури, яка прямим чином впливає на стан і стабільність політичної системи суспільства, і є загрозою існування соціуму загалом. Сучасні інформаційні впливи здатні змінити головний геополітичний потенціал держави – культуру, національний менталітет і моральний стан людей. Всі ці процеси надають дослідженню феномену політичної культури, не абстрактно-теоретичне, а стратегічне значення. Тому для політичної влади дуже важливо усвідомити необхідність посилення і вдосконалення стратегічного капіталу політичної культури.

Сучасний світ перебуває у стані генезу інформаційного суспільства. Інформація стала основним ресурсом та наповненням світових процесів. Невинятковою в даному ключі залишається і політична сфера життя. У сучасній політичній культурі інформація стала одним із найважливіших ресурсів розвитку суспільства. Тому дослідження політичних процесів, політичної культури під кутом інформаційної складової сучасності є вкрай актуальним. Філософське осмислення феномену політичної культури крізь призму сучасних інформаційних процесів і війн є основою для пошуку шляхів захисту суспільної свідомості від різного роду маніпуляцій і впливів з боку інформаційних агресорів. Результати даних досліджень є основним матеріалом для розробки дієвої стратегії та ефективного механізму розбудови сильної, стабільної незалежної української держави.

6.2. Особливості взаємовпливу інформаційно-політичного простору і політичної культури України

XXI сторіччя стало епохальним за всю історію розвитку людства. Змінилася традиційна система життя суспільства, а з нею і класичні засоби досягнення поставлених цілей, що особливо відобразилось на політичній сфері, яка виступає паровим двигуном для всіх інших. Глобалізаційні і модернізаційні процеси стали каталізатором інформаційної революції та посиленням ролі в політиці культурно-інформаційних технологій. Культурно-інформаційне домінування і лідерство в постсучасному суспільстві набуває сьогодні значення вирішальної зброї: той, хто володіє інформаційним полем – задає параметри політичній карті світу. Досить логічно постає питання: чому саме культурні цінності стали сьогодні головним об'єктом інформаційної агресії? І тут відповідь не заставить себе чекати: бо саме ця сфера людського буття відповідає за сприйняття людиною світу загалом.

Технології інформаційної війни з максимальною легкістю здатні проникнути у будь-яке національне інформаційне поле. Новітні віртуальні засоби масової комунікації найбільш мобільні і в ситуації цензури найбільш безконтрольні. Інформаційні технології, немов життєдайне повітря, заповнюють всі сфери життя суспільства. Показовим є факт лідерства найбільш розвинутих країн у виробництві і розповсюдженні цього «повітря», монополізація і концентрація його в межах жорстко окреслених політичних та економічних кіл. І в цьому сенсі небезпечним є стан країн транзитивного суспільства, серед яких і наша держава. Зростає ризик інформаційної залежності і розвиток процесу інформаційного неокolonіалізму. Тут проблема стає адекватною стану країн: чим слабше вони економічно і політично, тим більше уразливі інформаційно, залежні від зовнішнього впливу. Ця тенденція є максимально актуальною для України.

Дослідження особливостей сучасного стану інформаційно-політичного простору і специфіки політичної культури України, як духовного наповнення держави, є максимально актуальним, бо дає змогу побудови та оптимізації ефективних моделей інформаційної політики з метою забезпечення інформаційної безпеки держави, виховання громадянського типу політичної культури, як чинника консолідації України. Культурно-інформаційний капітал – сьогоднішня константа безпеки і могутності держави.

У зв'язку із трансформаційними процесами український інформаційний простір на сьогоднішній день зазнає істотних модифікацій. В історичному плані українські ЗМІ виконали дві функції: руйнівну – у пострадянський період, основна мета якої полягала у руйнуванні старої системи виробництва, обробки і передачі інформації, знищення старої системи цінностей і комунікацій; імітаційно-творчу – формування нового інформаційного простору незалежної держави, але не на національних засадах, а на ідеалах і цінностях західного світу. Що, в свою чергу, викликало дисонанс між світом реальним і світом віртуальним. Тут також можна побачити реалізацію теорії маятника: перебудова і постперебудова «виштовхнули» населення якнайдалі від минулої

моделі світу, але утримати їх у цьому стані вони не можуть, оскільки дані інформаційні проекти були призначені для короткочасного впливу. Професор О. Бабкіна зазначає, що «трансформаційні процеси в Україні не слід розглядати в лінійній площині, коректніше було б відмітити принаймні два різновекторні процеси. Перший – пов'язаний зі змінами політичних інститутів, суспільної свідомості в напрямі демократизації. Другий – з рухом у зворотному напрямі: збереження й розвиток інститутів авторитарного режиму, процес олігархізації» [119, с. 4]. Посилення цієї різноспрямованої тенденції ми можемо спостерігати на прикладі практичних політичних дій влади, а особливо яскраво під час виборчого процесу.

М. Головатий підкреслює обґрунтовано виділені дослідником Б. Цимбалістим три головні проблеми, що справляли важливий і водночас негативний вплив на формування політичної культури українців, а саме: багатовікову бездержавність; розчленування української території і включення її поодиноких частин у різні держави з власними культурами; кількаразову денационалізацію основної верстви України [120, с. 258]. Аналізуючи особливості політичної культури сучасної України, з урахуванням зазначених Б. Цимбалістим проблем, вважаємо за необхідне зробити акцент на тому, що процес її становлення та формування відбувається в складних умовах:

- відсутність гомогенності характеру цивілізаційного змісту політичної культури, пов'язаної з тим, що Україна протягом століть фактично не мала власної загальносуспільної організації і зрілої, усталеної національно-державної традиції;
- посттрансформаційний, модернізаційний період з моменту набуття незалежності знаходиться у стагнуючому стані і розтягнутий у часі;
- під лозунгом «демократичного» реформування відбувається тотальна олігархізація всіх сфер життя суспільства;
- конфліктний характер взаємодії всередині політичної еліти, порушення механізму циркуляції еліт, що зумовлює пострадянський характер управління зі старими методами вирішення «новітніх» викликів;
- несформованість громадянського суспільства та його інститутів, нездатність опозиційних сил впливати на прийняття державних рішень.

На цьому підґрунті сформувались особливі якості політичної культури нашої держави: політична культура дорослого покоління має пережитки, або навіть всі риси, стереотипи, радянського періоду; а політична культура молодого покоління формується, завдяки інформаційним і глобалізаційним процесам у світі, на зразок та за імперативами західного типу. Доросле покоління виступає за порядок, молоде – за свободу та індивідуальні права. Таким чином, виникає полярна протилежність в рамках єдиного культурно-політичного простору держави, що впливає на розвиток суспільства і країни загалом. Вихід із складеної ситуації залежить від багатьох факторів: від реформування політичних і економічних відносин, від здатності суспільства до об'єднання і консолідації навколо суспільних ідей та цілей, від гомогенності і характеру діяльності еліти держави тощо.

Політична культура та інформаційно-політичний простір України при всій складності умов, в яких вони формувались і продовжують формуватись, мають певні властиві їм особливості та риси, які впливають та обумовлюють один одного, а саме:

1. Принципово розірваний характер інформаційно-політичного простору, формальна відкритість для закордонних впливів, наявність великого об'єму вітчизняних та іноземних повідомлень, наповненість яких найчастіше має протилежний характер. На нашу думку, даний стан обумовлений, по-перше, фрагментарністю політичної культури – різні ціннісні орієнтації всередині самої культури; протиріччя між елітарною і масовою культурою; по-друге, архетипом «хуторянської психології» – намагання бути подалі від держави і державної влади; по-третє, низьким рівнем довіри до владних структур і ЗМІ. Цей взаємовплив позначається на відсутності громадянського контролю за інформаційно-політичним простором, на відсутності їх партнерської взаємодії.

В свою чергу розірваність інформаційно-політичного простору України, часто антагоністичний характер українських ЗМІ посилюють такі риси політичної культури, як регіональність, поліетнічність і полікультурність, впливають на складність етноконфесійної ситуації. Формують не консолідовану, а конкурентну взаємодію регіональних культур. З іншого боку, дана «полі-» складова та синтетичний характер політичної культури є гарантом безпеки від монополізації медійного простору.

Н. Погоріла висуває гіпотезу про «горизонтальний» (Захід – Схід) і «вертикальний» (Північ – Південь) культуральний поділ України. Крім того, О. Кваша зазначає про існування декількох політико-культурних регіонів: Західноукраїнського, Центральноукраїнського і Південносхідного або Південного і Східного [121, с. 411]. В структурі політичної культури України можна виділити три великі субкультури – російську, ортодоксально-українську і західно-європейську, пов'язані з різною роллю територій в історичному розвитку держави. Співіснування даних субкультур в рамках єдиного політико-культурного простору країни на сьогоднішній день може бути позначено як «фрагментарне», характерним є наявність різних систем цінностей, які можуть мати протилежні риси і якості. Поєднання рис індивідуалізму і колективізму, що зумовлено геополітичним розташуванням країни – на зіткненні Західної та Східної цивілізацій, двох геокультурних спільнот, породжує маргінальний характер політичної культури. Правомірною тут буде теза про «цивілізаційну нестійкість». Достовірність гіпотези ми можемо простежити на реальних фактах соціально-політичного і культурного життя країни, що можна пояснити історичною, культурною та соціально-політичною специфікою регіонального розвитку нашої держави.

2. Особливі історичні умови існування України, перебування її у складі та під впливом інших держав, характеризуються різкими стрибками у часово-просторовому сенсі, з цим пов'язана втрата національно-історичної значимості і наявність «білих плям», які яскраво проявилися в період будівництва незалежної країни. Це призвело до того, що Україні довелося стрімко

«заповнювати» свій історичний простір новими об'єктами, що не завжди робилося природним шляхом.

М. Бойчук в якості загрози демократичному розвитку України визначає «відсутність потужного середнього класу, що є основним соціальним носієм демократичної культури. В умовах відсутності середнього класу демократія реалізується у спотворених формах. У цьому випадку парламент, партії та преса стають не механізмами демократії, а інструментами популізму, реалізації олігархічних (номенклатурних) та бюрократичних інтересів» [122, с. 226]. На цьому фоні яскраво проглядається перехідний суперечливий характер політичної культури, яка поєднує в собі дві протилежні системи цінностей – тоталітарну, авторитарно-єтатистського типу, і демократичну.

3. Відзначимо також орієнтаційну роздвоєність українського суспільства на елітарному і на масовому рівнях. Небезпечним залишається високий рівень національного нігілізму, викликаний політикою радянської влади – «коренізації», «інтернаціоналізму», формування «радянської людини» – спрямованої на знищення культурної самобутності будь-якого неросійського народу. Ці якості політичної культури стали причиною відсутності інтегруючого елемента в інформаційно-політичному просторі – національної ідеї та її відображення в інформаційній сфері.

Відсутність єдиного національного символічного простору і капіталу традицій, які є консолідуючою частиною духовного фундаменту суспільства викликані незавершеністю процесів культурно-мовної ідентифікації, різноспрямованістю мовних орієнтацій і подвійною ідентичністю українського суспільства, а також поляризованістю – відчуженістю різних регіональних політичних субкультур в рамках єдиного політико-культурного простору країни. Зробимо акцент на слабкості ідентифікаційного поля України, культурного і релігійного компонентів національної ідентичності. Етнічна і мовно-культурна етнічність всередині нації не збігаються.

На думку Л. Нагорної, «Україна постійно продукує роздвоєну і амбівалентну свідомість: значна частина громадян і досі живе у культурному просторі Росії, менша частина намагається освоїти євроатлантичний культурний простір» [123, с. 153]. В підтримку цієї тези додамо, що українському суспільству бракує спільних соціальних мрій, цінностей, єдиного погляду на історію. Це означає, що ціннісні системи в Україні розділені регіонально.

Вдало зазначає М. Головатий, що «як народів українцям властиві такі риси політичної культури як: демократизм, волелюбність, толерантність, миролюбність, проте водночас і схильність до анархізму, бунтів і міжособної боротьби, намагання поставити особистісні інтереси над загальнодержавними» [120, с. 341]. Крім того протягом незалежного існування так і не сформувалася єдина громадянська національна ідентичність. Ці фактори, на жаль, свідчать про відсутність єдиного консенсусного концепту політичної культури. Згідно із типологізацією політичних культур Г. Алмонда і С. Верби за ступенем громадянських якостей членів суспільства Україна належить до змішаних типів.

Вважаємо за необхідне зробити особливий акцент на проблемі втрати «капіталу довіри», соціального капіталу українською державою, як по вертикалі, в системі влада-громадянське суспільство, так і по горизонталі, всередині самого суспільства і в структурі влади. Р. Патнем і Ф. Фукуяма розглядали «капітал довіри» як основу для розвитку та ефективного функціонування громадянського суспільства і влади, забезпечення їх стабільного розвитку, це основа соціально-політичного процесу. Очевидно, що дієздатність і легітимність влади прямо пропорційно залежать від довіри суспільства. Крім того, капітал довіри передбачає розвинену систему делегування повноважень на різних рівнях, в тому числі з органів влади до суспільних структур, на інститут самоорганізації громадян, що підвищує рівень відповідальності за прийняті управлінські рушення, рівень включеності у процес управління, дає можливість здійснювати соціальний контроль за діями влади. Але із втратою капіталу довіри зазнає шкоди інститут делегування, свідками якого, на жаль, на сьогодні є ми, що призводить до неможливості ефективної передачі повноважень, внаслідок цього виникає дисбаланс у системі функціонування структурних елементів, нерівномірний розподіл функцій, і відповідно призводить до регресивного характеру управління.

«Капітал довіри» у громадянському суспільстві сприяє формуванню позитивного співробітництва і соціального партнерства, знижує рівень соціальної конфліктності та напруженості. Важливим моментом є участь даного капіталу у вихованні політичної еліти суспільства на засадах відповідальності, толерантності і громадського обов'язку. Цей факт є вкрай актуальним для сучасної української еліти, слабкість якої виражається у відсутності «особистого прикладу» у соціально-політичній, духовній, культурній та інших видах діяльності.

4. Сформований негативний інформаційний простір, це дуже відчутно на фоні відсутності консолідуючих ідей, позитивних очікувань, конструктивних прагнень, соціальних надій та ідеалів по відношенню до майбутнього. Це зумовлено особливостями політичної культури, як ірраціональність – слабо розвинена нормативність поведінки, домінанта моральних регуляторів в оцінці соціального життя і політичної дійсності; ексекутивність – характеристика мотиваційного механізму, для якого є притаманними переважання споглядаючого способу поведінки над активним, орієнтація на сильного союзника. Характерним прикладом є вислови: «Тільки б гірше не було», «аби не було б війни» тощо. Екстернальність – соціальна якість, як схильність пояснювати власні помилки зовнішніми причинами, що зумовлено низьким рівнем соціальної інтегрованості українського суспільства. Ця риса проявляється у крайній емоційній категоричності по відношенню до політичних опонентів.

5. Інформаційна незахищеність корелює із правовим нігілізмом і низьким рівнем правової свідомості, які проявляються у відсутності цивілізованих відносин між елітою і масою; історичного досвіду громадянської активності у межах правової держави, складених традицій політичного плюралізму та громадянського суспільства. Нагального вирішення сьогодні потребує

проблема низького рівня конкурентоспроможності національних засобів масової інформації порівняно із закордонними мас-медіа, низький рейтинг популярності і довіри до них з боку споживачів посилюються історично-складеним комплексом «меншовартості» і підпорядкованості українського суспільства.

7. Позначимо активізацію зовнішніх впливів на інформаційний простір України і відсутність системи протистояння цим впливам. Ця ситуація ускладнюється одночасно зламом традиційного суспільного ладу і трансформаційними процесами у просторі соціокультурних цінностей.

Професор М. Головатий робить наголос на тому, що «в освітній простір України часто безсоромно і безконтрольно пориваються США, Росія, Німеччина, інші країни. З розвитком нових систем комунікацій, особливо Інтернету, це робити доволі легко, зокрема, через декларування так званої гуманітарної освітньої допомоги» [120, с. 253]. Цей факт посилює нагальність реформування системи безпеки інформаційного простору нашої держави.

Відчутною є інформаційна експансія закордонної кіноіндустрії в Україні. Відсутність підтримки вітчизняного кіноринку створюють умови для впливу на масову підсвідомість чужої героїки і системи цінностей через неконтрольований потік зарубіжної відеопродукції. Вплив на масову підсвідомість позначається також сенсорністю політичної культури – світоглядні установки, які спираються на чуттєве осягнення світу, що підсилює процес сприйняття. Цю тезу підтверджує думка М. Головатого, що «українцям притаманні анархічний індивідуалізм, перевага чуттєвого над волею і інтелектом» [120, с. 341]. Але, не все так однозначно негативно. Позитивним досвідом України є розвиток громадських ЗМК як нової медіапарадигми, як альтернативи державних і комерційних ЗМК, що стало можливим за рахунок стрімкого розвитку віртуального простору Інтернет та масового поширення його серед населення. Це призводить до розширення альтернативних джерел інформації, що ускладнює процес маніпулювання свідомістю і громадською думкою, розвиває громадянську активність і участь, з'являються нові форми соціально-політичної діяльності, формуються нові консолідуючі символи і смисли, що вкупі призводить до модернізації політичної культури України та становлення активного її типу. На сьогоднішній день серед громадських ЗМК функціонують: Громадське телебачення Hromadske.tv, Мульти-медіакомпанія «Громадське Мовлення України», «Спільнобачення», «Громадське Радіо».

Треба наголосити, що соціально-політична трансформація невідривна від модернізації політичної культури. Перехід до демократичної політичної культури це – налагодження постійного зворотного зв'язку і взаємодії в системі «політика – громадська думка». Особливий акцент зробимо на стані політичної культури майбутнього країни – молоді і процесі її формування та передачі – соціалізації. Молодь є основою і енергетичною силою державного будівництва, тому в залежності від її політико-культурних характеристик залежить якість «цегли» фундаменту держави. Сучасне складне соціально-економічне і політичне становище, негативні інформаційні впливи позначаються на всіх сферах життєдіяльності людини, а особливо молоді. Часто складність цих

процесів призводить до розвитку морального нігілізму, політичної апатії, проявами якої є поверховість зацікавленості і епізодичність звернення до політичної проблематики, що призводить до відсторонення від політичних процесів та до незначної ролі у розбудові сучасної держави. Процес політичної соціалізації на сьогоднішній день повинен поставити за мету розвиток політичної самосвідомості, духовності й цілеспрямованості молодого покоління, формування різнобічно розвиненої особистості, яка вміє поєднувати існуючий досвід і політичні традиції із викликами та новаціями сучасного суспільства. Це є запорукою стабільної, сильної і розвиненої держави.

Незалежне існування держави стимулює оновлення структури і якості культурно-інформаційного капіталу України, яка зрощує у суспільстві почуття включеності до світового політичного процесу. В цьому сенсі дуже актуальною постає державна підтримка інформаційно-культурної підсистеми суспільства, забезпечення її безпеки і стабільності.

6.3. Розробка фільтрів інформаційної безпеки та розвитку політичної культури в контексті модернізації політичної системи України

Великі перемоги та великі поразки починаються із голови. Сам тому індивідуальна та масова свідомість людини та суспільства виступають на сьогоднішній день привабливою метою інформаційного впливу. Крім того, стрижнем існування та прогресивного розвитку будь-якої країни виступає духовна її складова, яка відображається на всіх інших сферах буття. Культурно-інформаційний капітал – сьогоднішня константа безпеки та могутності держави. Отже, духовний потенціал суспільства виступає в якості культурного капіталу держави. Держава з низьким рівнем культурного капіталу приречена на стагнацію та в майбутньому з високим відсотком вірогідності – на загибель.

Наголосимо на тому, що політична культура, як частина загального культурного капіталу, є важливим стратегічним ресурсом країни. Оволодіння культурним капіталом дає змогу корегувати та завдавати вектори розвитку певного суспільства чи його частини у вигідному для суб'єкта впливу напрямку, який може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. В цьому сенсі актуалізується необхідність наукового дослідження процесів та наслідків впливу засобів, методів та інструментів інформаційної війни на свідомість та підсвідомість окремої людини, суспільства в цілому, на політичну культуру, як на вагомій елементі геополітичної переваги на сучасному етапі розвитку світу та людської цивілізації. Достатньо вагомою, на нашу думку, є необхідність постійного корегування державної політики України, особливо інформаційної, підвищення її здатності відповідати на інформаційні виклики.

Зі здобуттям незалежності українською державою у 1991 році політична еліта поставила своїм завданням перш за все економічний та політичний розвиток, відклавши питання національно-культурного розвитку на «кращі часи». Мінімізувавши роль символічного капіталу культури та інформаційної безпеки українського суспільства політична еліта фактично залишила державу без духовного наповнення, яке є також і основним каталізатором соціально-

політичного та економічного розвитку. Питання про символічний капітал культури в інформаційному суспільстві, за визначенням І.А.Василенко, – це питання про високий престиж цінностей і принципів, на яких організовано простір культури, що змушує народ, що живе на цьому просторі, і всі навколишні його народи поважати сформовану систему політичних відносин [124, с.129]. Тому для будь-якої політичної культури так важливо затвердити свій позитивний символічний капітал в інформаційному просторі.

Тісна взаємодія політичної культури й комунікації, ЗМІ, виразно відчувається в сучасних умовах в Україні. Нові інформаційні технології змінюють якість і структуру пропозицій на політичному ринку, сприяють небувалому підвищенню щільності інтерактивної взаємодії елітарних і неелітарних верств. Цей процес відіграє особливу роль у трансформації політичної культури суспільства в період його якісних змін [125, с.21]. Політична культура та інформаційно-політичний простір України при всій складності умов, в яких вони формувались та продовжують формуватись, мають певні властиві їм особливості та риси, які впливають та обумовлюють один одного. Окреслена ситуація вимагає невідкладного реформування інформаційної сфери та практичних дій із забезпечення інформаційної безпеки України, які детермінують сьогодні і безпеку культурного капіталу країни, в тому числі впливають на стан політичної культури.

На думку автора, трансформувати політичну культуру України та виховати її певний тип тільки адміністративними методами «згори» досить важко. Ми настоюємо на необхідності поєднання адміністративного та громадянського рівня; нормативного та функціонального аспектів; індивідуального, суспільного та всезагального; синтез інформаційної політики та політичної культури в реалізації безпеки держави та суспільства, в контексті модернізації політичної системи України. Перший рівень – макрорівень – державний, другий – мезорівень – суспільний, третій – мікрорівень – індивідуальний, на рівні кожної особистості. Кожен рівень передбачає забезпечення інформаційної безпеки у поєднанні із розвитком громадянського типу політичної культури, яке ґрунтується на формуванні так званих «фільтрів», які і є основою для захисту від інформаційних впливів. Деякі фільтри сформовані історично та накладають свій відбиток на наступні покоління. Фільтр реагує і орієнтує свідомість на вхідну інформацію як її підсилювач або як система, що пригнічує, тим самим селекціонує якісні та кількісні характеристики інформації. Особливість формування фільтрів вбачаємо у поєднанні адміністративних заходів із соціально-психологічним та громадським підходом.

Фільтри індивідуального рівня спрямовані на внутрішню організацію та захист свідомості та підсвідомості кожного індивіда, що вимагає від кожного докладання певних зусиль. Внутрішня організація свідомості – єдиний засіб захисту від її програмування, яке нав'язується нам ззовні. До них ми відносимо:

- ціннісно-сміслову сферу особистості;
- особливості політичної соціалізації;
- високий рівень розвитку культури, самосвідомості та самооцінки;

- аналітичні здібності та критичне мислення.

Ціннісно-сміслова сфера особистості є одним із першорядних фільтрів людини. Смысл відображає відношення особистості до оточуючого середовища та самої себе, цінності, в свою чергу, виступають мотивом тієї чи іншої поведінки та визначають зміст діяльності. Цінність сприймається на інформаційному рівні та чуттєво переживається на емоційному. Даний фільтр в залежності від його сформованості та якості може виступати або джерелом активності індивіда, захищаючи його від неконтрольованих інформаційних потоків, або, навпаки, джерелом пасивності, сприяючи некритичному поглинанню інформації. Діяльність держави та громадянського суспільства у формуванні даного фільтра полягає в у певній «селекції» цінностей. Перший етап якої передбачає виділення конструктивних цінностей, які мають потенціал консолідації або підтримання гармонійного стану розвитку суспільства (наприклад, повага, толерантність, терпимість), та деструктивних цінностей, які гальмують чи дестабілізують суспільний розвиток («моя хата з краю»). Другий етап – цілеспрямований вплив на цінності з метою мінімізації негативних та посилення консолідуючих демократичних цінностей. Головними агентами зазначеного впливу виступає система освіти та засоби масової комунікації. Якщо за другим агентом встановити контроль важко, то відносно першого, вважаємо, треба почати із змістовної зміни гуманітарних дисциплін та навчання викладачів та вчителів елементам громадянської демократичної політичної культури. Головне призначення системи освіти – системне формування Картини Світу, цілісність якої, а також виховання самостійності в оцінці інформації, рефлексії, є гарантими захисту від деструктивних впливів і маніпуляцій.

Соціально-політична трансформація невідривна від модернізації політичної культури. Перехід до демократичної політичної культури це – налагодження постійного зворотного зв'язку та взаємодії в системі «політика – громадська думка». Особливий акцент зробимо на стані політичної культури майбутнього країни – молоді та процесі її формування та передачі – соціалізації. Молодь є основою та енергетичною силою державного будівництва, тому в залежності від її політико-культурних характеристик залежить якість «цегли» фундаменту держави. Сучасне складне соціально-економічне та політичне становище держави, негативні інформаційні впливи позначаються на всіх сферах життєдіяльності людини, а особливо молоді. Часто складність цих процесів призводить до розвитку морального нігілізму, до політичної апатії, проявами якої є поверховість зацікавленості та епізодичність звернення до політичної проблематики, що призводить до відсторонення від політичних процесів та до незначної ролі у розбудові сучасної держави. Процес політичної соціалізації на сьогоднішній день повинен поставити за мету розвиток політичної самосвідомості, духовності й цілеспрямованості молодого покоління, формуванні різнобічно розвиненої особистості, яка вміє поєднувати існуючий досвід та політичні традиції із викликами та новаціями сучасного суспільства. Це є запорукою стабільної, сильної та розвиненої держави.

Політична соціалізація, як потужний інструмент формування «Homo politicus», через передачу від покоління до покоління та засвоєння політичних цінностей, норм, моделей поведінки, впливає на якість політичного життя особистості та на стабільність політичної системи в цілому. Гармонійний характер політичної соціалізації забезпечує виховання гідного громадянина з високим рівнем політичної свідомості та самосвідомості, відповідальності перед власним народом та країною, та підвищує захисні властивості людини від негативних інформаційних впливів. Посилення даного фільтру здійснюється через свідомий відбір політичною елітою цінностей, норм та моделей поведінки, які інститути та агенти процесу соціалізації впроваджують у свідомість індивідів, та які стають основою для формування певного типу політичної культури. Одним із результатів політичної соціалізації є ідентифікація та самоідентифікація особистості, які, в свою чергу, є основою для самореалізації та самоствердження індивіда як активного та свідомого громадянина демократичної держави.

Віртуалізація життєвого простору світу призводить до того, що людина на рубежі XX-XXI століть, фактично, перетворюється на новий унікальний вид – Homo Cyberus, що супроводжується трансформацією процесу соціалізації та доповненням її феноменом кіберсоціалізації людини. В.А. Плешаков визначає кіберсоціалізацію людини (віртуальну комп'ютерну соціалізацію особистості) як локальний процес якісних змін структури особистості, що відбувається в результаті соціалізації людини в кіберпросторі віртуального соціалізуючого Інтернет-середовища, тобто в процесі використання його ресурсів та комунікації з віртуальними агентами соціалізації, що зустрічаються людині в глобальній мережі Інтернет (в процесі листування по e-mail, на форумах, в чатах (Internet Relay Chat), блогах, телеконференціях online-іграх) [126, с.33]. Віртуальний простір розширює можливості політичної соціалізації особистості, конструює нові форми ідентичності, нові комунікаційні механізми, є системою неформальної освіти. Зворотною стороною цього процесу є квазісоціалізація, що призводить до негативних наслідків розвитку особистості – неадекватне сприйняття реальності, соціальний аутизм, комп'ютерна залежність тощо. Уникнути неадекватної зміни людини можна шляхом виховання інформаційної грамотності та культури, які безпосередньо пов'язані із культурою політичною.

Стійкою тенденцією сучасного розвитку дітей та молоді є захоплення відеоіграми, яке має вкрай протилежні наслідки на становлення особистості. Гра сама по собі є невід'ємним механізмом виховання та постійним елементом життя «Homo Ludens» («Людина, що грає», термін Й.Хейзинга), в той же час, вона може викликати деструктивні наслідки: в умовах розповсюдження насильства, втілення практики вбивств, порушення законів (наприклад, гра GTA – Grand Theft Auto) тощо, молодь починає проектувати віртуальні моделі поведінки на реальне життя. В цих умовах, ми вважаємо, державі та громадянському суспільству треба приділити увагу розробці та реалізації соціалізуючих – соціально серйозних ігор, які нададуть змогу розвивати певні соціальні та соціально-політичні навички, моделі поведінки, якості людини, які мають навчальний, розвиваючий і спонукальний характер. У світі діє

некомерційна організація Games for Change (www.gamesforchange.org), яка розробляє соціально спрямовані ігри – про права людини, економіку, навколишнє середовище, політичну поведінку та інше. Для України істотне значення має розробка серйозних ігор, які б виховували електоральну поведінку, політичну культуру, інформаційну культуру, якості громадянина, повагу до власної держави, до природного середовища, консенсус та толерантність у соціально-політичних та культурних взаємодіях, відповідальність за власні вчинки тощо. Отже, доречно підсумувати, що віртуальні ігри представляють собою новий механізм соціалізації в інформаційному столітті, який можна з ефективністю використовувати у формуванні цілісної особистості та гідного громадянина.

Знання і розуміння індивідуально-психологічних особливостей і закономірностей функціонування психіки стає для людини в даний час не просто обов'язковим елементом її загальної культури, але й умовою виживання і безпеки в інформаційну епоху. Люди з високим рівнем самосвідомості і самооцінки, як правило, мають високий рівень «інформаційного імунітету», який передбачає наявність якостей цілісної особистості, та дозволяє менше піддаватися впливам ззовні. Тут доволі влучною є формула: «Створи себе сам».

Логічне та аналітичне мислення дозволяють критично та осмислено сприймати інформацію, підвищують вимоги до її змісту, дають можливість вибудовувати послідовну ланку подій та повідомлень, допомагають уникнути більшості маніпулятивних впливів. Щоб ефективно протистояти маніпулятивним впливам, людина повинна розвивати в собі так звану розумну та помірковану критичність, здатність самостійно оцінювати будь-яку інформацію, повідомлення, факти; розвивати пам'ять та логічне мислення; протиставляти критичне сприйняття інформації емоційному.

Фільтри суспільного рівня, на нашу думку, включають:

- менталітет;
- усталені традиції, ритуали, символи;
- соціальні цінності;
- розвиток культури сім'ї;
- формування стійких соціальних зв'язків;
- виховання певного типу політичної культури;
- розвиток культури інформаційних відносин (в тому числі інформаційної грамотності) у суспільстві;
- розвиток громадянського суспільства.

Менталітет, як поєднання індивідуального та колективного, детермінує картину світу особистості, що є відображенням соціально-політичного, культурного, духовного життя суспільства. Менталітет в якості фільтра може цементувати певні інтегративні цінності, традиції, символи соціуму та формувати певний захисний інформаційний бар'єр, з іншого боку, певні соціально-негативні звички (наприклад, пасивність, нетерпимість, безвідповідальність) можуть стати «ахіллесовою п'ятою» для маніпулятивних впливів.

Символи, церемонії, ритуали та традиції є доволі сталими та цементуючими елементами загальної культури, інформаційної та політичної культури як її видів, є чинниками, що впливають на менталітет певного соціуму, крім того, виступають механізмом легітимації влади, ретранслятором політичного досвіду та політичної поведінки від покоління до покоління, пов'язуючи минуле та теперішнє, закладають основи майбутнього, що особливо важливо в контексті модернізації політичної системи України. Так, китайський мислитель Конфуцій вважав, що всі біди походять від недотримання ритуалу, а латинська формула проголошувала: «Бережи порядок і порядок збереже тебе» [127, с.113]. Символи поєднують когнітивний та афективний аспекти пізнання, інтегрують різноманітні знакові системи та формують нормативно-комунікативну сферу значень політичної взаємодії. Консолідована політична символіка є засобом регуляції соціальної поведінки, є прямим засобом формування культурного простору, елементом колективної ідентичності людей, що призводить до встановлення стійких соціальних зв'язків, високого рівня громадської активності та участі. У поєднанні із традиціями та ритуалами виступає механізмом захисту від негативних інформаційних впливів, маніпуляцій, нав'язування деструктивних цінностей та норм, психологічної мобілізації індивіда та суспільства, може сприяти формуванню демократичної свідомості. З іншого боку, символи можуть виступати ефективним засобом маніпулювання суспільством, в разі слабкості політичної та загальної культури країни. В такому разі актуальним і необхідним є процес продукування консолідованих символів політичною елітою зверху та громадянським суспільством знизу, поєднання їх у єдину гармонійну систему, а також супроводження цього процесу відродженням високої культурної самооцінки, посиленням духовних зв'язків у суспільстві. Крім того, треба зробити акцент на поєднанні традицій і новаторства у розвитку суспільства та політичної системи України. Цей процес є доволі суперечливим, але вкрай необхідним для одночасного підтримання стабільності та оновлення і розвитку держави.

Розвиток «культури сім'ї» – фільтр, який здатен захистити, особливо дітей та молодь, від деструктивного впливу інформаційних загроз. Безпека держави залежить від цілісності суспільства, цілісність суспільства починається з цілісності сім'ї. Культура сім'ї передбачає збереження традицій та ритуалів, прищеплення моральних норм, виховання всесторонньо розвиненої гармонійної особистості, здатної взаємодіяти із оточуючим середовищем. Основа цієї культури – спілкування, духовне життя, моральний розвиток особистості. Багате духовне та культурне життя виступають гарантом цілісності та захисту особистості від будь-яких деструктивних впливів. В свою чергу, культура сім'ї впливає на соціальні взаємодії, що призводить до встановлення стійких соціальних зв'язків. З метою розвитку культури сім'ї ми пропонуємо ввести на рівні старшої школи обов'язковий курс «Культура сімейних відносин», який би включав ознайомлення із принципами створення, формування та розвитку сім'ї, права, обов'язки, культуру спілкування та подолання конфліктів, психологію взаємовідносин, виховання дітей і т.п. Ця нагальна необхідність пов'язана, в першу чергу, з тим, що в навчальних закладах людина засвоює багато знань,

але залишається майже неосвіченою у сфері сімейних взаємовідносин, що негативно позначається на стійкості браків, на внутрішній атмосфері сімей, і звісно на розвитку майбутніх поколінь.

Стійкі соціальні зв'язки встановлюються шляхом впровадження єдиної мети, інтегруючої концепції, яка б сприяла соціальній та національній консолідації українського суспільства. Велику відповідальність накладає вибір цінностей, які повинні лягти в основу інтегруючої концепції, та їх поєднання. Однією із основоположних цінностей, на нашу думку, є колективізм, як історична риса українського народу, який передбачає високий рівень толерантності, партнерства, взаємодопомоги та взаємопов'язаності суспільства, формування його як цілісної політичної спільноти.

Що стосується політичної культури, зазначимо, двосторонню зворотну дію у відносинах із інформаційними впливами. Тобто, з одного боку, інформаційні впливи здатні призводити до змін сутності політичної культури, завдавати вектори її розвитку. З іншого боку, політична культура в залежності від її типу може виступати або гарантом захисту від інформаційних впливів, або, у разі її слабкості, сприяти чи «не заважати» інформаційному втручання у суспільство. В цьому сенсі формування активного типу політичної культури є нагальною необхідністю будь-якого суспільства та держави, особливо української, як дієвого фільтра у сфері захисту від інформаційних маніпуляцій.

Зміна культурно-ціннісної парадигми та віртуалізація сучасного життя, як соціально-політичного, так і культурного, економічного та іншого, за рахунок стрімкого розвитку електронних та комунікативних технологій, широкого використання мережі та ресурсів Інтернет, є факторами соціальних та культурних змін, в тому числі конфігурації самого суспільства. В цих умовах відбувається політична участь громадян та формування громадянської культури сучасної української держави. Під громадянською культурою ми розуміємо вищий щабель розвитку політичної культури, який характеризує особистість як свідому, моральну, відповідальну, з почуттям громадянської гідності та обов'язку, що самостійно може приймати рішення та нести відповідальність за власну поведінку, яка бере активну чи пасивну конструктивну участь у соціально-політичних процесах власної держави, не порушуючи цілісності та стабільності політичної системи. До якостей громадянської культури відносяться: патріотизм, високий рівень правосвідомості, самоорганізації, критичного мислення, працелюбність, громадянська відповідальність, активність, гідність, етика, політична інформованість, освіченість та грамотність, компетентність та досвід громадянської діяльності, демократичний стиль взаємодії, висока культурна терпимість та толерантність.

Нова віртуально-соціальна реальність у формуванні політичної культури створює новий вимір громадянської активності та політичної участі, надає майже невичерпні можливості вираження власної позиції, є новітнім простором здійснення політичних та культурних практик, пов'язаних із виробництвом нових символів та смислів. Це канал комунікації між державною та громадянським суспільством XXI століття. За рахунок форсованого розповсюдження та масового використання інформаційних технологій має

місце процес максимального включення громадян держави у процес віртуальної комунікації, що відображається як на особливостях загальної культури, так і культури політичної. В цьому сенсі можемо згадати тезу Е.Тоффлера про перехід від представницької демократії до демократії участі за рахунок комп'ютерного озброєння населення, яка надає можливість брати безпосередню участь у політичних процесах, що позбавляє також від небезпеки централізації, олігархізації влади, зловживання нею, від монополії держави на виробництво і розповсюдження інформації. В цьому сенсі віртуальна політична культура, ми вважаємо, впливає на становлення та на якість електронної демократії та є показником зрілості громадянського суспільства. Віртуальний простір розширює межі суспільного та комунікативного просторів, створюючи нову політичну ідентичність; сприяє максимальній реалізації принципу плюралізму за рахунок відсутності єдиної ідеологічної платформи. Він може підтримувати традиційні форми політичної участі – голосування, акції протесту, офіційні звернення, політичні дискусії, передача політичної інформації, а також сприяти появі нових форм політичної участі – чат-спілкування із політичними діячами, спілкування у блогах, створюваних політичними лідерами, сітьові флеш-моби, краудсорсинг та краудфандінг, хакерські атаки та інше. Процес прямої участі, в свою чергу, підвищує рівень політичної компетентності громадян за принципом партиципаторної демократії, як вдало зазначив К.Пейтман: «Вчися брати участь, беручи участь» [128, с.149], сприяє накопиченню нового досвіду мас, який є необхідним елементом зрілої демократії, про що казав І.Ільїн в своїй теорії творчої демократії. Простір Інтернет, як простір ефективної політичної дії, стає важелем, який зменшує негативні наслідки «теледемократії» з характерною для неї пасивністю політичної культури; надає можливість брати активну участь у політичних процесах особам, які не мають можливість використовувати інші канали та методи зазначеної діяльності. Соціальні медіа, на сьогоднішній день, є інструментом розширення сфери політичної комунікації та розвитку громадянського суспільства, можуть стати каталізатором росту громадської активності та технологією політичних змін. Ми безпосередньо спостерігаємо реалізацію теорії мережевого суспільства М.Кастельса, якою він розкриває взаємозв'язок мережевої взаємодії та політичної активності. Соціальні медіа формують контент «держави – громадянське суспільство», сприяють інтернетизації політичного світу. В певному сенсі вони стають альтернативою «класичної» участі громадян у політиці, якої притаманна на сьогоднішній день тенденція до зниження. Соціальні медіа – це вид мас-медіа, нова форма розвитку засобів масової інформації XXI століття, що дозволяють встановлювати зв'язки між людьми, групами та організаціями, обмінюватись інформацією в віртуальному просторі та у реальному часі, формувати віртуальні мережі, де мережеві користувачі можуть ставати мережевими авторами. Характерними ознаками є оперативність, доступність інформації, стирання кордону між виробником та користувачем інформаційного продукту, двостороння система комунікації, відсутність просторових та часових обмежень, відносно необмежена можливість та нульова вартість використання.

З'являються нові терміни «контент, створений та генерований користувачами» (наприклад, відео на YouTube), «громадянська журналістика» – перехід від одностороннього мовлення від репортера до аудиторії до багатостороннього спілкування між учасниками процесу, Web 2.0 – дозволяє користувачам, використовуючи новітні програмні платформи, створювати власні джерела інформації [129, с.612]. Соціальні медіа поступово стирають кордони між державою та громадянським суспільством, використання соціальних медіа в якості ефективного механізму мобілізації та консолідації розглядається в теорії медіа Г.Лассуела. До соціальних медіа можна віднести: соціальні мережі (Вконтакті, Однокласники, Facebook), блоги та мікроблоги (Twitter), форуми, сайти відгуків та оцінок, фото- (FirePic) та відеохостінги (YouTube), краудсорсингові проекти (Wikia, InnoCentive, Peer-to-Patent, eBird) та інші. Наприклад, безпрецедентним в практиці незалежної України став «Бунт школярів» 28 жовтня 2013 року в місті Ужгороді біля міської ради з приводу відміни чиновниками осінніх канікул, організований через соціальну мережу ВКонтакті [130]. В цьому сенсі, ми вбачаємо, що відкритим залишається питання того, в якій мірі нові медіа здатні впливати на політичну активність громадян, з допустимістю і можливими межами контролю он-лайн засобів комунікації в контексті захисту і забезпечення прав людини, наскільки влада готова та спроможна вибудовувати діалог із представниками опозиції та громадянського суспільства.

Ми доходимо висновку, що згадану «культуру участі» треба ще виховати, навчити політичній поведінці на основі формування певних орієнтацій, притаманних громадянському типу політичної культури. Процес громадянського виховання повинен мати комплексний характер, спрямований на розвиток різноманітних цивілізованих форм участі, в тому числі Інтернет-участі, громадян в соціально-політичних процесах сучасної української держави. Важливе місце в цьому процесі займає політична інформованість і освіченість громадян. Ми пропонуємо ввести в шкільний курс та в загальнообов'язкову програму ВНЗ дисципліни «Культура громадянської участі», «Державознавство». Важливий акцент треба робити на вихованні патріотизму, як джерела національної самосвідомості та громадсько-політичного самоусвідомлення, а також фільтру захисту від деструктивних інформаційних впливів суб'єктів інформаційно-політичного простору та агентів інших держав. Вагоме місце повинно зайняти виховання інформаційної культури громадянина, як «мови» віртуальної держави, яка тісно взаємопов'язана із політичною культурною, детермінують одна одну. Треба зауважити, що механічна передача та засвоєння громадянських якостей не призводить до їх розвитку у наступних поколіннях, для цього потрібна свідомість та самоорганізація, прагнення стати важливою частиною соціального цілого, що повинно супроводжуватись накопиченням політичного досвіду, визріванням потреб та інтересів, формуванням цінностей та ціннісних орієнтацій особистості.

Культура інформаційних відносин у суспільстві займає проміжне положення фільтру між суспільним та державним рівнем. Інформаційна

культура є важливою основою перебудови свідомості особи, суспільства, світового співтовариства в умовах формування сучасного етапу інформаційного суспільства. Інформаційна культура – це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, наукової та мистецької творчості, у контексті інформаційних відносин, а також установи й організації, що забезпечують їх функціонування (школи, вищі навчальні заклади, клуби, музеї, театри, творчі спілки, товариства тощо) [131, с.109-110]. До цього визначення ми б додали ще відповідність діяльності державних та громадських інститутів рівню розвитку інформаційної цивілізації, здатність відповідати на її виклики. А також, по відношенню до людини, високий рівень аналітичного, критичного сприйняття інформації, здатність адекватно сприймати та оцінювати інформацію, протистояти різного роду маніпулятивним впливам. Інформаційна культура детермінує, в свою чергу, поведінку у сфері інформаційних відносин, що і відображається на характері інформаційного протистояння. Тобто інформаційна культура як частина загальної культури та актуалізована частина політичної культури впливає на стан свідомості людини та суспільства в умовах становлення та розвитку інформаційної цивілізації. Інформаційна культура є фундаментальним принципом електронної (віртуальної) демократії. Низький рівень інформаційної культури в перехідному суспільстві, яким є зараз український соціум, провокує виникнення негативного явища соціальної аномії – ціннісної дезорієнтації та втрати ідентичності. З метою розвитку інформаційної культури суспільства пропонуємо ввести в шкільну програму предмет «Інформаційна культура людини та суспільства», а також логічне доповнення – курси «Інформаційна безпека людини та суспільства», «Ризики та загрози інформаційного простору та методи психологічного захисту», які допоможуть адаптуватися людині до умов життя в інформаційній цивілізації. На нашу думку, важливими елементами інформаційної культури, які треба стимулювати у громадян, є «інформаційна етика» та «мораль успіху» – розвиток морально-етичних норм спілкування, оцінки інформації; з іншого боку, поняття позначають місце етики та моралі в інформаційному протистоянні, в досягненні успіху в реалізації власної мети. Покращення інформаційної грамотності громадян можливе через підвищення рівня інформованості, одним із механізмів якого є наповнення простору Інтернет інформацією соціально-політичного характеру, що сприятиме одночасно розвитку громадянської участі та політичної культури. Позитивним досвідом є використання технологій соціальної реклами, яка спрямовує суспільство на самозбереження та розвиток, сприяє підвищенню рівня інформаційної культури в масовій свідомості.

Зрозуміло, що лише тільки адміністративні заходи та інституціональні дії зверху не здатні забезпечити належний захист індивідуальної та суспільної свідомості від негативних інформаційних впливів, не здатні гарантувати безпеку існування суспільства та держави. Не викликає сумніву, що в цьому питанні розвинене громадянське суспільство є одним із найбільш ефективних фільтрів інформаційної безпеки знизу. Воно впливає на формування активного типу політичної культури, громадської свідомості. Також відмітимо

пропорційну тенденцію: відсутність ефективної інформаційної політики негативно впливає на розвиток активної частини громадянського суспільства, яка, в свою чергу, впливає на стан політичної культури та інформаційної безпеки держави.

Основою сучасного інформаційного суспільства виступає громадянське суспільство з його розвиненими інститутами демократії та політичної культури. Розвинене громадянське суспільство передбачає існування ефективних соціальних взаємозв'язків, горизонтальних комунікацій, суспільної солідарності та компромісу, демократичності взаємодії як основи інформаційної безпеки держави. Одним із його основних інструментів є свобода слова та інформації, які будуються на вільній комунікації, вільно сформованій суспільній думці та вільній свідомій особистості. Громадянська ініціатива, самоорганізація та самоконструювання – атрибути, які захищають суспільство та людину від негативного впливу інформації та різного роду маніпуляцій. Тут також важливу роль відіграє громадянське виховання, на значенні якого настоювали ще Платон, Аристотель та багато інших мислителів, метою якого є формування «громадянськості» – інтегральна особистісна якість представника цивілізованого інформаційного суспільства, яка вбирає в себе діяльність, відповідальність, усвідомлене ставлення до своїх прав і обов'язків, високу організованість і дисциплінованість. З точки зору В.О.Сухомлинського, громадянськість – це особистісна якість, що характеризує людину як представника цивілізованого суспільства, соціальний оптимізм, вміння дорожити святинями Вітчизни як особистими цінностями і святинями серця, розуміння сенсу життя, гармонійне єдність суспільного та особистого, інтелектуальне, духовне багатство особистості, активне ставлення до добра і зла, гідність, почуття честі і обов'язку, усвідомлена глибоко пережита громадянська позиція. Формована в інформаційному суспільстві громадянська позиція актуалізує особистісний та професійний розвиток людини, проявляючись у розгортанні власної життєдіяльності в інформаційному просторі [132]. Таким чином, формування громадянськості є фундаментом активного типу політичної культури, як основи розвиненого громадянського суспільства, що зараз так потребує українське суспільство, що трансформується.

Також зробимо акцент на тому, що громадські ініціативи можуть формувати нові консолідуючі символи знизу. Так на сьогоднішній день має місце розвиток нової форми комунікації інформаційного суспільства, крім згадуваних соціальних мереж, блогів, – флешмоби. Флешмоб (від англ. flash mob – «спалахуючий натовп», flash – спалах, mob – натовп) – організовані акції, переважно через Інтернет або мобільний зв'язок, зі спонтанним, видовищним ефектом, з певним сценарієм, нетривалий за часом, з метою привернути увагу оточуючих. Дане явище отримало свій розвиток із виходом праці соціолога Г.Рейнгольда «Розумний натовп: наступна соціальна революція» (англ. Smart Mobs: The Next Social Revolution) у 2002 році, в якій зазначалось, що люди будуть використовувати нові комунікаційні технології для самоорганізації. У своїй праці автор вводить термін «smart mob» (розумний натовп), скорочуючи

вихідне позначення «mobile ad hoc social networks», яким позначає нову форму суспільної організації, заснованої на нових комунікативних технологіях, які, в свою чергу, здатні викликати глибокі соціальні зміни [133, с.169-170]. Згідно з такою точкою зору, не класи, етноси чи держави, не монополії чи корпорації, не владні вертикалі визначатимуть структуру суспільства у найближчому майбутньому, а мережний зв'язок людей, що одночасно належать до різних і майже тотально віртуальних спільнот [134, с.139]. На нашу думку, флешмоби можна розглядати як нову форму колективної ідентичності сучасного віртуального суспільства, до того ж флешмоби виконують функцію соціалізації. Важливим фактом є використання флешмоберами різноманітних форм самоорганізації громадянського суспільства. Відмітимо, що в умовах нашої держави розвиваються політичні та протестні флешмоби: на підтримку Ю.Тимошенка – перед в'язницею, акція «Всіх не посадиш!»; «25 лютого – день жалоби в Україні», присвячений річниці перебування на посаді Президента України Віктора Януковича; на честь 20-річчя Незалежності України 8 вересня 2011 – «Обійми Україну!»; флешмоб 5 квітня 2013 року у Дніпропетровську проти Митного Союзу, 27 жовтня 2013 – в підтримку євроінтеграції «YES ЕС», проведений Всеукраїнською молодіжною громадською організацією «Молоді регіони» і т.п. На думку дослідника В. Торяника в Україні політичні флеш-моби представлені симулякр-мобами і смарт-мобами та в загальному плані є формою політичного консумеризму. Перший варіант використовується як політична технологія та рекламна акція певної політичної сили, смарт-моб як самоорганізуюче і добровільне об'єднання громадян з метою виразити ставлення до влади, політичної системи тощо в країні [135, с.229]. Оскільки інформаційно-комунікативне середовище наразі здебільшого існує без суворого контролю та обмежень з боку зовнішніх джерел, то це сприяє появі угруповань певного політичного спрямування, що розвиваються за принципом самоорганізованих мережових просторів [136, с.147]. Вагомим ми вважаємо факт пожвавлення інтересу флешмоберів до субкультурної символіки і, відповідно, продукування нових символів. Дослідниця Т. Ісакова стверджує, що формування ідентичностей довкола такого явища, як флешмоб, дозволяє особам усвідомлювати й відчувати себе активними членами суспільства – суб'єктами політичної діяльності, які завдяки новим каналам комунікації мають змогу донести власну позицію з певного питання до представників владних структур [136, с.150]. Таким чином, можемо зробити висновок, що флеш-моби є сучасною формою громадської активності в інформаційному суспільстві. Хоча дане явище є відносно новим на політичних теренах України, ми вважаємо, що в майбутньому воно здатне стати альтернативною формою спілкування між владою та суспільством за допомогою новітніх комунікативних технологій, як основа консенсусних відносин та партнерської взаємодії в рамках демократичного політичного устрою. Ще однією формою громадської активності та розвитку політичної культури, на нашу думку, є брендинг міст – створення неповторного конкурентного іміджу міста на основі продукування нових цінностей, символів, колективної ідентичності і т.п. (наприклад, «Львів

відкритий для світу»). Брендинг забезпечує взаємодію територіальної ідентичності, територіальних інтересів та територіальної спільності.

Однією з технологій розвитку громадянського суспільства, налагодження його діалогу з державою, що сприяє також інновації державного менеджменту в умовах інформаційної цивілізації є впровадження соціально-технологічного тренду краудсорсинга (англ. crowdsourcing, crowd – «натовп» и sourcing – «використання ресурсів») – вирішення суспільно значущих завдань силами добровольців, які координують свою діяльність за допомогою інформаційних технологій, це так званий колективний розум, і краудфандінга (funding – «фінансування») – народного фінансування. Ця технологія сприяє розвитку електронної демократії, інтерактивної політики, принципів мерітократії, використанню інтелектуального потенціалу та творчих здібностей соціуму, пошуку інноваційних ідей, залученню суспільства у розробку рішень та альтернатив вирішення певних соціально-політичних та культурних проблем, нових напрямів розвитку та на цій основі виховує відповідальність громадян, підвищує їх компетентність та інформованість, спирається на інтелектуальний потенціал та творчість інтернет-спільноти. Краудсорсинг формує соціальний капітал інформаційного суспільства – глобальний простір інтеграції знань, який має синергетичний ефект. Він є основою для нового типу державного управління із залученням громадянського суспільства – так званого громадянського адміністрування із зворотнім зв'язком. Прикладами використання цієї технології є електронна енциклопедія Вікіпедія, нанесення на електронні карти певних позначень та місць, вирішення складних наукових задач (InnoCentive) та інше. Яскравим прецедентом, на нашу думку, є використання цієї технології при прийнятті нової Конституції Ісландії у 2012 році. У ряді країн (США, Великобританія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Шотландія) технологія краудсорсинга в публічному управлінні реалізується шляхом створення умов для колективного звернення мешканців до органів державної влади, за допомогою Інтернету, в рамках подання електронних петицій, що впливає на розвиток громадської активності та стає найважливішим соціалізуючим чинником у зниженні соціальної напруженості і конфліктності. Використання зазначеної форми краудсорсинга дозволяє підтримувати динамічний розвиток держави; мобілізувати додаткові інтелектуальні та людські ресурси для здійснення інноваційних проектів у всіх сферах життєдіяльності; виявляти і запобігати соціальні конфлікти на ранніх стадіях [137, с.54]. Таким чином, можемо стверджувати, що для України позитивною тенденцією модернізації може стати використання досвіду країн щодо розвитку різноманітних форм інтернет-участі громадян в соціально-політичних процесах нашої держави, що сприяє розв'язанню багатьох актуальних завдань:

1. розвиток та укріплення інформаційного та громадянського суспільства, засвоєння форм та процедур демократичної участі;
2. консолідація віртуального громадянського суспільства у впливі на державний апарат та вирішення соціальних проблем; подолання фрагментарності та відчуження різних суспільних верств;

3. розвиток багатовимірної надпросторової комунікації;
4. можливість кожного громадянина виражати власну позицію;
5. взаємодія держави та громадянського суспільства, партнерство та взаємодія у вирішенні соціально-політичних задач та розв'язання проблем, формування зворотного зв'язку;
6. інновація державного управління та реалізація вагомих соціальних ініціатив;
7. підвищення рівня інформованості, компетентності та відповідальності громадян; подолання політичного нігілізму, пасивності та деструктивного архетипу «моя хата з краю»;
8. зниження ризику та можливості інформаційного впливу зовнішньополітичними акторами;
9. сприяє розвитку мікросоціальної активності громадян та залученню молоді до громадянської активності;
10. розвиток віртуальної політичної культури як запоруки якісної електронної демократії;
11. становлення та розвиток основ електронної демократії.

В Україні перша спроба організації Всеукраїнської Краудсорсинг-Платформи «Майбутнє, якого ми прагнемо» (<http://oon-rozvytok.com.ua>) була зроблена у 2012 році з метою визначити суспільну думку щодо тих завдань розвитку, виконання яких сприятиме покращенню якості життя населення країни в цілому, кожної окремої громади та кожної окремої людини [138]. На сьогодні цей проект, нажаль, вже не діє. В цих умовах ми пропонуємо створити Краудсорсинг-Платформи в декількох напрямках: органами державної влади на основі подання електронних петицій громадянами і висування народних ініціатив – загальнодержавний проект – «Україна он-лайн», з механізмом голосування за найбільш полемічні та актуальні ініціативи; органам влади на місцях – Платформу з обговоренням проблем та питань місцевого самоуправління на основі подання громадських пропозицій та проектів – «Місцева ініціатива»; та загальнодержавний проект – «Державно-громадянські дискусії», що представлятиме собою платформу для обговорення різноманітних проблем соціально-політичного, культурного, економічного, побутового та ін. характеру з системою рейтингу тем, яка надасть можливість кожному висловити свою думку та включатиме висновки експертів, журналістів, громадських і політичних діячів та простих громадян. Також логічним додатком до Платформ є розвиток чат-спілкування (онлайн-інтеракцій) громадян з політичними діячами місцевого та державного рівнів, що сприятиме встановленню безпосереднього зворотного зв'язку між елітою та електоратом, а також накопиченню досвіду демократичних процедур. Позитивним досвідом є створення власних блогів політичними лідерами, які також наближують їх до електорату, роблять політичні дії більш зрозумілими (наприклад, ще у 2006 році канцлером Німеччини А.Меркель було створено власний блог www.bundeskanzlerin.de, який включає не тільки загальну інформацію про діяльність лідера, щоденникові записи, а й можливість особисто задати питання з тієї чи іншої проблеми). В українському інформаційно-політичному просторі

власні блоги ведуть: Президент В.Янукович, С.Тигіпко на twitter, на Українській правді – І.Богословська, А.Гриценко, Ю.Луценко, О.Тягнибок; власний блог має Ю.Тимошенко та інші. У соцмережах (Facebook, V Kontakte), починаючи з середини 2011 року, українські політики активно створюють власні сторінки – М.Азаров, М.Катеринчук, Н.Королевська, С.Тигіпко, Ю.Тимошенко, А.Яцинюк та інші.

Розвиток політичної культури, ми вважаємо, можна стимулювати за допомогою проведення різноманітних патріотичних акцій в соціальних мережах: конференції, суспільні обговорення, голосування, заклики, розповсюдження національної символіки (наприклад, дизайн сторінки, групи підтримки національно-культурного надбання, додаткові рейтингові бали за репост національних символів і т.п.).

Позитивним досвідом може стати впровадження в Україні елементів Інтернет-голосування, що має певні переваги: зниження вартості організації виборчого процесу, пришвидшення та спрощення системи підрахунку голосів, полегшує організацію голосування людей з обмеженими можливостями тощо, але для організації зазначеного процесу треба ще працювати над забезпеченням матеріально-технічного та програмного забезпечення, а також над інформаційної культурою та грамотністю громадян.

Нарешті, до фільтрів державного рівня ми відносимо:

- модернізацію інформаційної політики;
- розвиток місцевого інформаційного самоуправління;
- формування міжнародного іміджу та бренду держави.

Стрижнем інформаційної політики повинна стати розробка та прийняття єдиної Концепції або Доктрини інформаційної політики України, яка б визначала основні цілі, завдання, методи, критерії ефективності, принципи та пріоритети, виклики та загрози, права та обов'язки суб'єктів та об'єктів інформаційної політики, а також об'єднувала в цілісну систему державні та недержавні органи інформаційної політики спільною метою.

Підґрунтям ефективної інформаційної політики та основою безпеки держави є науково-технічний та інтелектуальний потенціал, експертно-аналітичний та інформаційний супровід діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Створення аналітичних центрів на державному рівні, який повинен включати в себе високопрофесійний склад кадрів консультантів та аналітиків. Управління політичним, економічним та соціально-культурним розвитком суспільства може бути ефективним лише в разі наявності достовірної та систематичної інформації про його поточний стан. На даному етапі в Україні органи державної влади, політичні партії, фінансово-політичні групи тощо не мають чітко налагоджених механізмів збирання інформації для власних потреб [139, с.4]. В такій ситуації виникає питання стосовно достовірності отримуваної інформації, відповідності рішень, що приймаються, складеним об'єктивним умовам існування суспільства та держави, здатності оцінювати наслідки прийнятих рішень, орієнтуватись у інформаційному просторі та інше. З метою вирішення окресленої проблеми актуалізується механізм моніторингу інформації та інформаційного простору,

як метод інформаційної політики на сучасному етапі розвитку. Основними характеристиками моніторингу є системність, динамічність та націленість на прогноз. Об'єктом політичного моніторингу може бути як політична система країни загалом, так і кожна з її окремих складових інституцій, зокрема державні структури, політичні партії, громадські організації, політичні інститути, їх взаємозв'язки, політичні лідери тощо [139, с.4]. Вагомим кроком у досягненні інформаційної безпеки є підтримка національного виробника інформаційного продукту (інформація у вигляді товару, з метою задоволення потреб споживачів); засобів, технологій, програм інформатизації та телекомунікації вітчизняного виробництва, з метою зниження технологічної залежності України від іноземних держав в інформаційній сфері.

Одним із важливих напрямів інформаційної політики України повинна стати мовна політика, як безпека та регулювання культурного мовного простору, охорона мовного суверенітету – гаранту національної та державної ідентичності. Нажаль питання мовної політики в нашій державі актуалізується, передусім, під час виборчої кампанії, йому відводиться зазвичай другорядна роль та значення. В умовах культурного різноманіття української держави, складеного історичними умовами, постає питання мирного співіснування і одночасно розвитку цих культур. В цьому спрямування, на нашу думку, поряд із регулюванням мовного процесу необхідно робити кроки в бік впровадження концепції мультикультуралізму, яка передбачає інтеграцію без асиміляції, з метою гармонійного поєднання багатьох культур в єдине ціле без втрати власної унікальності та уніфікації, яка одночасно поліпшить стан політичної культури України. Саме в таких умовах, ми вважаємо, знизиться ризик інтеграції нашої держави в світовий інформаційний простір, без втрати при цьому власної культурної ідентичності та особливостей політичної культури.

Інформаційну політику, ми вважаємо за доцільне, треба збагачувати новими методами та напрямами. Наприклад, необхідно розвивати «психоекологію» (термін російського академіка І.В.Смірнова) з метою захисту людини. Психоекологія – наука, яка вивчає вплив на психіку людини та людства в цілому техногенних, соціокультурних та інформаційних впливів, а також способи зниження їх патогенного впливу. З точки зору психоекології, людина – це інформаційна система, яка занурена у інформаційне середовище. Сучасна людина зазнає потужні психоінформаційні впливи, в тому числі деструктивного характеру, компоненти яких представляють собою діяльність мас-медіа, рекламних організацій, релігійних культів, а також політичних партій та рухів. Ці впливи можуть змінювати потреби, бажання, погляди, самопочуття людини та, навіть, її Картину Світу. Як стверджує І. Смірнов: «Національна безпека нашої Вітчизни зараз визначається не політичними, військовими або економічними паритетами, а стійкістю національного менталітету – здоров'ям нації [140, с.13]. В умовах медіатизації життєвого простору зростає роль та необхідність впровадження «медіаекології» – міждисциплінарної галузі знань на стику соціальної екології та медійних наук, що вивчає проблеми взаємодії людини та інформаційного середовища, а також структуру і організацію медіаекосистем різного рівня [141]. Знання з

медіаекології можна використати на практиці в Україні з метою розв'язання задач на трьох рівнях [142, с.88]:

1. На мікрорівні (інформаційний простір індивіда) – адаптація людини до інформаційного середовища – мінімізація його негативного впливу (пропаганди, маніпуляції свідомістю, реклами, порнографії і агресії в ЗМІ, інформаційного перевантаження, інформаційних війн тощо), формування здорового інформаційно-когнітивного простору.

2. На мезорівні – розвиток медійної культури суспільства, підтримка «інформаційного балансу», що передбачає створення ефективної мережі комунікацій з механізмами зворотного зв'язку, збереження медійного, культурного та мовного різноманіття.

3. На макрорівні – забезпечення коеволюції людини та медіатехнологій.

На нашу думку, для держави є пріоритетним процес формування соціального здоров'я нації, одним із важливих інструментів якого є позитивне мотивування на вищі та соціальні цінності. Додамо, що негативна інформація та негативне інформаційно-психологічне тло збільшують проблеми людини у багатьох сферах, у тому числі у внутрішній особистісній сфері. Позитивне мотивування досягається багатьма шляхами – впровадження у систему освіти, розвиток «культури сім'ї», соціальна реклама, вилучення негативної інформації із ЗМІ – висвітлення позитивного досвіду (наприклад, досягнення, перемоги, діяльність громадських рухів, здобутки громадського телебачення), власний приклад еліти нації, у тому числі духовної. Також підкреслимо, що необхідно проводити заходи з соціально-психологічної адаптації людини до нових умов інформаційного суспільства, особливо це стосується старшого покоління, яке формувалось раніше сучасних глобальних зрушень.

В системи інформаційної політики особливе місце повинна зайняти стратегія виховання «Людини» – самодостатньої особистості, здатної аналітично мислити та критично сприймати інформацію, з високим рівнем відповідальності, громадської активності та моральної культури, поваги до рідного краю та до оточуючих і т.п. Саме така людина є першим елементом системи інформаційної безпеки держави, зрозуміло, що чим більший відсоток таких особистостей у суспільстві, тим вище рівень захищеності від деструктивних інформаційних впливів.

В реалізації інформаційної політики України наріжною залишається проблема інформаційної свободи, особливо визначення її безпечних кордонів, співвідношення із цензурною та нормами моралі, визначення тієї грані, за якою вона переходить у свавілля. Одним із механізмів вирішення цього питання є формування «вільного ринку ідей» – саморегулюючого простору ідей, думок, припущень, який балансує на контрасті інформації подібно до ринкової економіки. Але формування «вільного ринку ідей» передбачає наявність у суспільстві культури взаємодії, суперництва, поваги до опонентів, інформаційної культури, розвиненого громадянського суспільства. Зазначений процес тісно пов'язаний із забезпеченням багатоканальності отримання інформації людиною та суспільством, що є одним із вагомих інструментів захисту від маніпулювання та нав'язування певної думки.

Розвиток місцевого інформаційного самоуправління, як основи демократичної держави та показника якості громадянського суспільства, є одночасно специфічним фільтром у забезпеченні інформаційної безпеки країни. Професор Г. Зеленько зауважує про створення ефективних моделей державного управління і їх поєднання з принципами місцевого самоврядування як основного рівня, на якому інституалізуються громадянські інтереси. Найважливіший аспект цього процесу полягає, з одного боку, у широкому залученні громадської ініціативи у вирішенні місцевих справ, з іншого, у одночасному збереженні владної вертикалі, яка б забезпечувала швидке і ефективно впровадження урядових рішень [143, с.98]. Підвищення ефективності місцевого інформаційного самоврядування, його ініціативності, пошук шляхів інноваційного розвитку місцевих спільнот, розвиток форм активної громадської участі в процесі прийняття політичних рішень знизу впливають на модернізацію політичної культури України. Системотворчим чинником місцевого управління є інформація, в цьому ключі ми вбачаємо, що рівень розвитку місцевих інформаційних просторів впливає на стан інформаційно-політичного простору держави. Тому ми наголошуємо на тому, що державний інформаційний простір повинен бути системою, створеною із надійно захищених, якісно організованих інформаційно-комунікативних просторів, що, в свою чергу, детермінує рівень інформаційної безпеки та захищеності України. Місцеве інформаційне самоуправління повинно розвивати систему комунікації та зворотного зв'язку із громадянами даної території та органами державної влади; забезпечувати інформаційно-аналітичний супровід процесу розробки та прийняття політичних рішень, залучати жителів до громадських обговорень та суспільного вирішення питань; розвивати інформаційно-політичну культуру та інформаційну грамотність посадовців та громадян; впроваджувати нові форми політичної участі (наприклад, вирішення певних питань в режимі он-лайн, електронне голосування, Інтернет опитування) тощо.

Міжнародний імідж та бренд, а також сильний авторитет держави впливають зсередини на формування та стан існування патріотизму, поваги, відповідальності тощо громадян як елементів політичної культури, що також позначається на стані інформаційної безпеки, відображається на здатності суспільства протистояти зовнішнім інформаційним впливам та загрозам, має превентивну функцію по відношенню до інформаційної війни. Бренд країни, на думку української дослідниці Т.Л.Нагорняк, це комплексна торгівельна пропозиція – емоційно сильна торгівельна марка, що має не тільки назву чи дизайнерське рішення, а й ще цілий комплекс асоціацій та ідентифікацій через які сприймається споживачами [144, с.220]. Авторка послідовно доказує, що сукупність асоціацій, що вшановуються громадянами власної країни, дбайливо успадковуються та презентуються, й за допомогою яких відбувається світова ідентифікація країни можуть зробити національну ідею в цій державі ефективною, її національного лідера – успішним, національну безпеку – стабільною, а саму державу – рівноправним гравцем світових процесів [144, с.221]. В тому числі інформаційних процесів, де сильний бренд держави виступає віртуальною системою захисту від інформаційних вірусів,

маніпуляцій з боку більш сильних акторів геополітичного простору, а також ресурсом розвитку країни та її символічного капіталу на основі продукування нових символів та колективної ідентифікації. Сильний бренд держави підвищує міжнародні рейтинги країни та силу її впливу на міжнародні процеси, покращує інвестиційний клімат та експортний потенціал, зміцнює внутрішню стабільність тощо. Він повинен надихати громадян та викликати позитивний резонанс у світовому співтоваристві.

Підвищення оцінки України в очах міжнародної спільноти, презентацію країни назовні, треба почати, ми вважаємо, з формування Портрету держави та вироблення його критеріїв:

- самостійність, як фактор реалізації внутрішньої політики та визначення шляхів зовнішньої, інформаційної стратегії та стратегії національної політики, стратегії держави як незалежного актору геополітичного простору;
- толерантність та співробітництво як фактор міжнародної позиції України;
- розвинена демократія, реально реалізовані права та свободи людини та громадянина;
- політична стабільність, безпечність, відкритість та послідовність;
- економічна самостійність та конкурентоспроможність;
- національна, культурна, природна, традиційна та історична унікальність, самобутність;
- інвестиційна привабливість.

За результатами «Дослідження сприйняття України» провідними країнами ЄС (Міністерство закордонних справ України, грудень 2010 року), найбільший вплив на сприйняття держави та українців мають культурна та історична спадщина (44 %) [145]. На цій основі і треба позиціонувати Портрет України, наголошуючи на культурній, історичній, національній самостійності, самобутності та унікальності; формувати позитивний імідж країни, завдяки розкриттю різних аспектів ідентичності, який стане могутнім засобом впливу на світову громадську думку та стратегічним пріоритетом розвитку України.

Застій в інформаційній політиці держави веде до зниження міжнародного іміджу України. З іншого боку, сильний міжнародний імідж держави здатен в тому числі захистити саму країну ззовні від різного роду інформаційних атак та провокацій. Яскравими прикладами інформаційних провокацій в бік України можемо назвати «газову війну» з Росією починаючи з 2005 року та апогей її у вересні-листопаді 2013 року напередодні саміту Україна – ЄС, визнання США України «піратом номер один» 1 травня 2013 року і т.п., які в свою чергу, завдають шкоди не тільки міжнародному авторитету країни, а й економічній, політичній, духовній та іншим сферам життя, роблять її непривабливою в очах потенційних партнерів, інвесторів та власного народу. Але першочергово формування бренду України треба починати із власного народу, культивування його шанобливого ставлення, поваги, гордості за власну країну. Цей внутрішній позитивний імпульс буде могутнім поштовхом для росту авторитету держави на міжнародній арені.

Український політичний вимір з моменту набуття нашою державою статусу незалежності постійно перебуває у стані трансформації та модернізації, до того ж цей стан набув системного характеру: від технічних засобів здійснення владних повноважень до духовного простору українського суспільства. В умовах зламу старої системи буття та процесу становлення нової ми спостерігаємо зміни в просторі цінностей, ціннісних орієнтації та поведінки особи, окремих груп та соціуму в цілому, зіткнення інтересів різних соціально-політичних сил, конфлікт та діалог традицій і новаторства, які справляють свій вплив на політичне життя та є показником якості та зрілості політичної системи України. Формування багаторівневої моделі інформаційної політики на рівні особистості, суспільства та держави з ефективною системою формування фільтрів, здатне забезпечити належний рівень інформаційної безпеки та творення громадського типу політичної культури України на принципах системності, синергії, зворотного зв'язку, компетентності та інноваційності. Таким чином, ми вважаємо, що незалежне існування держави стимулює оновлення структури та якості культурно-інформаційного капіталу України, яка зрощує у суспільстві почуття включеності нашої країни до світового політичного процесу. В цьому сенсі дуже актуальною постає державна підтримка інформаційно-культурної підсистеми суспільства, забезпечення її безпеки та стабільності.

РОЗДІЛ 7. ВПЛИВ СИМВОЛІКИ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

7.1. Особливості розвитку політичної символіки в умовах модернізації політичної системи

Останнім часом багато дискусій ведеться навколо питання визначення рушійних сил соціального розвитку та пошуку нових шляхів його активізації. Модернізація у всіх її проявах (політичному, економічному, соціальному культурному тощо) стала першочерговим вектором державної політики взагалі та політичної еліти зокрема. Важливою тенденцією сучасних суспільних змін є консолідація національних спільнот навколо загальнодержавних інтересів. Деякою мірою це є відповіддю глобалізаційним викликам, сприяючи формуванню національно свідомих громадян.

Специфіка суспільно-політичних перетворень сучасності полягає в тому, що в орбіті їх впливу опиняються всі сфери життєдіяльності соціуму, елементи та субелементи політичної системи. Одним із таких субелементів є політична символіка, яка безпосередньо пов'язана зі стабільністю чи, навпаки, дестабілізацією політичної системи, будучи їх атрибутивною ознакою, та опосередковано впливає на функціонування підсистем політичної системи. Тому сутнісний аналіз трансформаційних процесів не може бути повним без виявлення особливостей створення та зміни політичної символіки в перехідний період.

Науковий пошук шляхів та способів формування суспільної свідомості з урахуванням новітніх тенденцій, таких як зміна історико-політичного часу, демократизація, інтеграція політичного простору, призив до переосмислення символічної складової політичного процесу. Особливо актуалізується в перехідні періоди суспільно-політичного життя або в переламні моменти проблема залучення політичної символіки до процесів націєтворення, формування національної державності, створення нових символів, з огляду на те, що відбувається кардинальна переоцінка системи цінностей, зміни в розумінні її змісту та сенсу. Останні події засвідчують, що пошук нової консолідуючої політичної символіки та відродження інтересу до наявної національної символіки відбулися внаслідок так званої «Революції гідності», яка тривала протягом листопада 2013 - лютого 2014 року. Однією із безпосередніх причин початку Єврореволюції було призупинення та відмова політичного керівництва рухатися законодавчо закріпленим зовнішнім курсом на євроінтеграцію. Тому провідним символом цієї революції за правом можна вважати прапор Євросоюзу та будь-які інші зображення кола жовтих зірок на синьому тлі. Поступово розгортання протестних подій на Євромайдані набуло національного забарвлення, що зацентрувало увагу на державній символіці. «Патріотизація» українського суспільства та відродження інтересу до всього національного є провідною тенденцією сучасності, що вимагає від політичної еліти співпрацювати із громадськістю у питанні пошуку консолідуючої

політичної символіки, яка б була здатна врахувати трансформаційні суспільно-політичні процеси та сформувати оновлені суспільні ідеали, норми й цінності.

Суспільна свідомість як процес усвідомлення інформації фіксує минулий досвід шляхом запам'ятовування, збереження та відтворення інформації. Політична символіка виражається через знаки та слова, які мають певне значення та несуть різноманітне інформаційне навантаження. Тобто політична символіка виступає засобом формування цілісної системи уявлень про зовнішній світ, забезпечує її знакове вираження та є каналом збереження й передачі суспільно значимої інформації від покоління до покоління. Природа політичного символу обумовлює його відносно самостійний характер розвитку, що забезпечує здатність позначати певний суспільний лад та ідентифікувати культурний рівень, наділяє його комунікативним, мобілізаційним і державотворчим потенціалом. Водночас, перехідний стан політичної системи від авторитарного типу до демократичного, виникнення політичного плюралізму, багатопартійності, конкуренції в політичному просторі між суб'єктами політики різного рівня спричинили зміни ціннісно-символічної системи. Ідейна спрямованість та змістовне наповнення політичних символів свідчать про ступінь і якісний рівень демократичного реформування. Конфігурація політичної символіки залежить від змін владних інституцій, політичної ситуації, суспільних запитів, умов ведення конкурентної боротьби політичних суб'єктів, які створюють передумови формування нової символіки.

Значний дослідницький інтерес політична символіка становить для вітчизняних науковців, таких як Л. Климанська, Е. Мамонтова, Т. Нагорняк, В. Полянська, й зарубіжних вчених, а саме Р. Барта, П. Бурд'є, Г. Ласуелла, Т. Парсонса та багатьох інших. Чимало наукових досліджень у політичній науці присвячено трансформаційним процесам, в тому числі політичної системи. Серед українських науковців варто звернути увагу на роботи В. Горбатенка, А. Колодій, М. Михальченка, О. Новакової тощо. Проте недостатньо уваги приділяється виявленню взаємозв'язку політичної системи та політичної символіки, вивченню їх діалектичного впливу, з'ясуванню стану політичної символіки у перехідний період. Деякі аспекти зазначеної проблематики розглядаються в роботах О. Кармадонова, Д. Місюрова, Г. Поцепцова, С. Єгорова, Г. Блумера, З. Маха та інших.

Модернізаційні процеси в політичній сфері актуалізували питання обрання стратегічних орієнтирів подальшого розвитку України та демократизації всіх сфер життєдіяльності суспільства. На думку українського дослідника І. Телилима, «сутністю трансформації є зміна парадигми свідомості, світогляду та «духу» людини і суспільства, що як головні ланки ланцюга мають поступово змінити всі сфери буття і соціального устрою» [146, с. 141]. Закономірно, що розбудова політичної системи на демократичних засадах спричинила докорінні зміни соціокультурного середовища, викликавши певне емоційне ставлення та усвідомлення зазначених процесів суспільством. В свою чергу, невід'ємною складовою суспільної свідомості є ціннісно-символічна система, зокрема політична символіка, яка сприймається відповідно до освоєння світу політики.

Спроба виявити умови ефективного протікання суспільно-політичних перетворень зроблена в дослідженнях українського науковця А. Колодій, яка зауважує про те, що «тільки виконання головних завдань трьох стадій: заміни політичної еліти; заміни політичних інституцій; зміцнення і легітимації нових, демократичних інституцій забезпечує успіх демократичної трансформації в цілому» [147, с.207]. На всіх зазначених стадіях перехідного періоду простежується зв'язок з політичною символікою: елітарні кола є одним із суб'єктів продукування політичних символів, які слугують ідейно-образним засобом переформатування політичних інститутів, легітимації правлячого режиму, конкуренції політичних сил.

Тобто, можна побачити, що взаємозв'язок політичних символів та політичної системи в перехідний період є очевидним та взаємообумовленим: з одного боку, трансформація політичної символіки вносить зміни в суспільний лад, вкорінюючи нові уявлення про політичний життєустрій; з іншого боку, суб'єкти політики, зокрема провладні, спрямовуючи зусилля на формування нового суспільно-політичного ладу, підкріплюють цю діяльність політичною символікою. Як вважає С. Єгоров, «руйнування символіки – один із способів боротьби зі знаками влади й сили. Але після будь-якого знищення залишається «символічна пам'ять»: Карфаген, Бастилія, Берлінська стіна, хмарочоси Всесвітнього Торгового Центру, що стали символами, на століття затрималися в історії; те ж відноситься й до образів видатних політиків» [148]. Тобто зміна політичного устрою обов'язково веде до створення нових символів та ліквідації старих. Проте знищення матеріального вираження політичного символу зовсім не гарантує нівелювання його значення та значимості. Політична символіка через властивості своєї матеріально-ідеальної природи може переходити з покоління в покоління, видозмінюючи змістовне наповнення, підлаштовуючись під нові умови, але зберігаючи при цьому вихідну форму. Найвидатніші символи майже незнищенні, адже зберігаються і в суспільній пам'яті, і в матеріальному вигляді, іноді існуючи як даність історичному минулому. Щодо символізації політичних діячів, які є видатними постатями, що змінили хід історії, то про них пам'ятають, але відчувається полярність ставлення від позитивного до негативного та навпаки.

Достатньо уваги проблемі трансформації символічних систем приділив Герберт Блумер. «Життя людської групи на рівні символічної взаємодії, пише він, – є широкий процес, в якому люди формують, підтримують, і трансформують об'єкти свого світу через надання значень цим об'єктам. Об'єкти не мають ніякого фіксованого статусу, окрім власних значень, які підтримуються через вказівки й визначення, що створюються людьми» [149, с. 174]. З цього слідує, що значення символу буде надаватися, змінюватися та залежати від бажання інтерпретатора. В той же час, символи будуть впливати на поведінку індивіда, змінювати хід його думок, вибудовувати цілісну картину світобачення, що свідчить про можливість модернізації політичної системи шляхом зміни й популяризації політичних символів й демократизації суспільної свідомості.

На думку польського дослідника Здислава Маха, «символічні структури мають репутацію консервативних факторів. Коли всередині системи відбуваються зміни, група, яка обґрунтовує та здійснює їх, використовує саме символічні форми для того, щоб виправдати введення нових норм та цінностей, трансформацію балансу влади, і легітимувати новий соціальний порядок» [150, с. 50]. З цими словами можна погодитися, адже не завжди політичні символи ліквідуються чи втрачають цінність внаслідок перетворення соціально-економічного та політичного ладу в іншу систему. Проте з часом модернізація політичної системи вимагатиме нових символів для обґрунтування доцільності існуючої влади та її підкріплення візуальними засобами впливу. Саме це відбувається з часів отримання Україною незалежності: стара радянська політична символіка втратила свою актуальність, викликає асоціації з минулим ладом та не приживається в демократичному суспільстві. Одночасно поступово створюються нові офіційні символи, які б відображали теперішній політичний стан та викликали схвальні позитивні емоції у населення.

Щодо участі суб'єктів політики в процесі створення нової символічно-знакової системи, то З. Мах підкреслює, що «група, зацікавлена у зміні символічної моделі світу, яка підтримується іншими учасниками соціальної системи, використовує символічні форми для створення реальності, що відповідає бажаному стану речей. Символи представляють нові ідеї й цінності та комбінують їх всередині нових контекстів, наповнюючи емоціями та створюючи символічну реальність – їх інтерпретацію світу, яка, будучи прийнятою, стає частиною цього світу, та, тим самим, підставою сприйняття та дії. Таким чином символи стають активними факторами соціальних змін. «Модель дійсності» може бути створеною домінуючою групою, коли інші поки що не приймають їх позицію та не солідаризувалися з ними відповідно до побажань. По причині двозначності символів, збережені форми можуть бути використані обома сторонами конфлікту чи старі символи можуть бути відроджені, щоб виконувати нові функції» [150, с. 51]. За цим можна побачити, що кожна партія чи лідер створюють політичні символи, які покликані легітимізувати їх прагнення до владних повноважень, підтримати чи заперечити право владних осіб будувати новий порядок. Це надає політичній символіці мінливості, тимчасовості, нестійкості. З цього слідує, що занадто різка, швидка та часта зміна політичних символів, або їх тлумачення, постійне створення нових, які суперечать існуючим, коли інші символи не втратили своєї актуальності, дезорієнтує населення, що не сприяє появі стабільності на політичному та духовно-культурному рівнях. Тому необхідно розвивати вже наявну систему символів, а доповнюючи іншими, включати до неї такі політичні символи, які б гармонійно вписувались в символічну структуру, відповідали модернізаційним тенденціям політичного ладу й ситуації та не викликали неприйняття чи супротиву.

Зміна символічної системи конкретної країни можлива або внаслідок радикальних перетворень (революційний шлях), або внаслідок поступових змін (реформування). Першими зазнають зміни провладні знаки, грошова одиниця та символи відмінності, які витісняють символи минулої епохи. Багато

дослідників політичної символіки відмічають, що активізація використання символічного ресурсу пов'язана зі зміною соціально-політичного устрою та перехідним історичним періодом. На думку С. Єгорова «кількість політичної символіки, як основи ідеології, як засобу ідентифікації й консолідації спільноти розбудовується прямо пропорційно зростанню матеріальної й духовної культури та залежить від суспільних потрясінь тільки в цьому контексті. Кожна людина несе свій, особливий символічний багаж, групи утворюють нові організації, зі своєю символікою, розробляють нові ідеології й модифікують старі, і це припускає застосування тих або інших символів» [148]. Тобто спочатку в суспільстві відбуваються переламні події, створюються нові політичні програми, цінності, ідеї, які потім піддаються символізації. Коли політичний символ втрачає свою значимість та не відповідає зміненим умовам, то він відходить на другий план, стає просто знаком, а на його місце приходиться новий символ.

Як зауважував О. Кармадонов, «символічна трансформація в суспільстві завжди починається із змістовної зміни категорій очевидності, що є базовими смисловими конструктами соціального дискурсу. Категорії очевидності носять амбіційний характер, мають значення саме для цього суспільства, саме в цей історичний період; вони приписують конкретний символічний зміст конкретним феноменам, фактам і подіям, та передбачають зовсім визначену реакцію на його зміст» [151, с. 205]. Тобто дана категорія підкреслює адекватність обрання певної політичної символіки конкретному історичному періоду, забезпечує правильне тлумачення символу.

Оновлення політичної символіки є складним довготривалим процесом, що досить чітко проглядається на прикладі пострадянських країн, який свідчить про нелогічність політичного символічного простору. Зокрема, спостерігаючи за українською реальністю, можна відмітити, що сучасна політична знакова система являє собою суперечливий симбіоз символічно-ідеологічних утворень, яка є для політичних акторів знаряддям спекуляції духовними потребами різних груп громадян. Наприклад, важко говорити про реальність модернізаційних перетворень, заснованих на принципах прогресивного розвитку суспільства, права, економіки, демократизації політичної системи з одночасним збереженням «ідолів» радянської епохи, яка ґрунтувалася зовсім на протилежних засадах. Треба констатувати певний перехідний, компромісний варіант політичної символіки, а така практика використання політичних символів свідчить про те, що символи минулого ще пам'ятні для окремих категорій населення, а нові поступово завойовують своє положення в умовах ідеологічної непевності. Логічно, що будь-яке раціоналізаторство чи реформування повинно мати під собою фундамент у вигляді сукупності консолідуючих ідей, яка свідчила б про стратегічні наміри країни. Політична символіка відображає всі складності перехідного періоду та становлення незалежної держави, набуваючи нових форм. Щодо якісного оцінювання української символіки, то тут є певні складності в порівнянні з минулим історичним періодом. Радянська політична символіка вирізнялася своєю загальною значущістю для суспільства, орієнтацією на спільні інтереси та на

досягнення єдиної мети, прив'язкою до героїчних сторінок минулого. Проблематично знайти заміну радянській системі символів, навіть не за набором символів, а за ідеологічним підґрунтям та ціннісною значимістю.

Стосовно України можна додати, що ця ситуація доповнюється відсутністю національної ідеї, яка б задавала напрямок державному розвитку. Проте останні події стали новим витком та поштовхом для обрання вектору внутрішньої та зовнішньої політики. Об'єднання суспільства у прагненні відстояти право на обрання майбутнього для України, боротьбі за політичну систему європейського зразка, врешті у відстоюванні цілісності власної території наблизили до розуміння сутності української національної ідеї, що зі змінним успіхом намагалися зробити останні десятиліття. «Революція гідності» стимулювала процес національної ідентифікації, підштовхнувши до самовизначення кожного громадянина себе або українцем, або ні. А нові символи Євромайдану та української держави чи не вперше мають потенціал стати потужною символічною системою, яка б підтримувала модернізаційні ініціативи в Україні.

Таким чином, необхідний обсяг політичної знакової системи, відповідний структурі ідеології та матеріальній культурі в конкретному суспільстві, неминуче повинен бути заповнений. Політика не визнає знаково-символьного вакууму. В історії мається багато прикладів ведення політики символічними засобами. Наприклад, під час «холодної війни» ядерне протистояння носило в основному символічний характер, як і протистояння між капіталізмом та комунізмом, Сходом і Заходом. О. Кармадонов дав своє трактування «холодної війни» в термінах знакової активності, тобто, «протистояння двох масштабних символічних універсумів, в якому символи однієї сторони (радянської), піддалися елімінації з боку символів іншої, які виявилися більш привабливими, значимими, престижними для наших людей, в результаті чого їх символічні комплекси зазнали ерозії, а самі вони втратили тверді ідентифікаційні характеристики, і, як наслідок, реальну здатність до символічного супротиву» [151, с. 194]. Науковець пояснює цим втрату потенціалу радянською символікою та її поступки символам капіталізму, які принесли нові цінності в суспільство і завоювали його підтримку. Символи капіталістичного блоку стали актуальнішими для населення та відповідали новим реаліям і суспільним запитам. Зі зміною політичного устрою на місце одних символічних форм приходять інші. З огляду на те, що символи пронизують всі сфери суспільного життя, видозмінюються, розширюються, створюючи нову символічну систему, доцільно використовувати їх при проведенні модернізаційних реформ.

Слід зазначити, що іманентною властивістю політичних символів є взаємне тяжіння, залишається тільки вміло їх поєднувати. Так, політичні маніфестації часто бувають приурочені до якої-небудь пам'ятної дати, їх проводять біля значних архітектурно-скульптурних ансамблів, використовуючи наочно-агітаційні й ритуально-процесуальні засоби, музику, транспаранти з умовно-графічною символікою [148]. Широкий спектр використовуваних символічних засобів дозволяє впровадити в суспільну свідомість потрібні ідеологічні настанови й проводити партійний рекрутинг. Символіка є цінним

інструментом здійснення та ведення політики, засобом створення ілюзорних уявлень про певні поняття й події, комунікативним засобом, якщо мати доступ до нього та вміло використовувати. За допомогою політичної символіки можливо залучити якомога більше людей до лав політичної чи громадської організації, спонукати на досягнення цілей певного політичного інституту чи об'єднання. Таким же чином можливо скоординувати суспільство у прагненні виховати політично свідомих громадян, розбудувати соціально-правову державу й громадянське суспільство, та підтримати демократичні реформи.

Створення та застосування політичних символів не є доступним для будь-кого, а є прерогативою тих, хто займає найвищі місця в суспільно-політичній ієрархії. Як відмітив С. Єгоров, «можновладці претендують на право робити символічні дії або мати речі, які для інших заборонені та недоступні. Як правило, опозиціонери не мають особливих привілеїв але, із приходом до влади, оточують себе почесями й використовують їх для підтримки авторитету. Тут сполучаються два підходи до вживання символів: за горизонталлю, як ідентифікація приналежності до спільності; за вертикаллю, як вибудоване відношення до еліти» [148]. Представник політичної еліти вже за своїм статусом та займаною позицією в політичному полі має більш вигідні стартові культурний, соціальний та символічний капітали, ніж пересічний громадянин, але це не заважає йому виражати інтереси широкого загалу, маючи доступ до більших благ. Таким чином, політичні суб'єкти мають право та ресурси для створення й нав'язування політичних символів суспільству. В цьому ми спостерігаємо вертикальне вживання символів, а символічна система буде формуватися та впроваджуватися у суспільну свідомість так би мовити «зверху». Проте політичні символи можуть одночасно створюватися конкуруючими політичними силами зі схожим ресурсним потенціалом, гармонійно поєднуватись чи суперечити один одному, тоді має місце горизонтальне вживання політичних символів. На жаль, українські реалії свідчать про деструктивне використання політичної символіки на горизонтальному рівні, перетворюючись на інструмент гострої політичної боротьби. В умовах же демократизації та модернізації політичної системи створення й впровадження символів суб'єктами політики доцільно проводити на засадах соціального партнерства, порозуміння, толерантного ставлення до інтересів та вподобань протилежної сторони. В будь-якому вживанні політичної символіки запорукою успіху буде узгодження інтересів: при вертикальному – між цілями політичної еліти й уявленнями суспільства, а при горизонтальному – політичними суб'єктами між собою, щоб символи склали цілісну ідейно-ціннісну систему суспільної свідомості, а не розділяли її зсередини.

Як ми з'ясували раніше, за допомогою символів може підтверджуватися факт політичних змін. Проте найчастіше сприйняття політичних символів не є природнім логічним процесом, а відбувається шляхом їх нав'язування елітою та впровадження на законодавчому рівні. С. Єгоров з цього приводу зазначає, що «в законодавстві переважної більшості держав передбачене покарання за опоганення національних символів. Політики заохочують «позитивну»

популяризацію політичної символіки, вивчення в навчальних закладах, регулярне згадування в ЗМІ. Поява на всенародних святах державних прапорів, сприяє закріпленню їх позитивного образу у свідомості. Вивішування прапорів на адміністративних будинках всеяє повагу до влади» [148]. Аналогічна ситуація складається з українською політичною символікою. Відбувається масове поширення державних символів через ЗМІ, під час політичних та інформаційних кампаній. Національна символіка є обов'язковим атрибутом масових заходів в державних закладах, що закріплено на законодавчому рівні, а в ході великих свят загальнодержавного значення її можна спостерігати у всіх закладах та будівлях. Завдання таких символічних дій полягає у викликанні певного емоційного налаштування. Емоційний відгук виникає при появі символу, що відповідає тій чи іншій потребі, за яким можна з'ясувати ступінь важливості для індивіда об'єкту, що сприймається. Після Єврореволюції відмічається сплеск патріотичних почуттів та масове поширення національної символіки. Слід зауважити, що долучаючись до спільного захоплення всім національним формується національна ідентичність та демократична політична свідомість, а шанобливе ставлення, гордість за власну країну й народ стало модним трендом сучасності. Інші види політичної символіки, які вигідні окремим елітарним колам, теж масово популяризуються, впроваджуються в суспільну свідомість, незалежно від бажання та згоди широких верств населення.

Отже, можемо констатувати, що модернізація політичної системи стала каталізуючим чинником змін на всіх рівнях суспільного життя. Досить радикально суспільно-політичні перетворення відобразилися на системі політичних символів, що спричинило змішування символів авторитарної політичної системи та демократичної. Сучасний стан речей свідчить про певну невизначеність відносно політичної символіки, що поглиблює ідеологічну кризу. Символічна система сьогодення подібна мозаїці з відсутньою єдиною структурою. Це мозаїка конкуруючих, наповнених смислом блоків, кожному з яких в своїх локальних межах властива системність, єдність цільових та ситуативних установок. Природним станом речей є гармонійне поєднання, взаємодія політичної й символічної систем, впорядкована система символів, яка пронизує всі елементи політичної системи.

У даному контексті завершення процесу формування нової символічної системи, яка б візуалізувала демократичні перетворення, видається можливим через здійснення наступних заходів. По-перше, було б логічним продукування й впровадження актуальних для більшості населення символів, тому корисним було б застосування різноманітних методів опитування, практики голосування, громадських обговорень, проведення референдумів з приводу започаткування нової традиції, створення символів загальнодержавного значення. Опитування громадської думки дозволило б уникнути символізації суперечливих постатей, подій, архітектурних пам'яток, які створюються на розсуд провладних осіб. Регламентація політичної символіки додатково обмежує рефлексивні дії індивідів стосовно поточних політичних подій, змушуючи суспільство пристосовуватись до того, що вже

здійснилося та є незмінним. По-друге, важливим є вироблення правил цивілізованої конкурентної боротьби, в якій символи є потужним ідеологічним інструментом, співіснування різних символів відбувається на засадах компромісності та ідейної взаємодоповнюваності. По-третє, незавершеність трансформації та модернізації політичної системи України, поєднання демократичних та авторитарних елементів, спричинюють розпорошеність та суперечливість смислового навантаження політичної символіки. Тому остаточне визначення зі стратегічним напрямком розвитку політичної системи сприятиме становленню й закріпленню відповідної їй символічної системи. На теперішньому етапі проглядається чіткий орієнтир на європейську інтерацію, демократичні цінності, розбудову соціально-правової держави, що підкріплюється збереженням національної самобутності та популяризацією державної символіки.

7.2. Механізми впливу політичних символів на модернізацію суспільства та демократизацію свідомості громадян

В українському суспільстві відбувається процес зміни свідомості минулої радянської епохи з її цінностями та нормами у суспільну свідомість доби незалежності, європейського поступу, який супроводжується зміною політичної символіки та пошуком нових ідеалів й цінностей. Паралельно з існуючими символами в Україні створюються нові, але знецінення минулих ідейних орієнтирів робить проблематичним сприймання суспільством оновленої символіки, що викликає застійні явища в суспільно-політичній свідомості. Прикладом подібного розвитку подій є згадана вище Євроволуція, в результаті якої, за глибоким переконанням та сподіваннями громадян, народилася «нова» Україна. Проте, як події на Євромайдані, так і ротація влади з її першочерговими ініціативами, викликали неоднозначне ставлення суспільства у різних регіонах України. Як результат – непорозуміння, розгубленість, невпевненість у майбутньому, агресія (як внутрішня, так і зовнішня), низька легітимність влади у кризових областях, що створили ідейно-ціннісний вакуум. Проте видове розмаїття політичної символіки дозволяє широко використовувати символічний ресурс у заповненні цієї порожнечі, формуванні суспільної свідомості та нової системи сприйняття, питання тільки у правильному обранні символів й наявності єдиних компонентів. Символи є невід'ємним інструментом народоправства, досить швидко адаптуються до стрімких змін в політичній сфері та транслиують цю інформацію на свідомісний вимір. Однією з причин успіху партії, громадської організації, конкретного політика чи провладного суб'єкту є формування громадської думки потрібної спрямованості, із використанням символічного інструментарію.

Важливим аспектом функціонування політичних символів є їхній необмежений комунікативний потенціал. Створений штучно символічний простір доповнив та поглибив розуміння реальної дійсності. Одночасно, встановлення ефективної комунікації зі зворотнім зв'язком є запорукою організації, функціонування та динамічного розвитку соціуму. Сучасне

суспільство характеризується збільшенням ролі всіх інформаційно-знакових компонентів, в тому числі й політичної символіки. Потребує переосмислення питання використання символів в політичній сфері для встановлення ефективної взаємодії владних суб'єктів та суспільства. Мається на увазі, що контактування між окремими спільнотами, соціальними групами, індивідами здійснюється за наявності універсальних комунікативних систем, які забезпечують соціальну взаємодію, достатньо зрозумілі й популяризовані у масовій свідомості. Існує об'єктивна необхідність формування нової політичної символіки відповідно до вимог сучасного суспільства і доби, у яку вступає світова спільнота.

Політична символіка є дієвим механізмом створення дихотомії «агресивне/сприятливе комунікативне середовище». Це відбувається декількома способами. По-перше, одні й ті ж самі символи використовуються різними політичними акторами задля задоволення власних інтересів. Тому вже самі по собі вони стають наріжним каменем в політичній боротьбі. По-друге, політична символіка допомагає виробити позитивне ставлення електорату до пропонованих ідей, вселити віру в переможну ходу певної політичної сили, тобто встановити зворотній зв'язок в процесі комунікації. З іншого ж боку, створюючи сприятливе комунікативне середовище для себе, суб'єкт політичної боротьби намагається погіршити становище суперника, звести до мінімуму можливості конкурента встановити вдалий комунікативний зв'язок з потенційним електоратом. Крім того, якщо ми говоримо про українські реалії, то доволі часто мають місце спроби дискредитувати супротивників шляхом створення агресивного комунікативного середовища.

Слід зупинитися і на негативних тенденціях, які прослідковуються при розгляді проблеми використання символів в процесі комунікації. Зміна політичного ладу та формування нової політичної системи сприяли нівелюванню значення політичних символів минулого. Криза системи політичної символіки – це насамперед криза, втрата смислу тих символів, які сформували її цілісність, виявилися рушійною силою її виникнення, відтворення й розвитку. Ці цілі, вищі принципи політичної символіки втрачають своє колишнє мотивуюче значення для суспільства тому, що змінився зміст для утворюючих їх індивідів. Глибинною причиною втрати смислу є руйнування сформованої системи детермінації мотивів та поведінки людини. Тому вкрай необхідним стає визначення та обрання такої символіки, яка б повернула собі всезагальну значущість, відновила свій потенціал як засіб комунікативного двостороннього зв'язку, і, як наслідок, здатна була б скеровувати суспільну політичну поведінку.

Інше проблемне питання – це використання політичної символіки як складової маніпулятивних технологій. Ззовні це виглядає як спроба налагодити конструктивний діалог, але насправді маніпулювання свідомістю із залученням символічного ресурсу обмежує вільний вибір громадян. На жаль, маніпулювання через створення нових політичних символів властиве українській політиці. З цією метою за роки незалежності відновили багато історичних сторінок, символізуючи окремі події, факти, постаті.

Такий інтерес до проявів символічного в суспільній свідомості пов'язаний з тим, що склалися умови, сприятливі до виникнення й поширення політичних символів. Проте нерідко використання політичних символів як способу впливу на суспільну свідомість не приносить бажаного результату. На нашу думку, причиною цього є використання суперечливих символів, які не складають цілісну систему, впроваджуються не по всіх каналах, без урахування специфіки реципієнта й свідомісних ціннісних орієнтацій. Тому важливо окреслити основні механізми включення політичної символіки у політичну систему.

Першою сферою, в якій відбуваються активне створення й впровадження політичних символів є ідеологія. Як було вдало підмічено О. Соловйовим «політична ідеологія пов'язана з певними факторами й умовами організації політичної влади, а властиві їй способи символізації є органічними елементом становлення особливих політичних порядків» [152, с. 32]. Логічно, що застосування політичних символів в ідеологічних конструктах є взаємозумовленим процесом: з одного боку, вони продукуються ідеологією для підтвердження її положень та надання привабливості, а з іншого, створені опосередковано політичними суб'єктами символи для досягнення іншої мети, все одно включаються в наповнення й опредмечування самих ідеологій.

Слід зауважити, що складання ідеологічних поглядів обумовлене типом економічних відносин, ідеалами, прагненнями та інтересами певних соціальних груп. Розглядаючи кожен ідеологію окремо стає зрозумілим, що в ній погляди та ідеї груп індивідів підлягають теоретичному обґрунтуванню, систематизації й перетворенню на ідеологічні концепції. Ці системи вже безпосередньо підкріплюються та популяризуються через політичні символи. Будь-яка ідеологія використовує політичну символіку для легітимації своїх постулатів, завоювання якомога більшої кількості прихильників, підкреслення своєї орієнтації на конкретну групу індивідів, а також для створення ореолу виключності, дієздатності, реальності та обраності саме своєї ідеології.

Такий взаємозв'язок політичної символіки та ідеології обумовлений спільністю виконуваної ними в суспільстві функції. «Ідеологія – це система переконань, відносно якої члени колективу згодні в тому, що вона орієнтована на ціннісну інтеграцію колективу» [153, с. 477]. Обидві системи, символічна й ідеологічна, повинні орієнтуватися на досягнення спільної мети, реалізацію загально значимих прагнень. Тому гармонійне, вдале поєднання політичних символів та ідеологічних поглядів, ілюстрація ідейних засад певної політичної сили символічними засобами сприяють консолідації суспільства. На жаль, українські реалії свідчать про те, що розрізнені соціальні групи нерідко переслідують власну мету, нехтуючи спільними ідеалами, підтримуючи конфронтуючі цінності, поглиблюють таким чином непорозуміння й розкол суспільних сил. Закономірно, що це знаходить своє відображення у суспільній свідомості у вигляді нестійких поглядів, невираженої ідеологічної прихильності, відсутності чіткої позиції з проблемних питань і, як наслідок, пасивному сприйнятті політичних подій.

З ідеологією безпосередньо пов'язані міфи, які забезпечують їй конкурентоспроможність, життєздатність, та є провідником політичних символів у суспільну свідомість. У символах матеріалізуються заковані архетипи, які в свою чергу, об'єднані у міфі. Міфологічність політичних ідей за певних умов перетворює їх на політичні символи, які надають ідеям нових властивостей. З цього слідує, що символи є засобом управління поведінкою індивідів та визначають її вектор. Прив'язаність символів до архетипів та міфів очевидна: символи будуються на архетипічних образах, а політичні міфи обов'язково підкріплюються відповідними символами для надання першим реалістичності та обґрунтованості. В цьому контексті напрашується висновок про необхідність виваженого обрання символів при конструюванні міфів, якщо наявна зацікавленість в позитивних суспільних зрушеннях та політико-ідеологічних перетвореннях. Одночасно, аналізуючи політичний символ, ми виокремлюємо з нього міфологічну складову, завдяки якій він вступає в протиріччя з реальністю. З іншого боку, глибше розуміння та вивчення політичного символу спричинює ймовірність його відторгнення суспільною свідомістю. Якщо людина виявляє примарність символу, його несправжність, оманливість, то в неї зникає бажання розділяти й підтримувати даний політичний символ, він може втратити свою силу.

Науковці відмічають наступну тенденцію в сучасному розвитку ідеології та символів: «під прапором «деідеологізації» іде дійсна ідеологізація, але вже з іншим знаком: усе, що раніше звеличувалося, тепер відкидається й навпаки» [154]. Проте більшість дослідників зазначає, що «на нинішньому, перехідному етапі суспільству потрібна нова політична ідеологія, що забезпечує становлення дійсно демократичних принципів політичного життя. Ідеологія, вільна від догм, ілюзій і міфів, здатна інтегрувати різні соціальні й національні групи, акумулювати політичну енергію й досвід людей» [154]. Нова ідеологія повинна забезпечити політичну та соціальну модернізацію, затвердити оновлену політичну систему, але не викорінювати при цьому ідеї, які були за минулої влади. Смысл демократичної ідеології в тому і полягає, щоб гармонійно поєднати найкращі ідеї з колишнього досвіду та теперішні принципи устрою, звільнити суспільну свідомість від існуючих міфів, а не створювати нові. Засобом такого поєднання може бути політична символіка, адже функція символу полягає в перетворенні суперечностей на взаємодоповнюючі один одного елементи задля прогресивного розвитку чогось нового. Для того, щоб політична символіка виконувала своє призначення, функціонувала в суспільстві, вона повинна бути освоєною індивідами, пронизувати всі сфери життєдіяльності й рівні свідомості людини.

Але при цьому провідники ідеологізації більше апелюють до емоцій людей, спираються на існуючі в суспільстві установки, ніж раціонально її обґрунтовують. Цим обумовлюються перепони в суспільному розвитку з огляду на те, що соціум не може рухатися без ясних перспектив, без цілей, без апробованої часом системи цінностей, а отже, без науково обґрунтованої ідеології. Символи вловлюють сутнісні риси абстрактних ідей, завдяки чому

останні набувають почуттєво-наочної форми. Здебільшого вони створюються цілеспрямовано і є результатом досягнення людської згоди.

Подібної думки дотримувався й американський вчений У. Ліппман, який вважав, що кожній категорії людей властиві свої стереотипи й антагонізм між людьми визначається «розходженням між їхніми стандартами стереотипів». А об'єднати людей, на думку У. Ліппмана, може «єдиний символ» [155, с. 40]. Вдало підібраний набір символів здатен переконливо вплинути на індивіда, викликати позитивні емоції, підкріпити його віру в закономірність існуючого устрою, або навпаки, налаштувати проти політичного ладу, нав'язати потрібне негативне оцінювання подій, спричинюючи відторгнення існуючого або прогнозованого порядку. На нинішньому етапі в Україні ми спостерігаємо відсутність такого єдиного символу, який за рядом ознак збігається з національною ідеєю. Проте наявна державна символіка й демократичні цінності здатні стати в майбутньому єднальним символом, навколо якого можна буде вибудувувати стратегію національного розвитку.

Психологічний вплив за допомогою таких емоційно забарвлених моделей буде мати ефект, тому що той вплив символів, що «створюють і підтримують стереотипи», є, зауважує Ліппман, «найбільш глибоким і тонким» [155, с. 40]. Таким чином, виявляється ще одна сфера задіявання політичного символу, а саме – його використання як засобу створення та підкріплення стереотипу. З огляду на те, що символ в більшості своїй орієнтований на емоційне сприйняття, то він якнайкраще підходить для створення стереотипів, які теж емоційно забарвлені. Переважає в стереотипі саме емоційний компонент, оскільки його проникнення у сферу несвідомого, почуттєве сприйняття забезпечує тривале існування в суспільній свідомості. В якості способів закріплення стереотипів в масовій свідомості «практикується наполегливе повторення тих самих слів, які зрештою стають символами. Постійне відтворення сфабрикованих стереотипів створює передумови для їх некритичного засвоєння аудиторією» [155, с. 44]. Якщо ж поширення стереотипних уявлень здійснюється людиною, яка має кредит довіри, то засвоєння можливе без логічного пояснення та доказовості.

Стереотипи можуть створюватися на різних рівнях свідомості: на теоретичному – в доктринах, наприклад, і в практиці пропаганди – засобами масової інформації [155, с. 44]. Індивід сприймає стереотипи через агентів соціалізації протягом всього життя. Впровадження відбувається в дитинстві на рівні школи та родини, пізніше великий вплив здатна чинити релігія, але найбільш інтенсивно та постійно стереотипи поширюються через телебачення, радіо та друковані ЗМІ.

Отже, ми визначили ще один канал трансляції та дії політичних символів – це засоби масової інформації. ЗМІ дають можливість отримати монополію на визначення подій, які відбуваються, популяризувати міфи, стереотипи, цінності, образно подавати інформацію та здійснювати смислові дії за допомогою політичних символів. Завдання символів полягає у відключенні раціональних роздумів індивіда, переконуванні у потрібній позиції, створенні політичних ілюзій, зрештою, у маніпулюванні суспільною свідомістю.

З цим засобом впровадження політичних символів у суспільну свідомість пов'язані наступні, а саме, механізми політичної реклами, політичного маркетингу та брендингу. В умовах конкурентної боротьби ці практичні сфери політичної діяльності мають невичерпний потенціал для створення й популяризації політичної символіки. Кожна політична сила має свою символіку, яку нав'язує суспільству через рекламну продукцію та маркетингові засоби. Політичні партії прагнуть забезпечити собі підтримку народу через використання символічних засобів, які сприяють виникненню партійної ідентифікації, тобто групової цілісності. Окремі суб'єкти політики можуть виступати самостійними агентами поширення символів. Крім того, територіальний маркетинг використовує політичну символіку як один із засобів стислої та візуальної подачі інформації про певну країну, а створення та функціонування бренду завжди відбувається за рахунок символічного ресурсу.

Національні символи є обов'язковим засобом вираження політичного курсу. У цьому випадку вони будуть формуватися цілеспрямовано та нав'язуватися владними суб'єктами на законодавчому рівні, що є наступним каналом впровадження символів. Т. Парсонс зазначає, що «політичні структури пов'язані з організацією колективної дії для досягнення цілей, визначених колективно, незалежно від того, відбувається це в масштабі всього суспільства чи в більш вузькому масштабі і чи визначені вони територіально або функціонально» [153, с. 800]. В даному випадку розпорядження владних суб'єктів поставлять національні інтереси понад усе, керуючись законодавчими актами та регламентуючи права й обов'язки громадян. Проте нав'язування політичних символів шляхом примусу та обов'язковості може викликати обурення та свідоме неприйняття. Логічно, що політична символіка покликана створити потребу, наприклад, в новій владі, в новому політичному курсі, спонукати до реформування, тобто викликати потребу, якої насправді суспільство може не відчувати. Історія має приклади зміни державної символіки в періоди корінних трансформацій. Мета цих дій – нівелювати існуюче ототожнення людей із владою та створити ідентифікацію з новою владою. Як влучно зауважує М. Пірен, «економічні успіхи тієї чи іншої країни залежать від того, чи вдається національну ідею, патріотизм, національне економічне мислення поставити в центр політики державної управлінської еліти» [156]. Теперішній етап розвитку української держави вдало ілюструє, як політична символіка, головним чином європейської спільноти та національна, є провідником модернізації політичної системи.

У символічному просторі знаходять формалізоване відображення сформовані стереотипи політичної свідомості та поведінки даної соціальної спільноти, або форми, через які впроваджуються певні зразки у свідомість і поведінку окремих груп та індивідів. Маючи двоїсту природу, сполучаючи в собі як ідеальне, так і матеріальне, символ відіграє роль фактора, що служить ідентифікації даного соціуму, виділяючи його серед інших культур [157]. В контексті даної теми актуалізується впровадження національно-державної символіки, яка покликана створити згадане відчуття ідентифікації громадянина зі своєю державою. Але є небезпека, що ідентифікаційні почуття можуть

виникнути по відношенню до чужої країни. Розділення на «своїх» та «чужих» не обов'язково відбудеться на користь держави, де народилася та мешкає людина. Після «Революції гідності» ідентифікація, що суперечить національній єдності, проявилася у Криму та на Сході держави, що вилилось у жорстке протистояння, яке підігривається політико-олігархічними колами для відстоювання своїх інтересів. Зрозуміло, що в цій ситуації символи не відіграли провідну провокуючу роль, проте під час політичних заворушень ми бачимо приклад знищення атрибутів державності із зображенням національних символів. Крім того, деякі посадові особи наочно демонструють повагу до національних символів, але при цьому щиро розділяють ідеали та символіку іншої країни.

Політичні символи є невід'ємним елементом існування народу, так як глибоко вкорінені в його ментальності. «Ментальність – національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах, що зумовлюють стереотипи поведінки, оцінки певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності» [158, с. 67]. Відповідно, менталітет за своєю сутністю є моделлю оцінки суспільно-політичних явищ, включає усвідомлений досвід особистості, соціально-ціннісні орієнтації, самосвідомість та самоідентифікацію, певну систему архетипів, звичок і традицій. Зрозуміло, що наступним каналом впровадження політичних символів є менталітет. На ментальному рівні відбувається вкорінення символів, їх прив'язка до глибинних почуттів, що впливає на світосприйняття та забезпечує тривале існування символів. Специфікою ментальності як механізму є її статичність, для видозмінення якого необхідна зміна кількох поколінь та алгоритм цілеспрямованих дій.

Наступним засобом впливу політичних символів на формування суспільної свідомості є політична культура з огляду на узгоджувальну, інтегруючу та мотиваційну властивість політичних символів. Але в сучасному українському суспільстві правомірно говорити про «відсутність консенсусної політичної культури з погодженим відношенням громадян всієї країни в цілому до конкретних політичних сил, що відстоюють відповідні ідеологічні цінності й політичний вектор розвитку, зокрема до зовнішньополітичного курсу в умовах розгортання глобалізаційних процесів» [159, с. 97]. Політична символіка повинна стати тим інтегруючим стрижнем, навколо якого об'єднується суспільство для подолання негативних наслідків глобалізаційного зближення. В символах прихований мотив, що підштовхує до конструктивних соціально-політичних дій із втілення певних проєктів та ідей, полегшує процес впровадження потрібних положень, здатних стимулювати до активних дій за відповідних обставин.

Важливою сферою використання політичної символіки є церемоніально-ритуальні заходи. Якщо символи зрозумілі та прийняті людьми, то вони індукують інтуїтивне проникнення в сутність позначеного ними явища, поєднуючи всі існуючі трактування. Кожна політична подія є складною для розуміння, тому позначається декількома політичними символами, отримуючи синтетичне та синкретичне визначення. Політичні церемонії сучасності активно

експлуатують етнічні мотиви, під час яких досить вдало інсценуються відповідні символи. Дедалі поширенішою стає символічна поведінка в ході ритуалів по відношенню до статусу посадової особи, якою підкреслюється визнання вищого становища, під час масових заходів через демонстративні дії тощо.

На думку того ж Т. Парсонса, «перша необхідність, яку відчуває суспільство по відношенню до особистості члена даного суспільства – це мотивація його участі, включаючи сюди також і його згоду з вимогами нормативного порядку даного суспільства» [153, с. 801]. Тому мотивування людини полегшить процес впровадження потрібних символічних ідей. «Для узаконення соціального порядку необхідна система конституюючого символізму, яка засновується на тотожності та солідарності громади, а також на переконаннях, ритуалі та інших культурних компонентах, які є втіленням такого символізму» [153, с. 805]. Отже, «м'яке», ненав'язливе впровадження політичної символіки є більш продуктивним для забезпечення її життєздатності. Символіка, яка базується на існуючих у свідомості вподобаннях, цінностях, традиціях, не вступає в конфлікт із природнім суспільним розвитком, вплітається в процес демократизації політичної свідомості, на відміну від штучно створеної та насильно впроваджуваної.

Політична символіка має велике значення для процесу формування аксіологічного, соціально-ціннісного аспекту свідомості українців, певним чином впливає на виховання моральних та естетичних суспільних ідеалів, політичну соціалізацію індивіда. Сильні емоції здатні впливати, орієнтувати та спрямовувати процес усвідомлення шляхом його оптимізації або дезорганізації. Таким чином викристалізувався наступний напрямок впровадження політичних символів: вони формують аксіологічну систему, яка стає частиною суспільної свідомості, але, водночас, наявні цінності та уявлення про ідеальний політичний устрій продукують відповідні символи. Свого часу Т. Парсонс вдало підмітив, що «будь-яка система цінностей характеризується особливим типом моделі, так що, будучи інституціоналізованою, вона стверджує в якості бажаного загальний тип соціальної системи» [153, с. 815]. Так само і кожен політичний символ є сам по собі унікальним, але, набуваючи загального визнання, він наближується до універсальної мисленневої конструкції. Символ набуває смислу тільки тоді, коли розкриває свою цінність для людей. Порівнюючи різну символіку, цілісно інтерпретуючи досвід, людина обирає ту, яка найбільше відповідає її потребам та ідеологічним вподобанням. Говорячи про українське суспільство треба відмітити, що спочатку необхідно визначити спільні ідеали, що стане запорукою скеровування суспільної свідомості в прогресивному напрямку і допоможе уникнути деструктивних та дестабілізуючих явищ. На сучасному етапі спостерігається дезінтеграція суспільства, фрагментація національної культури та свідомості. В політичній еліті немає солідарності в діях та думках з принципових питань. Тому й політична символіка сучасного періоду характеризується недовершеністю, аморфністю, неоднозначністю, розрізненістю, нестійкістю, відсутністю єдиної символічної системи, вкоріненої в традиціях. Відчувається амбівалентне

ставлення до політичних символів, внаслідок чого політичні й соціально-економічні реформи, як правило, мають незавершений характер. Суспільну свідомість слід видозмінювати та скеровувати за допомогою нейтральної політичної символіки та національної, яка можливо повільніше буде діяти на свідомісному рівні, але забезпечить тривалий ефект.

Отже, більшість політичних символів є загальноприйнятими, являють собою модифікацію уявлень про політичну дійсність, наділені мобілізуючим потенціалом, служать упорядкуванню політичного досвіду та регулюванню політичної поведінки громадян. Політична символіка здатна до розвитку, трансформації, дозволяє прослідкувати зв'язки між системою цінностей, орієнтацій, традицій та інноваційними змінами, задіяна в створенні ідеологічних конструктів, трансляції міфів й стереотипів, є засобом національної ідентифікації, впливає на ментальному рівні, виконує ціннісно-орієнтуючу функцію, сприяє політичній соціалізації індивіда та формуванню політичної культури.

Крім того, важливими механізмами створення й впровадження політичних символів є засоби масової інформації, політична реклама й маркетинг та брендинг. Не менш дієвим засобом поширення символів в суспільну свідомість є законодавство, яке регламентує зазначений процес. Політична символіка стимулює особистість жити інтересами спільноти, сприяє консолідації суспільства та формуванню української політичної нації. Одночасно, політичні символи є унікальним засобом управління масовою свідомістю, джерелом формування електоральних експектацій та ілюстрування інноваційних шляхів суспільного розвитку.

Раніше було з'ясовано, що процес формування державності, нації, модернізаційні процеси, методи і засоби здійснення перетворень оцінюються, вимірюються та віддзеркалюються у свідомості суспільства. Відмічається, що вищим проявом національної свідомості є національна самосвідомість, яка є лише одним з її структурних компонентів, тобто національна свідомість виступає чимось більш загальним, а самосвідомість більш конкретизованим, вказує на якісні зміни та є показником вдосконалення, прогресивного розвитку індивідів. На цьому етапі формується феномен рефлексії, тобто людина вже здатна концентрувати увагу на цілях своєї діяльності та оцінювати власний потенціал, необхідний для цілездійснення. В даному контексті члени соціуму вже усвідомлюють не тільки свою особливість, але й задаються питанням, що конкретно вони можуть зробити для прогресивного розвитку власної держави, тобто суспільний інтерес домінує над особистими потребами. Національно свідомі люди займають активну громадянську позицію та несуть відповідальність за модернізаційні перетворення, які відбуваються в державі.

Руйнування Радянського союзу стало переломним моментом в розвитку української нації, бо традиційна ідеологія зіштовхнулася з новітніми тенденціями розвитку суспільного життя. Втрата суспільних ідеалів та спадковості ідеологічних вподобань спричинили духовну кризу, знівелювалося саме означення радянської нації, національних цінностей та національного характеру, виникла розгубленість кожного члена суспільства щодо

самоідентифікації. Перехідний період характеризується підвищеною зацікавленістю до власного коріння, зверненням до національної культурної спадщини, що провокує вибух національної свідомості. У розвитку національної самосвідомості велику роль відіграють ідеологічні настанови, партійна діяльність, інститути: вони здатні як гальмувати розвиток самоусвідомлення себе українцем, так і сприяти популяризації національно орієнтованих поглядів.

Якщо розглядати молодіжну соціально-демографічну групу, то, з одного боку, відмічаємо неймовірне зростання її національної самосвідомості, що обумовлено проголошеним державним курсом на збереження та відтворення української нації. Дана тенденція в умовах глобалізаційних змін притаманна всім європейським країнам, в тому числі й Україні, а прагнення до самозбереження свідчить про якісно новий рівень свідомості українського соціуму. В цьому контексті, сучасна українська освіта всіх рівнів спрямована на виховання національно свідомих громадян, що оптимізує перебіг модернізаційних процесів. Закладаються погляди на Україну як правову, соціальну державу, в якій кожен громадянин має можливості для реалізації власних прав і свобод, за умов дотримання зобов'язань перед державою, що сприяє поступовому оформленню громадянського суспільства. Дослідники вважають, що «формування національної самосвідомості передбачає: засвоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей, прихильність до розбудови національної державності, патріотизм, усвідомлення причетності до національно-визвольної боротьби, свого місця і ролі в ній» [160, с. 45]. До подій Єврореволюції молодь вважали найменш консолідованою соціально-демографічною групою, що відзначається соціальною диференціацією, перебуває в пошуку життєвих ціннісних орієнтирів, та в більшості своїй занепокоєна стабілізацією власного економічного становища. Це робить її об'єктом впливу політичних сил, що викликає деструктивні реакції та протест. Крім того, відмічалася низька електоральна активність молоді, розвинена апатія щодо виборчого процесу та національних справ взагалі, відсутність самоідентифікації себе з українською нацією, індиферентне ставлення до атрибутів української державності, не розуміння свого місця в політичному житті. Однак протестні події останніх місяців дозволяють констатувати факт зростання радикалізації суспільства та молодіжної активності задля вирішення суспільно-політичних питань. Звісно, політичні інститути в тій чи іншій мірі повинні сприяти формуванню нових світоглядних орієнтацій задля виховання національно свідомих поколінь.

Відносно старшої соціально-демографічної категорії українських громадян, то тут ми маємо протилежну ситуацію. Політика багатьох століть мала антинаціональний характер. В радянські часи відбувалося маніпулювання суспільною свідомістю, велася тотальна пропагандистська діяльність, виховувалася схильність до тоталітарних ідеалів та цінностей, прищеплювалося мислення цими категоріями за умови відсутності власного політичного життя й денационалізації значної частини населення України. Громадяни, незгодні з офіційним політичним курсом, були змушені приховувати свої дійсні політичні

почуття з огляду на пануючу ідеологію. Це обумовлене частково тим, що за радянських часів державні культурні цінності визнавалися єдиними, що мають право на існування. Старше покоління хоча і відрізняється підвищеною активністю, але пострадянська свідомість заважає модернізаційним діям та адекватному сприйманню існуючої системи альтернативних політико-культурних цінностей. Всі надії на розбудову державності, покращення економічного та політичного становища в даному випадку покладаються на офіційні державні структури.

Національна самосвідомість є своєрідним індикатором рівня національного розвитку й культури нації. Одночасно, ступінь розвиненості національної самосвідомості прямо залежить від того, наскільки активно культивуються національні культурні здобутки. Детермінантами розвитку самосвідомості нації були економічні, історичні, державно-політичні та територіально-географічні умови. Ретроспективний погляд на формування національної самосвідомості показує, що першочерговим був економічний інтерес, домінувало прагнення до об'єднання заради економічного розквіту. Паралельно з цим, становлення національних держав, межування з іншими народами, необхідність консолідуватися перед зовнішньою загрозою сприяли самоідентифікації українців. В сучасних умовах актуалізація вказаних умов сприятиме оформленню національної самосвідомості, яка є динамізуючим чинником модернізаційних перетворень. Національна самосвідомість виражається в орієнтації людини на загальнолюдські цінності, прояві нею патріотичних почуттів та національної гордості, самоусвідомленні себе творцем майбутнього держави. Для пробудження національної свідомості українців необхідно поширювати етнічну культуру та цінності, а надалі прогресуюче самоусвідомлення викличе додаткові духовні потреби збереження і забезпечення життєздатності нації.

Таким чином, ми бачимо, що з національною самосвідомістю пов'язаний цілий спектр життєвих позицій та моделей поведінки. Під національною самосвідомістю можна розуміти симбіоз стилю мислення, світовідчуття, світоспоглядання, сприйняття та осмислення політики, настанов, орієнтацій та типу політичної поведінки суб'єкта політики, що визначаються його соціально-психологічними характеристиками. Вона являє собою своєрідну психічну призму, крізь яку людина випрацьовує своє ставлення до влади, оцінює навколишні національно-державні події та власну роль як активного діяча нації. В цьому багатоаспектному понятті великий акцент робиться на самоусвідомленні народом своєї історичної ролі й значущості, підкреслюється відповідальність перед власною державою, бажання зміцнювати її, відстоювати інтереси, цілісність та сприяти демократичним реформам. З огляду на це, формування національної самосвідомості є актуальним напрямком державної політики для успішного перебігу модернізаційних процесів.

Окремі символи виводяться з історичних епох та в ідеалізованому вигляді вкорінюються в суспільну свідомість. Це пояснює здатність політичної символіки популяризувати ідеї в просторі і часі. Через символіку людина отримує інформацію про зовнішній світ, перетворює та інтерпретує її,

забезпечується комунікація в суспільстві, а також зворотній зв'язок, скеровуються думки, поведінка та життєдіяльність людей. Що ж до зворотного зв'язку, то ми можемо оцінити, наскільки політична символіка є адекватною часу, наскільки вона близька чи не властива до ментальних особливостей народу, визначити рівень її прийняття в суспільній свідомості. Це питання здається актуальним для українського суспільства, бо процес пошуку об'єднувальної політичної символіки реалізується через надання символіці загального визнання, але нерідко призводить до створення міфів, які не приймаються суспільною свідомістю українців.

Політична символіка служить засобом контролю, управління та ідентифікації людської спільноти, впливає на характер протікання свідомісних процесів, на формування того чи іншого стилю мислення певного суспільства. Політична символіка відображається у внутрішніх переживаннях та почуттях, які, в свою чергу, отримують втілення у подіях зовнішнього світу. Об'єктивно існуючим видом політичної символіки є державна символіка, яка має законодавче та нормативне підґрунтя, обумовлена історичною пам'яттю, впроваджуються поступово та розрахована на довгострокову дію. Національно-державна символіка незалежної України потребує свого закріплення у суспільній свідомості, тому що для переважної більшості старшого покоління ще не втратила свого значення радянська символіка, що укорінено в суспільній свідомості. Інші види символів продовжують створюватися задля легітимації демократичної політичної влади. Але недоліком української символіки є те, що не завжди враховуються особливості регіону, де створюється певний символ, створюючи додаткову напругу в суспільстві. Аналізуючи українське суспільство треба відмітити, що необхідно спочатку визначити спільні суспільні ідеали, що стане запорукою скеровування формування суспільної свідомості в прогресивному напрямку і допоможе уникнути деструктивних й дестабілізуючих явищ.

Таким чином, процеси суспільно-політичної модернізації, що відбуваються в Україні, супроводжуються та підкріплюються зміною політичної символіки та демократизацією суспільної свідомості. Механізмами впровадження політичних символів є політична ідеологія, міфи, архетипи, стереотипи, політична реклама, маркетинг, брендинг, ЗМІ, менталітет тощо. Особливість формування суспільної свідомості засобами політичної символіки обумовлена регіональною специфікою, що необхідно враховувати в процесі інтеграції українського суспільства.

7.3. Символічний вимір модернізаційних процесів

Радикальні зміни, що характеризують сучасний період суспільно-політичного розвитку, охопили духовну сферу та безпосередньо вплинули на стан свідомості українського суспільства. Передбачуваність майбутнього, державний соціальний захист, ідеологічна єдність, поетапна розпланованість життя кожної особи – це характеристики радянського минулого, які отримали стійке свідоме сприйняття попередніми поколіннями. Перехід від політичної

системи авторитарного типу до демократичної системи спричинив виникнення таких явищ як політичний плюралізм, багатопартійність, лібералізм, конкурентна боротьба в політичному просторі між суб'єктами політики різного рівня. В умовах демократичної розбудови України на зміну державному патерналізму на перший план висуваються такі чинники суспільного розвитку як приватна ініціатива, самостійність дій та відповідальність за власний вибір, наявність самого вибору та пропозицій, свобода слова, багатоваріантність розвитку майбутнього. Особиста відповідальність стала однією з вимог сучасності, до якої українське суспільство виявилось не підготовленим.

Принципово важливим у сучасному політичному дискурсі виявляється різнобічне, комплексне й системне дослідження процесів модернізації. Це обумовлено стратегічним політичним курсом України та визнанням пріоритетності дій по завершенню перехідного періоду, в результаті яких повинні відбутися демократизація та лібералізація всіх сфер суспільного життя. Проте українські реалії демонструють довготривалість та суперечливість періоду трансформації в демократичне суспільство. Такі негативні явища як зростання антидемократичних, бюрократичних тенденцій, тіньова економіка, зниження рівня життя людей та деякі інші, засвідчили штучність та певну показовість процесу модернізації. За останні двадцять років було створене наукове обґрунтування умов та шляхів переходу до громадянського суспільства, яке, нажаль, не отримало практичного втілення, за виключенням окремих положень. Спільним для всіх процесів перехідного періоду були їх візуалізація та підкріплення політичними символами, минулими й новоутвореними.

В контексті модернізації подвійного значення набуває символічний аспект цього процесу: з одного боку, в ході зміни минулого суспільно-політичного ладу на новий, зазнають перетворень і політичні символи, які, в свою чергу, впливають на вказані зміни, а з іншого – безпосередньо перебіг модернізаційних процесів набуває рис символічності та стає одним із напрямків символічної політики. Закономірним стає питання про реальність та умови здійснення обох напрямків символізації – модернізації символів та символічної модернізації.

На сьогодні чимало досліджень висвітлюють проблеми трансформації авторитарних режимів у демократичні, реформування законодавчої та економічної сфер, зокрема, створення ринкового сектору економіки, орієнтація на ліберальні цінності. Вивченню питань демократизації та модернізації присвячено роботи таких західних вчених як Р. Даль, А. Лейпхарт, Х. Лінц, А. Пшеворський, Д. Растоу, Ф. Шміттер тощо. Також цікавими видаються дослідження з цієї тематики українських науковців В. Бортникова, А. Колодій, М. Михальченка, О. Романюка, Ф. Рудича та інших, які приділяють увагу шляхам та способам демократичної трансформації перехідних суспільств.

Під модернізацією традиційно розуміють процес впровадження та сприйняття демократичних, ринкових і ліберальних цінностей. Американський політолог Ф.-К. Шміттер намагався показати зв'язок між демократизацією та ринковими відносинами наступним чином: «Усі зміцнілі демократії існують у

країнах, де економічне виробництво й нагромадження переважно перебувають у руках приватних фірм і де розподіл здійснюється головним чином через ринкові механізми...Неминуче впливає парадоксальний висновок: 1) капіталізм є необхідна (хоча й недостатня) умова для демократії; 2) щоб капіталізм був сумісний з демократією, його необхідно модифікувати» [161]. Ця точка зору корелює з твердженням, що демократія та ринкова економіка взаємообумовлені. Проте світова практика, зокрема латиноамериканських країн, свідчить про можливість досягнення економічних успіхів в умовах авторитарного правлячого режиму. Звідси слідує, що приватна власність та вільне підприємництво обумовлюють перехід до демократії, але ринкова економіка можлива і в недемократичних умовах.

Проголошений курс на реорганізацію політичних структур та інших сфер суспільного життя перетворився на предмет наукових дискусій з огляду на його всеосяжність та беззаперечність, з одночасною невизначеністю, непослідовністю та суперечливістю методів реалізації. Вище згаданий дослідник Ф.-К. Шміттер пов'язував обрання шляху модернізації з історичними політико-культурними умовами, традиціями та ментальністю населення. На думку автора, «деякі країни, що здійснюють демократичні перетворення, підходять до вирішення поставлених перед ними зовнішніх дилем чисто рефлексивним і логічним шляхом. Більшість спирається на історичний досвід, навіть якщо їм доводиться змінювати свій вибір у світлі наступних економічних, демографічних, культурних змін, а також у зв'язку зі зміною поколінь. Почуття й звички також відіграють роль» [161]. Процес поступового формування нових суспільних зв'язків, здійснюваний шляхом символізації та акцентування уваги на етнічному корінні українців, ускладнюється зіткненням минулої ціннісно-символічної системи та сучасної, яка підкріплює демократичні тенденції. Крім того, стиль управління, що базувався на командно-адміністративних методах, проглядається і в теперішній час, що накладає відбиток на перебіг модернізаційних процесів. Політичні символи у цьому випадку є пояснювальними наочними засобами, які слугують виправданню та наданню значимості подіям, які відбуваються.

Отже, проглядається цілком закономірний та реальний процес оновлення політичних символів та символіки, як відповідної сукупності символів, які, однак, виступають механізмом здійснення ілюзорної політики, в тому числі модернізаційної. Логічним продовженням цього є перетворення суспільно-політичних змін на чергові акти символічної політики. Сучасний російський науковець С. Поцелуєв розумів під символічною політикою «особливий вид політичної комунікації, націленої не на раціональне осмислення, а на навіювання стійких смислів за посередництвом інсценування візуальних ефектів. Символічна політика – це не просто дія із застосуванням символів, а дія, яка сама виступає як символ. Символічна політика не є безособовим і стихійним способом масової комунікації, а є свідомим використанням естетико-символічних ресурсів влади для її легітимації та зміцнення шляхом створення символічних «єрзаців» (сурогатів) політичних дій і рішень» [162, с. 62]. Симуляція політичних дій, в результаті якої політики прагнуть забезпечити або

підтримати належний рівень легітимності, стає дедалі поширеною практикою через ефективність впливу на формування громадської думки та здатність візуалізувати політичну діяльність. Українська дослідниця В. Полянська доповнила визначення символічної політики уточненням її призначення: «Символічна політика в умовах політичних трансформацій відіграє подвійну роль: по-перше, дозволяє впровадити механізми адаптації нових політичних ідей, цінностей, інститутів через міфологічне впорядкування політичного простору, по-друге, дозволяє створити сурогати політичних дій та політичної відповідальності в умовах, коли політична влада не в змозі або не бажає діяти так, як того вимагає від неї суспільна думка та політичні вподобання населення країни» [163, с. 86]. Символізація модернізаційних процесів сприяє виробленню нової моделі поведінки як громадян, так і політичних акторів, формуванню громадської думки щодо сприйняття нових політичних інститутів та трансформацій в інших сферах взагалі.

Проголосивши курс на модернізацію політичні діячі заявили про свою готовність проводити відповідні заходи. Проте складності у реалізації реформування в різних галузях, зокрема, законодавчій, економічній, політичній, підштовхнули можновладців до штучних заходів, які б ілюстрували активні перетворення, без їхнього реального втілення. Заміщення політичної реальності, трансляція подій у вигідному для замовника контексті стає можливою через використання засобів масової інформації. Таким чином екранізована дійсність блокує раціональні міркування та стає політичною реальністю.

Ритуалізація політичної дійсності покликана підтримувати віру в поступове формування нової демократичної, правової держави та легітимізувати правлячий режим. «Специфікою ритуалів як стереотипного набору колективних формалізованих дій є створення символічної видимості суспільної взаємодії та згоди на певній єдиній основі...», – як доречно зазначає С. Поцелуєв [162, с. 69]. Символічна інтерпретація політичних ритуалів надає значимості та створює власну реальність уявлення про владу, конкуренцію, реформування. Політичні символи логічно імплантуються в структуру соціально-політичних зрушень, створюючи підґрунтя їхньому ірраціональному сприйняттю. «Ніщо не може так присипляти наші активні дії, здатність судження й критичну принциповість, ніщо не може в такому ступені позбавити нас почуття «я» та індивідуальної відповідальності, як постійне й одноманітне «розігрування» тих самих ритуалів» [164, с. 584]. Тим самим Е. Кассіпер підкреслював необхідність циклічного повторення ритуалів з метою їх запам'ятовування та закріплення у суспільній свідомості. Відповідно, загальнонаціональні свята, події державної значимості із залученням політичної символіки представляють собою інсценування та певний алгоритм дій, обов'язковий для трансляції у свідомості громадян.

Зосереджуючись на провідниках модернізаційних перетворень, слід відмітити, що саме політичні лідери керують цими процесами. Тому від їхньої компетентності, стратегічного бачення, зацікавленості у розбудові нової держави та завершенні перехідного періоду буде залежати кінцевий результат.

Досить відчутно впливають на формування громадської думки по відношенню до політичної еліти та принципів її рекрутування ЗМІ. В. Бушанський зауважує, що «з огляду на набуття демократією «телевізійного формату» змінюється й «добір» політичної еліти. Телевізійна демократія веде до державного керма не тих, хто має досвід, спеціальну освіту, відповідальність, а людей зовсім іншого гарту: молодих й агресивних, схожих на голлівудських суперменів і кінодів, котрі вміють потрібної миті розчулити публіку або, навпаки, розважити. Зрозуміло, що чудовий шоумен не завжди може стати чудовим політиком і державним керівником» [165, с. 22]. З цього слідує, що зазначені якості відходять на другий план в порівнянні із завзятістю, яскравістю та вдало підібраним іміджем. Але не можна абсолютизувати думку про всіх молодих політиків, як непрофесійних та нездатних до управління, як і тезу про всіх досвідчених діячів, як успішних державних керівників. В свою чергу, ротація еліт є закономірним процесом, а радикальне оновлення елітарних кіл відбувається внаслідок докорінних суспільно-політичних змін. Висування політичних осіб, які позиціонують себе в якості носіїв нових ідей та переорієнтація представників політичної еліти на європейські та демократичні цінності є глибоко символічними. Це виражається в тому, що підтримання згаданих цінностей виступає неодмінним атрибутом політичного діяча на рівні переконань, гарантує його популярність серед громадян та символізацію в подальшому.

Перехідний період та ситуації нестабільності є сприятливим ґрунтом для появи харизматичних лідерів, які використовують складні обставини в своїх інтересах з огляду на невпевненість людей у майбутньому та очікування людини, яка вирішить існуючі проблеми. Проведення символічних акцій здатне створити уявлення про існування такого лідера, надаючи легітимності його владі або претензії на неї. З цього приводу П. Бурд'є зазначав, що «особистий капітал, який можна назвати героїчним, профетичним і котрий має на увазі М. Вебер, коли говорить про харизму, являє собою результат акції інаугурації, що здійснилася в ситуації кризи, у порожнечі та мовчанні інституцій і апаратів: профетична акція дарування значимості, яка самообґрунтовується та самолегітимується ретроспективно, за допомогою підтвердження, котре її власний успіх забезпечує мові кризи...» [166, с. 211-212].

Політик прагне впливати на громадську думку, тому намагається узгодити свої дії з настроями більшості громадян. «Наші сучасні політики прекрасно знають, що великими масами людей набагато легше управляти силою уяви, ніж грубою фізичною силою. І вони майстерно використовують це знання. Політик став чимось подібним до публічного провісника майбутнього. Пророцтво стало невід'ємним елементом у новій техніці соціального управління. Даються самі надзвичайні й нездійсненні обіцянки; «золоте століття» передвіщається знову й знову» [164, с. 586]. Дефіцит об'єктивної, незаангажованої інформації, емоційна насиченість повідомлень блокують раціонально-критичне сприйняття дійсності. З'ясувати існуючу ситуацію можливо шляхом аналізу стану та динаміки модернізаційних перетворень, які відбивають співвідношення декларативних та реальних політичних дій.

Намагання збільшити чи утримати існуючий кредит довіри стимулює політиків вдаватися до популізму, який в результаті негативно впливає на імідж політичного суб'єкту, а точніше нереалізовані ним гасла. З цього приводу А. Пшеворський зазначав: «У результаті політики схильні давати нереалістичні обіцянки про швидкі результати реформ, і народ незабаром усвідомлює, що уряд був або некомпетентним, або нечесним... А коли народ вчиться не вірити уряду, його впевненість у майбутньому знижується й разом з нею – його підтримка реформ» [167, с. 259]. Переслідуючи мету підтримання віри громадян у можливість швидких і якісних перетворень, політичні лідери починають проводити символічну політику, зокрема, підтримують другорядні за значимістю реформи та прийняття законів, які не впливають принципово на суспільний розвиток. У цьому випадку сама модернізація стає, висловлюючись мовою Ж. Бодрійяра, «симулякром», який замінює реальний процес. Звісно, чимало політичних діячів задоволені існуючим станом речей, підтримуючи символізм демократичних змін. Проте з часом все більше на політичній арені з'являється представників нової, проєвропейської, ринково орієнтованої еліти, яка має переваги, особливо в контексті стратегічного розвитку України.

У наслідок трансформаційних процесів відбулися суттєві зміни у засобах та способах ведення політики, символічний аспект якої став очевидним. Тому цікавим видається з'ясування можливості співвідношення процесу демократизації із символічною політикою. На думку Ю. Левенця, «віртуалізація і символізація політики ставить хрест на демократії. На зміну керованій демократії з елементами примусу й присмаком авторитаризму приходить демократія маніпулятивна» [168, с. 8]. Символізація демократичних та ринкових перетворень сприяє переведенню їх на новий рівень абстракції. Ритуалізація дій покликана нівелювати потребу у реальних заходах щодо створення ринкових механізмів економіки та суспільно-політичних змін. Вочевидь, маніпулятивні прийоми в цьому контексті призупинять реальний модернізаційний процес, звівши його до яскравих, але ілюзорних подій.

Д. Растроу, виділяючи умови демократизації, неабиякого значення надає єдності соціуму: «Відправною точкою моделі служить єдина попередня умова – наявність національної єдності. Вона означає лише те, що значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або робити уявних застережень щодо того, до якого політичного співтовариства вони належать. Вимога національної єдності відтинає ситуації, коли в суспільстві є в наявності латентний розкол» [169, с. 659]. «Модель показує, що при переході до демократії послідовність процесів повинна бути наступною: від національної єдності як підоснови демократизації, через боротьбу, компроміс і звикання – до демократії» [169, с. 670]. Автором підкреслюється необхідність досягнення консенсусу різних політичних сил, вироблення спільного політичного курсу та свідомого підтримання демократичних процедур. В свою чергу, консолідація суспільства відіграє важливу роль у підтримці та реалізації цих проєктів. Саме ця модель акцентує увагу на тому, що принципи демократичної розбудови повинні бути не лише декларативними і проголошуваними, а й реальними, якими керуються політичні актори та громадяни.

Приклад європейських країн демонструє, що непослідовність та незавершеність реформування негативно відображається на модернізації та уповільнює становлення демократичної держави. «Чим ґрунтовніші та рішучіші реформи, тим більш короткостроковими будуть негативні наслідки перехідного періоду. Згідно із цією стратегією, люди готові піддатися неприємній процедурі, але тільки якщо вона триває недовго» [169, с. 231]. Радикальні трансформації суспільних реалій, на перший погляд, відкривають широкі перспективи нового стилю життя. Заходи відносно стабілізації суспільства найчастіше є різкими та жорсткими, тому завжди супроводжується виникненням чинників й сил, які гальмують та чинять опір здійснюваним перетворенням. Збереження національної єдності, усвідомлення спільності інтересів виступає потужною силою суспільного розвитку та реалізації реформ, а поляризація громадян призведе до розколу та дезінтеграції навіть з ключових питань.

Розглянувши особливості перебігу внутрішніх політичних процесів, слід зазначити, що однією з причин поспішних та ілюзорних демократичних перетворень всередині держави є, як це не парадоксально, зовнішні впливи. Як зазначав Ф. Шміттер, «авторитарні правителі намагаються ввести демократичні механізми у своїх державах для умилостивлення міжнародних сил, що вимагають демократизації» [161]. В цьому контексті демократичні зміни забезпечують поступове зближення та партнерство з розвиненими державами світу, що є вигідним, особливо в економічному плані. Проте реформування всередині країни під зовнішнім тиском, за умови відсутності зацікавленості в тому політичної еліти, з часом може перерости у штучні заходи та зазнати невдач. Зокрема, для успішної реорганізації українського політико-державного устрою, потрібно керуватися інтересами суспільства й країни, лавіруючи між вимогами інших держав.

Розмірковуючи про можливості переведення модернізації з віртуального стану у реальний, доречно звернутися до дослідження українського науковця О. Романюка, який підкреслює значення громадської ініціативи у здійсненні модернізаційних процесів. Він зауважує, що «демократична трансформація механізму влади може здійснюватися за дотримання двох умов: 1) демонтажу попереднього владного апарату; 2) свідомого вибору політичними силами суспільства демократичних інститутів і процедур, в межах яких необхідно створювати умови, що сприятимуть становленню демократичної системи. Критичною точкою переходу до демократії є стан, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес успадкування влади» [170, с. 5]. Саме це відповідає прагненням й потребам сьогодення та одночасно дозволяє привернути увагу людей до процесу прийняття рішень, відновити довіру народу до інститутів влади через залучення їх до виборчих процедур. Нині відбувається становлення української спільноти, складається система цінностей та норм, яка має стати інтегруючим стрижнем. Такі показники як рівень національної консолідації, форми політичної участі, активність громадян та їх здатність до мобілізації – все це виступає своєрідним «мірилом» сприйняття та усвідомлення демократичних цінностей.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. По-перше, поширення ліберальної доктрини, становлення капіталістичних ринкових відносин, створили підвалини для політичного плюралізму та формування громадянського суспільства. Проте комбінування їх з бюрократично-командними методами реалізації виступає гальмівним чинником процесу модернізації. По-друге, з метою забезпечення суспільного схвалення, політичні діячі здійснюють суспільно-політичні перетворення у символічний спосіб, вдаючись до штучних, ритуальних дій, за допомогою яких і моделюють політичну реальність. Символічні форми є засобом конструювання суб'єктивного образу суспільно-політичних змін, створюючи своєрідну мисленнєву модель. По-третє, символічна політика та маніпулятивні засоби, на яких вона ґрунтується, суперечать тенденціям демократизації, обмежуючи свідомий вибір громадян та блокуючи реальні зміни. По-четверте, символічність дій в процесі модернізації активізується прагненням України інтегрувати у європейську та світову спільноту, демонструючи заходи щодо демократизації та лібералізації суспільного життя. Але новації останніх років, як то розширення демократичних прав та свобод, розбудова правової держави та громадянського суспільства сприяють формуванню нового уявлення про модернізацію та механізми її здійснення, в основі якого лежить усвідомлення негативного впливу ілюзорних перетворень.

РОЗДІЛ 8. РОЗВИТОК ПРАКТИК ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ

8.1 Категорії політичної та громадської участі: проблема операціоналізації у сучасному науковому дискурсі

У суспільній свідомості історично формувалася традиція, згідно з якою фундамент політичного життя в країні закладався державою як провідним політичним інститутом. Ця патерналістська позиція активно підтримувалася та продуктивно розвивалася досить широким суспільствознавчим загалом, представленим і авторитетними дослідницькими студіями, і окремими фахівцями наукової спільноти, і владними інституціями в реальній практиці державотворення. І це зрозуміло, адже місія держави – формулювати єдину волю і єдиний інтерес усіх своїх громадян, сприяти їх реалізації і в цьому сенсі слугувати інтересам всього суспільства. Усі процеси і події, які відбуваються у країні, діяльність і взаємовідносини різних суб'єктів суспільно-політичного життя регулюються правовими нормами і законами, які приймає і захищає держава. Будучи фундаментальною структурою в суспільстві, держава має за мету певне обмеження індивідуальних інтересів, і тим самим вона виступає гарантом порядку, природного функціонування і стабільного розвитку всього суспільства на основі пануючих в ньому економічних, духовних, ідеологічних, національних, конфесійних та інших засад. Крім того, держава залишається головним суб'єктом і такої специфічної сфери діяльності як міжнародні відносини. Тому відпрацювання і впровадження зовнішньополітичної стратегії є прерогативою саме держави.

Позаяк, в останні кілька десятиріч швидкоплинно відбувається розповсюдження нових форматів політичних процесів, які переконливо засвідчують зміни рольового і функціонального позиціонування держави. Поява нових акторів політичного життя значно розширює простір політичної реальності, ускладнює зміст подій, в межах якого вони відбуваються, часто-густо набуваючи непрогнозованого перебігу. Формуються та впроваджуються в управлінську систему нові моделі артикуляції і агрегації різноспрямованих, подекуди суперечливих потреб та інтересів різних учасників соціально-політичних процесів. Як виявляється, державна влада самообмежується, вона вже не в змозі бути ефективною і дієвою у вирішенні дуже широкого спектру проблем, неспроможна й своєчасно, відповідально та компетентно реагувати на виклики таких загрозливих факторів, як сепаратизм, екстремізм, тероризм тощо. Держава вже втрачає свій статус єдиного агента прийняття рішень, допускаючи й інших акторів, причому не тільки до процесу розробки політики, але й її реалізації. Як слушно зауважує О. Демідов, на зміну командно-контрольним методам координації управлінського процесу приходять переговорний метод, спрямований на досягнення компромісу, який задовольняє усіх акторів політичного життя [171].

Наразі спостерігається така тенденція, за якої інститути державної влади набувають фасадного характеру, а громадськість переймає на себе певну частину функцій, які раніше були в державному арсеналі, і стосується це,

передусім, функцій врядування і контролю процесів суспільно-політичного життя. Участь суспільства у їх реалізації стає дедалі активнішою, набуваючи комунікаційної гнучкості, динамізму, оригінальних організаційних форм та конструктивно-творчого змісту. Тим більше ці процеси характерні для періоду модернізації. Р. Інглхарт та К. Вельцель підкреслюють, що індустріалізація несла з собою раціоналізацію, секуляризацію та бюрократизацію, а виникнення «суспільства знань» спричинило зміни іншого ґатунку – підвищується роль особистої незалежності, самовираження і свободи вибору. Утвердження цінностей самовираження перетворює модернізацію у процес людського розвитку, формуючи тим самим гуманістичне суспільство нового типу, у центрі якого людина. Якщо на першому етапі модернізації, зауважують автори, відбувається мобілізація мас, що тільки створює передумови для демократії, то на постіндустріальному етапі модернізації громадськість усе активніше вимагає демократії – форми правління, яка забезпечує людині максимально широку свободу вибору власного життєвого шляху [172, с.10].

Перш, ніж вести розмову про сучасні практики громадської участі в управлінні суспільством, варто з'ясувати, що саме є громадська участь. Аналіз певного доробку західних і російських авторів (С. Верба, Н. Най, Р. Даль, С. Ліпсет, Л. Мілбрайт, Дж. Нагель, С. Хантингтон, Ю. Хабермас, Д. Гончаров, О. Демідов, А. Мельвіль, Г. Ділігенський, С. Перегудов, Є. Мелешкіна та інші), а також вітчизняних вчених (В. Бортніков, М. Головатий, А. Колодій, Е. Ключенко, П. Кузьмін, Н. Ротар, О. Чемшит та інші) засвідчує суттєву методологічну гетерогенність щодо рефлексії феномену громадської участі, тож і наявність значних наукових перспектив у операціоналізації цього поняття. Так, у більшості наукових праць терміни «політична участь», «політична активність», «громадська участь», «громадянська участь», «політична діяльність» тощо тлумачаться як тотожні, без урахування, що кожний з них визначає свій специфічний спосіб взаємодії між конкретними суб'єктами політики та політичною системою. Доречним в даному контексті є слушне зауваження А. Колодій: «...методологічні проблеми, пов'язані з визначенням основних понять політичних і управлінських наук, допомагають дослідникам краще зрозуміти увесь механізм функціонування системи управління суспільством в його ієрархічному (вертикальному) та мережевому (горизонтальному) вимірах, а отже й рекомендувати більш життєздатні, несуперечливі в самих собі пропозиції щодо інституційних змін і інституційної стабілізації, що відповідають сучасними стандартам державного управління та ширше – демократичного (публічного) врядування» [173]. Численні несистемні запозичення іншомовних (передусім англомовних) слів дійсно спричиняють методологічну плутанину, перетворюючи сучасний поняттєвий апарат у «тяжкостравний міх» (А. Колодій). Однак, справедливості заради, варто відзначити, що серед інших більш докладного осмислення здобув феномен «політичної участі», саме з точки зору структури, форм, рівнів та методів, ідеологічних, психологічних, правових і соціальних аспектів, ступенів ефективності тощо, тобто як формальних, так і сутнісних атрибутів. За вихідну точку у з'ясуванні сутності «громадської участі» доцільно обрати аналіз

категорії «політичної участі». Це не значить, що перша є похідною відносно другої, чи навпаки. На нашу думку, вони є самостійними атрибутивними характеристиками процесу демократизації. Однак, з огляду на той факт, що термін «громадська участь» слабо відрефлексований, його часто інтерпретують через поняття «політична участь». Тому, є необхідність, насамперед, в загальних рисах охарактеризувати саме цю дефініцію.

Як відомо, теоретико-методологічний та емпіричний фундамент концептуального дослідження проблеми участі закладений у другій половині ХХ ст. західними, передусім американськими, політологами і соціологами. Як зауважує Е. Ключенко, підсилення інтересу до політичної участі саме в цей період було не випадковим за такими причинами: по-перше, через необхідність пояснення політичних процесів у країнах, що звільнилися та стали на шлях модернізації; по-друге, внаслідок зміни методологічної парадигми в американській політичній соціології (від аналізу інституціональних структур до дослідження політичної поведінки); по-третє, через політичну практику західних демократій – розвиток структур громадянського суспільства. Вчені усе більше усвідомлювали стабілізуючий характер організованої політичної участі, а політики у зв'язку з цим – необхідність її стимулювання як протизваги, за словами Н. Сметзера, двом тенденціям: «скочуватися в політичний хаос або зісковзуватися в авторитарні чи тоталітарні режими» [174, с.54].

Першими серед засновників теорії політичної участі Г. Алмонд і С. Верба («Громадянська культура», 1963) надали аналіз цієї категорії, визначивши її як один з найважливіших показників політичної культури. Пізніше, С. Верба в співавторстві з Н. Наєм («Участь в Америці», 1972) визначили політичну участь «як законні дії окремих громадян, спрямовані на те, щоб впливати на вибір урядового персоналу та/або його дії», підкреслюючи тим самим легальний характер дій по відношенню до влади [175, с.20]. Дж. Нагель запропонував дефініцію політичної участі, яку практично одногосно уся наукова спільнота вважає універсальною, а саме – це «дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності» [176, с.6]. Тобто, в межах системного підходу йдеться про намагання пересічних громадян вплинути на дії політичної еліти, бути не просто пасивним об'єктом управління, а залученими до процесів прийняття загальнозначущих рішень. Цій концепції політичної участі як діяльнісного впливу протистоїть концепція участі як певної психологічної залученості (почуття залучення) в процесі політичного життя, автором якої є Х. Макклоскі. Німецький вчений М. Каазе розуміє політичну участь як «вільну активність громадян, зорієнтовану на прямий чи опосередкований вплив на ухвалення тих чи інших варіантів або альтернатив на різних рівнях політичної системи» [177], акцентуючи увагу на процесі самоорганізації, ініціативи громадян, можливості їх вільного вибору у застосовуванні різних форм і методів у своїх діях, при цьому не тільки стосовно урядових інститутів, але й усіх інститутів політичної системи.

В рамках теорії конфлікту політична участь розглядається як один з різновидів інституційного конфлікту в політиці, і як підкреслює Л. Козер, вона

є своєрідною «віддушиною», «засобом каналізації соціального невдоволення і негативних емоцій» [174, с.50], який слугує для збереження соціальної структури і удосконалення суспільства. Тож, політична участь – регульовані і контрольовані конструктивні політичні конфлікти, на відміну від деструктивних (по типу стихійних соціальних вибухів), що є характерними для недемократичних суспільств. Демократичне ж суспільство має суттєвий потенціал саморозвитку, оскільки ґрунтується на широкій участі населення в політичному житті і в прийнятті важливих політичних рішень.

Однак, слід відзначити, що таке доволі оптимістичне розуміння політичної участі не є тотально характерним для західної політичної думки. Є чимало опонентів щодо такої позиції, які взагалі заперечують будь-яку позитивну роль політичної участі, розглядаючи її як інсталяцію демократії, що не має нічого спільного з реальною політичною дійсністю. Так, Г. Маркузе вважає, що участь в політиці – це прояв рекламного духу демократії, «демократичні викрутаси», які ні в якому разі не можна вважати за правління більшості. На думку апологетів такої вкрай скептичної точки зору політична участь громадян прямо корелюється з рівнем їх політичної компетентності, яка в західних суспільствах майже нульова, адже політикою люди практично не цікавляться, панує політична апатія і індиферентність, до того ж засоби масової комунікації спотворюють інформацію таким чином, що не-участь в політиці стає за своєрідний взірцевий спосіб життя.

Форми політичної участі не є чітко визначеними. Існує кілька класифікацій типів політичної участі. Так, англійський вчений А. Марш пропонує розрізняти ортодоксальну і неортодоксальну політичну участь. До першої групи він відносить звичайну політику, голосування, діяльність в лобістських групах формальних інтересів, укладення петицій, лозунгів, участь у законних демонстраціях. Перелік типів неортодоксальної політичної участі (прямої дії, політичної непокори, групової непокори) складають організація бойкотів та участь у страйках. Окремо А. Марш визначає політичні злочини (тобто політичну діяльність з використанням нелегітимного насилля), якими слід кваліфікувати участь у незаконних демонстраціях, захоплення приміщень, пошкодження власності, насилля, захоплення заручників, саботаж, партизанські дії, убивства, революції, війни, викрадення [178, с.29]. Позицію А. Марша поділяє Л. Мілбрайт, визначаючи конвенційну (легальна і регульована законом) і неконвенційну (незаконна, яку відхиляє більша частина суспільства за моральними, релігійними й іншими поглядами) політичну участь. Слід звернути увагу, що у своєму тлумаченні неконвенційної участі американський автор підкреслює не тільки невідповідність закону, тобто нелегальність, а й суспільне осудження, тобто нелегітимність, що має суттєве значення для розуміння реальних витоків процесів соціально-політичних змін, реформ, інновацій тощо. Тож, в даній типології суттєво, що враховуються фактори «легальність/нелегальність» та «легітимність/нелегітимність». До конвенційної участі Л. Мілбрайт відносить голосування, участь у роботі партій та виборчих кампаніях, участь в політичному житті суспільства, контакти з офіційними особами на різних рівнях. Неконвенційні форми можуть приймати

ненасильницькі активні форми (публічні вуличні демонстрації, пікети, мітинги, протести проти влади у вигляді голодування тощо) та насильницькі (тероризм, бунт тощо) [179, с.272].

Вартує уваги модель дванадцяти основних форм конвенційної участі, яку запропонували С. Верба та Н. Най і яку використовують як базову більшість сучасних дослідників: 1) регулярна участь у голосуванні на президентських виборах; 2) постійна участь у місцевих виборах; 3) активна участь в діяльності однієї організації, яка вирішує проблеми спільноти; 4) активна діяльність у вирішенні деяких проблем спільноти; 5) спроба запевнити інших в доцільності участі в голосуванні; 6) активна робота хоча б іноді на користь тих або інших партій або кандидатів на виборах; 7) контактування з представниками місцевого керівництва з приводу будь-якої проблеми; 8) присутність хоча б на одному політичному зібранні або з'їзді за останні три роки; 9) контактування з представником керівництва штату або країни з приводу будь-якого питання; 10) участь у створенні групи або організації для вирішення деяких проблем місцевого значення; 11) грошова підтримка партії або кандидата під час виборчої кампанії; 12) членство в політичному клубі або організації [174, с.56]. Тож, вочевидь, надана модель зараховує до політичної участі практично будь-які дії громадян, що хоч якось засвідчують їх певну зацікавленість стосовно подій політичного життя. Адже просто намагання одного громадянина умовити іншого йти на вибори, або присутність (навіть не-участь в обговоренні, дискусії тощо!) лише на одному за останні три роки з'їзді партії будуть вважатися політичною участю. На нашу думку, модель С. Верби і Н. Ная вже не відповідає динаміці сучасних політичних процесів, а її аналітичний потенціал щодо практик політичної участі в постіндустріальних суспільствах відчутно обмежений (приміром, на сьогодні політичний простір off-line в певних аспектах дещо поступається можливостям політичної участі в форматі on-line).

Підсумовуючи загальний аналіз розуміння сутності політичної участі в західній політичній думці, варто відзначити, що воно не є однотайним, адже більшість авторів вбачають в політичній участі або різновид політичної поведінки, або особливий тип відносин між владними суб'єктами політики і громадянами. Причому, політична участь може відбуватися, з одного боку, в легітимних, легально-санкціонованих формах в межах політичної системи, забезпечуючи її стабільність, а з іншого – в межах більш широкого за своїми масштабами політичного життя, набуваючи часто незаконних і нелегітимних, навіть насильницьких, протестних форм, що несуть в собі дестабілізуючий потенціал.

Аналіз категорії «політична участь» примушує звернутися до її дослідження в російському суспільствознавстві, де напрацьований вагомий доробок. Так, в російській політичній думці проблема політичної участі жваво обговорюється ще з початку 90-х років ХХст. (хоча деякі автори визначають в цьому контексті два етапи – до і після 1991р.) Перші роботи розглядали політичну участь як позитивне явище, критикували західні теорії участі, та, взагалі, дослідження феномену участі громадян у політиці ґрунтувалося переважно на дескриптивних підвалинах, статистиці, відірваній від реального

політичного життя. В пострадянський період спостерігається більш шанобливе ставлення до західних концепцій політичної участі, навіть популяризаторське, тому, як відзначає М. Холмська, науковим працям російських авторів того періоду притаманні в певному ступені компілятивність і вторинність. Загалом, дослідження російських вчених умовно можна поділити принаймні на три групи [180]. Першу групу складають праці з теорії громадянської (зокрема і політичної) участі, в яких фокусується увага на розробці ключових категорій, методології, дослідженні інститутів громадянської участі, механізмів і форм впливу громадян на політичні процеси тощо. До другої групи належать наукові розвідки, в яких з'ясовується зміст та форми політичної участі окремих груп населення. Третя група – це дослідження загального характеру, присвячені історичним аспектам громадянського суспільства, політичним настроям і ціннісним орієнтаціям росіян тощо.

Позаяк, попри існування широкого проблемного поля стосовно феномену політичної участі, і зокрема громадянської і громадської участі, наявності методологічної поліпарадигмальності щодо категоріально-поняттєвого апарату та основних засад теорії участі, російська політична наука має тим не менш чимало напрацювань загальнотеоретичного змісту в цьому дослідницькому сегменті. Саме наприкінці 90-х років було опубліковано ряд наукових праць, які стали фундаментальними в розвитку теорії політичної участі. Це, передусім, монографії Д. Гончарова і І. Гоптарьової, які запропонували комплексний підхід щодо з'ясування даного феномену [181]. Зокрема, Д. Гончаров підкреслює, що інститут політичної участі надзвичайно складне соціокультурне явище, і що його концептуалізація вимагає створення комплексної теорії, яка охоплює в певному цілісному аналізі численні аспекти соціально-політичної динаміки сучасного суспільства. Згідно з його твердженням, «участь – інструментальна активність, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він застосовував бажані для них дії» [169, С.146]. До політичної участі Д. Гончаров відносить голосування, участь в демонстраціях, мітингах, пікетах, грошові внески, складання листів та петицій, особові контакти з політиками та посадовцями, висування громадських ініціатив на місцевому рівні тощо. Політична участь розглядається ним як вплив на процес прийняття політичних рішень, з одного боку, а з іншого – як вплив на характер і перебіг реалізації тих практичних програм, які приймаються органами державного управління (щодо запобігання розповсюдження злочинності, дотримання стандартів екологічної безпеки тощо). Вартує уваги демаркація Д. Гончаровим понять «політична» й «інструментальна» участь, яка, на нашу думку, є певною мірою недостатньо обґрунтованою та послідовною. Так, політична участь – прояв певної стихійності, яка не завжди підлягає інструментальній інтерпретації, а інструментальна участь – така, що гуртується на процедурах соціально-політичної активності, що мають інструментальний характер і ефективно здійснюються у демократичному ціннісному контексті. Інструментальність за Д. Гончаровим є здатністю вибудовувати раціональні технології досягнення цілей. Крім того, російський дослідник вказує на відмінності у розумінні

політичної участі і політичної діяльності, адже у першому випадку йдеться про дії громадян поза службовими обов'язками, а у другому – про дії саме професійних політиків [169, С.146-148].

Відсутність термінологічної визначеності категорій, що стосуються участі в політиці, відзначає російська дослідниця О. Мелешкіна. На її думку, ця проблема є й досі актуальною для російської науки. Вона певним чином пояснюється тим, що автори не завжди спроможні знайти відповідний еквівалент щодо понять, які активно запозичуються із західної політичної думки, тому у перекладі вже пропонуються терміни, які не зовсім адекватно відтворюють первісну семантику смислового поля «участі» в західній науці. Тож, узгодивши існуючі дефініції, О. Мелешкіна виводить свої: 1) політична поведінка (як еквівалент західному поняттю *politicalbehavior*) – суб'єктивно мотивований процес, в якому втілюються той або інший вид політичної діяльності; 2) політична діяльність (*politicalaction*) – уся сукупність форм дій політичних акторів, обумовлених зайняттям певної політичної позиції і пов'язаних з ціледосягненням, реалізацією владних інтересів; 3) політична участь (*politicalparticipation*) – біль-менш регулярне і, передусім, інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності, за допомогою яких громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень; 4) політична активність (*politicalactivity, politicalinvolvement*) – інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі в цілому, а також в межах окремих форм політичної діяльності [182, с.153-154]. О. Мелешкіна пропонує розуміти «політичну участь» як складову «політичної поведінки» [182, с.152] і вказує на інструментальність її впливу з боку громадян на прийняття політичних рішень, тоді як «політична діяльність» стосується усіх дій, що пов'язані з реалізацією владних інтересів. Практично такої ж позиції дотримуються сучасні російські дослідники В. Желтов та М. Желтов, які трактують політичну участь як «сукупність діяльності, за допомогою якої керовані можуть індивідуально або колективно, з різним ступенем ефективності і в різних, більш-менш ритуалізованих формах, намагатися впливати на функціонування політичної системи»; це поняття охоплює різноманітні практики участі громадян в політиці, що відрізняються за формою, змістом, часом і місцем свого прояву та реалізуються під впливом політичних режимів і політичних систем» [183, с.444]. До речі, на наш погляд недоцільно зводити політичну участь лише до дій на рівні функціонування політичної системи, оскільки втрачається діалектика розвитку останньої, адже ж у політиці завжди закладений потенціал конфлікту, що спричиняє нестабільність політичної системи та поштовх до розвитку. Тож політична участь не тільки сприяє підтриманню суспільної рівноваги (гомеостазису політичної системи), але й є важливим ресурсом суспільного розвитку (морфогенезу політичної системи), вироблення стратегій підготовки, прийняття та імплементації загальнозначущих рішень.

Вартує уваги оригінальний підхід російського фахівця з політичної психології та політичних комунікацій Д. Ольшанського, який проводить чітку кореляцію між політичною соціалізацією та політичною участю, де остання є

реальним поведінковим наслідком, сукупним відображенням і виявленням процесів політичної соціалізації. Він слушно зауважує, якщо протягом соціалізації відбувається передусім когнітивна і, лише частково, емоційна взаємодія індивіда з політичною системою, то процеси політичної участі (або неучасті) є виразником ефективності політичної соціалізації індивіда. Тобто, «політична участь свідчить, чи вдалось політичній системі «заволодіти» індивідом, або ж у нього залишилися певні ресурси «індивідуального спротиву», що пов'язані з усвідомленням особистих інтересів, які не завжди співпадають з інтересами системи» [184, с.156]. Д. Ольшанський пропонує «під політичною участю розуміти невід'ємну властивість політичної чи іншої керуючої (або самокерованої) діяльності людей, яка слугує одним із засобів вираження і досягнення їх інтересів. Політичною участю стає тоді, коли індивід або група залучаються у владні політичні відносини, в процеси прийняття рішень і управління, причому їх участь стає досить значущою як зовні, для результату, так і внутрішньо, для самої людини» [184, с.174]. На наш погляд, останній висновок Д. Ольшанського є вкрай важливим, адже підкреслює міцний зв'язок політичної участі з владними механізмами, звертає увагу на необхідність змін в усвідомленні нового бачення проблем соціального і державного управління з боку влади, суспільства і конкретного громадянина.

Українські дослідники проблематики участі суб'єктів політики в суспільно-політичних процесах намагаються сформуванню власну ідентичність з урахуванням зарубіжних наукових досягнень та вітчизняної практики політичної участі. І. Воронов визначає політичну участь як різновид непрофесійної політичної діяльності, модифікації якого досить різноманітні, але в цілому завжди являють собою «спроби простих людей при будь-якому типі політичної системи вплинути на діяльність своїх правителів, а деколи і замінити їх» [185, с.87]. Автор пов'язує політичну участь з політичною суб'єктністю особи, підкреслюючи, що активна участь особистості в політичному житті ґрунтується на створенні умов для максимального розкриття її прагнень і можливостей. До таких умов І. Воронов відносить згоду, гласність, політичний плюралізм, наявність тісного взаємозв'язку політичних інститутів та громадянського суспільства.

Український дослідник В. Бортніков, визначаючи сутнісні характеристики політичної участі громадян в контексті категорій політичної активності, аналізує такі феномени як «політична участь», «політична діяльність» та «політична поведінка», наголошуючи на певній схожості їх, але тільки на перший погляд. Підсумовуючи свою розвідку, він зауважує, що це все різні категорії політичної активності, які не варто змішувати, оскільки вони характеризують як її якісні характеристики, форми здійснення, так і ступінь залучення індивіда до політики. Розглядаючи вищевказані поняття крізь призму філософських категорій «стихійність» і «свідомість», «якість», «кількість» та «міра», В. Бортніков припускає, що політична участь і політична діяльність відбуваються насамперед у свідомих формах. Проте обмежувати їх тільки рамками раціонально-утилітарних рис вчений вважає неприпустимим, оскільки людина є живою істотою, а не запрограмованою машиною. Проте політичну

участь як правило оцінюють в кількісних категоріях, а професійну політичну діяльність – у якісних характеристиках [186].

О. Чемшит пропонує свою дефініцію політичної участі – «це будь-яка дія або бездіяльність, спрямована на зміну або збереження існуючого способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства» [187, с.254], де вказує на зв'язок політичної участі з системою відправлення політичної влади, а саме з виконанням однієї з основних функцій – розподілу ресурсів, проте, вочевидь, автор залишає поза увагою інші, не менш важливі функції – виробництва ресурсів та контролю над ними, що, на нашу думку, не доречно.

Провідний український політолог М. Головатий трактує політичну участь як «втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади. Більш конкретно політичну участь розглядають як участь громадян у певних справах держави» [188, с.318]. Так, беззаперечно, що держава є провідним інститутом політичної системи суспільства, який представляє вищий рівень організації політичної влади – державний, позаяк політична участь громадян стосується більш широкого кола суспільно-політичних інститутів, спрямовуючись на вирішення питань й поза межами державних справ.

На можливості дисфункціонального прояву політичної участі вказує О. Максимова, яка слушно визначає її як фактор стабілізуючого або дестабілізуючого впливу на політичну систему. «Якщо в процесі політичної участі найбільш повно здійснюються її основні функції (транслявання вимог до політичної системи, легітимація політичного режиму), то таке функціонування сприяє стабілізації політичної системи. В іншому випадку слід говорити про наявність партиципаторних дисфункцій, які створюють передумови дестабілізації політичної системи» [189]. Дисфункціональність політичної участі О. Максимова вважає можливою у випадках, коли «політична активність виходить за межі встановлених політичною системою обсягів політичної участі», які визначаються типом політичного режиму; тут має місце прямий кореляційний зв'язок між рівнем демократії та обсягами політичної участі.

Варто відзначити досить ґрунтовну дефініцію політичної участі відомої української дослідниці Н. Ротар, яка інтерпретує її як «інституціоналізований механізм впливу громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно-політичні інтереси. Вона (політична участь – Н.Л.) забезпечує реалізацію політичною системою основної функції – виявлення, формування і вираження інтересів громадян, є одним із критеріїв визначення якісної специфіки політичної системи, характеризує наслідки взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів та сил, національних традицій та типу політичної культури» [187].

Попри існуючу складність в операціоналізації категорії «політична участь», існують різні методика, що дозволяють вимірювати її прояв. Одна з них запропонована Л. Гуттманом та адаптована вітчизняним соціологом Е. Ключенко. Автор виокремив вісім фактологічних суджень про залученість

громадян у політику (на які даються відповіді «так» = 1 бал чи «ні» = 0 балів), кожне з яких відповідає рівню складності форм участі: найвищий тип залученості відповідає 8 балам, а повна відсутність політичної участі – 0 балів. За цією методикою визначається індекс політичної участі, форми яких узагальнено можна представити так: 1) постійна участь у виборах; 2) читання політичної преси, огляд телепрограм та прослуховування по радіо інформації про політику; 3) обговорення політичних проблем; 4) намагання запевнити друзів, родичів у правоті своїх поглядів; 5) звернення до представників влади, депутатів щодо вирішення певної проблеми; 6) контакт та спілкування з активістами громадсько-політичних рухів, партій; 7) конкретні дії на користь будь-якого руху, партії, політика, депутата; 8) членство у громадсько-політичному русі або партії та реальна участь в їх діяльності [168, с.64]. За відповідями респонденти поділяються на групи активістів, комунікаторів, споживачів, які голосують, та аполітичних. Як підкреслює Е. Ключенко, дана методика має багато переваг в емпіричному дослідженні залученості людей до політики. Однак, як ми бачимо, методика вимірює лише конвенційну політичну участь, а неконвенційна залишилася осторонь.

Наукову евристичність має концептуальна схема політичної участі, репрезентована С. Сальніковою та О. Мацюк, яка теж може успішно застосовуватися для вимірювання політичної участі в суспільстві. Автори визначають такі її субпоказники: залученість, практики та суб'єктивний показник. Субпоказник залученості відображає міру залучення громадян країни до політичного життя. Він включає субпоказники другого рівня – пізнавальний, електоральний та комунікаційний. Пізнавальний субпоказник автори виражають через індикатори споживання інформації про політичні події зі ЗМІ, зацікавленість діяльністю окремих політиків. Електоральна залученість включає участь у виборах різного рівня. Комунікаційний субпоказник характеризує вербальну залученість громадян до політичного процесу, до політико-ідеологічних комунікацій. Даний субпоказник представлений такими індикаторами: «висловлювання в розмовах» про політичні проблеми; пропаганда й агітація особистої політичної позиції; звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади; спілкування з активістами суспільно-політичних рухів, партій. Субпоказник практики включає інституціональні (членство в партії, роботу в партії або в русі, роботу в іншій організації або об'єднанні) та неінституціональні (участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях; наявність значків із політичною рекламою, інших атрибутів чи розклеювання листівок; неасоційована діяльність на користь політичних акторів; грошова підтримка партії чи кандидата під час виборчої кампанії) дії. Останній субпоказник – суб'єктивний – формується на рівні самооцінки своєї політичної активності та залученості [190].

Підсумовуючи наш оглядовий аналіз категорії «політична участь», слід зазначити, що вона має ще солідний потенціал для подальших досліджень, оскільки спектр розбіжностей, суперечливостей та точок зору наукової спільноти на дефініцію участі в політиці доволі широкий. Цей факт тільки підтверджує поліпарадигмальність феномену політичної участі. Не зважаючи

на термінологічну невизначеність, численний дослідницький загаль визнає, що політична участь в загальних рисах є атрибутом демократичних процесів, адже забезпечує виявлення, агрегацію та артикуляцію інтересів та потреб громадян. Вона є своєрідним ідентифікатором, «лакмусовим папірцем» просування суспільства на шляху демократичних перетворень.

Наразі одним з проявів цього поступального розвитку є спроби диверсифікації розуміння феномену політичної участі у сучасній політичній думці, що продиктовано набуттям першочерговості не політичних, а особистих прав людини (недоторканість приватного життя, свободи від будь-якого зовнішнього тиску тощо), і це є об'єктивним процесом. Тож виникає концепція, згідно з якою необхідно диференціювати політичну і громадську участь, оскільки соціальне ціле можливо представити як синтез політичного і неполітичного співтовариства, які не протиставлені один одному, а перебувають у стані постійної взаємодії. Категорія «громадської участі» тільки-но здобуває собі статус в політологічному дискурсі і є ще досить дискусійною у своєму тлумаченні. До речі, у її визначенні ще більше полісеміотичності, ніж у розтлумаченні поняття «політична участь». І, хоча, в останніх публікаціях вона усе частіше стає фокусом уваги дослідників, проте іноді навіть відмовляють у правомірності використання такого терміну взагалі, подеколи ототожнюють з поняттям «громадянська участь» або «суспільна участь». Є й інший варіант оновлення змісту поняття «політична участь», в межах якого цей канонічний термін «пом'якшується» і замінюється категорією «суспільно-політична участь». Це поняття трактується доволі широко та нейтрально – як будь-яка інструментальна активність суспільства в політичній сфері, будь-які свідомі форми соціально-політичної діяльності неелітних суспільних груп, метою яких є участь в прийнятті загальнозначущих рішень або вплив на владу [191].

Свідченням активізації науково-теоретичного пошуку щодо феномену «громадської участі» є, приміром, Звіт за результатами дослідження «Оцінка стану розвитку громадянського суспільства та суспільної активності громадян суспільства» (Український Фонд демократії «Спочатку люди», 2013). В його тезаурусі пропонується розуміти як тотожні, взаємозамінюючі терміни суспільна активність, суспільна діяльність та суспільна участь; усі вони надаються через слеш з посиланням на Американську психологічну асоціацію: «суспільна активність/діяльність/участь визначається як «індивідуальні та колективні дії, направлені на визначення та вирішення питань, що турбують населення» [192, с.5]. Автори Звіту Н. Комарова, О. Луцевич, Л. Паливода тлумачать дефініції активність, діяльність та участь одна через одну, не проводячи між ними чіткого диференціювання, що, є науково недоцільним. Відзначимо, що самі автори визнають певну слабкість своєї термінологічної бази та відсутність в ретроспективі подібних досліджень суспільної участі громадян. Ні в якому разі не применшуючи результатів цієї прикладної розвідки, вона вартує гідної оцінки, адже емпіричний матеріал, зібраний авторським колективом, спонукає на ґрунтовне осмислення феноменів і політичної участі, і громадської участі, і загалом суспільно-політичної активності.

Так, у Звіті розглядають два види суспільної активності: формальна (участь у діяльності формально зареєстрованих об'єднань громадян, радах, консультаціях тощо) та неформальна (участь у вирішенні проблем окремих громадян, груп громадян та цілих громад, волонтерство, участь в акціях та демонстраціях поза рамками зареєстрованих об'єднань). Відповідно до Звіту суспільна діяльність розглядається у трьох формах – 1) політична участь, 2) громадська участь та 3) діяльність громадян, що спрямована на вирішення певних суспільних проблем. Політична участь визначається як дії громадян, що впливають на функціонування політичної системи: діяльність, спрямована на підтримку кандидатів і партій у виборчих компаніях; професійна політична діяльність; участь у діяльності партій і політичних рухів; участь у мітингах, політичних зборах, демонстраціях тощо (тобто пропонується традиційний підхід за Дж. Нагелем). Громадська участь бачиться авторами Звіту як безперервний процес взаємодії між установою, відповідальною за прийняття рішення, чи державними органами різного рівня, що регулюють певні види діяльності, і громадянами, чий інтереси можуть бути порушені прямими або непрямыми наслідками прийнятих рішень. До громадської участі відносяться такі форми як референдум; всенародне обговорення; громадські слухання (публічні слухання); журі громадян; громадська експертиза та інше. До діяльності громадян, спрямованої на вирішення певних суспільних проблем, відноситься безоплатна діяльність громадян, спрямована на вирішення конкретних проблем громади, яка не має жодних обмежень за змістом та формами [192, с.6]. На нашу думку, останні дві форми суспільної активності змістовно дуже близькі, тому їх об'єднання в одну категорію було б виправданим.

Тож, варто проводити чітку демаркацію між поняттями «громадська участь» і «політична участь». В обох випадках участь спрямована на певні зміни соціально-політичного життя, вона взаємодіє з публічною владою, намагаючись на неї вплинути. Однак, критерій, за яким варто розмежовувати ці категорії, не середовище участі (політичний простір або громадянське суспільство), і не тип відносин між суб'єктами взаємодії (громадяни та владні інститути політичної системи), а принципи та мета участі. Так, громадською участю за такого підходу маємо вважати таку участь, яка воліє впливати на владу заради інтересів конкретних громадян, а політична участь намагається «отримати» владу в тому чи іншому обсязі, на тому чи іншому рівні, і мета влади тут вже не є суттєвою. Звідси, участь у виборчих процесах, членство в політичних партіях та рухах тощо являють собою форми політичної участі, оскільки націлені на владу. У випадку, коли громадяни, представляючи свої інтереси, намагаються певним чином вплинути на суб'єкти влади, не наважуючись і не вважаючи за потрібне здобути владу, йдеться вже про громадську участь. Політична участь надає доступ до владних механізмів примусу, тому є репрезентантом суб'єкт-об'єктних відносин, адже політика апріорі ієрархічна. Громадська ж участь стосується парадигми взаємодії, компромісу, діалогу, тобто суб'єкт-суб'єктних відносин. Вона реально відпрацьовує механізми демократичних (в повному сенсі слова) ціннісних

орієнтацій. Якщо у випадку політичної участі йшлося про наявність і неконвенційних форм, таких, що несуть у собі деструктивні інтенції, сприяють дисфункціональності політичної системи, та навіть за певних обставин уможливають активізацію авторитарних тенденцій у прояві владних повноважень, то громадська ж участь є більш важливим індикатором демократичності суспільства, оскільки є проявом приватної, соціальної ініціативи, смисложиттєвих орієнтирів громадян.

Українські дослідники Е. Афонін, Л. Гонюкова та Р. Войтович посилаються на цікавий підхід щодо аналізу змісту політичної участі громадськості німецького вченого У. Саркінеллі, «який, аналізуючи політичну та громадську діяльність у демократичних системах, говорить про залежність останньої від досягнення компромісу з владою. З цією метою вчений запроваджує поняття «політичне посередництво», яке характеризує «урядування шляхом дискусії», та демократичний спосіб реалізації державно-управлінської діяльності, що ґрунтується на «принципі налагодження комунікації» [193, с.16-17]. Автори підсумовують, цей термін – політичне посередництво – акцентує увагу на особливості формування громадської участі шляхом посередництва, яке, своєю чергою, неможливе без інформації та комунікації. Тож, У. Саркінеллі формує тріаду взаємодії влади та громадськості, долучаючи діяльність ЗМІ [193, с.16-17].

Російська дослідниця С. Усманова відзначає, що використання понять «громадська участь», «суспільна (цивільна) участь», «політична участь», «соціальна активність» як синонімічних може бути виправданим, якщо ми маємо на увазі якийсь процес, що забезпечує ефективну взаємодію між владою і суспільством, процес, який не є спонтанним, а має чіткі принципи організації:

- наявність чіткої мети, декларованої організатором процесу і відомої його учасникам;
 - альтернативність;
 - наявність «зворотного зв'язку» (двосторонній інформаційний обмін);
- аналіз висловлених зауважень і їх облік в підсумковому рішенні є основним критерієм оцінки ефекту програм громадської участі;
- надання достатньої інформації та технічної підтримки для участі, навчання в ході процесу;
 - участь громадськості на ранніх стадіях підготовки проекту;
 - включеність всіх зацікавлених сторін і тих, кого стосується проект; ніхто не може бути виключений з процесу за будь-яких дискримінаційних мотивів;
 - відкритість і контрольованість процесу громадської участі, реалістичність цілей;
 - використання якісної методичної бази для організації процесу і контролю його результатів [194].

У цьому сенсі рівень залученості громадян у громадську участь обумовлений здатністю до самоорганізації та активної взаємодії. Однак, як зауважує С. Усманова, можна виокремити й іншу форму соціальної активності, яку також називають громадською участю, але вона має іншу мету –

забезпечити можливість позитивного впливу індивіда на соціокультурне середовище свого проживання, на своє ком'юніті. Ця форма характеризується високою залученістю в життя свого мезосоціума і виражається в прагненні перетворити місце свого проживання, приносити користь. Це скоріше душевна потреба, ніж політичний чи цивільний акт. Однак він не стає від цього менш цінним, оскільки є основою активної життєвої позиції індивіда, і саме за допомогою такої участі закріплюються практики активної взаємодії із середовищем, і формується громадянська самосвідомість [194].

У навчально-методичному посібнику «Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні» (2013) наголошується і на відмінностях понять «громадянська участь» і «громадська участь», які також часто-густо використовуються як синонімічні. Проте, громадянська участь (civic, citizenparticipation) – участь осіб в різних структурах та демократичних інститутах [195, с.14]. Російський дослідник А. Айвазян досліджує феномен «громадянської участі» як діяльнісний аспект громадянської культури людини [196]. М. Холмська під поняттям «громадянська участь» розуміє «включення, або залучення тих, ким управляють, до управління (до обговорення та розробки політичних, соціально-економічних, культурних програм і проєктів), впливу на прийняття рішень та контроль за їх виконанням, самоуправління на «низовому» (місцевому) рівні [180]. Тож, громадянська участь є одним із принципів громадянського суспільства, побудованого на засадах конституційної демократії. Мається на увазі реальна можливість громадян публічно висловлювати свою позицію, консолідуватися з однодумцями для обміну думками, для пропаганди своїх поглядів, для надання організованого впливу на органи влади, висувати свою кандидатуру на виборах та інше. Існує й інше, близьке за змістом поняття, – цивільна участь. Воно тлумачиться як «найменш політизовані форми політичної участі, які передбачають при цьому не просто участь жителів, а участь саме громадян країни, тобто частини населення з активною політичною культурою, або культурою участі».

Щодо досліджуваного нами поняття «громадська участь», то у цитованому нами посібнику [195] зазначається, що цей термін майже не використовується сьогодні у вітчизняній політологічній літературі, проте застосовується у виданнях, які розглядають діяльність недержавних, некомерційних громадських організацій (НГО). В цьому контексті громадська участь тлумачиться як участь НГО та окремих мешканців в обговоренні і прийнятті рішень органами влади (у більшості випадків на місцевому рівні), а також контроль за їх виконанням. Крім того, до даної дефініції можна віднести і залученість громадян в саму діяльність громадських організацій, в межах яких можливо вирішення проблем і реалізація інтересів багатьох людей і без будь-якого звернення до влади [197]. Як відзначають Т. Виноградова та О. Сунгуров, від громадянської участі поняття «громадська участь» відрізняється відсутністю серед його форм електоральної активності, участі в діяльності політичних партій і рухів, а також протестної участі. Також, російські автори, порівнюючи цю категорію з паблікрілейшнз (що, на їх думку, доречно, оскільки їх теж часто ототожнюють) наголошують, що громадська участь – це

заплановані зусилля щодо залучення громадян у процес прийняття рішення і запобігання, або вирішення конфлікту через взаємні двосторонні взаємодії, у той час як зв'язки з громадськістю – це заплановані зусилля впливу на громадську думку [197]. Автори посібника «Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні», інтегруючи різні підходи та трактування, визначають поняття «громадська участь» як «систему дій, методів, інструментів та механізмів (об'єднаних логікою відповідного алгоритму) участі громадян у визначенні та розв'язанні їхніх проблем» [195,с.12]. В контексті управлінської діяльності громадська участь уможливує урахування соціальних чинників в процесі планування, мінімізацію соціальних та політичних ризиків внаслідок ухвалення та реалізації управлінських рішень, корегування планів та поведінки влади відповідно до інтересів тих чи інших суспільних груп, а також залучення їх до процесу ухвалення управлінських рішень [195, с.12].

У зарубіжній літературі поняття «громадська участь» отримало найбільше поширення у виданнях, присвячених аналізу методів участі громадськості в рішеннях екологічних проблем [195,с.14]. Тож, «громадська участь» в одному із таких зарубіжних видань інтерпретується як «безперервний двонаправлений процес взаємодії між громадянами та органом влади (установою, відомством), що відповідають за прийняття рішення»; громадська участь «включає: заходи, що сприяють повному розумінню громадськістю процесів і механізмів підготовки та прийняття рішень відповідальним відомством; повне інформування громадськості про статус та просування розробки та впровадження проектів, планів, програм, про вироблення пріоритетів політики або проведення оцінки; активний збір думок усіх зацікавлених громадян, відомостей про сприйняття ними цілей і завдань, а також про їх уподобання щодо використання ресурсів та альтернативних стратегій розвитку або управління будь-якої іншої інформації, що стосується прийнятого рішення» [195, с.15]. Тобто, в даному визначенні підкреслюється, що громадська участь як процес здійснюється між органами державної влади та громадянським суспільством в обох напрямках, тобто, йдеться про децентралізацію і розподіл політичної влади.

Отже, поняття громадської участі в широкому розумінні визначає свідомі дії громадян, позбавлених реального доступу до політичної влади, щодо реалізації своїх інтересів в суспільно-політичній сфері з використанням соціальних форм впливу на політичні інститути та окремих представників владних структур. Громадська участь – це участь структур громадянського суспільства у підготовці, прийнятті і контролі за виконанням (а й інколи і в самому виконанні) владних рішень. Для її здійснення необхідний певний рівень культури, довіри та готовності до такої взаємодії як влади, так і громадянського суспільства. Тому громадська участь є важливим засобом оптимізації і удосконалення їх взаємовідносин, за умов яких громадянське суспільство заявляє про себе як рівноправний по відношенню до державної влади центр ваги. Громадська участь свідчить, що громадяни мають необхідний потенціал щодо можливості стати дійсним партнером влади, відчутти себе активними,

творчими, компетентними суб'єктами політики у прийнятті політичних рішень і здійсненні контролю за їх реалізацією. Як наголошують Е. Афонін, Л.Гонюкова та Р. Войтович, «...громадська участь у сучасному постмодерному демократичному суспільстві характеризує появу нової цивілізаційної орієнтації у життєдіяльності сучасного громадянина, здатного активно, мобільно та відкрито відстоювати свої інтереси і права на участь у розбудові держави. Тобто в умовах постмодерного суспільства люди, змінюючи форми взаємодії, створюють свою соціально-політичну дійсність, а в її межах – і технологію реалізації громадського інтересу (участі). Саме громадська участь як вид людської практики дала змогу людині змінити зміст об'єктивної політичної реальності, а відповідно і свій статус у суспільстві, світоглядно-методологічні конструкти налагодження вільного та відкритого громадського діалогу» [193, с.9].

Сфера впливу громадської участі «починається» там, де «закінчується» державна влада, простирається у ті сфери, у розвиток яких не можуть або не бажають втручатися державні органи влади. Громадська участь є найбільш затребуваною та доречною під час вирішення соціальних проблем на локально-місцевому рівні (охорона здоров'я, дошкільна та позашкільна освіта, екологічні проблеми тощо), вирішення яких традиційно фінансувалося за «залишковим принципом», і про які виконавчі органи поінформовані поверхово, а глибинної суті їх просто не бачать через існування проблем загальнодержавної значущості. Оскільки ці проблеми стосуються кожного громадянина окремо, їх успішне вирішення вимагає активної включеності громадян і цільового об'єднання їх для вирішення. У країнах з усталеною традицією взаємодії влади та суспільства за допомогою громадської участі компенсуються неефективність або «недоробки» державних органів влади, забезпечується доступ до прийняття політичних рішень і реалізуються права та інтереси громадян.

Громадська участь як необхідна передумова формування громадянського суспільства, забезпечує контроль над політичними інститутами і взаємовигідне партнерство. Вона унеможливорює наміри влади в демократичних суспільствах ігнорувати громадську думку і інтереси всього суспільства. Саме в контексті формування громадянського суспільства більшість дослідників говорять про громадську участь, вважаючи її не просто невід'ємною частиною, а й фундаментом громадянського суспільства, основний постулат якого полягає в тому, що кожен громадянин має право на врахування своєї думки та інтересів.

Загалом, існують різні форми громадської участі (налічують близько 25 різновидів) та варіанти класифікації типів громадської участі, які ґрунтуються на значущості громадянського суспільства і громадянського контролю для стабільності політичної системи та її ефективності. Найбільш розповсюдженою є класифікація американської дослідниці Шеррі Арнштейн, яка пропонує восьмисходову модель типів участі, рівні якої вона об'єднує у три групи по низхідній лінії від вищого типу до нижчого [198]:

Ступені громадської влади:

(8) громадський контроль;

(7) делегування повноважень;

- (6) партнерство;
- Ступені імітації участі:
- (5) задобрювання;
- (4) консультації;
- (3) інформування;
- Не-участь:
- (2) терапія;
- (1) маніпуляція.

Ш. Арнштейн вважає ключовим суб'єктом громадської участі некомерційні організації (НКО). Так, дійсно, з цим солідаризуються багато дослідників даної проблематики. Вони визначають як найбільш важливі НКО аналітичні центри, фабрики думки, центри публічної політики. Фабрики думки пропонують рішення проблеми і механізм реалізації рішення. Їх основні функції – дослідницька (креативність, власне дослідження, його впровадження), медіаторська (посередницька), функція навчання. Центри публічної політики – організації, які беруть безпосередню участь у впровадженні рішення, створюючи громадські ради, громадські слухання тощо. Це своєрідні фабрики думки, їх відмінність полягає в обов'язковому залученні громадськості, а основна функція – медіаторська, адже вони є посередником: 1) між урядом і НКО, політичною елітою і структурами громадянського суспільства і населенням: організація громадських слухань (обговорення представниками громадськості актуальних проблем з запрошенням представників органів влади, де найчастіше відбувається обговорення проектів законів) та громадської експертизи (незалежна експертиза представниками громадськості прийнятих та тих, що готуються, нормативних актів, пропозиції щодо їх зміни, прийняття інших нормативних актів) як найбільш перспективних форм громадської участі; 2) між НКО і наукою, НКО і бізнесом (організація зустрічей, обговорення значущих питань і відпрацювання сумісних рекомендацій); 3) між НКО и ЗМІ, наукою і ЗМІ (організація зустрічей журналістів з науковим товариством, з НКО). Найбільш ефективною формою взаємодії є мережева горизонтальна взаємодія без створення ієрархічних структур, яка створює можливості для незалежності фабрик думки та їх креативності.

Тож, за моделлю Ш. Арнштейн сходи ведуть від рівня участі НКО до рівня не-участі у політичному процесі. Ці типи природно розмежовуються на три моделі. Перша з них нормативна модель громадянського суспільства – виходить з загальної концепції громадянського суспільства. В межах даної концепції громадські організації є важливими інститутами, які здійснюють зв'язок між публічною та приватною сферами. У якості інституційних структур громадянського суспільства вони виконують функції контролю підзвітних суспільству органів влади. Крім того, їм належать мобілізаційна та соціалізуюча функції соціально та політично активного населення. Корені цієї концепції йдуть з ліберальної традиції, яка відводить громадянському суспільству важливу роль контролера та обмежувача свавілля держави. Друга модель легітимаційна. Ступінь політичного впливу НКО на процес прийняття рішень залежить від типу домінуючої політичної культури та взаємних

очікувань суспільства і влади стосовно можливостей цього впливу. НКО можуть бути відсторонені від реального політичного процесу, і виконувати лише церемоніальну представницьку функцію, але й можуть мати реальні політичні повноваження в процесі відпрацювання рішень. НКО тут виступають як провідники вимог і підтримки на вході в політичну систему. В цілому, однак, незалежно від типу політичної системи – демократичної або авторитарної – «провідники» на політичному вході розглядаються органами влади як джерела додаткової легітимності для держави. Без тих або інших форм інституціоналізованої громадської участі не обходиться на сьогодні жодна складна політична система. Конкретні форми взаємодії ця модель одержує у таких інституційних рамках як Громадські палати, Експертні ради тощо, а також через інформування та консультації. У створених інститутах взаємодія НКО і органів державної влади може бути символічною, але й може свідчити про значущість НКО у процесі прийняття політичних рішень. Третя модель інструментальна. Інструментальна функція ефективного рішення соціальних проблем тут є фундаментальною. Інструментальна модель розуміє участь НКО на «виході» політичної системи при рішенні певних соціальних й інших проблем суспільства. Інструментальні можливості НКО на виході можуть варіюватися від формальної участі та пасивного прийняття директив і вказівок до політичної залученості і надання НКО повноважень і відповідальності за ефективну реалізацію рішень у тій чи іншій сфері [198].

При певному рівні розвитку громадські некомерційні організації виявляються здатними залучити додаткові позабюджетні ресурси, працю волонтерів і нові ідеї. Вони мають великий інноваційний потенціал і можуть вирішувати соціальні проблеми більш ефективно. Роблячи це, вони беруть на себе певну частину функцій держави і органів місцевого самоуправління. Якщо, у свою чергу, держава і відповідні держслужби усвідомлюють це і здатні використовувати потенціал об'єднань громадян для рішення проблем більш ефективним способом, вони можуть передавати відповідні функції НКО, підкріплюючи при цьому таке делегування ресурсами, що вивільнилися від оптимізації процесу. Це може здійснюватися через механізм соціального замовлення, гранту, залучення до виконання державних і муніципальних програм, з використанням інших форм підтримки у пошуку ресурсів і виконанні власних завдань. Тож, інструментальна модель передбачає участь громадян та їх об'єднань у процесі реалізації рішень, коли вони залучаються органами влади для мінімізації власних витрат і більш ефективного рішення соціальних проблем.

Варто зауважити, що громадська участь можлива лише за умов прозорості влади, а саме: відкритість інформації про діяльність органів влади, процедуру прийняття рішень, доступність і відкритість засідань, де приймаються рішення (за винятком тих, що визначені законом), періодична звітність органів влади перед громадянами; зрозумілість і правдивість інформації, безперечна репутація джерел інформації, можливість альтернативних джерел, довіра громадськості до експертів; можливість впливу, що закріплена у певних законодавчих актах. Прозорість влади гарантує лише

можливість громадської участі, однак не гарантує її наявності. Необхідно, щоб самі структури громадянського суспільства були в ній зацікавлені, тобто необхідна мотивація. Підвищенню рівня мотивації сприяє спрямованість органів влади на вирішення публічних проблем. Чим нижче рівень влади, тим ближче публічні проблеми до потреб населення, тому в цьому сенсі можна припустити, що некомерційні організації найбільш ефективно взаємодіють з органами місцевого самоврядування, оскільки саме вони покликані задовольняти потреби населення.

Тож, участь громадян в управлінні суспільними справами досить не проста, оскільки передбачає наявність в суспільстві відповідних політичних і правових механізмів, і головне, відкритість інститутів державної влади такій участі. Від громадян потрібні послідовні зусилля для визнання їх права участі в управлінні суспільством. Більше того, кожний досвід такої участі має бути ініційований самими громадянами. Ініціатива, що надходить від державних органів завжди таїть у собі загрозу маніпуляції суспільною думкою і активними силами громадянського суспільства. Отже, під громадською ініціативою розуміється будь-яке правомочне і не обумовлене засадами адміністративно-державного, корпоративного або авторитарно-кланового підпорядкування, починання, спрямоване на зміни суспільних відносин. Предмет громадської ініціативи в принципі не обмежений, сама природа громадянського суспільства плюралістична. Громадські ініціативи можуть виникати з приводу соціально-політичних, економічних, культурних, освітніх тощо проблем. У кожному конкретному випадку вони можуть стимулюватися утилітарними мотивами, однак їх реальне значення визначається тим, що вони зорієнтовані на загальне благо, від їх здійснення залежать загальні інтереси. Очевидно, що громадська участь вимагає певний рівень культури обох учасників: з одного боку, влада налаштована на результативну комунікацію, вона впевнена у можливостях структур громадянського суспільства, взаємодії і соціального партнерства, готова їх нормативно підкріпити, а з іншого, структури громадянського суспільства виявляють довіру до влади, мають необхідний рівень проектної культури і культури організації соціального партнерства.

Варто відзначити, що як і будь-який суспільний процес, процес розширення громадської участі в управлінських рішеннях має як позитивні, так і негативні наслідки. Серед позитивних слід відзначити можливість: приймати управлінські рішення, спираючись на інформацію про реальні настрої людей, на знання про найбільш актуальні проблеми, що вимагають оперативного вирішення; оцінювати ставлення людей до постанов, рішень, що приймаються законодавчою та виконавчою владою; приймати рішення, усвідомлюючи ступінь готовності різних груп населення до прийняття і реалізації постанов місцевої влади, спрямованих як на здійснення перспективних, так і поточних завдань; розуміти розстановку соціальних сил, знати міські соціальні групи, які готові до активної роботи щодо реалізації прийнятих рішень, які орієнтовані або на пасивне очікування або на спротив нововведенням; працювати, реалізуючи ідею активного соціального партнерства влади і населення, громадських організацій, рухів, партій. До негативних наслідків відносяться:

ускладнення процесу прийняття рішень, оскільки узгодження безлічі різних інтересів досить трудомісткий процес; можливо зволікання з термінами прийняття рішень; не виключено певне збільшення матеріальних витрат, обумовлене зростанням числа учасників управлінського процесу; соціальні суб'єкти, що долучаються до прийняття управлінських рішень, часто-густо не володіють в повному обсязі необхідною інформацією і не мають навичок ведення конструктивного діалогу.

Тому, з одного боку, ефективне управління не може бути всенародною справою, воно вимагає професіоналізму, кваліфікованих спеціалістів, що мають досвід управлінської роботи і володіють всебічною інформацією про соціальні процеси. З іншого боку, не підлягають сумніву позитивні здобутки широкої громадської участі у процесі соціально-орієнтованого управління, у підготовці, прийнятті і контролі за виконанням (а й інколи і в самому виконанні) владних рішень. Питання лише в тому, яка міра цієї участі. До того ж, ця проблема виникає на усіх етапах управлінського циклу: коли визначається кількість соціальних суб'єктів, яких необхідно залучити до прийняття того або іншого рішення; коли з'ясовується коло проблем і завдань, що вимагають нагального вирішення; коли уточнюється зміст рішень, що відпрацьовуються в атмосфері колективного творчого пошуку; коли узгоджуються форми, ресурси і механізми взаємодії влади і громадськості тощо.

Підсумовуючи, слід зробити кілька узагальнень:

1. Сучасна політична теорія засвідчує як наявність суттєвої методологічної гетерогенності щодо рефлексії феномену участі, так і наявність значних наукових перспектив у операціоналізації цього поняття. У більшості наукових праць терміни «політична участь», «політична активність», «громадська участь», «громадянська участь», «політична діяльність» тощо тлумачаться як тотожні, без урахування, що кожний з них визначає свій специфічний спосіб взаємодії між конкретними суб'єктами політики та політичною системою.

2. Серед інших більш докладного осмислення здобув феномен «політичної участі», саме з точки зору структури, форм, рівнів та методів, ідеологічних, психологічних, правових і соціальних аспектів, ступенів ефективності тощо, тобто як формальних, так і сутнісних атрибутів. Не зважаючи на те, що поняття «політична участь» актуалізовано у науковому дискурсі іще з середини ХХ ст., однак у його тлумаченні й досі існують розбіжності. На нашу думку, найбільш релевантним є визначення категорії «політична участь» Н. Ротар, з якою ми цілком солідаризуємось в цьому аспекті, – це «інституціоналізований механізм впливу громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно-політичні інтереси. Вона (політична участь – Н.Л.) забезпечує реалізацію політичною системою основної функції – виявлення, формування і вираження інтересів громадян, є одним із критеріїв визначення якісної специфіки політичної системи, характеризує наслідки взаємодії

політичних інститутів, соціально-економічних інтересів та сил, національних традицій та типу політичної культури».

3. Громадська участь в широкому сенсі визначає свідомі дії громадян, позбавлених реального доступу до політичної влади, щодо реалізації своїх інтересів в суспільно-політичній сфері з використанням соціальних форм впливу на політичні інститути та окремих представників владних структур. Громадська участь – це участь структур громадянського суспільства у підготовці, прийнятті і контролі за виконанням (а й інколи і в самому виконанні) владних рішень.

8.2 Громадська участь за умов політичної модернізації: зарубіжний досвід і вітчизняна практика

Пожвавлення наукового інтересу до вивчення процесів участі громадян у вирішенні соціальних проблем, до процесів громадянської самоорганізації суспільства, загалом до тих феноменів, що так чи інакше пов'язані з поняттям «громадянське суспільство», спостерігається приблизно з 90-х років ХХ ст. Ще понад піввіку тому американські політологи Г. Алмонд і С. Верба концептуалізували дослідження громадянської культури, громадянськості суспільства і політичних систем, однак наприкінці минулого сторіччя у проблемному полі наукових розвідок цих категорій відбулася певна диверсифікація. І цей факт не підлягає сумніву, оскільки карколомні процеси революційних зрушень у Центрально-Східній Європі, зникнення з геополітичної мапи світу лідера соціалістичного табору СРСР, поширення антиколоніального руху тощо засвідчили зростання соціальної активності громадян у прийнятті рішень з різних аспектів соціального і політичного життя, що метафорічно визначалося як «революція участі» (Р.Чемберс) [199].

Дослідження з проблематики громадської участі ґрунтувалися на різних теоретико-методологічних підходах. Громадська і громадянська участь вивчалися в контексті класичних теорій демократії і громадянського суспільства, мобілізації, теорії практик П. Бурд'є, соціального капіталу П. Бурд'є і П. Патнема, теорій раціонального і обмеженого вибору, модернізації тощо. В російській політичній науці проблеми громадської участі стали фокусом уваги в роботах А. Айвазяна, Р. Апресяна, Д. Гончарова, М. Горного, О. Комарова, А. Лабунського, О. Сунгурова та інших. В Україні актуалізація проблеми громадської участі відбувалася до к. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. досить повільно, однак за останнє десятиріччя науково-практичний доробок за цією тематикою значно збагатився. Певні роботи звертають на себе увагу. Так, ще у 2003р. вийшов з друку збірник аналітичних матеріалів «Структури громадської участі в Україні» за редакцією М. Лациби та Н. Ходько з результатами фокус-групи з проблем громадської участі та діяльності громадських рад, консультативних рад і т. ін. Суттєвим поштовхом щодо активізації теоретичного осмислення та реалізації практик громадської участі стала Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. №1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадянськості у формуванні та

реалізації державної політики». В подальшому не менш знаковою стала Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. №996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», яка унормувала такі форми громадського контролю, як: консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики у формі публічного громадського обговорення (безпосередня форма) та вивчення громадської думки (опосередкована форма); громадські ради при органах виконавчої влади.

Після подій, що отримали символічну назву «Помаранчева революція», проблема громадської участі в теоретичній площині політики набула досить жвавого обговорення. Так, привертає увагу колективна робота Е. Афоніна, Л. Гонюкової та Р. Войтович «Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики» [200], в якій авторами висвітлено теоретико-методологічні та методичні питання з практичного використання інструментів демократії й особливо з підготовки і проведення громадських слухань. Наукова евристичність властива концепції О. Рябеки, розробленій в роботі «Державно-громадське управління у дискурсі демократизації суспільства» (2010) [201], у якій досліджується феномен державно-громадського управління соціальним розвитком спільноти, пропонується надання категоріального статусу поняттю «державно-громадське управління». Всеосяжністю відрізняється одне з останніх видань – навчально-методичний посібник «Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні» (2013) [202], в якому автори серед іншого детально розглядають основні теоретико-правові засади участі громадян у виробленні політики, ґрунтовно підходять до розкриття інституційних аспектів забезпечення громадської участі та визначення інструментів, методів, процедур та технологій громадської участі. Безперечним здобутком даного посібника є надання практичних рекомендацій органам місцевого самоврядування щодо формування та реалізації громадської участі у процесі прийняття рішень на місцевому рівні та вдосконалення участі громадян у виробленні політики на основі досвіду України та країн європейського співтовариства. Варто відзначити і видання цілої низки методичних посібників, рекомендацій тощо, що мали за мету інформаційну просвіту та навчання громадян інструментам громадської участі. Загалом, якщо для російських напрацювань характерно вивчення взаємовідносин формалізованих структур громадянського суспільства, передусім некомерційних організацій і держави, легітимних механізмів їх взаємодії й участі в управлінні, то вітчизняні розвідки орієнтувалися не тільки на теоретичний аналіз змісту і механізмів громадської участі як частини політичної системи, а й більш широке коло неформалізованих соціальних практик участі та неформальних об'єднань.

Активна імплементація практик громадської участі у пострадянських країнах, в тому рахунку і в Україні, стала можливою завдяки широкій популяризації досвіду розвинутих демократій, яка проводилася в межах грантових проектів діяльності різноманітних іноземних фондів, інших неурядових організацій за сприяння демократичним процесам тощо. Наскільки саме такий спосіб розвитку механізмів громадської участі є доречним і

релевантним для України – дискусійне питання, проте беззаперечним є той факт, що країнам, де тривалий час планомірно втілювалися етатистські принципи організації суспільного життя і державного управління, подібний досвід інституціоналізації громадської участі був невідомим. Тому, західні взірці сталися в нагоді. Однак їх абсолютизація і сприйняття за найбільш доцільні, на нашу думку, є неправомірними, оскільки політико-культурні коди та ментально-ціннісні платформи західних демократій і пострадянських суспільств (і Україна тут не є винятком) доволі відрізняються, тож їх системне узгодження та адаптація можуть набувати досить «болісного» характеру та тривати довгий час. Адже внесення змін в організацію дуже крихкої, тендітної та чутливої свідомості суспільства має бути ретельно продуманим, щоб ні в якому разі не нашкодити його «духовному здоров'ю» та, водночас, зберегти діалектику і цілісність системного утворення «держава – суспільство – громадянин». Тож йдеться про необхідність досягнення реальної готовності як суспільства, так і влади щодо мобілізації партнерського потенціалу, гармонізації стосунків у розвитку практик громадської участі, вироблення своїх, аутентичних, моделей, що ґрунтуються на власній національній, культурній, історичній та політичній ідентичності. На небезпеку втрати власної своєрідності звертають увагу Е. Афонін, Л. Гонюкова та Р. Войтович, які відзначають, що сучасні глобалізаційні процеси, яких зазнає людство в контексті нової хвилі трансформаційних змін, є важливим зовнішнім чинником активізації громадської участі. «Перехідний стан країн, що нині стають на шлях плюралістичної демократії і ринкових засад господарювання, є надто чутливим до зовнішнього втручання. І тому цей зовнішній вплив на розвиток національних систем державного управління з боку світових лідерів багато в чому посилює їх нестабільність та загрозу повернення генетично ранніх – архаїчних, традиційних форм громадсько-політичних практик.» [200, с.7].

Надбання своєї, власної суб'єктності в практиках громадської участі є вкрай складним завданням, але його вирішення вже набуло безповоротного характеру. Справа в тому, що Україна має надати відповідь на два фундаментальних виклики, що являють собою комплекс проблем, обумовлених специфікою ендогенних і екзогенних факторів розвитку. По-перше, це особливості сучасного світового поступу, а саме реконструкція архітектури геополітичного простору, формування нових трендів в конкурентнісному позиціюванні акторів міжнародного розподілу праці та ієрархії атракторів глобальних політичних процесів. Спостерігається така ситуація, за умов якої країни, що були донедавна аутсайдерами в рейтингу світового економічного, соціального та політичного розвитку, на сьогодні виборюють місця претендентів на лідерство принаймні в top-20 (деякі та навіть в top-10) за вертикаллю геополітичного статусу держав. Якщо Україна має намір здобути позиції такого суб'єкта міжнародних відносин, з яким будуть рахуватися провідні актори глобальних політичних процесів, то їй доведеться приймати правила, що унормовують стандарти розвитку, характерного для країн-авангарду світового співтовариства. В іншому випадку вона так і залишиться

серед периферійних держав (йдеться про периферійність в геополітичному контексті без зайвої емоційної конотації).

По-друге, це проблеми, що зумовлюються внутрішніми чинниками (хоча, безумовно, пов'язаними з зовнішнім фактором). Україна входить у стадію інноваційного розвитку, епоху суспільства знань, а отже характерною ознакою цього процесу є створення нових форматів відносин між людиною і владою, між людиною і суспільством. Це актуалізує необхідність певної реконструкції суспільних відносин, загалом суспільної і політичної системи. Наразі політична система функціонує за інерцією. Їй властива асиметричність у відносинах «держава – суспільство – громадянин» на користь першого суб'єкта, надмірна централізація системи управління, вкрай корумпована бюрократія, закритість і непрозорість процедури прийняття рішень, що характерно для жорсткої владної вертикалі. Безперечно, це уповільнює і подеколи й унеможливорює суспільну динаміку. Тож, вочевидь необхідно доповнити владну вертикаль горизонталлю, зміцнити роль громадського контролю над управлінськими структурами, врешті надати йому інституційованого характеру. Маємо наголосити саме на дієслові «доповнити», оскільки часто лунають заклики (передусім з боку апологетів лібералізму) про максимальне відсторонення держави з економічної сфери та розповсюдження ринкових відносин на нові сфери. Доречними в даному контексті є висловлювання знаних вітчизняних суспільствознавців М. Михальченка та В. Андрущенка. Вчені звертають увагу на введення в сучасний обіг поняття «роздержавлення», яке у більшості випадків пов'язують зі зміною форми державної власності. Проте, вони пропонують розуміти його «...у більш широкому сенсі: як вивільнення усіх сфер суспільного життя – родини, релігії, мистецтва, науки, культурної традиції, моралі тощо – від надмірної опіки з боку держави. Таким чином, «вивільнення від *надмірної опіки*» (виділено авторами), але не більше. Держава має залишатися державою. Вона повинна захищати права і інтереси громадян, інтегрувати суспільство, організовувати життєдіяльність суспільства за допомогою норм права (закону), тобто виконувати властиві їй функції, але не домінувати над людиною і суспільством, як це мало місце при тоталітаризмі» [203, С.316].

Натомість, завзяті апологети лібералізму запевняють, що державі треба залишити самий мінімум функцій, ключові з яких підтримка безпеки та контроль порядку в суспільстві. Втім, подібний підхід наразі усе частіше зазнає критики і переосмислення, в тому рахунку і в країнах традиційної демократії. Адже функціонально-рольовий зміст діяльності громадських структур не може бути перенавантажений за рахунок «маргіналізації» державних інститутів, абсолютизація чи то етатистської, чи то антиетатистської платформи суспільного поступу призводить в кінцевому рахунку до втрати діалектичної цілісності «держава – суспільство – громадянин». Як слушно відзначає російський дослідник Л. Перепьолкін, «лібералізм цілком солідне вчення, яке передбачає, що приватна ініціатива *завжди* (курсив автора) ефективніше суспільної, державної. Однак як і будь-яка ідеологія, лібералізм має свої межі в практиці суспільного життя. Хоча б тому, що максимізація приватного прибутку зовсім не рівнозначна максимізації суспільного життя. Жодне

суспільство не будується виключно за ліберальними або іншими ідеологічними рецептами: доля особистої та державної ініціативи *завжди* (курсив автора) співвідноситься з поточними обставинами. Свобода окремої людини завжди обмежена: або законами, або її власними уявленнями» [204, с.6]. Тож, тільки за умов збалансованої взаємодії та діалогової комунікації між державою, громадськістю і громадянином можлива масштабна акумуляція тих ресурсів, що нададуть життєдайної сили процесам суспільного розвитку, осучаснення його парадигми на основі гуманістичних цінностей.

Втім, ціннісна орієнтація суспільства, як відзначають відомі американські вчені Рональд Інглхарт і Крістіан Вельцель, відіграє ключову роль у виникненні і розвитку демократичних інститутів. Автори підкреслюють, що модернізація за умов ціннісної орієнтації перетворюється в процес людського розвитку, в межах якого соціально-економічний прогрес призводить до змін у культурній сфері, а це робить значно ймовірнішим утвердження особистої незалежності, гендерної рівності і демократії, тим самим формуючи суспільство нового типу, яке сприяє емансипації людей одразу за багатьма напрямками [205, с.11]. Р. Інглхарт і К. Вельцель переосмислюють феномен модернізації на основі емансипаційної теорії демократії. Автори наголошують, що «утвердження демократії – не просто результат витонченого торгу у колах еліт та «конституційної інженерії». Воно залежить від глибоко вкорінених ціннісних орієнтацій народу в цілому. Ці орієнтації спонукають людей вимагати свободи і «зворотного зв'язку» з боку влади – і підкріплювати слова діями, які забезпечують такий результат. Справжня демократія – не механізм, який достатньо завести, щоб він працював автоматично. Її дієздатність залежить від народу» [205, с.11].

На нашу думку, позиція американських авторів є вельми перспективною у дослідженні феномену громадської участі в епоху модернізації. Тому є необхідність коротко окреслити її фундаментальні положення, які складають сутність теорії «безшумної (тихої, мовчазної) революції» Р. Інглхарта (The Silent Revolution, 1977). Ця теорія стала своєрідною відповіддю Г. Алмонду та С. Вербі та усім шанувальникам і послідовникам традиційної теорії модернізації, яка була популярною на Заході у 60-70-ті роки ХХ ст. Р. Інглхарт вважає, що зміни, які відбувалися наприкінці ХХ ст. у провідних індустріальних країнах, настільки фундаментальні, що є сенс їх кваліфікувати радше як постмодернізація, а не модернізація.

За розумінням Р. Інглхарта, модернізація являє собою процес, протягом якого збільшуються економічні (засобом індустріалізації) і політичні (засобом бюрократизації) можливості даного суспільства. Тому модернізація є досить привабливою саме через надання можливостей суспільству рухатися від стану бідності до стану багатства. Втім, «модернізація» – це не останній етап історії, оскільки індустріалізація призводить до абсолютного зсуву у базових цінностях суспільства: замість «модерних» цінностей тепер намагаються домінувати «постмодерні». Вони полягають в глибинних соціальних змінах від рівноправ'я жінок до демократизації політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів. Тож, за Р. Інглхартом відбуваються два

модернізаційні переходи. Перший – від традиційних цінностей до секулярно-раціональних, що відповідає переходу від аграрного суспільства до індустріального. Другий – від цінностей виживання до цінностей самовираження (від жадібності та підозрілості до відкритості та нематеріальних інтересів) – перехід до постіндустріального суспільства. На думку Р. Інглхарта західно-європейські країни наприкінці ХХ ст. переживають другий модернізаційний перехід.

До такого висновку Р. Інглхарт дійшов не шляхом абстрактних умовиводів, а завдяки масштабним емпіричним дослідженням більш ніж 40 країн світу, де мешкає понад 70% населення Землі. Сам він – фаховий соціолог (його поважно називають «селебріті» сучасної соціологічної науки), тож дослідницьким інструментарієм володіє бездоганно, і висновки компаративного аналізу ціннісного світосприйняття в державах, які стали предметом його вивчення, є досить верифікованими. Отже, Р. Інглхарт диференціював громадян на чотири типи залежно від їх ціннісних орієнтацій: «чисті матеріалісти», «чисті постматеріалісти», «змішані матеріалісти» і «змішані постматеріалісти». Серед них перші орієнтовані на економічне благополуччя і безпеку держав, процвітання своєї родини, збереження матеріального статку (тобто, загалом, рівень життя, законність і порядок). «Чисті постматеріалісти» спрямовані на цінності нематеріального характеру, а саме якість життя, гарантії прав і свобод людини, самовираження і самовизначення особистості, захист довкілля тощо, що відповідає вищій сходинці піраміди потреб А. Маслоу. Аналізуючи співвідношення між собою цих двох основних суспільних сегментів у досліджуваних державах (так, у 1970-71р.р. воно складало 4:1, а у 1990 р. – 4:3), Р. Інглхарт у підсумку доводить думку, що з часом в країнах Заходу кількість «матеріалістів» скорочується, а постматеріалістів, навпаки, збільшується, а згодом вони мають зрівнятися між собою, що є наслідком економічного зростання і відсутності крупних військових конфліктів. Саме цей висновок і закладений у фундамент концепції тихої революції. Таку назву цей феномен здобув, вочевидь, саме по причині своєрідного «дорослішання» суспільства, яке перейде від сучасних матеріальних цінностей до цінностей більш високого постматеріалістичного гатунку поступово, від покоління до покоління.

Такі зміни в ціннісній орієнтації безперечно призводять до помітних змін в політичній культурі. Тож Р. Інглхарт виводить характерні ознаки політичної постматеріальної культури Європи: падіння у громадян рівня поваги до влади і політичним авторитетам; посилення політичної участі; перехід від участі через політичні партії до автономних видів участі; схильність до неконвенційних несанкціонованих владами форм політичної активності; підсилення потягу індивідів до самовираження, в тому рахунку і протягом виборів; поступова втрата конфліктами класового характеру і фокусування навколо проблем культури і якості життя [206].

Формування постматеріальної політичної культури відбувається саме на ціннісному фундаменті. Цінності безпосередньо являють собою бажання людей, на відміну від прав, які є наслідками з бажань. Розширення прав і можливостей людини призводить до того, що цінності людей починають

більше впливати на шлях розвитку суспільства. Таким чином, в тих сферах, де спостерігається значне розширення прав і можливостей, цінності людей повинні мати більше значення. «Розширення прав і можливостей людини змінює цю ситуацію, прості люди стають здатними і готовими діяти як агенти своїх власних цінностей. Це ... робить людей та їх цінності рушіями історії» [207]. Тобто, громадяни здобувають реальну нагоду стати безпосередніми суб'єктами політичних процесів в напрямку демократичних перетворень. І ступінь реалізації суб'єктності громадян в політичному житті суспільства є прямо пропорційним ступеню розвиненості постматеріальних цінностей, серед яких найважливішими є самовираження, незалежність, свобода у виборі способу життя.

Тож, Р. Інглхарт у своїй теорії емансипаційної демократії та тихої революції промовисто доводить, що утвердження цінностей самовираження являє собою соціальну рушійну силу, що діє на користь демократії і сприяє її встановленню там, де цей режим ще не існує (хоча в ситуації дуже швидких змін та невпевненості у завтрашньому дні можливі спалахи ксенофобії), або її зміцненню за рахунок підвищення ефективності демократичних інститутів там, де вона вже існує. Навіть формальна демократія несе у собі певний емансипаційний імпульс цінностей самовираження, однак тільки ефективна демократія детермінується ним в найбільш широкому обсязі. До речі, різниця між формальною, декларативною демократією та ефективною, чуйною до потреб мас та їх політичних і громадянських прав, полягає у «порядності» еліт; рівень порядності еліт обумовлюється розповсюдженням в суспільстві цінностей самовираження.

На нашу думку, таке пояснення Р. Інглхарта є вкрай доречним з огляду з'ясування глибинних засад розвитку механізмів громадської участі. Адже, коли для громадян значущими є не потреба в сильних лідерах, пріоритетність колективної дисципліни і порядку, а більш широка свобода зі зменшенням ролі політичного авторитету, не відповідність нормам та регламентація, а багатоманітність, не монопольна влада держави, а пріоритетність самовираження і політичної участі, громадянське суспільство як основний індикатор демократизації набуває ефективних можливостей до взаємодії з державою в особі політичної еліти. Причому держава постає дієвим інструментом захисту прав людини, оскільки готова працювати в унісон з громадянами, зі структурами громадянського суспільства, готова до подібного конструктивного діалогу, у підсумку якого приймаються суспільно значущі та загальнодержавні рішення. Таким чином, успішний розвиток суспільства буде реально можливим лише за умов ефективної комунікації та консолідації зусиль як державних, так і недержавних суб'єктів, оскільки вони несуть солідарну відповідальність за долю країни.

До речі, саме на ці аспекти звертають увагу українські дослідники Е. Афонін, Л. Гонюкова та Р. Войтович у колективній праці «Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики». Автори, розвиваючи концепцію громадської участі, цілком слушно підкреслюють, що «сучасне постмодерне суспільство, на відміну від традиційного, спрямоване на трансформацію

взаємодії суспільства та держави, яка, у свою чергу, забезпечується створенням нових форм впливу людей на державно-управлінські процеси й відповідно їх участю в громадсько-політичному житті суспільства. Громадська участь населення в житті суспільства надає постмодерному суспільству особливої динаміки. Цю динаміку спричинюють нові, раціональні форми активності громадян, їх соціально-культурна та політична зрілість, активна позиція лідерів громадської думки, нерівномірність соціально-групової та регіональної динаміки, диференціація політичного спектра суспільного життя, що лише стимулює активну державотворчу позицію громадян» [200, с.7].

Тож, можна вважати, що громадянське суспільство формує своєрідний простір комунікації між державою і громадянином. Російський дослідник О. Комаров стверджує, що поняття «громадянин» розкривається через поняття «участь», тобто через його діяльність в різних громадських організаціях та інститутах. До речі, основна функція громадянського суспільства як раз і полягає в посередництві між приватною особою та особами, що приймають рішення. Саме такий підхід – через можливості і здібності до участі – є досить поширеним в країнах розвиненого громадянського суспільства. Через категорію «участь» у країнах сучасних західних демократій розкривається поняття «особистості» і «громадянина» [208]. А право громадян на участь у формуванні свого життєвого середовища визнано і регламентується законодавчими актами більш ніж 30 країн-членів ООН» [209].

В сучасних дослідженнях визначають цілу низку соціально-політичних причин активізації громадської участі у творенні моделей взаємодії з органами влади:

- настання нової ери (в сучасній політичній теорії – постконфліктної або новоадміністративної) у вибудовуванні відносин між органами влади і громадянами, що характеризується більшою роллю громадянського суспільства та його учасників в питаннях управління державою та функціонування окремих його інститутів;
- партнерство між громадянським суспільством, приватним сектором та державою часто сприймається як найбільш ефективний метод вирішення комплексних соціально-економічних проблем;
- соціальний капітал (зростаюча воля і здатність громадян брати участь у суспільно-політичному житті країни і держави) стає необхідною передумовою і супутнім елементом для підтримки економічного зростання і розвитку країни;
- основною мотивацією суспільного (добровольчого) сектора є суспільна користь, а не отримання прибутку;
- всебічне і плюралістичне прийняття рішень визнається необхідним інструментом досягнення життєво важливих соціальних угод (так званий суспільний договір) в процесі обговорення і втілення в життя політичних реформ [210, с.22-23].

Розмірковуючи про сутність феномену громадської участі, Е. Афонін, Л. Гонюкова та Р. Войтович доходять думки, що «контекст активної

громадської участі має свої об'єктивні критерії, і вони вказують передусім на усвідомлення меж можливої участі громадян у суспільно-політичній практиці функціонування держави. Така діяльність має характер наперед визначеного проекту, що вказує на певні інваріанти суспільного буття людини, посягання на яке і обмеження якого загрожує людству соціальною деградацією» [200, с.8]. Автори слушно відзначають, що відсутність громадської ініціативи (яка є структурним елементом громадської участі) у громадян є одним з факторів розмивання цивілізаційних засад організації демократичної практики творення державної політики. Саме технології реалізації громадської ініціативи шляхом здійснення громадської участі надали можливості громадянам виявити власну свободу дій, реалізувати своє право на громадянську позицію.

Практичних форм реалізації громадської участі та впливу громадян на прийняття державно-управлінських рішень може бути досить багато, завдячуючи низькому ступеню їх формалізації. Найбільш розповсюдженими є масові акції, громадський контроль і громадська експертиза, «фінансова» участь (прозорий бюджет, соціальне замовлення, фонди територіального розвитку тощо), інформаційно-освітні форми. При цьому особливої актуальності набуває питання: визначення стадій прийняття та реалізації таких рішень; з'ясування, яка форма участі громадян є найбільш ефективною щодо впливу на них; реальної громадської участі чи її імітації в процесі державного управління; ефективного механізму поєднання громадської ініціативи та експертного знання; яким чином і на яких засадах мають здійснюватися громадська участь і громадський контроль; наскільки високим є рівень громадської відповідальності організацій, які забезпечують реалізацію суспільної участі, інакше кажучи, хто має брати участь і яким чином нести відповідальність [211, с.19].

В цьому контексті слід звернути увагу на одну особливість громадської участі, яка обумовлюється специфікою громадянського суспільства: воно штучно розділене немов би на дві частини: організоване (яким керують) та ініціативне (активне) громадянське суспільство. Організоване громадянське суспільство інституційно оформлене, є елементом політичної надбудови, підтримується владою. Ініціативне – неформальне громадянське суспільство, акумулюється на відношенні громадян до болючих проблем, виражає реальну громадську ініціативу та зіштовхується, як правило, з негативним ставленням влади до своїх дій. На перший погляд здається, що організоване громадянське суспільство має вже усталені традиції партнерських інтеракцій з державними структурами, виступаючи легітимним посередником між громадськістю як широким загалом та владою, тож практичний доробок його участі у виробленні та ефективному творенні публічної політики не підлягає сумніву. Однак реалії політичного життя часто засвідчують й інші приклади, які радше можна кваліфікувати як профанація участі, оскільки зовні все нібито відповідає атрибутивним рисам громадської участі, а за змістом – це справжній гротеск. Досить красномовно в цьому контексті увиразнюється діяльність Громадської палати, що була створена у 2005р. в Росії для реалізації громадської ініціативи. Її діяльність демонструє надмірний вплив держави на процес формування

громадянського суспільства в Росії, що спричинило зростання недовіри значної кількості росіян. Федеральний закон «Об Общественной палате Российской Федерации», прийнятий 4 квітня 2005р., у першій статті визначає, що Громадська палата забезпечує взаємодію громадян РФ, громадських об'єднань з федеральними органами державної влади, органами державної влади суб'єктів РФ та органами місцевого самоврядування з метою врахування потреб та інтересів громадян Російської Федерації, захисту прав і свобод громадян РФ і прав громадських об'єднань при формуванні і реалізації державної політики з метою здійснення громадського контролю за діяльністю федеральних органів виконавчої влади, органів виконавчої влади суб'єктів РФ і органів місцевого самоврядування, а також з метою сприяння реалізації державної політики в галузі забезпечення прав людини в місцях примусового утримання». Скептицизм росіян продиктований численним бюрократичним апаратом, вкрай недемократичним номенклатурним порядком формування палати: перших 42 з 126 членів палати своїм указом назначає президент. Вони, у свою чергу, обирають 42 представників від загальноросійських громадських об'єднань. Представники регіональних і міжрегіональних громадських об'єднань також висувають свої кандидатури у члени палати, які приймаються вже затвердженими раніше двома третинами складу палати. За даними Левади-Центру у 2011 р. 45% росіян взагалі нічого не знали про Громадську палату, а 30% вважали її декоративним органом [211].

На такі «похибки демократії» та своєрідні «вади практик громадської участі» вказує і Ш. Арнштейн, американська дослідниця і експерт з громадській участі. Зокрема, вона зауважує, що в країнах традиційної демократії громадська участь межує з символічними і ілюзорними формами залучення громадян до вирішення соціальних проблем. Влада тут намагається позбавитися від контролю з боку громадян, заморочити їм голову, переключити їх активність на другорядні та малозначущі проблеми. Так, фактичне відволікання людей від громадської участі здійснюється через маніпуляції, коли під виглядом громадської участі влада залучає людей до консультативних комітетів, де з ними проводиться «просвітницька» робота і організується підтримка. В дійсності такі комітети не володіють ніякими повноваженнями, і громадська участь фактично маскується під вивіскою «робота з громадськістю». При цьому головною метою влади є не з'ясування дійсної проблеми і її спільне з громадянами вирішення, а заспокоєння громадян, зняття невдоволення, затушовування конфлікту або усування безпосередніх його передумов. Крім того, влада може організувати масштабну діяльність щодо своєчасного інформування громадян в процесі вирішення певних проблем. Однак їй просто вигідно зводити громадську участь до інформування, не залишаючи ніяких умов для зворотного зв'язку і для розвитку діалогу. Влада може захопитись технічними деталями, пустопорожніми оглядами різних точок зору, ідеологічною полемікою з політичними опонентами, обговоренням малозначущих тем тощо, і такими чином зустрічі з громадськістю перетворюються в передачу інформації. До того ж інформація взагалі може надаватися лише на останньому етапі розробки програми, що позбавляє людей

можливості включитися в неї і представляти свої інтереси. Якщо громадяни не можуть впливати на будь-яку програму на етапі її розробки і прийняття рішення, участь залишається лише демонстративним ритуалом, а громадяни залишаються статистами, тобто не є дійсними громадянами [198].

Попри існування подібних колізій у розвитку практик громадської участі, все ж таки розвиваються й по-справжньому ефективні її форми на рівні прозорого партнерства влади з громадянами, дійсного представництва інтересів громадян в органах влади, продуктивного громадського контролю за владою, впровадження технологій відкритих публічних дискурсів щодо певних значущих дій, думок і суджень усіх учасників публічних комунікацій. В даному аспекті йдеться про децентралізацію влади, перерозподіл повноважень, несення колективної відповідальності за розробку і прийняття рішень у процесі діалогу між громадянами і можновладцями. Слід відзначити, що така взаємодія можлива лише за умови, коли громадяни виступають не як індивідуальні «представники громадськості», а є об'єднаними у групи громадської ініціативи, громадські організації, які мають достатній інтелектуальний, матеріально-технічний і фінансовий ресурс.

Р. Апресян в цьому контексті доречно підкреслює, «у будь-якому випадку розподіл влади, тобто її розосередження відбувається завдяки тому, що громадяни беруть на себе відповідальність влади, а не так, що можновладці діляться владою. Отримати право брати участь у прийнятті рішень можуть лише ті, хто дійсно відстоює значущі суспільні, громадські інтереси, хто вступає в діалог з владою, озброєний усією повнотою інформації з питання, яке цікавить і громадян, і владу, хто має щодо нього проект узгодженого і реалістичного рішення. Тоді може відбутися продуктивне поєднання державних ініціатив і громадської участі. Причому, інституалізація останньої вимагає попередніх, що йдуть знизу, законодавчих ініціатив, спрямованих на легітимацію участі громадян (у якості незалежних експертів, представників організацій або різних співтовариств) в різних суспільно-політичних процесах» [212].

Р. Апресян приводить приклад перспективного досвіду процесу законодавчого оформлення громадської участі, який в деяких розвинутих демократичних країнах намітився останнім часом. Так, у ФРН діє Закон «Про сприяння міському плануванню». Цей нормативний акт встановлює, що будь-які інновації в містах мають проводитися при *обов'язковому узгодженні* (курсив наш) з мешканцями і громадськими об'єднаннями задля того, щоб задовольнялися інтереси власників, орендаторів і користувачів (землі, будинків, будівель) [212]. Тобто, законом визнається *і легальність, і легітимність громадської участі* (курсив наш) в цих процесах; більше того, ніякі інноваційні проекти градобудівництва не утверджуються вищими органами влади без відповідної санкції громадських організацій.

З'ясувавши особливості сучасних практик громадської участі, варто визначити ті імперативні вимоги, за умов дотримання яких вона буде дійсно повноцінною. Тож, громадська участь як особлива система комунікаційно-управлінських технік і технологій, спрямованих на гармонізацію взаємодії

влади і суспільства та оптимізацію процесів державотворення і розвитку громадського суспільства на засадах конституційної демократії, базується на таких фундаментальних принципах:

- *довіра громадян до влади і влади до пересічних громадян* – даний принцип є основою налагодження системи взаємодії, базується на впровадженні універсальних правил гри для всіх суб'єктів творення державної політики, відпрацюванні механізмів узгодження інтересів, в межах яких влада та громадськість можуть домовитись про довготривалу співдружність;

- *взаємовідповідальність та самоконтроль влади і громадськості* – цей принцип є логічним продовженням попереднього і передбачає вжиття певних легальних заходів з обох сторін щодо: з'ясування сфери компетенцій, надання правдивої інформації про підготовку програмних заходів на всіх етапах прийняття рішень, законодавчо-нормативного закріплення конкретних домовленостей, їх супроводження до кінцевого результату, запобігання блокуванню імплементації рішень, заборони на спроби ошукати або зрадити один одного тощо; особливого значення набуває активізація спілкування і в часовому, і в змістовному вимірі з боку державних органів по відношенню до громадськості;

- *наявність конкретної суспільно значущої мети* – за цим принципом мета має бути привабливою для широкого загалу і громадська участь задля її реалізації не може бути представлена як гучне самоімідування або щось на кшталт публісیتی; вона передбачає систему конкретних заходів, виходячи з наявних животрепетних проблем, суспільних очікувань та ресурсного потенціалу учасників партнерських домовленостей;

- *відкритість та контрольованість процесу громадської участі* має на увазі, що інформація повинна бути донесена до усіх зацікавлених в отриманні інформації учасників процесу розробки та прийняття рішення, незалежно від соціального статусу, професії, політичних і ідеологічних поглядів з дотриманням прозорих, єдиних та зрозумілих для усіх умов прийняття рішень; державні інституції, інформуючи про перебіг діяльності на різних етапах управлінського процесу, мають послуговуватися доступною і зрозумілою для широкого загалу мовою, що значно підвищить рівень довіри до державних структур;

- *створення сприятливих умов для зворотного зв'язку* – передбачається максимально зменшена кількість бар'єрів і проміжних ланок при проходженні інформації від джерела до отримувача, оперативність і гнучкість у практичному втіленні механізмів діалогової комунікації влади і громадян.

Інтерпретовані нами принципи в загальному вигляді закладені в основу європейського досвіду щодо залучення громадян у процес прийняття рішень та викладені в певних законодавчих актах. У Білій книзі Європейської комісії з «Урядування в Європі» (21 липня 2001р.) сформульовано п'ять базових принципів, що є основою демократії та належного управління: відкритість, участь, підзвітність, ефективність і послідовність. Перші три принципи

визначають спрямування реформ управлінської структури в напрямку зближення влади та громадськості. Громадський же сектор ці принципи бачить дещо по-іншому, визначивши як такі: участь, довіра, підзвітність і прозорість, незалежність. Останній як раз підкреслює вимогу визнання неурядових організацій, інших структур громадянського суспільства вільними й незалежними інституціями щодо реалізації своїх цілей та рішень, відстоювання своїх позицій, які іноді можуть навіть суперечити аргументації владних установ. Відповідно до цих принципів ефективне вироблення політики у процесі співпраці органів державної влади і громадськості передбачає слідування кільком етапам, які дозволяють всебічно та виважено підійти до вирішення проблем. Ці етапи разом утворюють так званий цикл політики – аналітичний інструмент, запропонований Кодексом кращих практик громадської участі у процесі прийняття рішень Ради Європи, який активно використовують у демократичних країнах (прийнятий конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи 1 жовтня 2009р.).

Тож, цикл політики складається з таких етапів: 1) визначення порядку денного (розробка процедур; надання інформації; оголошення подачі документів: громадські слухання та форуми, спільні комітети та робочі групи); 2) підготовка проекту (мінімальні стандарти для консультацій з громадськістю; доступ до проектів політики; експертні семінари); 3) рішення (доступ до документів, які стосуються політики; громадські слухання, громадські журі; участь у формуванні бюджету; публічне прийняття рішень); 4) впровадження (відкриті та прозорі тендери; формування стратегічних партнерств); 5) моніторинг та оцінка (механізми зворотного зв'язку з громадянами та споживачами; регулярні зустрічі з неурядовими організаціями для обговорення поступу; експертна оцінка та рекомендації); 6) переформулювання (розгляд оцінок в комітетах, на експертних зустрічах, консультаціях, громадських слуханнях тощо) [213, с.15]. Використання циклу політики як аналітичного інструменту дозволяє, з одного боку, враховувати позиції усіх зацікавлених сторін, а з іншого – оптимально використовувати всі доступні ресурси (в тому рахунку фінансові, кадрові, інтелектуальні) для вирішення конкретної політичної проблеми.

Загалом, громадська участь (зокрема в європейському досвіді) реалізується за допомогою безлічі конкретних форм, які можуть бути співвіднесені з основними рівнями участі, виділеними Марком Грембергером, експертом ОЕСР, за критерієм залученості та можливостей впливу, що надаються громадянам для реалізації свого інтересу. Ці рівні громадської участі згідно з циклами політики зафіксовані Кодексом кращих практик громадської участі у процесі прийняття рішень Ради Європи. До цих рівнів залучення громадськості відносяться:

1) *Інформування* – одностороння комунікація чиновників з рядовими громадянами. Цей рівень громадської участі важливий на всіх етапах циклу політики. Передбачається відкритий і вільний доступ до необхідної, повної та вчасно наданої інформації, що вкрай важливо для забезпечення прозорості та відповідальної політики. Інформація має бути доступною для громадян, а також

громадським організаціям задля ефективного виконання ними функції контролера. На цьому рівні робиться акцент на формуванні необхідного інформаційно-документаційного масиву (документи, що стосуються розробки політики; документи, що стосуються проектів рішень; документи та стенограми консультацій, інших публічних заходів; постійне висвітлення інформації на веб-сайтах залучених суб'єктів).

2) *Консультації* – встановлення чиновниками зворотного зв'язку з громадянами для отримання їх думок, уявлень, рекомендацій та пропозицій. Даний рівень залучення громадськості, як і попередній, теж важливий на всіх етапах циклу політики. Зміст діяльності включає широке обговорення представниками органів місцевої влади та організацій громадянського суспільства різних способів вирішення конкретної проблеми політики. Очікується, що у ході консультацій органи місцевої влади збирають і узагальнюють думки та позиції, які можуть виявитися дуже різними. Тематика консультацій часто ініціюється владою, а не громадськістю. Консультації можуть проходити у різний спосіб. Це можуть бути: громадські слухання і круглі столи за участі суб'єктів прийняття рішень з метою визначення актуальних питань і збору пропозицій; експертні семінари і зустрічі з метою підготовки експертних рекомендацій щодо вирішення проблеми; сесії або комітетські зустрічі із можливістю для громадськості висловити свої позиції; публічні заходи, конференції, форуми і семінари з метою інформування та обговорення результатів впровадження політики за участі організацій громадянського суспільства та громадян.

3) *Діалог* – двостороння комунікація між органами влади, з одного боку, та організаціями громадянського суспільства і громадянами, з іншого. Цей рівень громадської участі особливо важливий на етапах формування порядку денного, розробки та перегляду політики. Тут передбачається застосування двох видів діалогу. Широкий діалог – часто не пов'язаний з конкретним питанням або актуальним процесом розробки політики, він є загальним способом обговорення питань органами влади та організаціями громадянського суспільства. Тому питання для обговорення можуть визначатися обома сторонами, а не владою, як на рівні консультацій. Діалог-співпраця – будується навколо специфічного питання політичного розвитку. Він є більш сфокусованим і організовується за результатами широкого діалогу. Діалог-співпраця є важливим для визначення етапів стратегії реалізації політики, а тому часто веде до вироблення спільних рекомендацій, проектів нормативних рішень, політичних ініціатив. Передбачається в практичному плані проведення регулярних зустрічей для обміну думками, а також спеціалізованих зустрічей щодо конкретних питань; надання відгуків на проведені зустрічі як з боку органів влади, так і з боку організацій громадянського суспільства.

4) *Партнерство* – рівноправне співробітництво громадян і чиновників в управлінській діяльності, розподіл відповідальності за процес вироблення політики. Партнерство важливе на етапах розробки політики, прийняття та виконання рішення. Воно актуальне для розробки або впровадження певної

політики або проектів, де організації громадянського суспільства можуть бути залучені до конкретної реалізації. В практичній площині передбачено залучення організацій громадянського суспільства на етапі розробки політики або виконання рішення, можливість прийняття спільних рішень (наприклад, при формуванні місцевих бюджетів). Організації громадянського суспільства повинні мати право залишатися незалежними – організовувати кампанії, пов'язані із відповідним питанням політики [213, с.19-20].

До речі, викладені рівні участі демонструють в певному сенсі еволюцію схем взаємодії влади і громадськості, що відповідає таким етапам розвитку громадянського суспільства. *Перший рівень* визначає фактичну відсутність громадської участі як суб'єкта державно-управлінських процесів, оскільки інформування передбачає надання в односторонньому порядку відомостей про програми, що готуються, їх реалізацію та результати; інформація не є закритою, але доступ до неї залежить від бажання дізнатися про неї з боку самих громадян. *Другий рівень* відповідає символічній участі, адже громадськість має доступ до інформації, може залучатися до процесу розробки політики, однак тільки задля вивчення суспільних потреб, а от в подальшому – плануванні, прийнятті рішень та реалізації – практична участь громадськості закінчується, вона лише одержувач інформації без можливості інтерактивного впливу. *Третій рівень* вже надає реальні повноваження громадськості щодо участі на усіх етапах реалізації програм розвитку; громадськість і структури державної влади мають рівні права в прийнятті рішень, більше того, влада може передати частину своїх функцій громадським структурам. Найвищим же ступенем реалізації громадської участі (а отже і розвитку громадянського суспільства) є громадянське врядування, що базується на самоуправлінській активності населення, яке абсолютно свідомо залучається в управління місцевим розвитком.

Отже, представлений перелік рівнів громадської участі за європейським форматом є фактично інструментальним каркасом практичного втілення механізмів ефективної взаємодії влади і структур громадськості. Залежно від мети, ступеню складності проблеми, що вимагає рішення, реального ресурсу, наявності «своєї» історії відносин між конкретними органами влади і громадськими організаціями, досвіду позитивної і результативної комунікації і т. ін., громадськість має можливість скласти свою матрицю участі у процесі вироблення політики. Очевидно, що громадяни наділяються реальними повноваженнями впливати та контролювати державно-управлінські рішення, а не лише декларувати свою символічну участь. Таким чином, суб'єкти громадської участі виконують вкрай важливі функції: вплив на суб'єктів прийняття державно-управлінських рішень; ефективне вирішення актуальних для суспільства проблем; консолідація громадськості та її активізація щодо розв'язання державно-управлінських проблем; діагностика проблем і потреб громадськості; визначення спектру альтернатив можливих управлінських рішень; прогнозування і оцінка наслідків різних альтернативних рішень. В цілому, усі ці функції зводяться до загальної – легітимація органів влади та відповідних загальнозначущих проектів, які виносяться на їх розгляд.

Відповідно до міжнародного досвіду серед діючих практик громадської участі варто виділити ті, що вже усталилися, і яким в загальному огляді присвячено чимало уваги в сучасних публікаціях з даної проблематики: інформування громадськості, «гарячий телефон», прийом громадян, опитування громадської думки, проведення фокус-груп, громадські слухання, створення робочих груп з підготовки рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень, громадська експертиза, громадське представництво в радах для прийняття рішень, інтерактивні теле- і радіодебати, громадський референдум, голосування з окремих питань через ЗМІ, навчання громадян, технічна підтримка тощо.

На нашу думку, серед інших особливою евристичністю представляють практики громадського недержавного моніторингу надання публічних послуг, що наразі є доволі актуальним і не зовсім поки що звичними для українських реалій. Це низка класичних інструментів моніторингу, рекомендованих Всесвітнім альянсом громадської участі CIVICUS, які поширені у сфері надання послуг дослідження через метод «Таємний клієнт» та методи швидкого оцінювання через інтернет-ресурси і краудсорсинг (процес залучення до розв'язання певних завдань за допомогою новітніх комунікаційних технологій значної кількості автономних осіб; практика отримання необхідних послуг або ідей шляхом закликів про сприяння, що спрямовуються до великих груп людей, особливо – до онлайнового співтовариства на відміну від звичайних співробітників або постачальників). Ця когорта методів, на наш погляд, є сьогодні інноваційною і розвивається надзвичайно динамічно передусім у світовій практиці. Втім є вже певні паростки подібних інновацій і на українському ґрунті громадської участі. До речі, в даному контексті вартує уваги діяльність Всесвітнього альянсу громадської участі CIVICUS (WorldAllianceforCitizenParticipation). Це міжнародний рух, що складається з членів та партнерів з більш, ніж 100 країн світу, які представляють мережу організацій на локальному, регіональному та міжнародному рівнях, охоплюючи увесь спектр громадянського суспільства. Він заснований понад двадцять років тому (1993р.) з метою сприяння становленню, зростанню та захисту громадської участі у світі, особливо у тих країнах, де демократія участі і свобода громадських об'єднань знаходяться під загрозою. Як визначається на сайті цієї організації, візія CIVICUS – це всесвітнє співтовариство інформованих, натхнених і відданих громадян, які залучені у процес рішення проблем людства [214]. Діяльність цієї масштабної структури орієнтована на такі цінності, як справедливість і рівноправ'я, взаємність, знання, прозорість, візія перспектив, принципова сміливість. Тобто, це організація глобального громадянського суспільства на кшталт ООН. Вона має свою Раду директорів, офіс знаходиться в Йоганнесбурзі, з певною періодичністю проводить конференції, семінари, тренінги. Доробок цієї організації вельми корисний і перспективний для нашої держави, особливо в форматі контролю і регулювання діяльності державно-адміністративних структур.

Питання участі громадськості у забезпеченні якості надання адміністративних послуг, до речі, знайшло своє відображення у Національному

плані дій з упровадження ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». Так, у травні 2013 р. на розширеному засіданні Координаційної ради з питань реалізації в Україні ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» було визначено, що актуальним завданням є впровадження ефективної системи державного та громадського контролю за діяльністю центрів надання адміністративних послуг. З цією метою запропоновано створювати умови для відкриття громадських приймальень при дозвільних центрах, де громадяни зможуть отримувати безоплатну правову допомогу, а також залучати представників громадськості до незалежного моніторингу ефективності надання цих послуг та виявлення проблемних питань у цьому процесі [215, с.15]. За рекомендаціями CIVICUS, до основних інструментів моніторингу та оцінювання публічних послуг належать специфічні кількісні методи дослідження, які пройшли широку апробацію в різних країнах (звіти за результатами опитування зацікавлених сторін; моніторинг та оцінювання з боку громади; звітні картки громадян) та більш широкі підходи, які передбачають використання комплексу методів та методик (система показників громади; соціальні аудити). Останні мають за мету розвиток спроможності громадськості до участі у формуванні політики та стандартів публічних послуг і подальшого залучення до реалізації функції контролю виконання політики, програм, проектів та надання окремих публічних послуг [215, с.18].

Так, звіт за результатами опитування зацікавлених сторін (StakeholderSurveys) – це кількісний метод дослідження, який базується на опитуванні не лише безпосередніх клієнтів публічних послуг, але й інших зацікавлених сторін, які задіяні в процесах надання послуг та/або відчують відповідні наслідки цієї діяльності. Метод довів свою ефективність завдяки залученню широкого кола зацікавлених сторін, отриманню масштабної інформації, корисної для розробки подальших рішень. Крім того, метод значно сприяє створенню відносин довіри між громадськістю як споживачами/клієнтами та суб'єктами надання публічних послуг.

На відміну від попереднього, звітні картки громадян (CitizenReportCards) базуються на опитуванні лише прямих клієнтів публічних послуг. Основною рисою методу є оприлюднення результатів опитувань з метою забезпечення прозорості, відповідальності та підзвітності. Метод виник у 1993 р. в Індії, де був використаний Центром громадських справ для оцінки стандартів якості надання публічних послуг міськими органами влади. Результати моніторингу засвідчили низькі оцінки, що вимусило провести повторні опитування через кілька років. У підсумку був отриманий унікальний досвід соціального партнерства держави та громадян, сформовано більше 100 громадських організацій, що проводили моніторинг якості публічних послуг. Загалом, метод є досить результативним, оскільки збільшується соціальний капітал території навколо вирішення спільних проблем. Позаяк існують і певні обмеження у застосуванні методу, наприклад, побоювання з боку влади щодо проведення опитувань громадян, небажання за результатами проводити конкретні зміни, можливе також деяке розчарування громадян, якщо не буде відповідної реакції у вигляді поліпшення якості послуг.

Системи показників громади (CommunityScoreCards) – кількісний метод дослідження, який базується на розробці представниками громади системи показників («таблиці громадського вимірювання»), що складає основу самооцінювання суб'єктів надання публічних послуг. Система показників громади фактично оцінює «голос громади». В практичному плані вона є важелем підвищення соціальної та суспільної відповідальності та розвитку спроможності суб'єктів надання публічних послуг, що має ряд переваг. Завдяки цьому методу впроваджуються механізми прямого та зворотного зв'язку між клієнтами та суб'єктами надання публічних послуг, підвищується впевненість суб'єкта надання публічних послуг, зокрема, коли оцінка є високою та/або рішення щодо вирішення проблеми втілено результативно. Застосування методу підсилює спроможність до забезпечення відповідальності публічного сектору та ефективної участі в громадських обговореннях щодо пріоритетних питань на місцевому рівні. Серед переваг є відносна нескладність методу у використанні і створення системи критеріїв результативності для порівняльного аналізу якості публічних послуг, які можуть надалі бути використані членами громади та влади з метою організації систематичного моніторингу й оцінювання.

Моніторинг та оцінювання з боку громади (CommunityMonitoring&Evaluation) – це підхід, реалізація якого передбачає не лише збирання інформації щодо діяльності органів публічної влади, але й зміцнення відносин між громадянами та державою через інформування людей щодо їхніх прав, обіцянок, які дала влада, та інструментів забезпечення отримання як прав, так і обіцяного. Метод привабливий тому, що збільшує спроможність людей відстоювати себе і власні громади, допомагає людям отримати обіцяне органами публічної влади різних рівнів. Як вважають експерти CIVICUS, коректне застосування методу може навіть сприяти соціальним трансформаціям, солідаризації суспільства.

Соціальні аудити (SocialAudits) – якісний метод дослідження, який базується на систематичному вивченні документів попередніх періодів та спостережень із метою отримання доказів, що проект чи послуга відповідають встановленим критеріям соціальної ефективності/суспільної корисності для всіх зацікавлених сторін. Зазвичай, для органів публічної влади результати соціальних аудитів доповнюють результати фінансових. Подібні аудити можуть проводитись як самим органом публічної влади, так і спільно з урядовими структурами сфери державного контролю, незалежними аудиторськими установами, організаціями громадянського суспільства чи територіальними громадами. Як правило, соціальні аудити розпочинаються за ініціативи громадських структур і знаходять підтримку держави та місцевого самоврядування. У разі інституціоналізації соціальні аудити дозволяють реалізувати системний моніторинг органів публічного управління, підвищують рівень легітимності державних інституцій та органів місцевого самоврядування, а також сприяють становленню довіри між різними інститутами громадянського суспільства й органами публічної влади. Позитивною характеристикою соціальних аудитів є підвищення рівня

обізнаності громадськості. Загалом, вони, з одного боку, сприяють розвитку місцевої демократії та спроможності до колективного прийняття рішень, а з іншого – сприяють розумінню політиками проблем зацікавлених сторін та стимулюють поступові кроки для їх вирішення, зокрема і розробку та реалізацію нових програм надання публічних послуг.

На нашу думку, одним з найбільш ефективних методів дослідження якості публічних послуг є «Таємний клієнт» (від англ. MysteryShopper/SecretShopper). Він являє собою метод збирання інформації як у рамках маркетингового дослідження, що спрямоване на оцінювання споживчого досвіду, отриманого клієнтом у процесі придбання товару або послуги, так і з метою вирішення певних організаційних завдань (по типу визначення рівня дотримання стандартів обслуговування клієнтів співробітниками в організації). Зазвичай метод «Таємного клієнта» застосовують з метою виявлення недоліків процесу обслуговування клієнта, тобто тут існує певна упередженість, однак вона тільки збільшує потенціал контролю. Таємні клієнти – це спеціально навчені та проінструктовані люди, які відвідують заклади чи установи під виглядом звичайного клієнта. Хоча даний метод набув розвитку ще у 40-х роках ХХ ст. у комерційній сфері, однак його актуальність і ефективність не втратилися до сьогодні, особливо зазначена практика надзвичайно поширена у країнах Європи і США, де послугами програми «Таємний клієнт» активно користуються також органи державної влади, податкові служби, охорона здоров'я, громадський транспорт. Існує навіть Асоціація таємних клієнтів Європи [216].

Ефективність використання методу здебільшого залежить від майстерності самого «таємного клієнта», його здібностей спостерігати, встановлювати вербальні і невербальні комунікації, заповнювати відповідну анкету. Так, досить результативно був застосований метод «Таємного клієнта» у Казахстані (липень, 2011 р.) у рамках проекту «Громадський моніторинг», що реалізується Громадянським альянсом Казахстану за підтримки Європейського Союзу. Було проведено моніторинг діяльності центрів обслуговування населення (аналог українських ЦНАП) у всіх обласних центрах, містах Астана та Алма-ти за трьома ключовими напрямками: якість інфраструктури/додаткових послуг (mysteryshopping), якість державних послуг (опитування отримувачів на виході), якість та регламентованість діяльності співробітників (опитування службовців та mysteryshopping). Особливістю цього дослідження стало те, що підґрунтям встановлення критеріїв оцінювання були загальні вимоги чинного державного стандарту СТ РК 1.13-2005 «Стандартизація державних послуг», що містить кількісні й якісні показники. За результатами моніторингу визначено тенденції за декількома зрізами діяльності центрів обслуговування населення з акцентом на переважанні чинника професійності працівників над розвиненістю інфраструктури, та розроблено конкретні рекомендації.

Як відзначають автори дослідження участі громадськості у моніторингу надання послуг органами публічної влади, яке проводилося в рамках Проекту ЄС та ПРООН «Поширення кращих практик недержавного моніторингу

надання адміністративних послуг» (2013р.), на сьогодні в Україні досвід здійснення громадського моніторингу ще доволі обмежений. Однак певна позитивна динаміка вже окреслилася і фундамент успішних реалізованих практик громадської участі в цьому сегменті вже закладено. Так, в збірці 2013р. репрезентовано 11 практик, які здійснено протягом останніх років в різних регіонах України.

Узагальнення презентації прикладів вітчизняних практик громадського моніторингу доводить до фундаментальних висновків, що основними методами, які використовувались в проектах, є *опитування думки клієнтів та представників суб'єктів надання послуг* (проекти: вимірювання верховенства права у сфері державного управління у м. Феодосія; дослідження задоволеності замовника рівнем надання послуг у Центрі надання адміністративних послуг виконавчого комітету Вознесенської міської ради; дослідження якості адміністративних послуг у місті Сєверодонецьк; моніторинг якості надання послуг в Центрі адміністративних послуг у м. Луганську) та *метод «Таємний клієнт»* (проекти «Таємний клієнт» муніципальних послуг м. Львів та ініціатива «Громадський контроль за якістю надання публічних послуг» у м. Вознесенськ). Успішні приклади застосування ще нетрадиційних для України підходів, що засновані на використанні наявних резервів вітчизняного законодавчого поля у сфері громадського моніторингу, продемонстрували представники громадських організацій м. Славутич (пілотний проект громадської експертизи із застосуванням аудиту системи управління якістю), м. Дніпропетровськ (комбінування методів опитування із тестуванням офіційного веб-ресурсу) та всеукраїнського об'єднання «Фортеця» у м. Київ (запит на публічну інформацію). На національному рівні спробу провести оцінку якості адміністративних послуг в Україні зробив Центр політико-правових реформ. За розробленими ним методиками у 2013 р. здійснено два загальнонаціональних дослідження: оцінювання якості адміністративних послуг у 10 містах України методом екзит-полу та оцінювання населенням України якості надання адміністративних послуг, яке проводилося в 109 населених пунктах у всіх областях України та в Автономній Республіці Крим (методом інтерв'ю опитано 2037 респондентів за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. В певному сенсі особливістю реалізації проектів громадського моніторингу в Україні є те, що вони ініціюються і як органами публічної влади (Вознесенськ, Луганськ, Івано-Франківськ), і як громадськими організаціями (Дніпропетровськ, Київ, Львів, Сєверодонецьк, Славутич) [215, с.37-92].

Щодо традиційних практик громадської участі, що більш-менш широко застосовуються в Україні, то тут вартує уваги такі інструменти співпраці органів влади та громадськості: місцевий референдум, громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади, консультації з громадськістю, громадські ради, загальні збори громадян за місцем проживання та органи самоорганізації населення. Так, безперечно, чільне місце серед них займають місцеві референдуми, найбільш апробована у часовому вимірі форма громадської участі. Місцеві референдуми є прерогативою територіальних громад, які

відповідно до Конституції України, забезпечують їх проведення і практичне впровадження результатів. За своїм змістом місцеві референдуми є формою безпосередньої, прямої, локальної (місцевої) демократії, що передбачає здійснення місцевої публічної влади безпосередньо територіальними громадами в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Чинний Закон України «Про всеукраїнський і місцевий референдум» був прийнятий у 1991 році і наразі не відповідає вимогам часу, оскільки не узгоджено положення про референдум із законодавством про вибори, а також не враховано культурно-історичні, політичні, соціально-економічні особливості місцевого розвитку. Крім того, чинне законодавство фактично унеможливує проведення референдумів без згоди місцевої влади, інакше ініціативи про його проведення можуть бути з легкістю заблоковані ще на стадії підготовки. При цьому, як відзначають правники, процедурна частина Закону виписана настільки недосконало, що провести референдум за Законом без фальсифікацій і спотворення результатів волевиявлення фактично неможливо [213, с.24]. Тому місцевий референдум в Україні поки що не є реальним і дієвим інструментом впливу громадян на прийняття рішень. Однак є цікаві приклади своєчасного і успішного застосування цієї форми участі громадськості. Так, одним з перших був місцевий референдум 25 лютого 1996 року, присвячений питанню спорудження полігону твердих побутових відходів поблизу одного з екологічно найчистіших місць Харківського району – села Сороківка. Пропозиція провести місцевий референдум надійшла від неурядової громадської організації «ЕкоПраво-Харків» після того, як представники громадського комітету сіл Ольхівка та Сороківка зустрілися з юристами правозахисної екологічної організації. Рішення місцевого референдуму стало головною правовою перешкодою, що відразу після прийняття не дозволила будівельним організаціям і виконавчим органам влади споруджувати полігон. Однак, цим справа не завершилася. 9 вересня 1996 року голова Харківської обласної державної адміністрації підписав Постанову про надання земельної ділянки для будівництва полігону. Зміст цього документу суперечив діючому законодавству про місцеве самоврядування, ігнорував норми екологічного та земельного права. Єдиним виходом було негайне оскарження цієї постанови в суді. Судова тяганина тривала близько року: 26 грудня 1997 р. відбулося засідання Президії Вищого Арбітражного суду, на якому позов Ольхівської сільської ради було задоволено на користь мешканців [217, с. 16].

Таким чином, хоча проблем ще забагато, однак безпосереднє волевиявлення громадян має фундаментальне значення для ефективного вироблення політики. Тому така форма громадської участі як місцевий референдум повинна стати провідною у волевиявленні територіальної громади при вирішенні локальних проблем. Вкрай важливо тільки кардинально переглянути і розробити відповідну законодавчу базу задля створення належних умов для участі членів громад у місцевому управлінні шляхом місцевих референдумів.

Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади являє собою оцінку їх діяльності, а також ефективності прийняття та виконання ними

рішень з метою підготовки пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем. З метою створення належних умов для участі громадськості у формуванні державної політики Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Про затвердження Порядку сприяння проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» №976 від 5 листопада 2008р. Відповідно до цього документу організаціям громадянського суспільства надано можливість бути долученими до розробки та моніторингу державної політики, зокрема – на місцях. Постановою визначено суб'єктів-ініціаторів громадської експертизи, унормовано процедуру забезпечення інформування, зазначено, що органи виконавчої влади враховують результати експертизи у своїй роботі. Проте законодавство радше рекомендує, воно не передбачає обов'язковості врахування результатів громадської експертизи безпосередньо при прийнятті владних рішень. Тобто навіть якщо пропозиції будуть розглянуті на засідання органу виконавчої влади, немає гарантії, що вони вплинуть на конкретне вирішення того чи іншого питання. Крім того, існує ще ціла низка недоліків законодавчого врегулювання громадської експертизи. Приміром, запит на проведення громадської експертизи може бути надісланий лише письмово – тобто використання електронних каналів комунікації унеможливлено, що не відповідає прагненням поширення електронного урядування в Україні та світі. До того ж, законодавство не встановлює фахових вимог до інститутів громадянського суспільства, які ініціюють експертизу, а також їх експертів. Тож цілком реальна ситуація, коли будь-яка легалізована неурядова організація (навіть з сумнівною репутацією) може направити до органу виконавчої влади запит на проведення громадської експертизи. Якщо експертний потенціал структури є неналежним, то дискредитація важливості цього інструменту співпраці в очах як місцевих органів влади, так і громадськості гарантована. Ще однією перепорою у втіленні громадської експертизи є фінансова сторона, оскільки зазвичай проведення громадської експертизи фінансується організацією громадянського суспільства з власних коштів. Інші надходження законодавчо не прописані. А фінансова участь органу виконавчої влади передається на його розсуд. Тому, знову ж таки, проблеми практичної реалізації інструментів громадської експертизи здебільшого пояснюються недосконалістю законодавчої бази [213, с.26].

З подібними проблемами законодавчо слабкої урегульованості стикається громадськість і під час проведення консультацій. Консультації з громадськістю є одним із найбільш поширених інструментів місцевої демократії, оскільки дозволяють побудувати різнобічний і продуктивний діалог між владою та громадою безпосередньо. Це сприяє підвищенню довіри населення не лише до конкретних рішень, а й до органів влади в цілому. Для долучення громадськості до процесу прийняття владних рішень була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» №996 від 3 листопада 2010 року. Постанова №996 затвердила порядок проведення консультацій з громадянами на основі Типового положення при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та

Севастопольській державній адміністрації. Консультації з громадськістю можуть бути проведені у формі публічного громадського обговорення та вивчення громадської думки. Орган виконавчої влади враховує результати консультацій з громадськістю під час прийняття остаточного рішення або у подальшій роботі і за результатами публічного обговорення органи виконавчої влади готують звіт. Серед недосконалостей законодавчого врегулювання проведення консультацій з громадськістю є суттєва обмеженість переліку форм консультацій з громадськістю, які можуть застосовуватися органами влади та місцевого самоврядування. Також відсутність законодавчо оформлених правових наслідків недотримання органами влади встановлених процедур проведення консультацій з громадськістю. Рекомендація щодо врахування результатів консультацій з громадськістю під час прийняття остаточного рішення або у подальшій роботі є дійсно лише рекомендацією, тобто велика ймовірність ігнорування напрацювань такої співпраці з боку органів влади. Ще однією серйозною перешкодою у розвитку практик громадських консультацій є те, що за законом органи місцевого самоврядування можуть, але не зобов'язані залучатися до проведення громадських консультацій. Тобто, вихолощується саме сутнісна ідея громадських консультацій, оскільки органи влади можуть просто нехтувати подібною співпрацею з громадськістю.

Однією з перспективних форм громадської участі в Україні є громадська рада. Це постійно діючий колегіальний виборний консультативно-дорадчий орган, утворений для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади, врахування позицій громадськості при формуванні та реалізації державної політики. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» №996 від 3 листопада 2010 року зобов'язала місцеві органи виконавчої влади протягом 3-х місяців вжити заходів для проведення установчих зборів з метою створення громадських рад, затвердивши Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації [213, с.29]. Незважаючи на те, що законодавче зобов'язання для органів виконавчої влади та рекомендації для органів місцевого самоврядування створити громадські ради стимулювало посилення участі громадськості у процесі прийняття рішень на місцях, громадські ради наразі ще не повністю стали інструментом дієвого впливу. Так, з одного боку, органи влади ще не навчилися максимально ефективно співпрацювати з громадськістю, а з іншого – самі інститути громадянського суспільства виявилися не готовими до належної самоорганізації та кооперації. Моніторинг діяльності громадських рад виявив, що переважна більшість порушень вимог Постанови Кабінету Міністрів України №996 була здійснена недобросовісними активістами у складі ініціативних груп із підготовки установчих зборів. В основному, причини цього полягають у нерозумінні представниками інститутів громадянського суспільства їхніх функцій і ролі. Проте у низці випадків порушення процедур

формування громадських рад мали місце з боку представників органів влади [213, с.30].

Загалом, не вдаючись до детального аналізу основних форм громадської участі в Україні, слід відзначити, що найефективнішими щодо взаємодії органів державної влади з організаціями громадянського суспільства залишаються все ж таки традиційні форми співпраці: громадські ради та консультативно-дорадчі органи при центральних та місцевих органах влади, громадські слухання, консультації з громадськістю, громадська експертиза, громадський моніторинг. За результатами соціологічних досліджень представників неурядових організацій, яких станом на кінець 2011р. в Україні нараховувалося 67696 [218,с.15], їхня співпраця з органами державної влади досить млява. Це пояснюється багатьма причинами.

Найбільш актуальною проблемою для громадських організацій є фінансова допомога, що відзначено у результатах дослідження «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2011» – 77% опитаних вказали саме на це [218, с.89]. До речі і з боку влади теж очікують насамперед фінансової допомоги (54%), хоча від недержавних донорів та бізнесу очікує на 23% більше респондентів. 42% вказали, що їм потрібна інформаційна допомога від влади, що на 7% більше, ніж кількість опитаних, що вказали на загальну потребу в інформаційній допомозі. Крім того, більше половини опитаних (51%) сподівається на допомогу від держави у проведенні спільних проектів, а близько третини (31%) на допомогу у наданні приміщень. В той же час 35% опитаних вважає, що важливо, щоб держава просто не заважала неурядовим організаціям здійснювати свою діяльність, а 26 % – щоб допомагала морально [218, с.90]. За даними цього ж дослідження половина НУО вважають, що НУО та органи влади мають однакові цілі, але різні шляхи досягнення (тобто, їхня діяльність доповнює один одного); кожен четвертий опитаний вважає, що НУО і органи влади перебувають у стані конфлікту, лише 16% вважають, що НУО і влада мають однакові цілі та шляхи їх досягнення, тобто координують свої дії і 12% засвідчують, що НУО та влада мають однакові шляхи досягнення, але різні цілі, тобто влада використовує НУО задля досягнення власних цілей [218, с.9].

Водночас результати опитувань представників вітчизняних неурядових організацій, проведених ТЦ «Каунтерпарт», свідчать про те, що контактують з державними органами 93% організацій, однак про щоденну співпрацю заявили лише 14% респондентів, щокварталу тільки 9 % НУО, хоча б раз на місяць – 24 %, раз на тиждень – 34 %. Тобто, незначна кількість представників неурядових організацій контактує з державними структурами в системі, а більшість – спорадично. Як вважають 62% респондентів, співпраця з державними структурами відбувається переважно з ініціативи обох сторін. Майже удвічі рідше говорять про бажання співпрацювати з державою виключно з боку неурядових організацій (30%) і досить низько представники НУО оцінюють бажання держави ініціювати співпрацю з організаціями громадянського суспільства (3 % опитаних респондентів). Протягом року 26 % НУО взагалі не виконували спільних проектів з державою, близько чверті НУО

(17 %) працювали в партнерстві з державними структурами над реалізацією трьох і більше проектів [219, с.11].

Таким чином, підсумовуючи, варто зробити такі узагальнення:

По-перше. Залучення громадськості до процесів розробки та прийняття рішень, що стосуються життя країни, є одним з фундаментальних принципів демократії та розвитку громадянського суспільства. Загальною метою громадської участі є налагодження довірливих, партнерських, конструктивних відносин між громадськістю та органами влади, що сприяє зміцненню взаємної відповідальності, солідаризації, підвищенню рівня прозорості у процесі ухвалення владних рішень та розвитку місцевого самоврядування.

По-друге. Позитивний досвід розвинених демократичних країн вимагає ретельного вивчення, однак не з метою подальшого механічного копіювання, а заради свідомого та критичного з'ясування на предмет відповідності західно-європейської та вітчизняної політико-культурних платформ, вироблення своїаутентичних моделей, що ґрунтуються на власній національній, культурній, історичній та політичній ідентичності, відпрацювання механізмів реальної готовності як суспільства, так і влади щодо мобілізації партнерського потенціалу, гармонізації стосунків у розвитку практик громадської участі.

По-третє. На сьогодні механізми громадської участі не визнаються в Україні реальними і цінними інструментами реалізації політики, що промовисто засвідчують статистичні дані, тому відсутня налагоджена партнерська комунікація влади і громадських інституцій, яка ґрунтується на взаємній довірі і солідарності у вирішенні суспільно значущих справ. Громадськість мало довіряє владним структурам, і навпаки влада ще побоюється відкритого діалогу з тими, хто її обрав, тому законодавчий супровід втілення різноманітних форм громадської участі є доволі далеким від досконалості. Тож, на порядку денному нагальна потреба відпрацювання і постійного підживлення ефективної моделі суб'єктності інституцій громадянського суспільства задля задоволення соціальних потреб кожного пересічного українця.

РОЗДІЛ 9. ГРОМАДСЬКИЙ МОНІТОРИНГ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

9.1 Концепція громадського моніторингу виборчого процесу

Проблема визначення змісту громадського моніторингу представляє неабиякий інтерес з точки зору сучасної науки, адже на сьогоднішній день громадські діячі, журналісти, політики вільно оперують поняттями «народний контроль», «соціальний контроль», «моніторинг», «громадський моніторинг» – при одночасній відсутності однозначного його тлумачення.

Складність дефініції поняття «громадський моніторинг» в першу чергу пов'язана із невизначеністю поняття «моніторинг» – адже останнє також не має однозначного тлумачення, бо вивчається і використовується в рамках різних сфер науково-практичної діяльності з одночасним наданням йому ситуаційного визначення. Відмінності в тлумаченні сутності моніторингу, в цілях і засобах його здійснення відображають сьогодні специфіку та рівень розробленості проблем моніторингу в кожній з областей його застосування.

Як наслідок, поняття «моніторинг» має низку визначень:

- комплекс спостережень і досліджень, що визначають зміни в навколишньому середовищі, які викликані діяльністю людини;
- регулярне спостереження, оцінка, прогнозування (за допомогою електронних засобів) стану навколишнього середовища, а також різних процесів, що відбуваються в країнах;
- спеціально організоване в цілях комплексної оцінки й підвищення ефективності функціонування систематичне спостереження за станом певних об'єктів;
- систематичне порівняння дійсного стану справ з бажаним;
- система збору даних про складне явище, процес, які описуються за допомогою ключових показників у цілях оперативної діагностики стану об'єкта дослідження й оцінки його в динаміці;
- сукупність прийомів з відстеження, аналізу, оцінки та прогнозування соціально-економічних процесів, пов'язаних із реформами, а також збір і обробка інформації й підготовка рекомендацій із розвитку реформи та внесення необхідних коректив та ін. [220, с.36].

В найзагальнішому вигляді моніторинг може бути визначений як механізм систематичного спостереження за різного роду об'єктами (особами, сферами життя, процесами, явищами тощо), з науковою та (або) практичною метою, система збору інформації про стан цих об'єктів з використанням одних і тих самих базових індикаторів, що повторюється з певною періодичністю, система оцінки станів і тенденцій розвитку спостережуваних об'єктів, контролю за ходом спостережуваних процесів з метою попередження, подолання або мінімізації небажаних тенденцій і наслідків розвитку цих процесів, а також прогнозування майбутніх станів об'єкта спостереження.

В умовах сучасної політичної практики і теорії наголошується, що система громадського моніторингу є невід'ємною складовою демократичної держави, а ступінь розвитку цієї системи свідчить про ступінь активності громадськості і розвиненості громадянського суспільства.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі сформувалися різні підходи до розгляду сутності й основних параметрів громадського моніторингу. Однак, при всіх розбіжностях, спільним для них є твердження, що громадський моніторинг – це діяльність, суб'єктом якої є насамперед, інститути громадянського суспільства, окремі громадяни, представники інших держав, наділені відповідними повноваженнями.

Під інститутами громадянського суспільства розуміємо громадські організації, професійні й творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, діяльність яких регулюється законодавством України, політичні партії, які не представлені у Верховній Раді України [221].

Метою громадського моніторингу є встановлення відповідності або невідповідності об'єкта моніторингу очікуванням громадськості, загальноприйнятим у суспільстві нормам, цінностям і стандартам, чинному законодавству – з подальшим усуненням порушень.

Особливістю громадського моніторингу є те, що він, у загальному вигляді, виступає інструментом громадської оцінки ступеня виконання державними суб'єктами своїх соціальних завдань і здійснюється організованою і неорганізованою громадськістю шляхом аналізу рішень підконтрольних суб'єктів та їх дій, безпосередньо пов'язаних із захистом і реалізацією прав і свобод громадян, задоволенням і узгодженням соціальних потреб та інтересів населення, тощо.

Демократичність державної влади проявляється у реальній процедурі народовладдя шляхом встановлення правових інституцій, за яких особа стає не тільки пасивним об'єктом владного веління окремої недосяжної еліти, але й має вплив на державно-владні рішення. Отже, в демократичній державі існує два види соціального контролю - державний контроль та контроль з іншого боку – з боку громадськості – що передбачає, що народ наділений правами здійснювати цей контроль та можливістю для його здійснення, і це закріплено на законодавчому рівні [222, с.16].

Під соціальним контролем розуміється обумовлена реалізацією основних принципів демократії здатність суспільства одночасно поєднувати функції об'єкта управління з боку держави (тобто бути об'єктом державного контролю) та суб'єкта управління, тобто здійснювати управлінський вплив (громадський контроль) по відношенню до держави та до себе (самоорганізовуватися).

Громадський контроль є, поруч із державним контролем, видом соціального контролю, що може виникнути лише в умовах громадянського суспільства та реальної демократії, суб'єктом якого виступають громадські організації (в рамках організованого контролю) і окремі громадяни, і метою

якого є реалізація контрольних функцій по відношенню до держави та її інститутів.

Наявність громадського контролю (закріпленість можливості його здійснення на законодавчому рівні та забезпечення державою реальної можливості його здійснення) є підтвердженням того, що влада дійсно належить народові і він має право, використовуючи її, здійснювати контроль – чи то перевірку діяльності органів державної влади, чи відстеження, наскільки політики дотримуються передвиборних обіцянок, або ін.

В такому аспекті громадський контроль виступає скоріше теоретичним, ніж практичним утворенням – він є функцією громадянського суспільства, ознакою, що характеризує демократичність держави, показником розвитку громадянської свідомості, складовою системи соціального управління тощо.

Якщо розглядати громадський контроль з точки зору його практичного втілення, то в цьому сенсі він проявляється в діяльності, суб'єктами якої виступають інститути громадянського суспільства або окремі громадяни.

В цьому плані громадський контроль виступає складовою більш масштабної форми діяльності – громадського моніторингу.

У свою чергу, останній є практичною реалізацією соціального контролю в демократичному суспільстві, особливою формою діяльності, адже, залежно від поставлених завдань, він може включати і контроль, і оцінку, і спостереження, і прогнозування тощо.

Здійснення громадського моніторингу можливе за наявності громадянської компетентності, за умови масштабності, системності, об'єктивності їх діяльності та достатнього рівня різного роду ресурсів, починаючи – від матеріально-фінансових, організаційних, структурних (коли йдеться про спостереження на рівні регіону або держави), часових, інформаційних тощо).

Громадський моніторинг є, як правило, системним цілеспрямованим усвідомлюваним процесом, проте він також може набувати стихійного неконтрольованого несвідомого характеру (якщо мова йде про моніторингову діяльність, суб'єктом якої є окремих індивід, а не громадська організація або інший інститут громадянського суспільства).

Громадський моніторинг є соціально-політичним утворенням, адже метою його здійснення може бути вплив на політичну систему (в даному дослідженні мова йде про громадський моніторинг виборчого процесу як соціально значущим політичним за своєю суттю явищем, в результаті якого відбуваються системні перетворення у суспільстві і який є визначальним для подальшого соціально-економічного і політичного розвитку країни).

Таким чином, громадський моніторинг – це складна (комплексна) соціально-політична форма практичного втілення соціального контролю, метою якої є реалізація суспільно значущих цілей, суб'єктом якої виступають інститути громадянського суспільства або окремі громадяни, успішність реалізації якої залежить в конкретному плані – від ступеня організованості суб'єкта її здійснення, в загальному плані – від ступеня розвиненості демократії

і громадянського суспільства, і одночасно забезпечує подальший їх розвиток і зміцнення.

Загалом, громадський моніторинг можна представити як взаємозв'язок декількох аспектів.

По-перше, **ціннісного**, адже система громадського моніторингу є невід'ємною складовою демократичної держави, а ступінь розвитку цієї системи свідчить про ступінь активності громадськості і розвиненості громадянського суспільства.

Громадський моніторинг є реалізацією основних демократичних цінностей, що відображені, зокрема, в теорії органічної демократії і демократії участі, які передбачають свідомий цілеспрямований вплив широких верств громадськості на державу, участь громадян в управлінні державою, а також розуміння держави як соціумо- і державотворчої трикутничкової «тріади ППП»: «дійовий патріотизм – компетентний професіоналізм – усвідомлене партнерство».

Громадський моніторинг можливий в умовах розвиненого (або такого, що розвивається) громадянського суспільства, адже він здійснюється його інститутами – окремими громадянами (рідше) або недержавними добровільними об'єднаннями громадян (частіше), що виконують різні функції – вплив на державу, посередницькі функції. Їхні функції можуть видозмінюватися, посилюватися або обмежуватися залежно від моделі громадянського суспільства.

Громадський моніторинг здійснюється в умовах соціальної держави, яка передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних достатніх умов для реалізації соціальних прав людини і громадянина, визнання суб'єктивних публічних прав людини і громадянина, відповідальність держави перед людиною за свою діяльність та ін.

По-друге, **структурного**, адже саме суб'єкт-об'єктна характеристика громадського моніторингу відображає його особливості.

Суб'єктом громадського моніторингу є інститути громадянського суспільства (громадські організації, окремі громадяни, представники іноземних держав – у визначених законом випадках), а об'єктом – ті процеси (та їх учасники) і явища суспільно-політичної сфери, які є значимі для суб'єкта здійснення моніторингу.

Якщо мова йде про громадський моніторинг виборчого процесу, то його об'єктом є як виборчий процес в цілому (на всіх етапах проведення), так і його учасники, а предметом – події, що відбуваються під час виборчого процесу, діяльність суб'єктів виборчого процесу, дії органів влади та місцевого самоврядування, що безпосередньо стосуються виборів тощо.

По-третє, **технологічного**. Громадський моніторинг включає різні форми діяльності, залежно від визначених завдань – спостереження, оцінка, аналіз, тощо.

Основною метою моніторингу є отримання інформації, а ключовим методом її отримання – спостереження. Втім, в процесі моніторингової діяльності відбувається і аналіз цієї інформації, оцінка процесів або діяльності

певних осіб чи інших явищ, що є об'єктом спостереження, здійснення прогнозів на основі аналізу інформації тощо.

По-четверте, **функціонального**. Застосовуючи функціональний підхід, громадський моніторинг можна розглядати як багатфункціональний інструмент, який інтегрує функції:

- діагностики – виявлення сучасного стану функціонування інститутів громадянського суспільства, ефективності їх діяльності щодо вирішення проблемних питань, їх взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, дослідження проблемного поля цієї взаємодії тощо;
- прагматизації – вироблення практичних рекомендацій щодо подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства;
- прогностики – розроблення прогнозів подальшої демократизації влади та зміцнення засад громадянського суспільства, зокрема розвитку державного врядування та публічної політики, ймовірних трансформацій державно-управлінських відносин, шляхів подолання існуючих ризиків у системі управління, подолання корупції тощо.

Концепція громадського моніторингу як комплексне утворення відображає погляди на громадський моніторинг як ціннісний, структурний, функціональний і технологічний концепт – тобто його багатосторонність і складність і одночасно необхідність багатостороннього підходу для його дослідження.

Представлена концепція громадського моніторингу є складним утворенням, адже синтезує наукові погляди на громадський моніторинг як складне соціально-політичне явище, є результатом розвитку думки автора стосовно громадського моніторингу, заснованого на класичних і сучасних теоріях і підходах, відображає специфіку громадського моніторингу як практичної діяльності.

Об'єктом громадського моніторингу виборчого процесу є **вибори – це наріжний камінь створення сучасної демократичної політичної системи** [223].

Виборчий процес – це діяльність, яка здійснюється в певній, чітко визначеній виборчим законодавством послідовності і складається з кількох стадій (етапів) [224].

Відповідно до більш розширеного тлумачення, виборчий процес можна визначити як технологічну інфраструктуру і форму реалізації конституційних принципів організації виборів та забезпечення виборчих прав людини і громадянина в межах, передбаченого законом комплексу виборчих дій та процедур, що забезпечують реалізацію політичного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування [225].

Цікавою є думка (і її варто взяти до уваги), згідно якої виборчий процес може охоплювати проміжок часу між попередніми і наступними виборами. При такому підході умовного його можна розділити на декілька фаз – пре-електоральну, електоральну, пост-електоральну і між-електоральну.

Пре-електоральна фаза – це період, що починається з початком підготовчих заходів до проведення наступних виборів і закінчується із завершенням виборчої кампанії.

Електоральна фаза триває один день (або декілька днів в окремих країнах) і включає всі заходи, що стосуються голосування. Вона закінчується із закриттям виборчих дільниць.

Пост-електоральна фаза – це період між закриттям виборчих дільниць (закінченням процесу голосування) і оголошенням остаточних результатів вибору (після узгодження всіх можливих конфліктів і вирішення проблемних ситуацій) [226].

При дослідженні того або іншого виборчого процесу варто спиратися не тільки на наукові джерела, що стосуються його розподілу на фази чи етапи, але й на законодавчі акти, що регулюють проведення виборів в даному конкретному випадку.

Українське виборче законодавство, а саме, закони, які визначають порядок проведення виборів у нашій країні (Конституція України [227], Закони України: від 5 березня 1999 року № 474-XIV «Про вибори Президента України» [228], від 10 липня 2010 року № 2487-VI «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [229], від 17 листопада 2011 року № 4061-VI «Про вибори народних депутатів України» [230], «Про Центральну виборчу комісію» [231] тощо) містять визначення та стадії виборчого процесу.

Законодавчими актами про вибори виборчий процес визначається як здійснення суб'єктами, визначеними конкретним Законом, виборчих процедур, передбачених даним Законом.

Для успішного здійснення громадського моніторингу виборчого процесу він має охоплювати всі етапи виборчого процесу, передбачені чинним законодавством, адже, як було зазначено раніше, вибори – це процес, а не окрема подія. І моніторинг виборчого процесу стосується всіх процесів, пов'язаних із виборами.

Якщо говорити про часові співвідношення моніторингу виборчого процесу та виборчого процесу, то моніторинг має ширші часові рамки, бо його здійсненню передують підготовчі заходи – створення мережі суб'єктів моніторингової діяльності, аналіз, обговорення та пропозиції щодо внесення змін до виборчого законодавства, підготовка спостерігачів, забезпечення матеріально-технічними засобами, складання програми моніторингової діяльності та ін.

Таким чином, моніторинг здійснюється не тільки власне на електоральному етапі, але й на пре-електоральному, пост-електоральному та між-електоральному етапах виборчого процесу.

9.2 Технологічні характеристики громадського моніторингу виборчого процесу (на прикладі здійснення ГМ ОПОРА моніторингу президентських та місцевих виборів 2010 та виборів народних депутатів України 2012 рр.)

Вибори Президента України 2010 року здійснювалися відповідно до Конституції України (прийнятій в 1996 році з поправками, внесеними у 2004 році) та Закону України «Про вибори Президента України» (прийнятого у 2004 році з поправками, внесеними у 2009 році).

Вибори проводилися за трирівневою системою управління виборчим процесом. Відповідальним за організацію та проведення загальнонаціональних виборів на президентських (як і на всіх інших виборах) був постійно діючий орган – ЦВК.

Виборчий процес під час президентських виборів 2010 року включав декілька етапів.

Згідно календарних планів, затверджених постановами Центральної виборчої комісії (далі ЦВК) від 30 вересня 2009 року № 141 [232] та від 26 січня 2010 року № 147 [233], основні організаційні заходи з підготовки та проведення виборів Президента України 17 січня 2010 року та з підготовки та проведення повторного голосування з виборів Президента України 7 лютого 2010 року включали наступні блоки.

1. Заходи, що передували виборчому процесу.

2. Заходи, що безпосередньо становили зміст виборчого процесу і почали відбуватися починаючи з першого дня виборчого процесу – 19 жовтня 2009 року – зокрема ті, що стосувалися організаційного забезпечення здійснення моніторингової діяльності офіційними спостерігачами, причому українськими, так і представниками інших держав та міжнародних організацій.

3. Проведення голосування – з 8 до 20 години 17 січня 2010 року, встановлення результатів голосування у день виборів Президента України, складання відповідного протоколу, офіційне оголошення результатів виборів Президента України, інші заходи, здійснення яких передбачено чинним виборчим законодавством.

4. Підготовчі заходи для проведення повторного голосування, починаючи з прийняття рішення про проведення повторного голосування з виборів Президента України та включення до виборчого бюлетеня для повторного голосування з виборів Президента України кандидатів на пост Президента України, які у підсумку голосування в день виборів Президента України 17 січня 2010 року одержали найбільшу кількість голосів виборців.

5. Проведення повторного голосування – з 8 до 20 години 7 лютого 2010 року, встановлення та оголошення результатів повторного голосування з виборів Президента України, організаційні заходи після виборного періоду, передбачені чинним законодавством.

6. Вступ на пост новообраного Президента України (не пізніш як через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів).

На президентських виборах 2010 року ОВК зареєстрували приблизно 160000 спостерігачів від кандидатів та партій. ЦВК акредитувала 3449 спостерігачів від міжнародних урядових та неурядових організацій та від окремих країн [234].

Серед громадських організацій, що, відповідно до чинного законодавства, здійснювали моніторинг виборчого процесу під час виборів Президента України у 2010 році, була незалежна, неурядова, позапартійна всеукраїнська організація – Громадянська мережа ОПОРА.

Громадський моніторинг виборів Президента України здійснювався національними **довготерміновими** (що почали спостереження ще до офіційного оголошення початку виборчого процесу і продовжували свою діяльність у всіх виборчих округах України протягом всього виборчого процесу) і **короткотерміновими** (які були задіяні безпосередньо в день виборів) спостерігачами (далі – ДТС та КТС) від Громадянської мережі ОПОРА.

Організація громадського моніторингу виборів відповідає логіці виборчого процесу і включала наступні **фази**.

1. Діяльність до офіційного початку виборчого процесу.
2. Громадський моніторинг виборчого процесу – пре-електоральна фаза (з моменту офіційного початку виборчого процесу і до дня голосування).
3. Спостереження безпосередньо в день виборів – електоральна фаза (17 січня та 7 лютого).
4. Громадський моніторинг виборчого процесу – пост-електоральна фаза (з дня голосування і до офіційного завершення виборчого процесу).
5. Спостереження за діяльністю політичних сил, що прийшли до влади в результаті виборів, після офіційного оголошення результатів виборів і завершення виборчого процесу.

Першу та п'яту з вищезазначених фаз можна віднести до між-електорального етапу здійснення моніторингу виборчого процесу.

Як і будь-яка моніторингова кампанія, та, організатором якої виступила Громадянська мережа ОПОРА, включала низку обов'язкових організаційних заходів (створення мережі, навчання, підготовка спостерігачів, матеріально-технічне забезпечення тощо), на яких зупинятися докладно не будемо, адже Громадянська мережа ОПОРА підійшла до президентських виборів як сформована організація, з достатнім досвідом здійснення моніторингу як виборчого процесу, так інших сфер.

Безпосередньо для моніторингу виборчого процесу було створено мережу спостерігачів з числа постійно діючих членів громадянської мережі і партнерів організації, що діяли на всій території України, матеріально-технічну базу для їхньої діяльності, здійснено інші організаційні заходи.

На першому етапі – ще до початку виборчого процесу – ДТС було зібрано та узагальнено інформацією, що дала змогу визначити політичне поле виборчого процесу.

Ця інформація стосувалася політичних вподобань керівництва місцевих державних адміністрацій та місцевих рад та характеристики ключових

політичних сил в регіонах і слугувала для коригування завдань організаторам моніторингової діяльності – завдяки отриманій інформації були більш конкретно, відповідно до характеристик політичного поля, розроблені форми звітування для ДТС.

Об'єктами моніторингової діяльності під час пре-електоральної, електоральної (безпосередньо в день виборів) та пост-електоральної фаз стали:

- виборчі комісії різних рівнів;
- державні органи, відповідальні за організацію і забезпечення проведення виборів, дотримання чинного законодавства (у т.ч. органи Державного реєстру виборців (далі - ДРВ), правоохоронні органи, органи судової влади тощо);
- органи державної влади (в частині їхнього впливу на виборчий процес);
- кандидати в Президенти України та їхні виборчі штаби;
- засоби масової інформації;
- інші особи, групи осіб, установи або організації, чия діяльність (або бездіяльність) впливала або могли вплинути на виборчий процес та результати виборів.

Моніторинг, суб'єктами якого виступили ДТС, під час пре-електоральної, електоральної і пост-електоральної фаз президентських виборів (власне, двох пре-електоральних, двох електоральних і пост-електоральної фаз – адже під час президентських виборів відбувалося повторне голосування) включав декілька напрямків, що були виділені координаторами здійснення моніторингової діяльності.

Перший напрямок – моніторинг діяльності виборчих комісій, що включав збір, узагальнення і аналіз інформації за наступними блоками.

Наступний напрямок моніторингової діяльності довготермінового спостерігача – це моніторинг роботи органів ведення Державного реєстру виборців, утворених у районних державних адміністраціях, міських виконавчих комітетах міст обласного значення, виконавчих комітетах районних в містах з районним поділом рад.

Оцінка роботи була спрямована на визначення активності виборців щодо уточнення персональних відомостей, кількісну і якісну характеристику кадрового забезпечення відділів ведення ДРВ, огляд рівня професійних стандартів, підзвітності, безпеки і чесності процесу реєстру виборців, оцінку рівня уваги, що приділяється перевірці попереднього реєстру виборців.

Об'єктом моніторингової діяльності ДТС стали не тільки виборчі комісії та органи ведення ДРВ, але й інші органи влади, до компетенції яких відносилося забезпечення організації виборчого процесу або які могли тим чи іншим чином впливати на виборчий процес і результати виборів.

Інший напрямок моніторингової діяльності ДТС стосувався аналізу діяльності суб'єктів виборчого процесу з точки зору соціальної відповідальності кандидатів у Президенти України, дотримання законів, шанобливого ставлення до прав виборців вільно вирішувати, за кого голосувати, і поваги до прав інших кандидатів вільно брати участь у передвиборчому процесі, та ін.

До цього блоку інформації примикає блок інформації, що стосувалася ситуації з друкованими та електронними засобами масової інформації на території моніторингової діяльності ДТС (у т.ч. здійснення тиску на різні засоби масової інформації і відмову кандидатам у доступі до ЗМІ).

Чи не найважливішим блоком інформації став блок, що стосувався порушень виборчого законодавства та інцидентів. Об'єктом моніторингової діяльності в даному випадку були всі учасники виборчого процесу (тому цей блок складався з результатів спостереження за об'єктами, визначеними вище).

Що стосується моніторингової діяльності під час електорального етапу, то вона здійснювалася як ДТС (в рамках моніторингу виборчого процесу), так і короткотерміновими спостерігачами (КТС).

Система короткотермінового спостереження передбачала спостереження безпосередньо за процесом голосування (під час президентських виборів електоральних етапів власне було 2 – 17 січня та 7 лютого, зважаючи на необхідність проведення повторного голосування).

До КТС були залучені 1003 попередньо підготовлені спостерігачі, які вели спостереження безпосередньо на виборчих дільницях як журналісти газети «Точка ОПОРИ». КТС склали більш широку, ніж ДТС, мережу, що була пов'язана з мережею ДТС на відповідних територіях. Набір КТС здійснювали регіональні координатори за допомогою ДТС. Вони ж відповідали за їхнє навчання та присутність на виборчих дільницях у день голосування.

Основним завданням КТС була фіксація порушення Закону (розбіжності з блок-схемами). Також КТС збирав інформацію для sms-звітів зі спеціальними кодами, у яких повідомляв про порушення на дільницях, явку та результати голосування, якість організації виборчого процесу. Інформація надходила до центрального call-центру в м.Київ, де вносилася до відповідної бази даних.

Слід відзначити, що на виборах Президента України 2010 року Громадянською мережею ОПОРА вперше в Україні була застосована повномасштабна система моніторингу результатів виборів – швидкий статистичний підрахунок голосів (ШСПГ) або quickcount.

В Україні методика ШСПГ була апробована під час першого та другого туру виборів Президента України 2010 року. Підготовчим етапом ШСПГ стала робота 74 ДТС, які протягом передвиборчого періоду проводили моніторинг дотримання виборчого законодавства у 225 округах. Вони аналізували якість підготовки до дня голосування, використання адміністративного ресурсу, участь медіа, роботу виборчих комісій різного рівня, роботу органів ведення Державного реєстру виборців, тощо. Це давало можливість в повній мірі та на системному рівні відслідковувати процес організації виборів, виявляти його недоліки та передумови можливих порушень, прогнозувати можливі труднощі у день голосування.

Удень виборів ШСПГ проводився на 1003 дільницях, що були обрані з усіх дільниць в Україні (враховуючи спеціальні) пропорційно до кількості виборчих дільниць в кожній області методом випадкової вибірки. Результати проведення ШСПГ дозволили підтвердити результати ДТС і засвідчили об'єктивність і, в цілому, демократичність, президентських виборів в Україні

На міжелекторальному етапі моніторингова діяльність, суб'єктом якої виступила Громадянська мережа ОПОРА, зосереджена на характеристиці політичного поля напередодні чергових президентських виборів та діяльності політичних сил, що прийшли до влади в результаті президентських виборів 2010 року.

Слід відзначити, що моніторингова діяльність на міжелекторальному етапі не мала системного характеру.

Організація і порядок проведення *виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року* (далі – місцеві вибори) регулювалися Конституцією України, Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 року № 2487-VI та іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства.

Згідно Календарного плану основних організаційних заходів з підготовки та проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року, затвердженого постановою Центральної виборчої комісії від 3 вересня 2010 року № 335 [235], виборчий процес включав наступні етапи:

1. Заходи, що передують початку виборчого процесу (оголошення про початок виборчого процесу, затвердження складу виборчої комісії АР Крим, прийняття рішення і повідомлення про загальний склад рад, визначення порядку проведення жеребкування щодо включення кандидатур до складу територіальних виборчих комісій від суб'єктів виборчого процесу, вирішення фінансових питань).

2. Заходи, що стосуються виборчого процесу до дня голосування (починаючи з 11 вересня 2010 року і до 31 жовтня 2010 року): формування і організація роботи місцевих виборчих комісій, забезпечення і регулювання проведення агітації, заходи щодо забезпечення повноти та точності списків виборців, утворення виборчих округів і виборчих дільниць, заходи, пов'язані з висуванням і реєстрацією кандидатів у депутати, інших суб'єктів виборчого процесу, затвердженням зразків офіційних бланків виборчих документів, та інші заходи, у т.ч. ті, що стосувалися забезпечення безперешкодної діяльності і офіційних спостерігачів від всеукраїнських громадських організацій, іноземних держав, міжнародних організацій.

3. Заходи, що стосуються дня проведення голосування (з 8 до 22 години 31 жовтня 2013 року).

4. Заходи в період після завершення дня голосування і до офіційного оприлюднення результатів виборів: складання відповідними виборчими комісіями протоколів, установлення результатів і прийняття на підставі складеного протоколу про результати виборів одного з рішень: про визнання депутата, сільського, селищного, міського голови обраним, про призначення повторного голосування, про визнання виборів недійсними; надсилання Центральній виборчій комісії повідомлення про результати виборів; публікація в пресі або доведення до відома населення в інший спосіб повідомлення про

результати голосування і підсумки виборів, обраного депутата (обраних депутатів), сільського, селищного, міського голову, тощо.

5. Заходи після оприлюднення результатів виборів – повернення невикористаних бюлетенів, складання і подання до відповідних органів фінансових звітів, закриття фінансових рахунків; виготовлення копій списків виборців, за якими проводилось голосування на виборчих дільницях, що розташовані в межах відповідної території, та передача їх до відповідного органу Державного реєстру виборців, тощо.

Особливістю моніторингової діяльності під час місцевих виборів 2010 року стало те, що офіційні спостерігачі від українських або міжнародних громадських організацій, відповідно до Закону України про місцеві вибори, не мали статусу суб'єкту виборчого процесу.

Традиційно, основними завданнями громадського спостереження, здійснюваного ГМ ОПОРА, як і на президентських виборах, для представників цієї організації були: профілактика порушень під час виборчого процесу та незаангажована об'єктивна оцінка результатів виборів та виборчого процесу в цілому.

Втім, організація спостереження була дещо іншою, що знайшло своє відображення в структурі суб'єкту спостереження та завданнях координаторів і спостерігачів на різних рівнях.

Структурна організація спостерігачів представляла собою мережу, що характерно для даної громадської організації.

Центр цієї мережі у м.Київ забезпечував загальне керівництво проекту.

Наступний сектор мережі був представлений 5 регіональними координаторами, що здійснювали загальне керівництво роботою обласних координаторів.

На обласному рівні діяли обласні координатори – 25 осіб, по одній особі в кожній області та АР Крим, що відповідали за роботу ДТС (довготермінових спостерігачів) та КТС (короткотермінових спостерігачів) в області, якість, рекрутинг та навчання відповідних людей, первинне опрацювання звітів від ДТС.

Безпосередньо громадський моніторинг виборів Президента України здійснювався обласними координаторами, національними довготерміновими (що почали спостереження ще до офіційного оголошення початку виборчого процесу і продовжували свою діяльність у всіх виборчих округах України протягом всього виборчого процесу) і короткотерміновими (які були задіяні безпосередньо в день виборів) спостерігачами від Громадянської мережі ОПОРА.

В день виборів до мережі громадського спостереження підключалися короткотермінові спостерігачі, що забезпечували моніторинг волевиявлення на 1003 дільницях.

Відмінністю роботи ГМ ОПОРА на місцевих виборах 2010 року стало значне звуження діяльності ДТС, що було зумовлене обмеженими рамками виборчого процесу.

Основною формою реагування громадської організації став збір, аналіз та оприлюднення інформації про порушення. Однак громадський спостерігач – як ДТС, так і КТС – мав право самостійно сприяти відновленню законності та притягненню винних до відповідальності. Крім того, громадські спостерігачі від ГМ ОПОРА (а саме, короткотермінові спостерігачі), здійснюючи свою діяльність на засадах професійної самостійності, могли діяти як журналісти (представник видання ГИ ОПОРА), використовувати права та виконувати обов'язки, передбачені Законом України «Про інформацію» та Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні».

Для звітування обласних координаторів було створені спеціальні електронні форми, що забезпечували уніфікацію інформації та її автоматичне узагальнення, сприяли прискоренню строків оприлюднення отриманих даних.

Крім того, з метою покращення інформаційного висвітлення місцевих виборів на національному рівні, обласні координатори готували, а центральний офіс забезпечував розповсюдження регіональних дайджестів. Ці матеріали стали джерелом інформації для журналістів, міжнародної спільноти, української громадськості. Всі дайджести додатково перекладалися англійською мовою та розсилалися по міжнародним ЗМІ, посольствам, представництвам іноземних держав.

На відміну від президентських виборів, довготермінове спостереження розпочалося з початком виборчого процесу.

Діяльність, що стосувалася аналізу пре-електорального поля на загальнодержавному рівні та місцевому рівні, була обмежена підготовкою інформаційного дайджесту регіональними представниками та аналізом виборчого законодавства щодо місцевих виборів, який було здійснено центральним апаратом ГМ ОПОРА. Інформаційний дайджест став не тільки своєрідною формою періодичного звітування обласних координаторів за результатами роботи довготермінових спостерігачів та власної моніторингової діяльності, але й оперативного інформування громадськості та міжнародної спільноти про перебіг виборчого процесу. Це значно підвищило ефективність медійної діяльності ГМ ОПОРА. В даному випадку громадянська мережа стала суб'єктом інформаційної діяльності, створивши своєрідний медійний продукт. Виступила у ролі об'єктивного незаангажованого засобу масової інформації, спрямованого на електоральну тематику.

Кампанія довготермінового спостереження, як було зазначено, розпочалася з початком виборчого процесу. ДТС розпочали свою роботу 11 вересня – і вже за результатами першого тижня роботи надали інформацію, що стосувалася пре-електоральної фази і була зосереджена на дотриманні процедури створення і початку роботи територіальних виборчих комісій.

Наступним важливим етапом виборчого процесу стало висування кандидатів в депутати та на посади голів територіальних громад, яке розпочалося 27 вересня і тривало загалом до 8 жовтня включно – отже, об'єктом моніторингової діяльності у зазначений період були кандидати на вказані посади та відповідність їхньої діяльності діючому законодавству. Крім того, на цьому етапі спостереження довготермінові спостерігачі слідкували за

процесом уточнення списків виборців та здійснювали моніторинг за агітаційною діяльністю кандидатів та відповідних політичних сил.

Подальший етап моніторингової діяльності, крім спостереження за діяльністю територіальних виборчих комісій (далі – ТВК), загальним перебігом виборчого процесу в областях України, включав моніторинг за процесом формування і початком роботи дільничних виборчих комісій (далі – ДВК) – наступним за хронологією виборчого процесу і календарним планом місцевих виборів етапом.

За логікою виборчого процесу, наступним етапом громадського моніторингу стала моніторингова діяльність в день голосування.

В цей день до ДТС в областях підключилися короткотермінові спостерігачі, які здійснювали моніторингову діяльність на ТВК та ДВК.

Формою звітування за результатами спостереження для КТС, як і на президентських виборах, стали смс-звіти, форма подання інформації була жорстко регламентована – втім, як і періодичність її подання.

Власне, діяльність КТС та ДТС на цьому фактично припинилася. Втім, моніторингова діяльність продовжувалася силами обласних координаторів практично до кінця листопада – саме тоді вони надали на основі всіх попередніх звітів, конкретних фактів, подій, зібраних даних оцінку конкретним етапам виборчого процесу. Ця інформація мала не тільки інформативний, але скоріш аналітичний характер і стосувалася загальної оцінки перебігу виборчої кампанії у вашій області з моменту початку моніторингу до дня голосування.

Основним висновком моніторингової діяльності за місцевими виборами у 2010 році стало твердження про загальну невідповідність виборчого процесу міжнародним стандартам демократичних виборів, зумовлену, в першу чергу, недосконалістю основного законодавчого акту, який регулював виборчий процес.

Зважаючи на це, предметом моніторингової діяльності ГМ ОПОРА в між-електоральний період стало спостереження за діями влади щодо вдосконалення виборчого законодавства та вироблення власних пропозицій стосовно цього питання.

Виборчий процес під час *виборів народних депутатів до Верховної Ради України у 2012 році* регулювався, як і інші виборчі процеси, нормами національного законодавства – Конституцією України, Законом України від 17.11.2011 № 4061-VI «Про вибори народних депутатів України», іншими законодавчими актами.

Суттєвою відмінністю Закону про парламентські вибори від двох інших виборчих законів стало те, що статус суб'єктів виборчого процесу ним закріплено за офіційними спостерігачами від громадських організацій, зареєстрованими у визначеному цим же Законом порядку. Їхні повноваження починалися з дня їх реєстрації відповідною виборчою комісією у встановленому порядку і припинялися після встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів.

Законом також було встановлено права офіційних спостерігачів на виборах.

Спираючись на законодавчі акти, у 2012 році під час виборів народних депутатів України Громадянська мережа ОПОРА реалізувала масштабну кампанію довготермінового та короткотермінового спостереження, організувала статистичний підрахунок голосів щодо результатів голосування за пропорційною складовою виборчої системи на основі репрезентативної вибірки, забезпечила стовідсоткове покриття дільниць своїми спостерігачами у окремих одномандатних мажоритарних виборчих округах.

У рамках довготермінового спостереження в кожному з 225 округів працювали спостерігачі ОПОРИ, а в день виборів до них приєдналися ще 3500 активістів.

Організація використовувала новітні засоби поширення інформації щодо результатів спостереження, серед яких інфографіка та інтерактивні карти.

За підготовку якісних інформаційних матеріалів та їх медіа-оформлення відповідали прес-секретарі, що працювали в кожній області та у центрі.

Як і при організації моніторингових кампаній під час попередніх виборів (у 2010 році), на виборах 2012 року етапна характеристика моніторингової діяльності відповідала логіці виборчого процесу.

Особливістю моніторингу виборів народних депутатів України у 2012 році стало те, що фактично він розпочався ще в січні – лютому 2012 року – тобто в між-електоральний період.

Крім того, значну роль у здійсненні моніторингової діяльності в цей та подальші періоди відігравали обласні координатори. Зокрема, до 1 серпня 2012 року (початок діяльності довготермінових спостерігачів) саме вони здійснювали моніторингову, у т.ч. аналітичну діяльність, про яку звітували в центральний офіс та регіональним координаторам. До останньої належить, зокрема, аналіз фактів зловживання адміністративним ресурсом в ході виборчих кампаній в Україні за методом case-study. Результати цієї роботи дали змогу уявити потенційні небезпеки на виборах 2012 року, що стосувалися однієї з найпоширеніших (як показав досвід проведення попередніх виборчих кампаній) для нашої країни форм порушення виборчого законодавства – а саме, зловживання адміністративним ресурсом.

На узагальнення базової інформації щодо політичного, економічного, соціального середовища напередодні виборів, визначення тенденцій, змін та першопричин ряду виборчих процесів був спрямований і наступний продукт (результат діяльності обласних координаторів) – своєрідна карта кожної області.

З початком і характеристикою виборчого процесу був пов'язаний звіт, що охопив період моніторингової діяльності в між-електоральній фазі – лютий – квітень 2012 року. Відповідно до офіційного календаря виборчого процесу, він ще не розпочався, проте зважаючи на фальстарт активності майбутніх учасників політичних перегонів, про який докладніше йтиметься далі, його можна фактично віднести до першого звіту, що стосувався моніторингової діяльності за пре-електоральною фазою виборчого процесу – а саме, політичної активності і потенційних учасників виборчого процесу.

У подальшому моніторингова діяльність виборів до Верховної Ради України здійснювалося за хронологічним принципом – звітування за її результатами відбувалося щомісяця за визначеною формою. Звіти, подані обласними і узагальнені регіональними координаторами, входили до загальнонаціонального звіту ГП ОПОРА.

Надалі до моніторингової діяльності приєдналися ДТС, що діяли в рамках довготермінового спостереження з 1 серпня по 15 листопада 2012 року.

Звіти за результатами моніторингової діяльності ДТС мали подавати щомісячно у визначений термін за встановленою формою. Звітування загалом стосувалося перебігу виборчої кампанії в області.

Звіти, що подавалися ДТС у серпні, вересні та жовтні (тобто в преелекторальний період) стосувалися наступних питань:

1. Порушення виборчого законодавства та конфлікти: підкуп виборців, зловживання службовим становищем, використання адміністративного ресурсу; випадки перешкоджання діяльності партій/кандидатів та їх представників; перешкоджання діяльності журналістів та громадських спостерігачів; порушення законодавства в частині проведення агітації; застосування технологій фальсифікації чи зриву виборів; вплив силових структур на партій/кандидатів та їх представників; тиск на ЗМІ та перешкоджання діяльності журналістів.

2. Тенденції та особливості парламентської виборчої кампанії. Діяльність суб'єктів виборчого процесу: виборча активність політичних партій-суб'єктів виборчого процесу, кандидатів в депутати по мажоритарних округах (представників партій та самовисуванців).

3. Забезпечення належних умов для проведення виборів. Дотримання процедурних вимог законодавства: формування та діяльність виборчих комісій з організації і проведення виборів; діяльність органів влади національного та місцевого рівня з належної підготовки та забезпечення виборчого процесу; робота відділів ведення Державного реєстру виборців; діяльність правоохоронних органів (МВС, Прокуратури, СБУ) та судів під час виборів; діяльність засобів масової інформації з висвітлення перебігу виборів.

На наступному етапі моніторингової діяльності – а саме, в день голосування, – кожен із суб'єктів моніторингу мав особливі завдання і повинен був діяти злагоджено і системно.

Так, рівень регіональних координаторів повинен був бути максимально корисним для колег в областях. Саме регіональні координатори здійснювали належний консультативний та організаційний супровід роботи обласних координаторів, спостерігачів. Обласні координатори, у свою чергу, забезпечували координацію та організацію діяльності КТС та ДТС, здійснювали інформаційно-аналітичну роботу. Довготермінові спостерігачі: контролювали початок роботи і постійно контактували з КТС, здійснювали власне моніторингову діяльність на ОВД та смс-звітування за її результатами, допомагали КТС у проблемних ситуаціях. Обласні прес-секретарі: збирали інформацію від КТС, ДТС та інших джерел та готували інформаційні повідомлення про хід виборчого процесу для ЗМІ і прес-служби центрального

офісу. Короткотермінові спостерігачі: здійснювали спостереження за перебігом виборчого процесу безпосередньо на дільницях та здійснювали смс-звітування за результатами спостереження. Кількість і розподіл КТС, а також організація і зміст їхньої роботи фактично відповідали організації під час моніторингової діяльності за попередніми виборами.

В день виборів 28 жовтня 2012 року, як і на місцевих виборах 2010 року, ГМ ОПОРА здійснювався швидкий статистичний підрахунок голосів щодо результатів виборів у загальнодержавному багатомандатному окрузі.

Фактично, загальними висновками та рекомендаціями завершилася моніторингова кампанія, що безпосередньо стосувалася виборів 28 жовтня 2012 року, проте діяльність ГМ ОПОРА стосовно моніторингу виборів народних депутатів продовжувалася у між-електоральний період.

Ця діяльність стосувалася наступних напрямків:

1. Спостереження за діяльністю Верховної Ради України:

- рівень залучення громадськості до управління державою;
- кількість і тематика законопроектів, розглянутих ВРУ (помісячне узагальнення і оприлюднення інформації на сайті ГМ ОПОРА);
- аналіз діяльності окремих комітетів ВРУ;

2. Відслідковування діяльності народних депутатів України, у т.ч. на територіях (в округах):

- аналіз кількості депутатських запитів;
- аналіз адресатів запитів;
- активність участі депутатів в роботі ВРУ;
- кількісний та якісний склад помічників-консультантів народних депутатів України, що працюють на платній основі та на громадських засадах;

3. Вдосконалення виборчого законодавства (аналіз діяльності влади у цьому напрямку та ініціювання змін, спільно з іншими громадськими організаціями).

4. Здійснення моніторингу виборчого процесу на територіях, на яких відбуваються позачергові вибори народних депутатів України.

Для інформування громадськості про результати моніторингової діяльності за вищезазначеними та іншими пов'язаними з ними напрямками Громадянська мережа ОПОРА презентувала сайт rada.oporaua.org, через який оприлюднюються матеріали в форматі відкритих даних.

Моніторингова діяльність у між-електоральний період дозволила більш виважено, системно та більше підготовлено підійти до наступних виборів, попередити порушення під час виборчого процесу.

Загалом, характеризуючи громадський моніторинг виборчого процесу під час президентських виборів 2010 року та місцевих і парламентських виборів 2012 року на прикладі моніторингової діяльності Громадянської мережі ОПОРА, можна визначити наступні ключові моменти.

Організація громадського моніторингу виборів відповідала логіці виборчого процесу і включала наступні фази.

1. Діяльність до офіційного початку виборчого процесу (між-електоральна фаза).

2. Громадський моніторинг виборчого процесу – пре-електоральна фаза (з моменту офіційного початку виборчого процесу і до дня голосування).

3. Спостереження безпосередньо в день виборів (або в дні виборів – у разі проведення повторних виборів, проведення декількох етапів виборів) – електоральна фаза.

4. Громадський моніторинг виборчого процесу – пост-електоральна фаза (з дня голосування і до офіційного завершення виборчого процесу).

5. Спостереження за діяльністю політичних сил, що прийшли до влади в результаті виборів, після офіційного оголошення результатів виборів і завершення виборчого процесу, формування пропозицій щодо вдосконалення виборчого законодавства, проведення іншої роботи, спрямованої на попередження порушень на наступних виборах (між-електоральна фаза).

Суб'єкти моніторингової діяльності ГМ ОПОРА склали мережу, що діяла на різних рівнях з центром у м.Київ.

Основними суб'єктами моніторингової діяльності виступили дві групи спостерігачів, які здійснювали моніторинг виборчого процесу: ДТС (розпочали свою діяльність до початку виборчого процесу, діяли впродовж пре-електоральної і пост-електоральної фаз, безпосередньо в день виборів у всіх областях України) і КТС (здійснювали свою діяльність безпосередньо в день виборів – під час електоральної фази (електоральних фаз)).

Їхню діяльність координували регіональні координатори, а загальне керівництво здійснювали центральні координатори (у м.Київ).

Інформаційний супровід моніторингової кампанії забезпечували прес-секретарі, які діяли в кожній області та на центральному рівні.

Об'єктами моніторингової діяльності ДТС виступили: виборчі комісії різних рівнів, органи ведення ДРВ, органи влади, відповідальні за підготовку і забезпечення проведення виборчого процесу, інші органи державної влади та місцевого самоврядування, кандидати на виборні посади та їхні штаби, засоби масової інформації.

Система КТС передбачала спостереження безпосередньо за процесом голосування (під час президентських виборів електоральних етапів власне було два, зважаючи на необхідність проведення повторного голосування). Основним завданням КТС стала фіксація порушень виборчого законодавства, а також отримання і передача до центру для узагальнення інформації щодо явки та результатів голосування, якості організації виборчого процесу, зафіксованих порушень виборчого законодавства, тощо.

Громадський моніторинг передбачав не лише спостереження, але й здійснення:

аналітичної роботи (підготовку аналітичних довідок, узагальнення й аналіз результатів спостереження та ін.);

• прогностичної роботи (прогнозування найбільш «небезпечних» з точки зору порушення виборчого законодавства діляниць, прогнозування

поширеності тих або інших форм використання адміністративного ресурсу тощо);

- застосування особливих методів збору інформації, новітніх для України, - наприклад, методу кейс-стаді, ШСПГ;
- запровадження особливих форм оприлюднення інформації щодо моніторингової діяльності (інтерактивні карти, інформаційні дайджести та ін.);
- проведення іншої роботи.

Об'єктом в цілому громадського моніторингу на різних етапах став як виборчий процес в цілому, так і його учасники, а предметом – події, що відбувалися під час виборчого процесу, діяльність суб'єктів виборчого процесу, дії органів влади та місцевого самоврядування, що безпосередньо стосувалися виборів, тощо в контексті їх відповідності чи невідповідності стандартам демократичних виборів.

Загалом в результаті здійснення громадського моніторингу виборів у 2010 та 2012 роках було досягнуто низку важливих цілей.

Перш за все, було в цілому підтверджено або поставлено під сумнів легітимність результатів виборів.

Що не менш важливо – було виявлено недоліки, що стосувалися організації виборчого процесу, діяльності виборчих комісій, відділів ведення ДРВ, органів влади. Крім того, було виявлено (а часто – і попереджено) порушення виборчого законодавства з боку суб'єктів виборчого процесу.

В результаті здійснення моніторингової діяльності звіти за її результатами було оприлюднено, а також вироблено рекомендації щодо вдосконалення виборчого процесу в Україні в майбутньому.

Серед «слабких місць» моніторингової діяльності слід відзначити її нерезультативний характер на між-електоральному етапі. Мова йде не тільки про моніторинг за політичними силами, що прийшли до влади в результаті виборів, але й про врахування органами влади рекомендацій, які були вироблені в результаті моніторингу на пре-електоральній, електоральній і пост-електоральній фазах.

9.3 Евристична модель і рекомендації щодо оптимізації громадського моніторингу виборчого процесу в Україні

Вихідною точкою для побудови евристичної моделі громадського моніторингу виборчого процесу в Україні стала концепція громадського моніторингу, що відображає взаємозалежність ступеню розвитку демократії і громадянського суспільства, взаємовідповідальності держави і громадян та наявності дієвого громадського контролю (практичним втіленням якого виступає власне громадський моніторинг) як виду, поряд із державним контролем, соціального контролю.

Громадяни делегують владу, що, як твердить головний постулат демократії, належить народу, державі, завдяки існуванню механізму виборів (здійснення волевиявлення народу). Вибори відбуваються за законодавством, за створення і дотримання якого власне відповідає держава. У свою чергу,

держава здійснює контроль за дотриманням громадянами чинного законодавства, а громадяни контролюють повноту і сумлінність виконання державою своїх зобов'язань перед ними.

Суб'єктом громадського моніторингу, як було з'ясовано, виступають окремі громадяни (рідше) або громадські організації (в більшості випадків). Проте утворення і систематичне стабільне успішне функціонування громадських організацій як суб'єкту громадського моніторингу неможливе без наявності у громадян:

по-перше, можливості – прав і свобод (права об'єднуватися в громадські об'єднання, прав рівної участі, що припускають як можливість непрямої участі через голосування, так і право впливати на політику, права контролю за діяльністю органів влади, свободи слова, свободи преси тощо);

по-друге, громадянської активності, що співвідноситься з такими поняттями, як політична свідомість, патріотизм, любов до батьківщини, які поєднуються з відповідальністю за підтримку життєздатності і вдосконалення функціонування існуючих соціальних і політичних інститутів, політичної системи в цілому, а також із сприйняттям громадянином себе як активного суб'єкту політичного процесу.

Органи державної влади та місцевого самоврядування, зі свого боку, демонструючи відкритість для громадськості і підтверджуючи власну зацікавленість у здійсненні громадського моніторингу, відповідно, на національному та місцевому рівнях, забезпечують створення, вдосконалення і дотримання нормативно-правового поля, в рамках якого відбувається моніторингова діяльність, зокрема, моніторинг виборів. При цьому дане поле обов'язково включає норми, що спрямовані на стабільне достатнє фінансування моніторингової діяльності громадських організацій.

На останньому аспекті варто зупинитися докладніше.

На сьогоднішній день можна констатувати фактичну відсутність замовника і споживача громадського моніторингу виборчого процесу в нашій країні, що призводить до розірваності системи взаємовідносин між громадянами і державою в діяльності щодо розвитку демократії і захисту демократичних цінностей. Фактично, громадські організації при здійсненні моніторингової діяльності залежні від джерела фінансування, і таким джерелом в основному є міжнародні донори. Зрозуміло, що за таких умов ці організації потрапляють у залежність від пріоритетів та побажань своїх донорів.

Виходом з такої ситуації є запровадження механізму відсоткової філантропії. Сутність цього механізму полягає в тому, що платник податку на доходи фізичних осіб (ПДФ) має право переадресувати певний, встановлений законом, відсоток (%) свого податку, який вже є сплачений до відповідного бюджету, на суспільні потреби – безпосередньо до організації, яка займається вирішенням суспільної проблеми. Таким чином, громадяни беруть участь у адмініструванні частини свого податку замість державних структур, впливаючи на прийняття рішень у державі та управління державою. Суспільні потреби та отримувачі субсидії в кожній країні визначені законом згідно з існуючими пріоритетами, доцільністю та сформованою системою суспільно-корисних

інституцій [236]. Завдяки цій законодавчій нормі організації громадянського суспільства отримали значні фінансові ресурси, які розподіляються незалежно від політичних уподобань, належності до певних кіл та корупції.

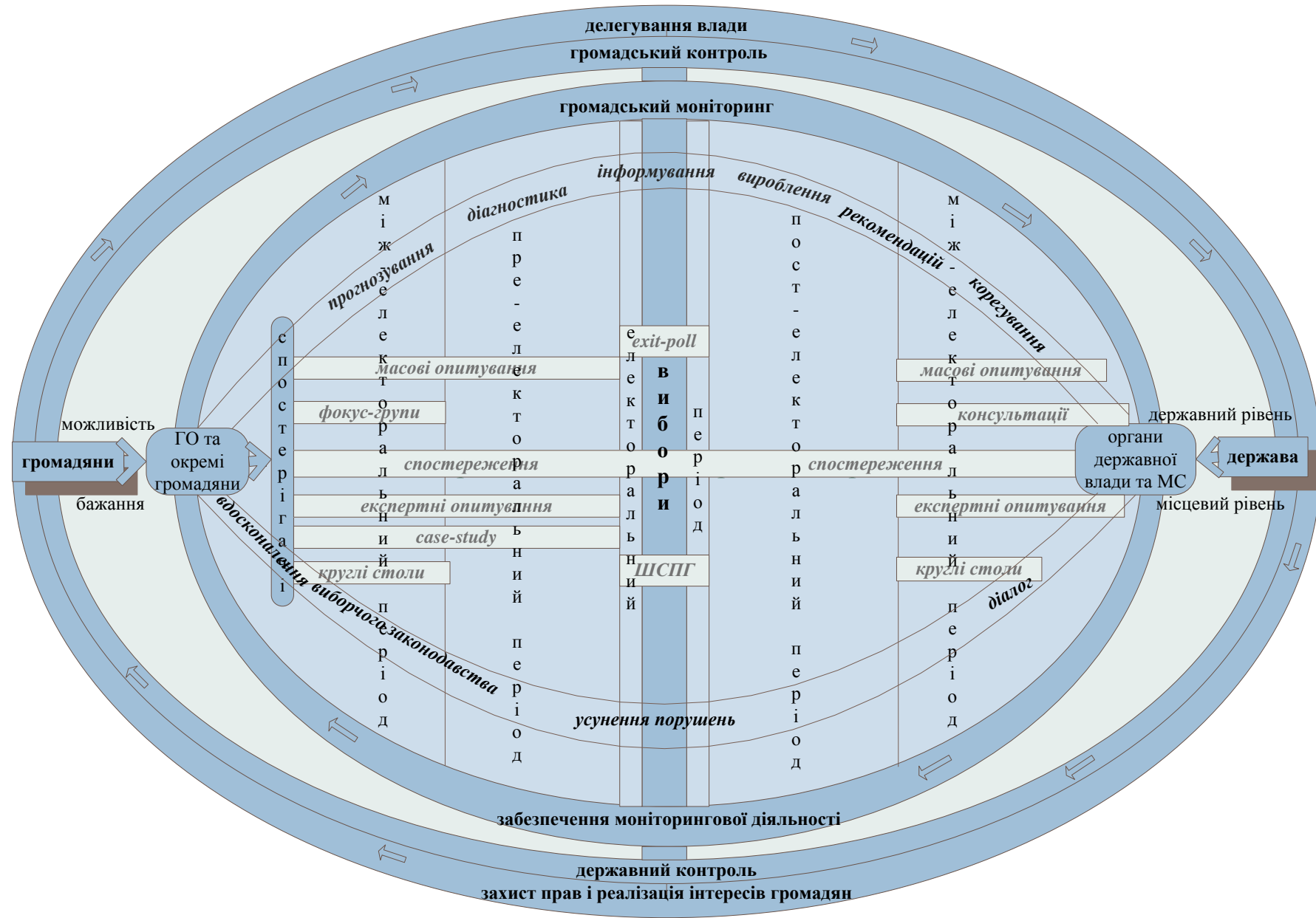
З огляду на необхідність здійснення громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, як країні, що лише перебуває на шляху до демократії та розбудови громадянського суспільства, актуальність питання фінансування громадських організацій лише загострюється. Незалежність від спонсорів особливо важлива при здійсненні громадського моніторингу виборчого процесу, адже в даному випадку громадські організації відіграють потрібну роль, забезпечуючи реалізацію права на вільне волевиявлення громадян, попереджуючи будь-які спроби впливу на цей процес з боку уряду або інших сил та одночасно гарантуючи чесність і прозорість виборчого процесу.

Як показав досвід проведення громадського моніторингу виборів в Україні, громадський моніторинг виборів представляє собою складну багатоскладову та мультифункціональну діяльність, що має здійснюватися на всіх етапах виборчого процесу, включаючи між-електоральний етап (рис. 1).

Суб'єктом моніторингової діяльності виступають громадські спостерігачі (з одного боку, внутрішні та зовнішні (міжнародні) спостерігачі, а з іншого – довготермінові та короткотермінові спостерігачі)

Об'єктом громадського моніторингу на різних етапах є як виборчий процес в цілому, так і його учасники, а предметом – події, що відбуваються під час виборчого процесу, діяльність суб'єктів виборчого процесу, дії органів влади та місцевого самоврядування, що безпосередньо стосуються виборів, тощо в контексті їх відповідності чи невідповідності стандартам демократичних виборів.

Основним методом, використовуваним під час моніторингової діяльності на всіх етапах є, беззаперечно, метод спостереження. Втім, на різних етапах моніторингу для реалізації завдань моніторингу застосовується низка інших методів: на між-електоральному етапі, з метою вивчення політичного поля – опитувальні методики (масові, експертні опитування), фокус-групи, case-study, круглі столи та консультації; на пре-електоральному етапі - масові, експертні опитування, case-study; на електоральному етапі (в день виборів) – ШСПГ та exit-poll.

Різноманітність використовуваних методик зумовлена тим, що громадський моніторинг виборів, основною функцією якого є інформаційна функція (отримання і оприлюднення інформації про виборчий процес), виконує низку не менш важливих з точки зору забезпечення демократичних виборів функцій: прогностичної, діагностичної, функції прагматизації.

Слід враховувати, що громадський моніторинг спрямований не тільки на попередження, але й на коригування виявлених порушень. Корируюча функція може бути реалізована лише у взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Відповідно до одного з принципів громадського моніторингу – принципу соціального партнерства – громадський моніторинг має здійснюватися у постійній взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, зважаючи на спільність для громадян і держави мети проведення демократичних виборів. Така взаємодія передбачає постійну відкритість, діалог і готовність до співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування; на пре-електоральному, електоральному та пост-електоральному етапах – оперативне реагування відповідних органів державної влади на виявлені спостерігачами порушення і усунення цих порушень; на між-електоральному етапі – врахування пропозицій громадськості щодо вдосконалення виборчого законодавства і забезпечення їх реалізації, тощо.

Успішна реалізація моделі громадського моніторингу виборчого процесу неможлива без здійснення низки заходів та врахування рекомендацій, сформульованих за результатами моніторингової діяльності під час президентських виборів та місцевих виборів 2010 року і виборів народних депутатів України 2012 року.

Запропоновані заходи з оптимізації громадського моніторингу виборчого процесу в Україні стосуються не тільки громадського моніторингу як особливого виду діяльності громадських організацій та окремих громадян під час виборчого процесу та у між-електоральний період, але і забезпечення подальшого розвитку громадянського суспільства, вдосконалення нормативно-правового та політичного поля, в умовах якого здійснюється моніторинг.

Безумовно логічним є твердження, що саме в умовах розвиненого громадянського суспільства моніторингова діяльність з боку громадськості є успішною і ефективною.

Прикладом для України в цьому випадку мають стати країни, в яких громадськість дійсно має важелі впливу на державу, бере участь в управлінні країною, розуміє і вміє використовувати свої права, які, у свою чергу, затверджені на законодавчому рівні.

Отже, першочерговим завданням у подальшому розвитку громадянського суспільства в Україні є вдосконалення та кодифікація **нормативно-правової бази з питань розвитку громадянського суспільства**, діяльності інститутів громадянського суспільства, доступу

громадян до інформації, приведення національного законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства у відповідність до європейських стандартів.

Прийняття останніми роками низки нормативно-правових актів стало важливим кроком у розвитку громадянського суспільства в Україні. Втім, формальне затвердження цих та інших документів є недостатнім, адже має бути забезпечено їхню реалізацію на всіх рівнях, починаючи з рівня окремої особи – громадянина. Саме свідомий громадянин є ключовою фігурою в громадянському суспільстві. Він відчуває свою свободу від держави, усвідомлює і використовує свої права та розуміє відповідальність. Осмислене ставлення громадянина до свого народу взагалі та окремої громади зокрема набуває особливих форм активного громадянства – зокрема, активної участі у громадських об'єднаннях.

На сьогодні умови для самоорганізації суспільства в Україні є мінімальними. Про це свідчать відсутність інформації щодо практик та можливостей суспільної участі, відсутність знань щодо існуючих інструментів впливу громадян та організацій громадянського суспільства на дії владних структур, недостатня кваліфікація лідерів та активістів громадських організацій з мобілізації та організації громадян, їхнього мотивування, налагодження партнерства з державними закладами, представниками бізнесу тощо.

Важливою перешкодою для участі громадян в суспільному житті є недостатня підтримка та заохочення з боку органів влади та відсутність структурних та організаційних умов. В Україні відсутня система навчання молоді навичкам громадської діяльності у навчальних закладах, що призводить до відсутності досвіду і невпевненості у собі в більш старшому віці.

Наріжним каменем у розв'язанні такої ситуації є забезпечення високого рівня громадянської культури всіх громадян, зокрема, шляхом запровадження громадянської освіти на всіх рівнях освітньої підготовки, починаючи з початкової школи.

Саме громадянська освіта, що поєднує відповідні знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в полі демократичної держави, громадянські уміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань, а також громадянські чесноти (норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичної держави) є інструментом виховання свідомого громадянина.

Набуті знання і вміння громадянин застосовує в процесі практичної дальності – проявів його громадянської активності, зокрема, в процесі моніторингової діяльності, у т.ч. виборчого процесу, що він здійснює самостійно або (як правило) у складі громадських об'єднань – громадських організацій.

Досвід моніторингової діяльності, об'єктом якої є виборчий процес, довів, що без дієвого оптимального демократичного продуманого

виборчого законодавства, без відкритості і готовності до співпраці всіх учасників виборчого процесу здійснення громадського моніторингу є не тільки ускладненим, але фактично неможливим.

Така співпраця має здійснюватися за певними встановленими правилами, має бути чітко оформлена для розуміння всіма суб'єктами виборчого процесу своїх прав, обов'язків і відповідальності за порушення встановлених правил, у нормативно-правову базу.

Отже, передумовою оптимізації громадського моніторингу виборчого процесу в Україні є **кодифікація нормативно-правової бази**, що стосується **проведення виборів в Україні** в цілому і кожного виду виборів зокрема, за наступними напрямками, а також внесення змін до низки нормативно-правових актів, з урахуванням результатів моніторингової діяльності під час виборів 2010 та 2012 років:

Розробка і ухвалення виборчого кодексу України із залученням міжнародних експертів та представників інститутів громадянського суспільства, що є суб'єктами моніторингу виборчого процесу в Україні. Це дозволить усунути існуючі протиріччя між законодавчими актами, що наразі регулюють президентські, парламентські та місцеві вибори в Україні, зробити виборчий процес більш прозорим і зрозумілим для всіх його суб'єктів, наблизити національне законодавство до міжнародних демократичних стандартів.

Виборчий кодекс має стати документом, що остаточно визначить основні поняття, суперечливе тлумачення яких стало причиною масових порушень під час попередніх виборів, найпоширенішим з яких стало використання адміністративного ресурсу.

Крім того, прийняття виборчого кодексу забезпечить припинення практики змін виборчого законодавства, особливо напередодні виборів, а також захистить норми виборчого права від впливу про-владних політичних сил, унеможливить дублювання норм, закріплених наразі у різних нормативно-правових актах.

Виборчий кодекс має стати на захисті інтересів громадян, особливо тих, що здійснюють громадський моніторинг виборчого процесу самостійно або у складі громадських організацій. У виборчому кодексі має бути закріплено за вітчизняними та міжнародними спостерігачами статус суб'єктів виборчого процесу, чітко прописано їх завдання, права, обов'язки та відповідальність, а також механізми взаємодії з іншими суб'єктами виборчого процесу, в першу чергу, з органами державної влади, місцевого самоврядування, виборчими комісіями різних рівнів, відділами ведення Державного реєстру виборів, ЗМІ, а також з іншими суб'єктами.

Доцільним є внесення до Закону України «Про громадські об'єднання» узгоджених із законодавством України норм щодо процедури здійснення громадського моніторингу, зокрема, громадського моніторингу виборчого процесу.

Необхідним бачиться також затвердження громадськими організаціями спільного документу щодо регламентації процесу здійснення моніторингової діяльності, який би включав, зокрема, положення, що стосуються моніторингу виборчого процесу – в обов'язковому порядку, визначення методів моніторингової діяльності та специфіки їх застосування під час виборчого процесу та в між-електоральний період, адже саме завдяки комплексу методів успішно реалізуються всі функції моніторингу – інформаційна, прогностична, діагностична, функція прагматизації та ін.:

- екзит-пол та ШСПГ, що використовуються безпосередньо в день виборів для проведення паралельного підрахунку голосів і порівняння з офіційними результатами. Особливістю даних методів є, по-перше, високий ступінь довіри до результатів з боку громадськості, визнання значущості цих методів у контексті підтвердження чи заперечення офіційно оголошених результатів виборів з боку експертів та достатня легкість маніпулювання результатами цих методів з боку суб'єктів моніторингової діяльності або її «замовників»;

- фокус-групи, круглі столи та консультації, що використовуються переважно у між-електоральний період і спрямовані на залучення представників окремих, визначених тематикою досліджень, груп або експертів до обговорення питань, пов'язаних з моніторинговою діяльністю (її об'єктом, перешкодами, факторами впливу тощо). Ці методи є надважливими в діяльності громадських організацій, що стосується вироблення рекомендацій органам влади та місцевого самоврядування, підготовки спільних документів, резолюцій, розробки стратегій моніторингової діяльності;

- масові та експертні опитування, які проводяться як у між-електоральний, так і протягом пре-електорального періодів. Основною задачею даного виду досліджень є діагностування громадської та експертної думки з того або іншого питання, визначення особливостей поля проведення моніторингу на даному етапі та побудова прогнозів щодо подальших змін у цьому полі, результатів виборів (в подальшому – порівняння прогнозованих результатів з офіційно проголошеними) та ін.;

- кейс-стаді – метод мало поширений, втім, особливо корисний на між-електоральному та пре-електоральному етапах з огляду на можливість визначення «слабких місць» та загроз порушення виборчого законодавства або інших подій на основі аналізу попереднього досвіду виборчих процесів. За допомогою методу кейсів можна наочно продемонструвати інтенсивність використання адміністративного ресурсу, його особливостей типів, форм, методів та технологій;

- спостереження – ключовий, центральний метод моніторингової діяльності, що застосовується на всіх етапах виборчого процесу і сприяє реалізації всіх функцій моніторингу, зважаючи на свою сутність – отримання інформації.

Обов'язково на документальному рівні мають бути закріплені вимоги щодо використання результатів моніторингу та максимально унеможливлено вплив на громадську думку з метою маніпулювання.

Втім, правові механізми та документи договірною характеру щодо здійснення моніторингу виборчого процесу, є недостатніми, без забезпечення ресурсів для функціонування суб'єктів моніторингової діяльності. Отже, необхідним кроком є внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України, пов'язаних з питаннями фінансування громадських об'єднань та інших неприбуткових організацій, положень щодо запровадження механізму відсоткової філантропії для забезпечення неупередженості, незалежності та об'єктивності громадського моніторингу виборчого процесу.

Досвід моніторингової діяльності доводить також необхідність виключення із виборчого законодавства і перенесення до відповідних законодавчих актів, а також внесення до відповідних законодавчих актів нових або уточнених, норм, що стосуються окремих суб'єктів виборчого процесу з метою уникнення негативного впливу з боку останніх на виборчий процес, попередження порушень виборчого законодавства та забезпечення обов'язкового притягнення до відповідальності винних у вчиненні таких порушень, а саме:

- виключення з виборчого законодавства всіх норм, що стосуються здійснення адміністративного судочинства під час виборчого процесу та у пов'язаних із ним випадках, та внесення їх до Кодексу адміністративного судочинства України;

- узгодження процедури формування списків виборців, що закріплені нормами виборчого законодавства та Законом України «Про Державний реєстр виборців»;

- внесення до Закону України «Про Державний реєстр виборців» норми щодо можливості тимчасової зміни виборцем своєї виборчої адреси, закріплення процедури використання електронних відкритих посвідчень;

- внесення до законодавчих актів, які регулюють діяльність державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування норм, що спрямовані на попередження виборчих зловживань (адміністративний ресурс, використання бюджетних ресурсів в агітаційних цілях, проведення агітації в робочий час), та на сприяння здійсненню моніторингу виборчого процесу в Україні (вільний доступ громадських спостерігачів на публічні та колегіально-нарадчі заходи органів влади, надання інформації у стислі терміни та ін.); передбачення прозорого контролю за дотриманням та адміністративної відповідальності за порушення цих норм;

- внесення до Кодексу законів про працю України норми, що зобов'яже кандидатів на період виборчої кампанії безумовно йти у відпустку з метою недопущення використання службового становища;

- внесення до законодавчих актів, що регулюють діяльність правоохоронних та контролюючих органів норм, які спрямовані та забезпечення оперативності реагування та відкритості їхньої діяльності під час виборчого процесу (оперативне реагування на порушення виборчого законодавства, співпраця з громадськими організаціями, регулярне інформування громадськості про здійснені заходи, тощо);

- внесення до законодавства України про засоби масової інформації та інформацію положень, що б обмежували можливість маніпулювання суспільною думкою та забезпечували об'єктивність висвітлення інформації про виборчий процес та баланс думок;

- внесення до законодавства України про засоби масової інформації норм, спрямованих на недопущення замовчування суспільно важливої інформації та перекручування інформації про виборчі події, обов'язок отримувати інформацію з двох та більше джерел;

- внесення до Закону України «Про рекламу» змін, зокрема, спрямованих на конкретизацію і уточнення визначення соціальної реклами для припинення практики поширення агітаційних матеріалів на правах соціальної реклами під час виборчого процесу.

Окремим блоком варто виділити рекомендації, що стосуються оптимізації діяльності Центральної виборчої комісії та виборчих комісій інших рівнів, а також органів ведення Державного реєстру виборців.

Рекомендації, що стосуються оптимізації роботи ЦВК, ДВК та ОВК під час виборчого процесу наступні.

Щодо оптимізації роботи виборчих комісій на всіх рівнях та з метою попередження порушень виборчого законодавства членами ОВК та ДВК:

- запровадження постійно діючої системи підготовки адміністраторів виборів з видачею відповідних сертифікатів;

- встановлення обов'язкової норми рівня підготовки (вимог) для потенційних членів виборчих комісій;

- розробка, з урахуванням негативного досвіду роботи комісій під час попередніх виборів, інструкцій для членів ОВК та ДВК щодо сценарію їхніх дій на всіх етапах виборчого процесу з урахуванням можливості виникнення не врегульованих законом ситуацій; включення до цих інструкцій попередження про покарання за порушення норм законодавства та невиконання обов'язків члена ОВК (ДВК);

- здійснення з боку ЦВК та, відповідно, ДВК, контролю за діяльністю та консультативно-методичного забезпечення комісій нижчого рівня під час виборчого процесу.

Щодо забезпечення відкритості і прозорості діяльності ЦВК:

- включення до вищезгаданих інструкцій роз'яснень членам виборчих комісій про міри відповідальності, які можуть бути застосовані до порушників виборчого законодавства, зокрема за порушення прав журналістів і спостерігачів;

- закріплення у документах, що регулюють діяльність ЦВК, норм щодо участі громадськості у процесі підготовки найбільш важливих рішень ЦВК щодо організації виборчого процесу, повноцінного інформування громадськості про проміжні етапи підготовки проектів рішень, попереднього оприлюднення проектів рішень, завчасного та систематичного інформування спостерігачів, представників ЗМІ щодо порядку денного засідань ЦВК та посилити прозорість її діяльності;

- запровадження практики оприлюднення на офіційному веб-сайті стенограм засідань ЦВК, з метою повного інформування громадськості про процес ухвалення рішень.

Щодо оптимізації діяльності ДВК та ОВК:

- доповнення існуючого принципу формування ОВК таким чином, щоб подавати кандидатури до складу ОВК мали право: партії, кандидатів від яких зареєстровано у загальнодержавному виборчому окрузі; партії, кандидатів від яких зареєстровано у відповідних одномандатних округах, але які не висунули список кандидатів у загальнодержавному виборчому окрузі; кандидати у депутати у відповідних одномандатних округах, висунуті шляхом само висування;

- включення до усіх виборчих комісій кандидатур від органів місцевого самоврядування та від ЦВК.

- Що стосується оптимізації діяльності відділів ведення Державного реєстру виборців, то рекомендації є наступні:

- зміна статусу відділів ведення ДРВ зі структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій та виконавчих комітетів місцевих рад на територіальні підрозділи Розпорядника Реєстру з метою усунення впливу політичного чинника на їхню діяльність;

- поширення практики складання списків виборців на основі відомостей ДРВ на всі види виборів та референдумів на національному та на місцевому рівнях;

- закріплення у документах, що регулюють діяльність відділів ведення ДРВ, переліку доступної для громадськості інформації про діяльність відділів ведення ДРВ і зобов'язання для відповідних відділів щодо надання відомостей на запити ЗМІ, громадських організацій, інших суб'єктів виборчого процесу;

- поширення обов'язків органів ведення ДРВ щодо уточнення даних громадян на міжвиборчий період для врахування всіх змін та виправлення неточностей і помилок.

Всі ці рекомендації мають застосовуватися у комплексі, що забезпечить, по-перше, оптимізацію моніторингу виборчого процесу на всіх рівнях. В більш широкому плані ці рекомендації спрямовані на вдосконалення моніторингової діяльності та взагалі діяльності громадських організацій в цілому. В перспективі – на налагодження постійної взаємодії між державою і громадськістю як рівноправними партнерами.

РОЗДІЛ 10. МОДЕРНІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

10.1 Трансформація регіонального управління

В умовах трансформації сучасних політичних систем, кризи держав-націй, поширення інтеграційних та глобалізаційних процесів все більше уваги привертає до себе регіон, який виступає як самостійний актор політики, здатний представляти власні інтереси. Регіон починає відігравати більш важливу роль як у внутрішньодержавних політичних процесах, так і на світовій політичній арені. Регіон є унікальним утворенням, який в умовах глобалізації здатний відстояти свою самобутність. На рівні регіону відображаються ті ж макропроцеси, що відбуваються у державі. Важливою складовою модернізації є раціоналізація управління на всіх рівнях, саме тому модернізація національної політичної системи неминуче включає трансформацію регіональних політичних інститутів і відносин з метою сприяння більш адекватному відображенню інтересів регіональних спільнот.

Традиційно під регіоном розуміється гомогенне природне, історико-культурне і соціально-економічне утворення, яке формувалося протягом тривалого часу. У суспільних науках існує багато визначень регіону, найбільш універсальним є розуміння регіону як території, якій властива спільність природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов [237, с. 10]. У цьому контексті можна вести мову як про регіони всередині країни (етнографічні, економічні), так і про регіон як групу країн (геополітичний регіон). Регіон у межах держави, характеризуючись цілісністю та однорідністю, стає об'єктом управління – для цього йому надається статус адміністративно-територіальної одиниці. У цьому випадку регіон набуває ознак політичного утворення, до яких відносять наявність особливої системи управління, яка реалізує владу в чітко визначених адміністративних межах. Для політичної науки, яка досліджує феномен політичної влади, більш близьке саме адміністративно-юридичне тлумачення регіону. За визначенням І. Бусигіної, «в політичній науці регіон розглядається як одна з одиниць територіальної структури національної держави, тобто субнаціонального рівня, осередок сітки адміністративно-територіального поділу, де діють регіональні владні інститути з певними компетенціями і відповідними фінансовими ресурсами для їх реалізації, відбувається регіональне політичне життя» [238, с. 9]. Регіон формується як політична система, яка містить інституційну, нормативну, комунікативну, функціональну, культурну підсистеми. В Європейському Союзі регіон є територіальним утворенням, яке сформоване в законодавчому порядку на рівні, безпосередньо нижчому від загальнодержавного, і наділене політичним самоврядуванням [239, с. 257]. Проте в одних випадках до регіонів відносять тільки суб'єктів федерації і територіальні автономії, тобто регіони, наділені політичним

самоврядуванням; в інших – усі адміністративно-територіальні одиниці нижчого, ніж загальнодержавний, рівень. Але, як зазначає В. Борденюк, «поняття «регіон» не може пов'язуватися лише з територіальними утвореннями, які мають статус суб'єкта федерації чи територіальної автономії. Сюди об'єктивно відносяться й звичайні адміністративно-територіальні одиниці, які слугують для проведення державної політики на місцях і поза якими жодна регіональна політика існувати не може» [240, с. 176].

Однак не завжди етнографічний регіон збігається з регіоном як політичним утворенням. Наприклад, в Україні Галичина охоплює Львівську, Івано-Франківську області і велику частину Тернопільської області. Кількість АТО і територіальні масштаби регіонального рівня влади завжди обумовлені специфікою конкретної держави.

Система територіального устрою сучасних держав характеризується багаторівневою структурою, у якій важливе місце посідає регіональний рівень управління. Багаторівневність політичного управління всередині держави дозволяє більш оптимально розподілити повноваження між владними інстанціями. В регіоні як АТО формується регіональна влада, яка представляє собою проміжний рівень управління між загальнонаціональним і первинним (базовим, що реалізується в містах, селах, селищах) рівнями. Особливістю регіональної влади в АТО є те, що вона реалізується як у формі державного представництва в регіоні, так і через органи регіонального самоврядування, причому регіональне самоврядування не тотожне місцевому самоврядуванню. Їх поєднує те, що вони є формами самоврядування відповідних територіальних колективів, об'єднаних спільним проживанням та спільними інтересами в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць [240, с. 180]. Міське самоврядування реалізується територіальними колективами, які об'єднані фактом спільного проживання у межах так званих «природних» АТО, тобто населенням міст, сіл, селищ. Регіональне самоврядування в проекті Європейської хартії регіонального самоврядування (1997 р.) визначається як право і спроможність регіональних органів влади здійснювати регулювання значної частини суспільних справ під власну відповідальність і в інтересах населення регіону згідно з принципом субсидіарності [241, с. 267]. Тобто регіональне самоврядування реалізує населення тих АТО, які були утворені за ініціативою держави («штучних» АТО) і отримали законодавчий статус регіональної громади, здатної реалізувати регіональне самоврядування. Населення «штучних» АТО створює вторинну територіальну громаду, яка може бути суб'єктом самоврядування, а може і не бути [237, с. 11]. Територіальна громада виступає як суб'єкт самоврядування тільки внаслідок закріплення в нормативно-правових актах її права на реалізацію самоврядування. Функціонально регіональне самоврядування є формою децентралізації державної влади.

Однак регіональне управління в різних країнах має відмінні риси, відповідно до чого виділяють декілька моделей організації регіональної влади. Наприклад, для англо-американської моделі характерна наявність на регіональному рівні лише органів регіонального самоврядування, а європейській моделі притаманне поєднання державного управління і регіонального самоврядування. У радянській системі ради народних депутатів виступали як органи державної влади.

В Україні існує адміністративно-територіальний поділ на області, райони, міста, райони у містах, селища і села. На кожному рівні створені органи місцевого самоврядування. В Україні регіон – це визначене законодавством територіальне утворення субнаціонального рівня, на основі якого сформовано відповідну систему органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь) [242]. В Україні під регіоном варто розуміти адміністративно-територіальні одиниці першого порядку – області, в яких самоврядну владу реалізують обласні ради, які за Конституцією України затверджують програми соціально-економічного розвитку областей, контролюють їх виконання, затверджують обласні бюджети. Фактично регіональне управління реалізується на двох рівнях – районному і обласному, у кожному з яких сформоване державне представництво у вигляді місцевих адміністрацій і регіональне самоврядування, яке реалізують місцеві ради. Особливістю української практики є наявність парадоксальної ситуації – фактичне існування регіонального самоврядування при відсутності його формального закріплення у Конституції України, де вживається поняття «місцеве самоврядування» як право територіальної громади – жителів села, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Конституція розглядає ради як органи місцевого самоврядування і визначає, що «органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради» (ст. 140) [243, с. 46].

Отже, у Конституції України право на реалізацію самоврядування для населення району чи області не закріплене. В. Борденюк вважає, що територіальні громади районів і областей – це не механічна сума, а якісно нове територіальне утворення, але «Конституція України не визнає населення районів і областей територіальними колективами, які мають право на здійснення місцевого самоврядування, хоча на цьому рівні функціонують районні та обласні ради» [240, с. 187]. Невизначеність статусу органів регіонального самоврядування у головному законі країни дублюється і в інших нормативно-правових актах. Так, проект Закону України «Про основи державної регіональної політики» від 7 грудня 2010 року закріплює за органами місцевого самоврядування (обласними і районними радами) повноваження у регулюванні регіонального розвитку, зокрема, те, що вони вносять пропозиції щодо врахування інтересів територіальних громад відповідного регіону при розробленні державної

регіональної політики, загальнодержавних і інших державних програм [242]. Тобто в нормативно-правових актах вже закріплені поняття «регіон» і «територіальна громада регіону», але відсутнє поняття «регіональне самоврядування». Це суперечить пунктам проекту Європейської хартії регіонального самоврядування, який визначає, що принцип регіонального самоврядування повинен, наскільки це можливо, закріплюватися у національному законодавстві.

Наявну колізію можна виправити, внівши зміни у нормативну базу стосовно визначення статусу і функцій регіонального самоврядування в Україні. Це актуалізується тим, що європейський вектор зовнішньої політики України чітко окреслений, тож постає потреба у модернізації самоврядної влади на рівні регіону і приведенні вітчизняного законодавства у відповідність до європейського, а в Європі статус і повноваження органів регіонального самоврядування чітко закріплені у проекті Європейської хартії регіонального самоврядування (1997 р.). Європейські регіони мають досить широку правову, організаційну і фінансову автономію, яку реалізують на засадах принципу субсидіарності.

Таким чином, фактично інтереси жителів районів і областей України в регіональних органах влади представляють органи місцевого самоврядування – районні і обласні ради, об'єм повноважень яких значно відрізняється від повноважень місцевих державних адміністрацій. Діяльність кожного суб'єкта регіонального управління регламентується відповідними нормативно-правовими актами – Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. і Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 19 червня 1992 р. При цьому багато питань відносять до сфери суміжної компетенції, що ставить проблему відповідальності за наслідки прийнятих рішень. Однак місцеві ради не мають власних виконавчих органів, тож фактично делегують виконавчі функції державним адміністраціям, що зумовлює домінування місцевих державних адміністрацій і досить формальний характер самоврядування в регіонах. Тож формально обидва суб'єкти регіональної влади рівноправні, а фактично – ні.

У проекті Закону України «Про основи державної регіональної політики» від 7 грудня 2010 року закріплено, що в реалізації державної регіональної політики за принципом деконцентрації здійснюється перерозподіл владних повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з метою недопущення їх надмірної концентрації у одному органі, його монополізму при вирішенні питань [242]. Проте на практиці пріоритетне проведення державної регіональної політики реалізують наділені виконавчими функціями місцеві державні адміністрації. Функції ж місцевих рад – більшою мірою дорадчі.

Модернізація регіонального управління повинна відбуватися на засадах принципу субсидіарності, який передбачає такий розподіл повноважень між центром і регіонами, за яким регіональні влади отримують максимум повноважень і, використовуючи весь ресурсний

потенціал регіону, забезпечують задоволення потреб і інтересів жителів регіону.

У свою чергу, жителі регіонів мають право на отримання якісних послуг від найближчого до них рівня влади. Частково цей принцип вже реалізується, оскільки сільські, селищні і міські ради наділені значною кількістю повноважень, переважно щодо надання соціальних послуг, однак наявні деякі колізії. З одного боку, це відповідає вимогам ратифікованих в Україні міжнародних документів, а з іншого боку, зумовлює великі витрати з місцевих бюджетів, що зменшує фінансову спроможність територіальних громад [244, с. 270-271].

Вирішити проблеми, які сформувалися на регіональному рівні управління в Україні, можна через проведення виваженої адміністративно-територіальної реформи і чіткий поділ компетенції між місцевими державними адміністраціями і місцевими радами на користь збільшення повноважень останніх і надання їм права формувати підзвітні виконавчі органи. Безумовно, необхідне вивчення зарубіжного досвіду організації і функціонування регіонального рівня влади.

Модернізація національної політичної системи передбачає трансформацію взаємодії органів центральної влади і влади в адміністративно-територіальних одиницях, яка може полягати у перегляді сфер компетенції кожного рівня влади і передачі повноважень між рівнями влади, тобто регіоналізації. Регіоналізація – це перерозподіл владних компетенцій, передача функцій від національного на регіональний рівень, поява і розвиток нових інституційних форм, які відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному і наднаціональному рівнях [238, с. 12]. В. Каганський визначає регіоналізацію як процес, в рамках якого інституціонально оформлені райони (регіони) прагнуть підвищити свій інституціональний статус [245].

Регіоналізація перебуває під впливом багатьох факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішні фактори пов'язані з наявним природним, культурним, релігійним розмаїттям, загостренням міжнаціональних відносин, соціально-політичною децентралізацією в результаті розвитку демократичних процесів у державі. Регіоналізація в ліберальних демократіях пов'язана з тим, що: 1) центральний уряд перекладає відповідальність за непопулярні рішення на регіональну владу; 2) уряд як пріоритетні розглядає інші питання, які переважають його спротив «тиску» регіонів; 3) уряд нездатний контролювати і протистояти дисперсії влади [238, с. 42]. Зовнішні фактори можуть відігравати визначальну роль у житті окремих регіонів держави. Наприклад, до зовнішніх чинників регіоналізації Росії О. Сергунін відносить глобальні процеси, геополітичні фактори, військово-стратегічні детермінанти, економічні фактори, територіальні і етнічні конфлікти, міграцію, культурно-релігійні фактори [246]. У кожній державі спостерігається домінування тих чи інших чинників. Для України потреба регіонального реформування, крім прагнення вирішити суто внутрішні проблеми

політичного розвитку, зумовлена курсом на євроінтеграцію, який диктує вивчення досвіду функціонування регіонального рівня влади в Європейському Союзі.

Процеси регіоналізації відбуваються у багатьох країнах світу, тому що державне керівництво зацікавлене в оптимізації взаємодії органів центральної влади і влади в адміністративно-територіальних одиницях. Вирішення цієї проблеми досягається багатьма шляхами, одним з яких є поглиблення територіальної децентралізації, яке передбачає чітке розділення повноважень між центральним урядом і регіонами, але жодним чином не передбачає відокремлення регіону від держави (сецесії).

У більшості країн світу довгий час влада була представлена тільки двома рівнями: центральним і місцевим. У багатьох європейських державах з унітарною формою державного устрою управління місцевими справами покладалося на органи місцевого самоврядування, і тільки Італія мала регламентований Конституцією регіональний рівень влади. Процес був викликаний потребою національних держав пристосуватися до нових умов і вжити заходів щодо розв'язання таких проблем, як нерівномірність розвитку регіонів, недосконалість системи формування державного та місцевих бюджетів, нездатність центральної влади ефективно вирішувати проблеми розвитку регіонів [247, с. 42, 43]. Важливою причиною переходу до регіональної влади стала регіональна політика Європейського Союзу, спрямована на підтримку відсталих регіонів. Таким чином, поява нового рівня влади забезпечувала задоволення потреб регіону. У кінці 1970-х рр. інші держави провели реформи з впровадження регіонального рівня влади.

Процес регіоналізації неодмінно передбачає дві складові: економічну еволюцію і інституційні зміни [248, с. 322]. Регіоналізація є процесом, що здатний створити передумови для економічного розвитку регіону, водночас вона передбачає організацію регіонального рівня влади (мезовлади), тобто появу нових інституційних форм. Помилковим було б протиставляти владу на макрорівні (владу центрального уряду), мезорівні (регіональну владу) і мікрорівні (місцеву владу), тому що проблеми регіонального розвитку повинні бути серед пріоритетних для всіх рівнів влади.

Виходячи з того, що кожен регіон перебуває під впливом специфічних внутрішніх та зовнішніх факторів регіоналізації, єдиної моделі регіоналізації не існує. Спроба створити таку модель була закріплена у Хартії комунітарної регіоналізації (схвалена Європейським парламентом у 1998 р.). Тоді ця модель вже фактично була реалізована в Італії та Іспанії, які є «державами автономій». [248, с. 321]. Та ця модель регіоналізації не була сприйнята іншими державами, тому що надто різні умови внутрішнього політичного життя у них склалися. Держави Європи і на сьогодні перебувають у пошуку найбільш оптимального варіанту регіоналізації. У такому ж стані перебуває й Україна.

Сучасна політична регіоналістика виділяє у країнах Європи п'ять моделей регіоналізації: 1) адміністративна; 2) регіоналізація через існуючі

органи місцевого самоврядування; 3) регіональна децентралізація; 4) регіональна автономія; 5) регіоналізація через федеральні утворення (держави-члени) .

Отже, в Україні наявна особлива модель регіоналізації, пов'язана з тим, що вона поєднує елементи декількох моделей, що склалися в західних країнах: 1) існують органи місцевого самоврядування (обласні ради), на які за Конституцією покладено повноваження щодо регіонального розвитку (модель регіоналізації через існуючі органи місцевого самоврядування); 2) регіональна автономія (конституційний статус Автономної республіки Крим); 3) наявний потужний контроль центральних органів державної влади над діями регіональної влади (модель адміністративної регіоналізації). Хоч формально обласні ради й представляють регіональний рівень влади у владній вертикалі, проте за умови контролю з боку центральної влади говорити про елементи регіональної децентралізації (політичної регіоналізації) немає підстав. Проте, на думку С. Римаренка, адміністративна регіоналізація в Україні може розвинути у регіональну децентралізацію [249, с. 47].

В умовах модернізації політичної системи для України найбільш оптимальною може стати модель регіоналізації, яка передбачає поступове подальше розширення повноважень регіонів при збереженні цілісності держави. Очевидно, в унітарній державі регіоналізація неодмінно потребує виконання державою важливих контрольних і наглядових функцій. Крім того, в Україні це необхідно з багатьох причин: перехідний період, кризовий стан економіки, становлення демократії. Як зазначає Т.М. Татаренко, регіоналізація впливає на процеси федералізації в унітарних державах [250, с. 178], проте українці не підтримують ідею федералізації України. За даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова (опитування 28 березня – 2 квітня 2014 р.), якби в Україні відбувся референдум щодо форми територіального устрою України, за те, щоб наша країна стала федеративною державою, готові проголосувати 16,7% всіх опитаних. 69,3% обрали варіант унітарного устрою з децентралізацією влади [251].

Необхідно, щоб був баланс державних заходів – з одного боку, впровадження більш оптимальної системи фінансового розподілу, з іншого боку, здійснення регіональної політики із дотриманням принципу солідарності й допомоги відсталим регіонам. У віддаленій перспективі можливий перехід до регіональної децентралізації, що більшою мірою, ніж інші моделі, відповідає реалізації регіональних інтересів. Розширення процесу регіоналізації в Україні сприятиме подальшому поглибленню демократизації нашого суспільства.

Наявна модель регіоналізації в Україні не є незмінною. Крім того, вже зараз можливе паралельне існування декількох моделей регіоналізації чи їхніх окремих елементів в рамках однієї держави. Розвиток процесів регіоналізації зумовлений багатьма чинниками. По-перше, у процесі подальшого розподілу компетенцій між центральною і регіональною

владою можуть з'явитися нові інституційні форми регіоналізації, і, відповідно, принципово нові моделі регіоналізації. По-друге, модель регіоналізації, що існує в межах окремої держави, може трансформуватися під впливом динамічних внутрішніх процесів або внаслідок подальшого посилення інтеграційних процесів та зростання ролі інших чинників зовнішнього впливу.

Модернізація регіонального управління перебуває під значним впливом глобалізації, що надає регіону можливості стати учасником світових політичних процесів. Глобалізація послаблює традиційну роль держави як єдиного учасника світової політики. Регіональні влади прагнуть цим скористатися і наполегливо добиваються розширення повноважень регіону аж до отримання права брати участь у міжнародних відносинах. Формами участі регіонів у світовій політиці є членство у міжнародних організаціях або, найчастіше, співробітництво з іншими регіонами за економічними інтересами. Практично всі регіони, які відчувають на собі потужний вплив економічного аспекту глобалізації, найчастіше не можуть йому протистояти і змушені пристосуватися. А. Макаричев відзначив схожу тенденцію в Росії, де «регіональні органи влади, як правило, в своїй міжнародній діяльності мотивовані швидше гео економічними, ніж геополітичними міркуваннями» [252, с. 86].

Процеси економічного співробітництва не минули й Україну, окремі регіони якої входять до складу єврорегіонів. Єврорегіон представляє собою соціально-економічну систему, яка формується в процесі транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами місцевого самоуправління прикордонних регіонів двох або більше держав, які мають спільний кордон. Транскордонне співробітництво дозволяє скоординувати зусилля прикордонних територіальних спільнот у вирішенні економічних, соціальних, культурних проблем, чому сприяє єдність господарських і культурно-побутових зв'язків та історичних традицій. Створення і діяльність єврорегіонів узгоджені з нормами національного законодавства і міжнародного права. Українські регіони входять до складу наступних єврорегіонів: «Карпатський єврорегіон» (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія – створений у 1993 р.), «Буг» (Україна, Польща, Білорусь – 1995 р.), «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія – 1998 р.), «Верхній Прут» (Україна, Молдова, Румунія – 2000 р.). Крім того, були створені єврорегіони з країнами СНД: «Дніпро» (Україна, Росія, Білорусь – 2003 р.), «Слобожанщина» (Україна, Росія – 2003 р.), «Ярославна» (Україна, Росія – 2007 р.) [253, с. 5]. Розвиток транскордонного співробітництва в Європі є проявом інтеграційних процесів, які тісно пов'язані з глобалізацією; отже, посилюється взаємозалежність не тільки економік національних держав, але й регіональних співтовариств. Центральна влада національних держав, надаючи регіонам право брати участь у транскордонному співробітництві, наділяє їх повноваженнями з метою вирішення проблем регіонального розвитку і тим самим втілює в життя принцип субсидіарності, що дозволяє

розглядати участь регіонів у транскордонному співробітництві як аспект політичної регіоналізації.

Серед науковців питання про співвідношення глобалізації і регіоналізації до сьогодні залишається проблемним. Думки вчених схиляються або до визнання цих двох процесів взаємообумовленими, такими, що посилюють один одного, або ж до їх цілковитого протиставлення, тобто розуміння регіоналізації як протидії глобалізації. Сформувалася тенденція, мета якої поєднати дві точки зору. Слушно зауважує В. Шарий, що «було б більш справедливо розглядати суперечливу єдність цих двох тенденцій світового цивілізаційного процесу, коли відбувається взаємопроникнення проявів глобалізації та регіоналізації» [254]. М. Лебедева не протиставляє глобалізацію і регіоналізацію, а знаходить для них інші альтернативи: для глобалізації – це локалізація, а регіоналізація є альтернативою інтеграції [255, с. 110]. Зв'язок між глобалізацією і регіоналізацією аналізує В. Клемешев, який вважає регіоналізацію спробою вирішення протиріч всередині процесу глобалізації, коли закрита глобальна система, яка внутрішньо поляризується, шукає вихід з внутрішніх протиріч, переносячи їх рішення у системи більш низького рівня. Він розглядає локалізацію як крайній прояв регіоналізації, який полягає у ієрархізації регіонів до місцевого рівня [256]. Отже, інтеграція є складовою глобалізації, а локалізація – регіоналізації.

Безумовно, і глобалізація, і регіоналізація є потужними тенденціями сучасного світового розвитку, що неминуче здійснюють вплив одна на одну. Однак не можна абсолютизувати цей вплив, адже кожен процес живиться також багатьма іншими причинами. На нашу думку, зв'язок між глобалізацією і політичною регіоналізацією є побічним, оскільки невірно розуміти глобалізацію як основний фактор, що породжує регіоналізм і регіоналізацію, тому що першочергово вони виступають проти уніфікації і регламентації всіх сфер суспільного життя всередині держави, тобто є антиподами централізації і виникають як протидія їй, а глобалізація, спричиняючи трансформацію функцій національної держави, формує належні умови для їх розвитку.

Таким чином, вплив глобалізації на регіональне політичне життя є досить суперечливим. З одного боку, він несе певні загрози для втрати самобутності регіонів і можливість втручання у сферу регіональної культури. У той же час глобалізаційні процеси передбачають посилення локального, тож глобалізація об'єктивно зумовлює фрагментацію політичного простору і створює сприятливі умови для формування регіоналізму, наслідком чого є посилення ролі регіону як політичного суб'єкта всередині держави і на світовій арені. Саме тому на початку XXI століття регіональні влади в Україні, спираючись на регіональні особливості і специфічні регіональні потреби, прагнуть отримати більший об'єм повноважень від центральної влади і вирішувати проблеми регіонального розвитку з максимальним використанням власного

ресурсного потенціалу.

Реформування регіонального управління передбачає трансформацію базових засад державної регіональної політики, що вкрай необхідно в умовах наявності вад ринкового саморегулювання. Держава у процесі досягнення соціально-економічних цілей розвитку суспільства виконує завдання щодо забезпечення збалансованого розвитку регіонів країни, тобто проводить регіональну політику. В Україні сьогодні наявні великі економічні та соціальні диспропорції у розвитку регіонів, пов'язані з нерівномірним розташуванням економічних потужностей, неефективною бюджетною політикою та іншими чинниками, внаслідок чого в регіонах значно відрізняється рівень життя населення. Для українських регіонів характерний стан «регіональної автаркії», яка проявляється перш за все в економічній сфері і база якої була сформована в період економічного спаду, коли регіони вдавалися до вимушеної політики самозабезпечення. У нинішніх умовах державна регіональна політика повинна бути спрямована на забезпечення комплексного і збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів і зменшення регіональних диспропорцій. Успішна реалізація завдань регіональної політики залежить від оптимального стану її правового та інституційного забезпечення.

Нормативна база в Україні щодо організації і реалізації регіональної політики перебуває у процесі становлення, а в умовах курсу на євроінтеграцію вимагає приведення у відповідність з законодавством Європейського Союзу. Ключовими віхами у формуванні правової бази регіональної політики є:

1. Травень 2001 року – Концепція державної регіональної політики, яка мала загальний характер, тому що у ній не позначалися чіткі критерії, які дозволили б забезпечити якісний моніторинг її виконання.

2. 8 вересня 2005 року – Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», у якому чітко визначені засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання регіонального розвитку та подолання депресивності територій. У Законі вказано критерії, за якими певний регіон може бути віднесений до категорії депресивного. Законом передбачене укладання угод щодо регіонального розвитку між Кабінетом міністрів України та Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними радами, Київською і Севастопольською міськими радами з метою узгодження діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування.

3. 2006 рік – Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2015 р. До стратегічних завдань державної політики регіонального розвитку України до 2015 року поряд з підвищенням конкурентоспроможності регіонів та зміцненням їх ресурсного потенціалу, забезпеченням розвитку людських ресурсів, розвитком міжрегіонального співробітництва віднесено створення інституційних умов для регіонального розвитку.

4. Липень 2008 року – Концепція державної регіональної політики, яка, на відміну від Концепції 2001 року, досить чітко перераховує проблеми, які треба вирішити, називає засоби і ресурси, необхідні для подолання цих проблем, та чітко прописує механізм здійснення моніторингу за виконанням Концепції.

5. Проект Закону України «Про засади державної регіональної політики». У проекті метою регіональної політики називається забезпечення високого рівня якості життя людини на усій території України, незалежно від місця її проживання, а шляхом досягнення мети виступає створення умов для збалансованого розвитку регіонів. Проект закону містить детальний виклад інституційного забезпечення регіональної політики, зокрема, передбачається утворення Національної координаційної ради регіонального розвитку та Агенції національного розвитку. Однак на початок 2010 року даний законопроект не прийнятий, маємо його останню редакцію від 1 грудня 2009 року, у зв'язку з чим гальмується утворення важливих інститутів для забезпечення завдань регіональної політики.

Система інституційного забезпечення регіональної політики перебуває на стадії формування. У грудні 2000 р. було створено Національну раду з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування, мета якої полягала у координації зусиль різних рівнів влади стосовно регіонального розвитку. Національна рада діяла як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. У 2005 р. Президент України своїм Указом створив Національну раду з питань місцевого самоврядування і регіонального розвитку, завданням якої глава держави визначив формування ефективної системи управління.

Як провідний орган заходи з забезпечення реалізації завдань державної політики регулює і координує Міністерство регіонального розвитку і будівництва, утворене у 2007 р. і реорганізоване у Міністерство регіонального розвитку, будівництва і ЖКГ у 2010 році. До основних завдань міністерства належить сприяння ефективному використанню потенціалу та ресурсів регіону з метою підвищення рівня життя людей, а також участь у розробці та впровадженні правового, економічного і організаційного механізму вирівнювання і стимулювання сталого розвитку регіонів, їх співробітництва, здійсненні заходів з подолання депресивності регіонів та ін. Окремі функції з регулювання регіонального розвитку виконують різні галузеві міністерства, які мають регіональні підрозділи в складі місцевих органів виконавчої влади. Обласні державні адміністрації розробляють Стратегію розвитку регіону та План реалізації стратегії розвитку регіону, а також здійснюють моніторинг регіонального розвитку.

Великий вплив на інституційне забезпечення регіональної політики мають принципи регіональної політики Європейського Союзу, які передбачають партнерство центральних, регіональних органів влади та органів місцевого самоврядування у процесі реалізації завдань

регіональної політики. Сьогодні головною проблемою інституційного забезпечення державної регіональної політики України є несформованість системи інститутів, спроможних у взаємодії ефективно реалізувати державну регіональну політику. Відсутній чіткий розподіл повноважень і відповідальності у сфері регіонального розвитку між різними ієрархічними рівнями виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Проблема інституційного забезпечення державної регіональної політики на регіональному і місцевому рівнях пов'язана з незавершеністю формування на цих рівнях системи державного управління і місцевого самоврядування.

В Україні існують асоціації, діяльність яких спрямована на створення сприятливих передумов для реалізації державної регіональної політики шляхом налагодження ефективної взаємодії центру та регіонів. До таких асоціацій належать «Асоціація агенцій регіонального розвитку України», створена 9 липня 2001 р., що об'єднує 38 регіональних асоціацій; Фонд Регіональних Ініціатив (заснований у лютому 1996 р.); Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України (створено 17 квітня 1992 р.); Асоціація міст України та громад (заснована у червні 1992 р.) та ін. Але діяльність цих асоціацій нескоординована і відсутні механізми їх дієвого впливу на розробку державної регіональної політики.

Таким чином, правова база для реалізації регіональної політики вже розроблена і практично повністю відповідає європейським стандартам, але інституційне забезпечення ще потребує оформлення, зокрема, появи нових інститутів, які б спеціалізувалися виключно на регіональній політиці. Зараз існує ідея реформування Міністерства регіонального розвитку і будівництва України у Міністерство регіонального розвитку України. Але головною запорукою економічного відродження регіонів і забезпечення високого рівня життя громадян є встановлення справжніх партнерських відносин між органами влади і громадськими організаціями задля реалізації завдань регіональної політики.

Одним із завдань регіональної політики є відносно вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів, що досягається за допомогою багатьох інструментів, у тому числі «політики вирівнювання» – державно-необхідної політики особливого перерозподілу бюджетно-податкових потоків з метою підтримки окремих регіонів [257, с. 49]. При цьому державне регулювання доходів регіональних бюджетів виступає як окремий інструмент регіональної політики, який вирішує проблему розподілу податків і забезпечення регіонів однаковими ресурсами. Регіони України мають значні відмінності у соціально-економічному розвитку, тому проведення політики вирівнювання є вкрай необхідним і актуальним напрямом регіональної політики. Вивчення зарубіжного досвіду реалізації політики вирівнювання може дати зразки ефективного застосування цього інструменту.

Значні регіональні диспропорції наявні у багатьох країнах світу, уряди вживають різні заходи щодо їх подолання, але можна виділити загальні принципи проведення політики вирівнювання: вибір регіонів, які

потребують підтримки, і визначення характеру наявних проблем; врахування багатьох параметрів, з-поміж яких щільність населення, його доходи, рівень розвитку виробництва та інші. Найчастіше підтримка надається регіонам з певними соціально-економічними проблемами, наприклад, депресивним та тим, що перебувають у стані стагнації, а також регіонам, що постраждали внаслідок стихійних лих. Переважно використовується цільова адресна фінансова допомога у формі надання субсидій, субвенцій і дотацій.

У процесі інтеграції з проблемою зближення рівнів розвитку регіонів зіткнулися європейські країни, які у 1957 р. у договорі про створення Європейського економічного співтовариства зафіксували необхідність проведення заходів щодо подолання розбіжностей у регіональному розвитку. І надалі у Європейському Союзі увага до проблемних регіонів, які потребували допомоги, залишалася стабільною, а політика вирівнювання була одним з пріоритетних інструментів регіональної політики. На сьогодні у Європейському Союзі створена класифікація проблемних регіонів, які ділять на дві групи: 1) слаборозвинені, до яких увійшли території з низькою щільністю населення; 2) регіони, які потребують структурної перебудови (кризові промислові та сільськогосподарські регіони) [258, с. 113].

Протягом кількох десятиліть європейці застосовували різні методи і способи реалізації регіональної політики та порівнювали їх ефективність. В результаті у 1980-х рр. в Європейському Союзі утвердилася концепція «нового регіоналізму», за якою регіони повинні максимально повно використовувати власний потенціал (трудові, сировинні ресурси, особливості географічного розташування та ін.), натомість пряме адміністративне втручання держави та власне Євросоюзу недопустиме. Сучасна регіональна політика в ЄС базується на таких принципах, як субсидіарність (вирішення завдань на тому рівні, який більш ефективно з ними впорається), децентралізація (перерозподіл повноважень між державою і регіонами), партнерство (співробітництво між рівнями влади), концентрація (недопущення розпилення ресурсів), комплементарність (допомога держави та ЄС регіонам має додатковий характер, як доповнення до заходів, що проводяться регіонами). З огляду на це у ст. 16 Проекту Європейської хартії регіонального самоврядування зазначено, що захист більш слабких у фінансовому відношенні регіонів забезпечується рядом процедур, у тому числі за допомогою фінансового вирівнювання, але «такі процедури або заходи не мають зменшувати свободу дій регіональних органів влади в межах їхньої сфери компетенції» [241, с. 273]. В Європейському Союзі створено Структурний Фонд, кошти з якого передаються на розвиток найменш розвинених територій при контролі за їх витратами. Але субсидії мають доповнюючий характер, виконують роль додаткового джерела при виконанні національних програм регіонального розвитку. На сьогодні політика вирівнювання в ЄС демонструє дієві результати.

В окремих країнах Євросоюзу політика вирівнювання має особливості. Наприклад, у Німеччині вираховується показник податкових надходжень в бюджеті земель на одну людину, і землі, які мають дохід вище норми, перераховують певні суми у регіони, де показник нижчий. Однак західні землі незадоволені цією практикою, що призвело до формування концепції конкурентного федералізму, яка змінила теорію кооперативного федералізму.

В Україні ключовими механізмами регіонального розвитку є як зміцнення фінансової автономії регіонів (областей) за рахунок зростання частки їхніх бюджетних надходжень на основі власних доходів, так і власне політика вирівнювання у формі надання цільової фінансової допомоги окремим регіонам з метою прискореного реформування економіки, пільгове кредитування та оподаткування, створення спеціальних фондів для фінансування програм та інших. Вагомим методом політики вирівнювання є розподіл міжбюджетних трансфертів, видами яких є дотації вирівнювання в місцеві бюджети, субвенції на здійснення програм соціального захисту, на виконання інвестиційних проектів [259, с. 327]. У Концепції державної регіональної політики (2008 р.) чітко названі інструменти регіональної політики, у тому числі й ті, що виконуються в рамках політики вирівнювання: бюджетне вирівнювання, що надає можливість гарантування державою соціальних стандартів; спрямування цільових трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам на вирішення пріоритетних завдань сталого розвитку регіонів; прямі державні інвестиції на реалізацію проектів, спрямованих на розбудову та модернізацію інфраструктури; окремі бюджетні програми стимулювання розвитку регіонів; державна підтримка на конкурсних засадах програм та проектів регіонального та місцевого розвитку на умовах спільного фінансування; кредитно-гарантійні механізми підтримки суб'єктів підприємництва; стимулювання міжнародної співпраці, забезпечення пайового державного фінансування програм та проектів розвитку транскордонного співробітництва та ряд інших заходів [260].

Отже, в Україні нормативно-правова база для реалізації регіональної політики наближена до європейської, використовуються різні інструменти регіональної політики, однак проблеми залишаються. Регіони незадоволені практикою розподілу коштів, формуванням місцевих бюджетів. З одного боку, це пов'язано з недосконалістю теорії фінансового вирівнювання. З іншого боку, проблемою є відсутність чіткого розподілу повноважень і відповідальності у сфері регіонального розвитку між різними рівнями виконавчої влади та органами самоврядування. Досвід проведення політики вирівнювання в Європейському Союзі демонструє необхідність чіткого дотримання принципів регіональної політики і стимулювання регіональної ініціативи. Очевидно, що в умовах трансформаційної економіки в Україні увага держави до проблемних регіонів повинна бути постійною, але проблеми регіонального розвитку мають вирішуватися спільно різними рівнями влади (на партнерських засадах), при цьому

державна допомога повинна мати характер додаткового, а не основного джерела фінансування.

Таким чином, трансформація регіональних політичних інститутів і відносин є запорукою успішної модернізації національної політичної системи. Централізоване управління призвело до встановлення нерівноправних відносин у системі «центр-регіон» і до відсутності кооперації між різними рівнями урядування, що значно відрізняється від практики, прийнятої в ЄС. Тож необхідно наділяти регіональні влади більшими повноваженнями згідно з принципом субсидіарності. Регіон повинен максимально використовувати власні ресурси і делегувати центру тільки ті повноваження, які не можуть бути реалізовані на місцевому рівні. Безумовно, це передбачає й поділ відповідальності. Таке реформування регіональної політики призведе до трансформації відносин у системі «центр-регіон», що обумовить зміну такого інструменту регіональної політики, як наповнення регіональних бюджетів. Потрібно надавати більше фінансової незалежності регіонам таким чином, щоб більша частина фінансів, «зароблених» регіонами, залишалася у місцевій казні. Тобто необхідне розширення повноважень органів влади на місцях, наповнення місцевого самоврядування також економічним та фінансовим змістом.

Але для того, щоб принцип субсидіарності запрацював, Україні потрібна децентралізація. Однак єдиного бачення моделі децентралізації на нинішньому етапі поки що немає, уявлення про механізм децентралізації є досить нечітким.

Із зазначеною вище пропозицією наділяти регіональні влади ширшими повноваженнями тісно пов'язана наступна – встановлення партнерських відносин і співпраці між органами влади, що призведе до покращення розвитку регіонів. Це може бути реалізованим через систему постійних нарад державного і регіонального керівництва, як, наприклад, це здійснюється у Німеччині.

Успішне реформування регіонального управління значною мірою визначатиме характер стратегії регіональних еліт, яка втілюється у політичному, економічному і культурному регіоналізмі. В іншому ж випадку ігнорування регіональних потреб і перетворення регіонального управління на маріонеткове, повністю підпорядковане центру, може сформувати негативне явище – радикальний регіоналізм у вигляді сепаратизму. Отже, у наділенні регіональних влад реальними повноваженнями для регулювання різних аспектів регіонального життя (політичних, економічних, культурних) зацікавлені усі учасники політичної взаємодії – як центр, так і регіони.

10.2 Вплив регіональних політичних культур на модернізацію регіонального управління

На думку Т. Татаренко, українські регіони є територіальними соціально-політичними спільнотами (ТСПС), для яких характерні дві ознаки: наявність особливої політичної організації і об'єднуючого політичного інтересу. Під політичною організацією розуміють адміністративно-територіальну одиницю, утворену «зверху» центральною владою. За наявності регіонального інтересу місцева еліта добивається скорочення повноважень центральної державної влади і прагне розвитку структур самоврядування і самоорганізації влади. У міру розвитку ТСПС регіональний інтерес все більше не співпадає із загальнодержавним [261, с. 76]. Політичні інтереси регіональних еліт формують особливу політичну ідеологію і стратегію – регіоналізм.

Регіоналізм – стратегія регіональних еліт та/або ідеологія регіоналістських політичних партій, направлена на систематичне і послідовне розширення регіонами власної компетенції. Цей процес передбачає самоструктурування державного цілого, а також політичну, економічну і соціокультурну мобілізацію регіонів [262, с. 157]. В залежності від характеру вимог розрізняють політичний, економічний, культурний регіоналізм. В Україні домінує економічний регіоналізм, викликаний незадоволенням регіональних еліт практикою перерозподілу фінансових потоків у державі. Незважаючи на відмінності в культурно-ціннісних орієнтаціях населення різних регіонів України, культурний регіоналізм розвинений менше. Політичний регіоналізм полягає у вимогах змінити існуючу систему розподілу компетенцій і повноважень.

Інтереси українських регіонів пов'язані у першу чергу з економічним розвитком регіонів. Враховуючи важливу роль економічних процесів, можна стверджувати, що на процеси регіоналізації в Україні більшою мірою впливають внутрішні фактори. Відмінності в економічному розвитку регіонів докладно досліджують Р. Павленко і О. Вітер, які називають чинниками розколу нації нерівномірне розташування економічних потужностей, неефективну бюджетну і практично відсутню регіональну політику, внаслідок чого рівень життя населення в регіонах значно відрізняється, формуються негативні стереотипи у регіонів-«донорів» і регіонів-«реципієнтів» [263, с. 101-103]. Відомо, що у промислових регіонах України існує незадоволення державною політикою асигнувань з бюджету держави на розвиток цих областей та тим, що гальмується бюджетна самостійність східних і південно-східних регіонів. Сьогодні в Україні регіональні спільноти не задоволені існуючою практикою наповнення місцевих бюджетів, за якою в регіонах залишається близько третини зібраних тут коштів, більша ж частина надходить у державний бюджет, а потім частково повертається в регіони у вигляді субсидій, субвенцій чи дотацій.

Однак в Україні є особливість, пов'язана з тим, що регіони, які мають схожі проблеми, не об'єднуються. В. Лупацій вважає, що для українських регіонів характерний стан «регіональної автаркії», яка проявляється перш за все в економічній сфері. База економічної автаркії була сформована в період економічного спаду, коли регіони вдавалися до вимушеної політики самозабезпечення, одним з наслідків якої стала монополізація регіональних ринків в інтересах місцевих товаровиробників [264, с. 151].

Проте відмінності між українськими регіонами пролягають не тільки у економічній площині, але й в культурній. Є суттєві відмінності в культурно-ціннісних орієнтаціях населення східних і західних областей України, пов'язані в першу чергу з проблемою самоідентифікації, з різними підходами до оцінки власної мови, культури, історії, що дає підстави говорити про деякі елементи «культурної автаркії». У той же час є багато чинників, що мають вагу для інтеграції суспільства, наприклад, спільні економічні проблеми. Недаремно багатьма дослідниками констатується такий факт, що за наявності надто різних критеріїв самоідентифікації у населення різних регіонів консолідація народу України можлива у першу чергу на соціально-економічних засадах.

Суперечливим є питання про роль регіоналізму у процесах регіоналізації. Російська дослідниця І. Бусигіна називає регіоналізмом стратегію регіональних еліт, спрямовану на розширення ними своїх прав, процес самоструктурування суспільства, політичної і економічної мобілізації регіонів [238, с. 10]. Виходячи з цього, регіоналізм виступає як необхідна підстава для розгортання регіоналізації. За Р. Калитчаком, регіоналізм – це система поглядів та ідей, що намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу, і діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети [247, с. 54]. Але наявність регіоналізму ще не свідчить про те, що він обов'язково матиме практичне втілення у регіоналізації, тобто діяльність з метою розширення повноважень регіону не завжди є успішною. Ще одна концепція чітко розділяє регіоналізм, якому властива політична ідеологія, і регіоналізацію як процес, що базується на економічній еволюції і інституційних змінах [248, с. 322]. Шотландський дослідник М. Кітінг з'ясував зв'язок між регіоналізмом і регіоналізацією, виділивши два типи регіоналізму: низхідний і висхідний. Якщо під висхідним регіоналізмом він розуміє політичний рух регіональних еліт, спрямований на посилення ролі регіонів, то низхідний регіоналізм ототожнюється з регіоналізацією. Низхідний регіоналізм зумовлений двома чинниками: відповіддю на вимоги національно-культурної автономії або необхідністю знайти більш ефективні організаційні рішення для забезпечення регіонального розвитку. Низхідний регіоналізм передбачає, що центр, по-перше, надає більше прав регіональним спільнотам з метою задоволення їхніх вимог щодо розвитку культурної сфери, по-друге, здійснює передачу частини повноважень в регіони, проводить більш активну регіональну політику, спрямовану на

вирівнювання рівнів розвитку регіонів [247, с. 47, 48]. Для цього потрібна реалізація «політики вирівнювання» та державне регулювання доходів регіональних бюджетів – розділення податків між рівнями влади і таким чином забезпечення регіонів однаковими ресурсами. В. Каганський під регіоналізмом розуміє ідеологію і практику етнічних і культурних спільнот, що існують реально, тобто утворюють регіони в географічному розумінні. Метою цієї практики є отримання районом інституціонального статусу. Він називає регіоналізм і регіоналізацію різними, навіть протилежними процесами, спільними для яких є тільки районна форма структурування території і крайня точка – статус незалежної держави, але досягається це різними шляхами [245].

Регіональні відмінності, притаманні кожній країні, є об'єктивним фактом, який не можна ігнорувати, оскільки саме вони формують особливі типи регіональних політичних культур. Норми, установки, цінності, які розділяються мешканцями того чи іншого регіону, а також притаманні йому форми політичної поведінки залежать як від історичного досвіду конкретної регіональної спільноти, так і від ступеня задоволеності чи незадоволеності поточними соціально-економічними і політичними процесами в країні та регіоні. Недостатня увага до регіональних проблем може сформувати радикальні настрої та орієнтації. В регіональних політичних культурах України наявні відмінні орієнтації стосовно вибору зовнішньополітичного вектора України, в основному під впливом різних історичних умов: переважна більшість населення західних регіонів орієнтується на Європу, східні ж регіони підтримують тісні зв'язки з Росією. За партійними орієнтаціями у напрямі з Заходу на Схід послаблюється підтримка націоналістичних сил і посилюються ліві настрої. Населення західних регіонів України є більш політично активним, що пояснюється як високим ступенем політизування через історичні причини, так і переважанням сільського населення, яке бере більш активну участь в електоральних процесах.

Регіоналізм як політична стратегія вимагає підтримки з боку народу, усвідомлення ним важливого значення політичних та інших вимог, які висувуються політичними елітами регіонів. Для цього здійснюється цілеспрямований вплив на політичну свідомість мешканців регіону, результатом якого повинне стати формування регіональної ідентичності.

Для процесу самоідентифікації важливим є відчуття єдності з іншими представниками співтовариства, на базі чого може формуватися почуття патріотизму як морального принципу, в основі якого лежить любов до Батьківщини і свого народу, готовність захищати інтереси своєї громади. Розрізняють декілька видів патріотизму, зокрема, етнічний та державний. Регіональна ідентичність у складній ідентифікаційній системі займає проміжне положення між локальною та національною ідентичностями.

Регіональна ідентичність – притаманне мешканцям певного регіону відчуття єдності співтовариства, що базується на спільних економічних

інтересах, соціальних орієнтаціях, культурних пріоритетах [265, с. 67]. У формуванні регіональної ідентичності важливу роль відіграють географічні, культурно-історичні, соціально-економічні фактори. Поряд з тим важливого значення має суб'єктивний фактор, пов'язаний з діями еліт регіону щодо створення у його мешканців певних установок і оцінок свого регіону, тобто регіональна ідентичність виступає як тактична зброя у руках місцевих еліт. Роль регіональних еліт у формуванні регіональної ідентичності шляхом створення певного образу регіону досліджувалася вітчизняними та зарубіжними вченими Л. Нагорною, В. Гельманом, Г. Міненковим, Ю. Тищенко, С. Горобчишиною та іншими. Однак у численних наукових роботах не знайшло висвітлення питання про роль і значення політики регіональної ідентичності у формуванні громадянської культури.

Інтерес до вивчення регіональної ідентичності виник з появою незалежної держави в умовах, коли зруйнувалася «радянська ідентичність». Очевидно, що територіальна ідентифікація починає формуватися однією з найперших в ідентифікаційній системі особистості. Регіональна ідентичність має кілька компонентів: когнітивний (набір знань про свій регіон), аффірмативний (набір емоцій відносно свого регіону), а також інструментальний, який розкриває її значення для соціальної і політичної мобілізації населення. Перші два компоненти свідчать про те, що у регіональній ідентичності вагомою є культурна складова, саме тому регіональна ідентичність дозволяє формувати механізми соціалізації, які ґрунтуються на місцевих культурних особливостях.

Інструментальний аспект регіональної ідентичності проявляється в політичній культурі населення, яка включає в себе особливі характеристики політичних орієнтацій та політичної поведінки жителів регіону. Регіональна ідентичність виступає як основа для особливого сприйняття загальнонаціональних політичних проблем, що виражається в особливій електоральній поведінці в ході національних виборів і референдумів [238, с. 162]. Крім того, інструментальний аспект регіональної ідентичності проявляється в оформленні регіональних партій і рухів. Таким чином, регіональна ідентичність з вираженим інструментальним аспектом свідчить про наявність елементів громадянської культури, адже населення регіону формує чіткі оцінки політичного процесу і бере активну участь у політичному житті суспільства.

Практика показує, що в окремих регіонах регіональна ідентичність не відіграє вагової ролі в політичних процесах, а набуває актуального значення тільки тоді, коли еліти використовують регіональну ідентичність як додатковий ресурс у боротьбі за владу. У зв'язку з цим була сформована дослідницька традиція, згідно з якою у формуванні регіональної ідентичності велика роль відводиться політичним елітам, що намагаються використати регіональну ідентичність для досягнення політичних цілей таким чином, що їхні інтереси народом сприймаються і розцінюються вже

як свої, тобто як народне волевиявлення. Як зазначає Л. Нагорна щодо регіональної ідентичності, «вона ж створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт» [265, с. 72].

Традиційно термін «політика ідентичності» асоціюється саме з діяльністю політиків по виробленню ідентичності. В. Гельман прямо пов'язує цілеспрямовані дії регіональних еліт щодо формування певного образу регіону з інструментальним аспектом регіональної ідентичності. «Політику регіональної ідентичності» він визначає як діяльність регіональних еліт по управлінню інформаційним середовищем з метою створення у споживачів інформаційних потоків всередині і поза регіоном бажаного уявлення про сам регіон, про самих себе в регіоні та про місце регіональних еліт у минулому, сьогоднішньому і майбутньому регіону [266, с. 95]. Такий же підхід відстоює Г. Міненков. На його думку, прагнення, які охоплюються «політикою ідентичності», є колективними і публічними, а не тільки індивідуальними і приватними, і представляють собою теоретичну і соціально-політичну боротьбу, що пов'язана з руйнуванням існуючих легітимацій і пошуком визнання і легітимності, а іноді і влади [267]. До цієї точки зору схиляється Л. Нагорна: «Лише тепер, коли регіоналізм проявив себе у різних іпостасях, з'явилися можливості говорити про регіональну ідентичність якщо і не як про органічно притаманну регіональним соціумам властивість, то принаймні як про сконструйований місцевими елітами віртуальний ментальний архетип, який, у свою чергу, стає одним з ключових елементів конструювання регіону як специфічного соціально-політичного й інституційного простору» [265, с. 58].

На користь розуміння політики ідентичності саме як діяльності політичних еліт свідчить класифікація форм ідентичності зарубіжного вченого М. Кастельса: 1) легітимуюча, яка вводиться пануючими інститутами для розширення і раціоналізації свого панування; 2) ідентичність спротиву, яка формується акторами, які перебувають в ситуації їх недооцінки; 3) проєктивна ідентичність, в ситуаціях, коли соціальні актори на основі доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, яка змінює їх становище в суспільстві і направлена на перетворення всієї соціальної структури [268, с. 131].

Однак ряд вчених не згодні з тим, що термін «політика» у даному словосполученні необхідно пов'язувати саме з дією політичних еліт. Так, О. Філіппова і Ю. Сорока зазначають, що поняття «політика ідентичності» прийшло з англійської мови, і проводять розмежування понять «politics» як процесу, завдяки якому групи людей беруть участь у прийнятті рішень, і «polісу» як певного механізму по досягненню цілей. Політика як процес завжди «суб'єктна» і передбачає активну позицію соціальних акторів, які самі ініціюють певні дії, а політика як механізм диктує для соціальних акторів роль «пасивних споживачів», яким згори «нав'язується» метод для досягнення мети. Для визначення сутності політики ідентичності автори обирають перший підхід, таким чином підкреслюючи суб'єктність

політики ідентичності (як активно перетворюючі властивості і здібності соціальних акторів) [268, с. 132].

Розуміння політики ідентичності як соціальної практики бере свій початок з 1960-х років у США, де політика ідентичності використовувалася для аналізу ситуації з «правами меншин» з метою вироблення рекомендацій щодо переосмислення місця і ролі цих груп у суспільстві. Саме тому політику ідентичності також розглядають як процес прийняття політичних рішень про здійснення певних акцій, дій, політики саме на підставі належності тих чи інших індивідуумів до конкретної національної, етнічної, расової або якоїсь іншої групи [269, с. 12]. Отже, виправданим є розгляд політики ідентичності і як ухвалення політичних рішень з врахуванням інтересів регіональної спільноти.

У політологічній літературі домінує перший з охарактеризованих підходів, тобто розуміння політики регіональної ідентичності як ініційованої представниками політичної регіональної еліти. Політика ідентичності має ряд особливостей. Як зазначає Л. Нагорна, «конструювання регіональних ідентичностей є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення у регіональній спільноті відчуття територіального колективу і прагнення до самореалізації й самоорганізації» [265, с. 291]. Наслідком проведення політики регіональної ідентичності повинна стати налаштованість громадян на суспільний діалог і співпрацю. У зв'язку з цим можна стверджувати, що політика регіональної ідентичності відіграє вагомую роль у формуванні громадянської культури на регіональному рівні. Громадянська культура визначається як культура участі і підтримки, що характеризує взаємодію населення і влади та передбачає формування у людей як прихильного ставлення до політичної системи і існуючого порядку, так і критичної вимогливості до них; здатність громадян брати участь у прийнятті рішень, які можуть впливати на владу; наявність у громадян знань про їхні права й обов'язки, про особливості функціонування політичної сфери суспільства, а також визнання ними суспільних норм. Влада сприймається як об'єкт впливу з приводу захисту інтересів і прав громадян. Щоб з'ясувати, якою є ступінь впливу політики регіональної ідентичності на формування громадянської культури українців, попередньо слід розглянути, які символи і образи пропонують для засвоєння і впроваджують у суспільну свідомість українців вітчизняні політики.

Для формування регіональної ідентичності важливого значення мають різні фактори: довгострокові – історична пам'ять, етнічний і релігійний склад населення регіону, рівень соціально-економічного розвитку регіону, і короткострокові, які формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт або політичної ситуації. Але у процесі формування регіональної ідентичності беруть участь не тільки еліти, а й інші актори. У типології акторів, розробленій Л. Сагітовою, генераторами ідентичності виступають елітні групи, які поділяються на

владну еліту, що задає основний вектор соціальних перетворень, і інтелектуальну еліту, яка генерує ідеології, що підтримують стратегії владної еліти або ж опозиційні їй. До стимулюючих груп відносяться актори, які поширюють ідеологію, етнічні і регіональні цінності та символи – ЗМІ, система освіти і культури. Третю групу складають реципієнти – громадяни, на яких направлений вплив [270].

Виникає питання: чому стає можливою і навіть успішною цілеспрямована діяльність політичних еліт регіону по виробленню у населення особливих установок щодо свого регіону і його місця у державі? На думку Л. Нагорної, територіальна ідентичність перетворюється в ефективний мобілізаційний ресурс в умовах відсутності у держави чіткої стратегії формування громадянської ідентичності і адаптованої до проблем регіонів культурної політики [271, с. 107]. Можна стверджувати, що за таких умов в Україні є декілька центрів продукування регіональних ідентичностей.

Доречним буде звернення до теорії зарубіжних вчених С. Роккана і Д.В. Урвіна про центр та периферію, згідно якої під центром розуміється привілейований пункт території, в якому найчастіше зустрічаються власники ключових військових/адміністративних, економічних і культурних ресурсів; в якому є спеціально встановлені місця для обговорень, переговорів і прийняття рішень; де люди збираються для ритуальних церемоній підтвердження своєї ідентичності; де є пам'ятники, що символізують цю ідентичність; де наявна найбільша частка економічно активного населення, зайнятого обробкою і передачею на далекі відстані повідомлень і інструкцій. Периферія, навпаки, залежна від центру, ізольована від усіх регіонів, крім центрального; не робить значного внеску в загальний потік комунікації всередині даної території; має культуру, яка не є універсальною, не складає самодостатнє ціле, має значення для обмеженого кола людей, і не є повністю домінуючою на політично визначеній території [272, с. 120,121]. Периферія поділяється на внутрішню і зовнішню. Зовнішня (транскордонна) периферія перебуває на перетині впливу різних центрів, до того ж характеризується певними культурними, релігійними, етнічними особливостями, що сприяє формуванню специфічної регіональної ідентичності, яка протистоїть національно-державній ідентичності. Оскільки в Україні ми бачимо досить яскраво виражені регіональні політичні культури, у яких населення має відмінні політичні орієнтації та політичну поведінку, можна стверджувати про те, що декілька великих міст в різних етнографічних регіонах відіграють роль центру і перебирають на себе деякі його функції. Користуючись термінологією С. Роккана і Д.В. Урвіна, Україна належить до поліцефальних територіальних утворень, що означає «більш рівне, більш однорідне поширення ознак центрального положення по всій території, і, можливо, просторову сегментацію різних типів власників ресурсів, мережу функціонально різних центрів, кожний з яких має свій власний профіль елітних груп» [272, с. 121]. Дійсно, в Україні роль таких

центрів виконують Київ (як центр Київської Русі, столиця сучасної України), Харків (столиця УСРР у 1919-1934 роках), Львів (центр «українського П'ємонту»), Запоріжжя (центр низового козацтва), Донецьк (важливий промисловий центр). Тобто «центральність» кожного великого міста пояснюється двома факторами: кожне місто сьогодні є як важливим адміністративним, культурним, економічним центром регіону, так і об'єктивно відгравало і відіграє важливу роль в історії регіону.

Політичні еліти є ініціаторами проведення політики ідентичності, тому що чи не найбільше зацікавлені у її практичних результатах. Існує багато причин, які призводять до вибору політиками різних стратегій формування регіональної ідентичності. Наприклад, політика регіональної ідентичності може бути обумовлена уявленнями політиків про минуле і сьогодення. У такому випадку вони будуть апелювати до історії, закликати до відновлення історичної правди, як це було в Україні у 2004 році, коли політики наголошували на окремішності історичного розвитку різних регіонів України, що нібито давало підстави для подальшого розвитку окремими шляхами. Політики успішно використали регіональні ЗМІ для того, щоб сформувати у громадян бажану позицію (орієнтацію), яка отримала продовження у політичній поведінці – підтримці на виборах саме цих кандидатів. Це підтверджує наявність у еліти раціональних мотивів і тверезого розрахунку – використати регіональну ідентичність, щоб мобілізувати населення на виконання вигідних для політиків дій.

Важливим актором, який бере участь у формуванні регіональної ідентичності, є представники інтелігенції, які досить часто виступають активними учасниками суспільно-політичного життя – є членами політичних партій, консультантами в органах влади. До їх думок, як правило, охоче дослухається населення. Як зазначає Л. Сагітова, процес обслуговування ідеології, що задається владною елітою, не завжди однозначний з огляду на те, що у цьому випадку інтелігенція може мати різну мотивацію до участі у даному процесі – дискурс владної еліти може співпадати з особистою позицією і поглядами інтелектуалів, але може бути і необхідним засобом підтримки соціальної ролі або засобом матеріального забезпечення [270]. У політичній сфері мотивацію інтелігенції (особливо наукової) до участі у процесі формування регіональної ідентичності також підживлюють пошуки історичної правди, особливо якщо у минулому населення регіону відчувало себе ущемленим у правах. Таким чином, представники інтелігенції формують ідейну базу, створюють авторитетне підґрунтя для лозунгів і закликів регіональних еліт.

Політика регіональної ідентичності передбачає конструювання нових форм регіональної ідентичності з використанням інформаційного середовища, що часто супроводжується маніпулюванням масовими уявленнями і масовою поведінкою. Іноді саму політику регіональної ідентичності називають «мистецтвом політичної маніпуляції» і «символічним менеджментом».

Політики впливають на населення, доносячи до нього певну смислову інформацію, переважно через публікації у регіональних ЗМІ та виступи на телеканалах. Відомо, що в інформаційному суспільстві засоби масової інформації є основним каналом впливу на політичну свідомість і політичну поведінку індивіда. Інформаційне споживання громадян забезпечується через друковані та аудіовізуальні ЗМІ. За допомогою різних видів ЗМІ політики можуть «ненав'язливо» нав'язувати свої уявлення, оцінки, погляди, що, звісно, має переваги у порівнянні з грубим примусом. На думку Б. Дем'яненка, «у постіндустріальному суспільстві символи, що впроваджуються в інформаційний простір за допомогою нових каналів комунікації і технологій, руйнують зв'язки між повсякденним життям і колишніми смислосназначимими образами «політичного», які вкорінені в політичній культурі. Це приводить до зміни індивідуальної і групової мотивації стосовно різних проявів «політичного», стимулює утвердження нових способів розуміння, осмислення і інтерпретації політично значимої інформації і дійсності» [273, с. 192]. Дослідник розглядає технології впливу ЗМІ на суспільну свідомість і поведінку: «анонімний авторитет», «буденна розповідь», «заговорювання», «соціальне схвалення», «зміщення акцентів» та інші. Здійснюючи інформаційний вплив, агенти (суб'єкти) політики ідентичності апелюють до свідомості людей, використовуючи різні аргументи і «вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив'язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру» [265, с. 72].

Одним з механізмів політики регіональної ідентичності є систематичний збут символічної продукції, що передбачає використання політиками образів, фактів з історії, які викликають у громадян певні емоції і формують потрібні орієнтації і поведінку. На думку Г. Міненкова, одним з найбільш фундаментальних проявів політики ідентичності є «виробництво історії», або минулого [274]. Апелювання до історичних фактів дуже ефективно впливає на суспільну свідомість. Як правило, здійснюється досить тенденційний підбір фактів з минулого або подання різних інтерпретацій історії. Якщо еліти «виривають» з історичного контексту окремі факти, які здатні розпалити ворожнечу між населенням різних регіонів, це формує у громадян негативні установки і конфліктний тип поведінки. Сьогодні в Україні представники регіональних еліт пропонують різних «героїв в історії» і акцентують увагу більшою мірою на відмінностях між регіонами, аніж на спільних моментах, а тому, на жаль, сучасні регіональні ідентичності не спонукають жителів регіонів до конструктивної співпраці. Важливо, щоб регіональні еліти шукали в минулому позитивні ідеали і об'єднуючі символи, інакше можливий розкол у суспільстві. Слушно зазначає Л. Нагорна: «Історична пам'ять, якщо вона не зациклюється на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, пропонувати прийнятну для нього систему символів. Останні виступають у ролі опор національної самосвідомості і маркерів самоідентифікації» [265, с. 319].

Отже, за допомогою ЗМІ політики програмують певні правила і цінності, тобто маніпулюють свідомістю. Маючи прагматичні інтереси, регіональні політичні еліти прагнуть повернути на свій бік населення регіону і отримати дивіденди у вигляді голосів виборців. Це свідчить про те, що вітчизняна політика регіональної ідентичності активізується перед виборами і проводиться різними політичними силами, які пропонують свій набір цінностей. Проте, на думку Л. Нагорної, політичні актори, які конструюють ідентичність, мають неширокий вибір можливостей для маневру, тому що, «усвідомлюють вони це чи ні, але їхні дії жорстко детерміновані силою традиції і певним набором усталених смислів, можливості зміни яких не безмежні» [265, с. 59].

Зарубіжний досвід демонструє більш направлений і конструктивний характер політики ідентичності. Наприклад, у бельгійському регіоні Валлонія, де регіоналізм є вимушеним, оскільки здійснюється як реакція на вимоги еліт регіону-локомотиву – Фландрії, проведення політики ідентичності є першочерговою задачею регіональних влад. Її реалізують через створення маніфестів культури, які декларують принципи відтворення валлонської ідентичності, скликання спеціальних комісій з розробки історичних програм, ініціювання громадських дебатів, публікування в газетах офіційних версій історії регіону [275, с. 21,22]. Політики шукають такі символи, які не розпалюють ворожнечу між населенням Фландрії і Валлонії. Для України доцільно запозичити такий підхід для вироблення консенсусних суспільних відносин.

Однак не можна розуміти політику регіональної ідентичності як таку, де політики використовують індивіда у власних інтересах, а сам індивід виступає як пасивний споживач «продукту», що пропонується елітами. Як зазначає Л. Сагітова, у процесі формування регіональної ідентичності важливу роль відіграють як інтереси регіональних еліт (динамічна складова), так і інтереси і настрої більшості населення регіону (інерційна складова) [270]. Іноді саме суспільство може сформувати перешкоди для реалізації політики ідентичності. Наприклад, з-поміж багатьох факторів, що впливають на стратегію політики регіональної ідентичності, масова електоральна політична поведінка може бути нездоланною перепорою для цілей політичних еліт у випадку, якщо населення демонструє стабільність політичних вподобань. Але, з іншого боку, якщо електоральна поведінка в регіоні є менш стабільною, відповідно, політика регіональної ідентичності матиме більше шансів на успіх, підтвердженням чому є ситуація в Україні. Важливого значення має усвідомлення громадянами необхідності конструктивної співпраці з мешканцями інших регіонів, толерантне ставлення до представників інших регіональних культур.

Політика регіональної ідентичності в Україні зараз набула поширення, і має деякі успіхи, зокрема, технологічно відпрацьована – ЗМІ належним чином транслюють громадянам потрібну інформацію і формують бажані уявлення про політичну дійсність. Невдачі полягають у

тому, що ця політика не сприяє встановленню консенсусних відносин у суспільстві. Однією з причин цього є відсутність національної ідеї, яка б сприяла домінуванню серед багатьох ідентичностей, притаманних індивіду, саме національно-державної. За умови її несформованості місцеві еліти намагаються отримати більше користі з особливостей регіону, тобто розвивається регіоналізм. І хоч явище регіоналізму набуло поширення, а регіони розширюють перелік вимог до центральної влади щодо збільшення обсягу власних повноважень, все ж центр повинен задавати курс діяльності та узгоджувати національні і регіональні інтереси.

Кінцевим результатом політики регіональної ідентичності є формування у мешканців регіону таких орієнтацій і установок, змістом яких є схвальне ставлення до стратегії і дій представників регіональної політичної влади, і становлення активної політичної поведінки, що виражається в особливій електоральній культурі жителів регіону. Однак в Україні говорити про те, що в кожному регіоні результатом політики регіональної ідентичності буде формування нової, якісно наповненої ідентичності, неможливо, тому що зусилля партійних еліт є різнонаправленими. Наприклад, заклики і лозунги представників правих і лівих політичних сил в одному й тому ж регіоні радикально відрізняються. Звісно, кожна політична сила знайде своїх прихильників, але чи сприятиме це згуртуванню мешканців навіть одного регіону? Крім того, в Україні політика регіональної ідентичності не сприяє формуванню суспільного консенсусу. Отже, повноцінна культура громадянської участі не складається, адже у громадян формуються позитивні настрої тільки щодо свого регіону і ворожі настрої і протестна поведінка – стосовно інших регіонів і центральної влади.

Регіональні політики особливо активно впливають на суспільну думку у кризові моменти. Під час загальнонаціональної політичної кризи, у яку Україна вступила наприкінці 2013 – на початку 2014 року, інструментальний аспект регіональної ідентичності значно посилювався, адже в умовах кризи відбувається політизація суспільства і активізація суспільних настроїв, що обумовило широку участь чималої кількості українців у різноманітних акціях протесту. На жаль, має місце радикалізація суспільних настроїв і політичної поведінки, що не сприяє суспільному консенсусу.

У процесі виховання індивіда необхідно, щоб формування когнітивного і аффірмативного елементів регіональної і загальнонаціональної ідентичностей відбувалося таким чином, щоб оцінки індивідом свого регіону і держави радикально не протиставлялися. Потрібно усвідомлювати, що історія регіону є невід'ємною частиною історичного розвитку всієї держави. Навіть якщо регіональні ідентичності досить сильно виражені, інтегруючими факторами можуть стати соціальна стабільність у державі, культура демократичної участі та інші. Важливим є сприяння центральною владою розвитку регіону. Якщо ж влада неухважно ставиться до регіональних проблем, регіональна ідентичність

гіперболізується і стає основою для так званого «абсолютизованого патріотизму», що виражає вузько направлені інтереси однієї соціальної групи.

Таким чином, тільки поміркований регіоналізм є явищем, який адекватно відповідає зростаючій ролі регіонів як політичних акторів. Регіональна ідентичність закладає підвалини для формування патріотичних почуттів у громадянина – спершу любові до малої батьківщини (регіонального співтовариства), а у подальшому, за умови близькості і несуперечливості оцінок регіональної та загальнонаціональної ідентифікації, – відчуття єдності з громадянами держави як представниками однієї політичної нації, які розділяють спільні інтереси та переслідують однакові цілі. Тобто в ідеалі політика регіональної ідентичності і політика національно-державної ідентичності повинні проводитися цілеспрямовано і доповнювати одна одну, що і є запорукою формування громадянської культури. В умовах модернізації політичної системи «політика ідентичності», яку проводять регіональні політичні еліти, також повинна бути виваженою, спрямовуватися на впровадження консенсусних цінностей і сприяти збереженню національної єдності.

10.3 Застосування принципу субсидіарності в децентралізації державної влади

Відповідно до статті 132 Конституції України «територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади...» [276, с. 31].

Однак, на практиці домінувала саме централізація, що призвело до посилення негативної риторики в регіонах щодо фіскальної та управлінської централізації. В результаті назріла потреба проведення реформ з акцентом саме на децентралізацію. На початку 2014 року було визначено офіційний курс на проведення децентралізації та реформи місцевого самоврядування.

Децентралізація – є способом територіальної організації влади, при якому держава передає право на прийняття рішень з визначених питань або у визначеній сфері структурам локального або регіонального рівня, що не входять у систему виконавчої влади і є відносно незалежними від неї [277, с. 88].

Децентралізація означає такий спосіб визначення та розмежування завдань і функцій, за якого більшість із них передається з рівня центральних органів на рівень нижчий і стає власним завданням та повноваженням органів нижчого рівня. В теоретичному вимірі децентралізація влади сприяє розвитку демократії в державі, завдяки розширенню впливу територіальних громад.

За суб'єктами та сферами впливу виділяють територіальну, функціональну та предметну децентралізацію.

Територіальна децентралізація – означає створення органів публічної адміністрації, які здійснюватимуть урядування в адміністративно-територіальних одиницях самостійно і незалежно від органів державної влади, тобто органів місцевого та регіонального самоврядування.

Функціональна децентралізація – визнання самостійних і незалежних спеціалізованих організацій (об'єднання, спілки) суб'єктами владних повноважень із делегуванням їм права здійснювати певний обсяг завдань публічного характеру.

Предметна децентралізація – професійне самоврядування як система управлінських взаємовідносин між усіма представниками певної професії, що реалізується визначеною законом представницькою організацією, яка перебуває під наглядом органів державної влади.

Виходячи з даних визначень, бачимо, що наразі, метою виступає посилення саме територіальної децентралізації, з посиленням компетенцій органів місцевого самоврядування

Однак, варто пам'ятати, що децентралізація передбачає розмежування компетенції і конкретизацію повноважень не лише по вертикалі, але й по горизонталі.

Вертикальна децентралізація означає чітке визначення порядку прийняття рішень керівними органами різного рівня. Принциповими питаннями вертикальної децентралізації є: глибина ієрархічної децентралізації; обсяг та сфера повноважень нижчих владних ланок (усіх суб'єктів, що наділені правом здійснювати функції публічного значення) і організація системи нагляду та контролю за діяльністю цих органів. При цьому важливо розуміти, що йдеться не лише про органи публічної адміністрації, а й про інших суб'єктів (професійні об'єднання, підприємницькі структури та ін.)

Горизонтальна децентралізація – означає розподіл та визначення функцій і компетенції всіх інших елементів структури органів публічної адміністрації, крім керівного органу.

Польський професор Є. Рушковський, аналізуючи територіальну децентралізацію, виокремлює три її системотворчі компоненти:

1. Децентралізація політична (відповідний устрій). Публічно-правовий статус органів місцевого самоврядування походить від специфічного способу формування цих органів та їх представницького характеру. Відповідні конституційні гарантії формування системи органів місцевого самоврядування, її зміст та організація засвідчують незалежність таких органів від держави.

2. Децентралізація адміністративна полягає в тому, що на органи місцевого самоврядування покладено завдання, а відтак функції і повноваження щодо задоволення публічного інтересу в межах відповідної території.

3. Децентралізація фінансова передбачає наявність власних фінансових та матеріальних засобів, і означає здійснення правоможностей

щодо володіння, користування і розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад. Важливо також, щоб децентралізована система урядування передбачала оптимальні характеристики складу й керівництва (чисельність, рівень кваліфікації) і забезпечувалась належним виконавчим апаратом [278, с. 16].

Кожна централізація передбачає концентрацію завдань і компетенції на центральному рівні. З огляду на це децентралізація охоплює деконцентрацію, тобто визначення, конкретизацію та розмежування завдань і повноважень як на центральному, так і безпосередньо на місцевому рівні публічної адміністрації.

Так, Б.А. Ісаєв і Н.А. Баранов вказують на три основні форми децентралізації: деконцентрація; делегування; передача влади. У першому випадку функції центрального уряду передаються регіональним представництвам федеральних органів влади; у другому випадку – функції переміщуються до організацій, що діють поза центральними правлячими структурами з певним ступенем адміністративної та фінансової самостійності; у третьому випадку - здійснюється передача повноважень від центру до суб'єктів Федерації [279].

Деконцентрація означає розширення компетенції місцевих адміністративних органів, які діють в межах цієї компетенції самостійно і до певної міри незалежно від центральної влади, хоча і призначаються центральним урядом. Це найпростіша форма децентралізації, оскільки вона не включає жодної передачі повноважень органам місцевого самоврядування. В Україні міністерства фінансів, освіти, захисту навколишнього середовища, економіки та інші практикують такий спосіб передачі повноважень регіональним та місцевим органам, які є, по суті, їхніми структурними підрозділами (управління, відділи, департаменти) в областях, районах та містах обласного значення.

Делегування повноважень – тимчасова передача своїх повноважень одними органами державної влади іншим органам державної влади або органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям. За даної форми децентралізації немає постійної передачі повноважень. Організація - ініціатор зберігає за собою повноваження та несе повну відповідальність за виконання вказаної функції. Вона має право повернути делеговані повноваження. Подібне делегування повноважень може включати майже всі аспекти певної функції. Проте, як правило, відбираються тільки певні аспекти функції.

Деволуція є більш інтенсивною формою децентралізації, за якої центральний уряд передає повноваження у прийнятті рішень, фінансуванні та управлінні органам місцевого самоврядування. Останні мають свою визначену законом юрисдикцію на виконання повноважень, в межах котрих вони виконують суспільні функції для своїх виборців, яким вони підзвітні. Деволуція - це та форма децентралізації, яка може призвести до реального самоврядування. На неї покладаються найбільші надії, але з нею

ж пов'язаний найбільший ризик. В Україні ця форма поки що не знайшла свого реального втілення.

Делегування надання послуг означає, що певні послуги органи місцевого самоврядування вимушені надавати та оплачувати зі свого бюджету. Це значить, що центральний уряд доручає органам місцевого самоврядування надавати певні послуги без фінансування з державного бюджету. Так, наприклад, у деяких країнах органи місцевого самоврядування платять за утримання закладів освіти та надання первинних медичних послуг [280, с. 7,8].

У будь-якому разі децентралізація влади на користь органів місцевого самоврядування й інших уповноважених суб'єктів не може мати абсолютний характер. Найважливішим питанням залишається питання про те, яким чином та які саме повноваження доцільно передати з центру на місця, та як мінімізувати потенційні ризики неефективності управлінської діяльності внаслідок занадто великих чи занадто малих повноважень та наявності необхідних ресурсів. Проблема ефективного розподілу повноважень між носіями влади різного рівня є особливо актуальною для Європейського Союзу внаслідок необхідності формування оптимальної моделі управління не лише між центром та муніципалітетами, а й між євроінституціями та країнами-учасницями. Оскільки Україна проводить політику євроінтеграції та вкотре намагається здійснити адміністративну реформу, то вивчення досвіду в розподілі повноважень між носіями влади в ЄС має як наукове, так і практичне значення.

Суперечки фахівців з цього питання загострювалися у міру посилення централізації всередині ЄС. У 1991 році був вперше юридично прописаний та сформульований такий спосіб розподілу повноважень між інститутами ЄС і країнами-учасницями, як «принцип субсидіарності».

Європейська хартія місцевого самоврядування закріплює в європейському законодавстві принцип субсидіарності як такий, що визначає розподіл повноважень різних рівнів публічної влади у державі [281]. Як результат децентралізації державного управління та розбудови реального місцевого самоврядування розглядає принцип субсидіарності В. Токовенко. Субсидіарність наближує громадянина якомога ближче до процесу прийняття рішень, що свідчить про підвищення її значення в процесі управління [282, с. 136-137]. Субсидіарність передбачає достатньо високий рівень фінансової та адміністративної децентралізації, стверджує П. Свяневич [281].

Н. Глазунова розглядає субсидіарність як взаємодоповнюючу діяльність різних ланок влади та управління [283, с. 407]. Принцип субсидіарності – це результат необхідності узгодження інтересів різних рівнів державного та місцевого управління, переконує С.Сироткін [284]. Згідно з духом принципу субсидіарності, пише Н.Бровинська, “втручання держави припустиме лише в тому випадку, коли без її допомоги неможливо досягти поставлених цілей” [285, с. 212]. Н.А. Гаганова

принцип субсидіарності визначає як принцип організації публічної влади [286].

Вітчизняних вчених можна розділити на три основні групи відповідно до розуміння принципу субсидіарності. До першої групи входять вчені, які суть принципу субсидіарності розкривають через критерій відповідності наданих повноважень здійснюваним. У своєму дисертаційному дослідженні Г.З. Бікулова принцип субсидіарності визначає як «принцип, згідно з яким кожен рівень владних структур повинен володіти повноваженнями, достатніми для вирішення проблем, які в силу своєї природи або в силу своєї значимості можуть бути вирішені саме на цьому рівні, причому з найбільшою ефективністю для всієї системи» [287].

У зазначених визначеннях субсидіарності відображена природа досліджуваного принципу, а саме – повноваження повинні здійснюватися тими суб'єктами, які в силу своїх сутнісних властивостей здатні ефективніше реалізувати їх.

До другої групи входять вчені, які дію принципу субсидіарності пов'язують лише з умовами децентралізації влади – узгодженої передачі на нижчі рівні публічної влади. Зокрема, Н.В. Анісімова вважає, що «...даний принцип є в певній мірі провідником ідеї децентралізації влади» [288].

І, нарешті, до третьої групи можна віднести вчених, які принцип субсидіарності розглядають з позиції взаємодоповнення влади всіх рівнів [289].

Основна мета принципу субсидіарності полягає в оптимальному розподілі повноважень між федеральним центром і регіонами, а значить – в оптимальному співвідношенні централізації та децентралізації.

Принцип субсидіарності в 1993 р., з підписанням Маастрихтського договору, став основою в тлумаченні розподілу компетенцій між державами-членами та Співтовариством.

Сутність принципу субсидіарності полягає у здійсненні Європейськими Спільнотами своїх повноважень у галузях, в яких вони мають спільну з державами-членами компетенцію, лише у разі, якщо від таких дій може бути досягнутий вищий і повніший ефект, ніж при застосуванні цих повноважень національними органами.

Однак, принцип субсидіарності продовжує по-різному сприйматися всередині Європейського союзу, як в практичній, так і в теоретичній площині. Це обумовлено двома чинниками: специфікою суб'єкту сприйняття даного принципу та філософською складовою ідеї-принципу субсидіарності.

В теоретичній площині, принцип субсидіарності, як управлінський політико-правовий принцип та його формальне закріплення, пов'язаний генетично та світоглядно з ідеєю субсидіарності, що виникла ще в античності в зародковій формі, а з XVI ст. набула чіткого виміру.

Андреас Фолесдейл, систематизувавши основні підходи до розуміння принципу субсидіарності, виявляє три різних філософських

обґрунтування субсидіарності: свободу, справедливість та ефективність. Виходячи з двох з них, свободи і справедливості, він розрізняє два окремих види субсидіарності. Відповідно до цієї системи координат можливо виокремити, за Фолесдейлом, п'ять окремих версій субсидіарності [290].

Використовуючи свободу в якості першого принципу, Фолесдейл окреслює різницю між альтузіанським/консоціональним і конфедеративним типом субсидіарності [290]. Субсидіарність обох типів спрямована на захист нижчих рівнів влади від центристського «перенапруження», забезпечуючи тим самим свободу громадян від втручання з центру.

Відповідно до консоціональної субсидіарності функціональні групи (консоціації) не мають бути територіально спорідненими (проживати в одній країні, регіоні тощо), щоб отримати всі переваги, що надає їм субсидіарність. Однак вони мають бути споріднені за функціональним критерієм, що дав змогу їх об'єднати в таку консоціацію (наприклад, релігійний критерій). Що стосується Європейського Союзу, територіальні інтерпретації в даний час переважають, але немає ніяких підстав вважати, що функціональні проблеми не можуть стати більш актуальними в майбутньому [290 ; 291].

Конфедеративна концепція субсидіарності стверджує, що для того, щоб вміло відстоювати інтереси місцевого округу, підрозділи повинні зберегти право вето на будь-яке законодавство, що походить з центру. На відміну від консоціальної, конфедеративні субсидіарності орієнтовані в основному на людей, а не асоціації. Загроза тиранії має першорядне значення, тому децентралізація влади має бути збережена, а повноваження центру мають піддаватися перевірці [290 ; 291].

В обох – консесуальній і конфедеративній субсидіарності, свобода визначається як невтручання. Підрозділи зберігають за собою право виходу з суспільного договору в будь-який час або за допомогою сили, або законодавчими заходами. Ця якість є показником «негативної» субсидіарності, тобто вона направлена на обмеження діяльності центру при збереженні компетенції підрозділів [290; 291].

За Фолесдейлом, коли субсидіарність походить від справедливості, вона може бути розділена на католицьку версію, засновану на персоналізмі та ліберальний контрактуалізм – щоб забезпечити нормативну легітимність держави. Католицька версія субсидіарності використовує різні визначення людини і держави, щоб пояснити свою позицію [290; 291].

Ліберальна позиція припускає, що наявність громадянського обговорення і демократичного уряду призведе до справедливої організації суспільства. Ця версія субсидіарності також передбачає наявність рефлексії, взаємозв'язку між особистістю, характер якої становлюється в результаті активної участі у політичних дебатах, та соціально-політичним інститутом, що стає все більш представницьким та легітимним внаслідок участі в прямій дискусії.

При цьому, центральний уряд має дуже важливу роль в соціальних аспектах життя, і, отже, його обмежене втручання в справи суб-одиниць іноді виправдане.

Нарешті, філософія ефективності призводить до версії субсидіарності відомої як бюджетний федералізм. Багато практикуючих політиків та вчених, такого роду субсидіарність використовують для «тесту субсидіарності», або аналізу витрат і вигод, який дозволяє визначити те, наскільки ефективно для більш високого рівня уряду взяти на себе прийняття рішень для певної сфери політики [290; 291].

Таку думку висловлює німецький вчений К. Екхарт, який вважає, що «принцип субсидіарності являє собою раціональне обґрунтування доцільності передання на рівень федерального уряду тієї частини повноважень, яка доцільна для збільшення ефективності всієї системи». А за переконанням Г. Кирхгесснера й Л. Фельда, «принцип субсидіарності відбиває економічну інтерпретацію федералізму, тобто в більшій мірі децентралізовану економіку з різними рівнями юрисдикції та чітко розмежованими повноваженнями» [292, с. 60].

Спільним залишається, що кожній з цих версій субсидіарності, децентралізації процесів прийняття рішень полегшує навантаження на законодавчий центр і сприяє владі, яка «ближче до народу».

Другий вимір, за яким необхідно розглядати обґрунтування субсидіарності, вслід за В. Жискар д'Естеном, а також японським вченим К. Ендо та українською дослідницею Т. Панченко, це територіальність [292; 293].

Так, В. Жискар д'Естен вказав, що при «вертикальній» субсидіарності розподіл повноважень проходить між повноваженнями Союзу і тими, що залишаються у держав-членів. Також існує ще один тип, відомий як «горизонтальна» субсидіарність, згідно з яким розрізняють повноваження органів державної влади та інтересами суспільства [293].

У самому загальному вигляді горизонтальна субсидіарність пов'язує різні аспекти людського буття, такі як індивід /особистість та суспільство/держава та ґрунтується на одному з найважливіших положень природного права, яке стверджує, що людина передує державі, а суспільство вторинне та субсидіарне по відношенню до людини. Саме у зв'язку з цим виникає питання про необхідні межі влади та її втручання в життя людини. Стаючи принципом такого порядку у відносинах «людина — суспільство — держава», субсидіарність запобігає зловживанню повноваженнями, які заходять занадто далеко, тобто перебільшують відповідну їм сферу дії [292, с. 32].

Однак лише пояснення субсидіарності, що подається в католицьких соціальних енцикліках та Катехізисі, наочно висвітлює два її протилежні аспекти — вимогу невтручання та необхідність втручання, визначаючи умови, за яких необхідне перше, та межі другого. Таким чином, соціальна католицька доктрина, здійснивши значний внесок у розуміння та втілення в життя «горизонтальної» субсидіарності, яка регулює сферу суспільних

відносин, чітко визначила дію її двох протилежних механізмів, які застосовуються як для горизонтальних, так і вертикальних відносин [292, с. 33].

Більш вузький зміст вкладається традиційно у поняття «вертикальна субсидіарність». Остання, або субсидіарність у федеративних та муніципальних відносинах, втілена у принципі, який обґрунтовує пріоритет (за наявності інших рівних умов) прав меншої (низової) спільноти порівняно зі спільнотою більшою (вищого рівня). Відповідно повноваження з реалізації будь-якої компетенції мають передаватися на вищий рівень лише у тому випадку, якщо низовий рівень не має можливості (економічної, соціальної та ін.) для її реалізації [294, с. 642].

До «вертикальної субсидіарності» дослідники звертаються, з одного боку, досліджуючи питання розподілу повноважень між різними рівнями влади: в унітарній державі — між верховною державною владою і місцевим самоврядуванням; у федеративній — між федеральними органами влади й органами влади суб'єктів федерації, а також органами місцевого самоврядування; з іншого — між державою та наддержавними об'єднаннями, передусім в контексті європейської інтеграції, перспектив побудови ЄС [292, с. 57].

Третім виміром, обґрунтуванням, що маємо розглянути з філософської точки зору, є позиція центральних та місцевих органів влади щодо розподілу повноважень та можливості зміни цих повноважень. Відповідно можемо виокремити негативну та позитивну субсидіарність.

«Негативна субсидіарність» (негативне розуміння принципу субсидіарності) має обмежувачий характер по відношенню до організацій вищого рівня відносно організацій нижчого рівня. Таке тлумачення вказує на заперечуючу дію (заборону втручання) до тих пір, доки: по-перше, організація нижчого рівня здатна досягти своєї мети задовільно; по-друге, (більш жорстке визначення) організація нижчого рівня здатна досягти своєї мети; по-третє, організація вищого рівня взагалі не може втручатися, якщо це не було раніше прописано в її компетенціях як необхідність-обов'язок.

Тому, як бачимо, «негативна субсидіарність» покликана захистити права та інтереси особи та соціальних груп і утворень на найнижчих рівнях відповідно до стратифікації. І тільки якщо особа чи певний соціальний інститут не в змозі виконати певне завдання, то організація вищого рівня повинна надати допомогу, не намагаючись при цьому відіграти основну роль в її вирішенні.

На противагу, «позитивна субсидіарність» не просто надає можливість втручатись організаціям вищого рівня, а навпаки вона зобов'язує їх допомагати.

У сучасних умовах формуються передумови для використання принципу субсидіарності як універсального інструменту вирішення конфліктів між різними рівнями влади та підтримки необхідного балансу децентралізації. Серед них слід виділити глобалізацію, європейську

інтеграцію, адміністративну та муніципальну реформи, підтримку «зверху» структур громадянського суспільства, створення механізму співпраці владних та громадських структур, пошук соціально-політичної згоди і єдності, подолання кризових явищ.

В умовах реформи місцевого самоврядування має розвиватися процес залучення населення до процесу прийняття рішень, муніципальних утворень до управління своїми територіями на основі громадських ініціатив. В результаті субсидіарність може стати в перспективі повноцінною концептуальною основою ефективної взаємодії держави, місцевого самоврядування та громадянського суспільства в Україні.

Ключовими проблемами реформи місцевого самоврядування в контексті вимог субсидіарності є: недооцінка населенням ролі місцевого самоврядування, неучасть громадян у прийнятті рішень з питань місцевого життя, низький рівень відповідальності органів влади та посадових осіб за перевищення своїх повноважень, вузька фінансово-економічна база місцевого самоврядування, відсутність універсалізації органів місцевого самоврядування на основі принципу субсидіарності.

Рамки можливого застосування субсидіарності охоплюють державний, регіональний та місцевий рівні влади, але найбільш необхідні умови створені на місцевому рівні, оскільки самоврядування виступає в ролі малої одиниці, здатної самотійно реалізовувати окремі повноваження вищих органів і брати участь у розвитку громадянських ініціатив. В умовах соціально-економічної кризи застосування принципу субсидіарності дозволить реально економити грошові кошти, час, кадрові ресурси і забезпечити баланс соціальних інтересів.

Принцип субсидіарності може стати необхідним елементом політичної системи, оскільки він поступово переростає в політичний принцип, суть якого полягає в раціональному розподілі повноважень, захисту органів влади, формуванні відповідальних та суспільно активних громадян. Політична субсидіарність сьогодні здатна забезпечити необхідний рівень політичної децентралізації в тій мірі, яка потрібна для демократичної держави.

В умовах нестабільної фінансово-економічної ситуації та високого рівня соціальної напруженості принцип субсидіарності виступає ефективним механізмом перерозподілу відповідальності і вирішення конфліктів між рівнями влади.

10.4 Децентралізація влади і залучення громад до участі в самоврядуванні

Розвиток демократії та децентралізація державного сектора викликають все більш широкий інтерес у світі. З кінця 1980 років багато країн стали на шлях децентралізації ряду державних функцій. Досвід зарубіжних держав свідчить про існування кількох підходів до організації

самоврядування— залежно від його співвідношення з державною владою і обсягу покладених на нього повноважень.

У світовій політичній думці логічно поєднуються поняття «децентралізація», «демократизація» і «розвиток». Ми поділяємо такий підхід, узалежнюючи демократизацію держави від здатності вищих рівнів влади передати більше повноважень і обов'язків регіональним і місцевим владним структурам. Децентралізація спрямовується на створення управлінської вертикалі, що пронизує всі адміністративно-територіальні рівні та забезпечить їх чітку субординацію. Процес децентралізації є дієвим та ефективним, оскільки він характеризується принципом чим менше етатизму, тим менше сепаратизму.

Децентралізація вважається належним підґрунтям для виховання нових політиків, адміністраторів та державних службовців, а також знижує витрати на управління. В більшості країн, де було здійснено процес децентралізації, він супроводжувався аргументацією на користь підвищення легітимності місцевої влади як умови досягнення якісного управління. Це пояснюється тим, що участь громадян в управлінні на місцях підвищує легітимність місцевої влади та зміцнює її.

Реалізація багатьох завдань, пов'язаних із забезпеченням належного життєвого рівня громадян, соціокультурного розвитку окремих поселень та регіонів здійснюється не в державі загалом, а в конкретних місцях компактного проживання громадян — великих і малих містах, невеликих поселеннях, місцевих громадах. І саме тут повинні бути створені умови для реалізації гарантованих державою прав та свобод, забезпечена можливість упорядкованого проживання. Щодня тут необхідно дбати про безпеку людей, надавати медичну допомогу, забезпечувати можливість одержання освіти, створювати робочі місця, надавати транспортні, торгові, побутові і комунальні послуги. Все це має бути компетенцією самоврядних територіальних формувань держави, функцією її адміністративно-територіальних одиниць.

Передача повноважень з центру на місця здійснюється шляхом децентралізації, що дозволяє привести послуги, які надає держава, у відповідність із потребами і запитами населення. Оскільки для процесу демократичного розвитку дуже важливий зворотний зв'язок між владою і людиною — поінформованість громадян про дії влади та поінформованість влади про реальні потреби конкретного громадянина, то природно, що здійснити це найлегше на базовому рівні влади — місцевому, де громадяни і представники влади живуть поруч. Демократизація громадського життя є необхідною складовою процесу децентралізації.

Стандартної моделі децентралізації не існує, процеси та процедури відрізняються один від одного і залежать від основних цілей і завдань і також від організаційної структури та механізмів реалізації.

Сам термін децентралізація використовується так широко, і настільки по-різному визначається, що для того, щоб ним користуватися, потрібні уточнення. Сама по собі децентралізація це відносне поняття, що вимагає порівняння різних моделей управління. Як ми вважаємо, є різні і

водночас тісно пов'язані аспекти процесу децентралізації. Перший, це децентралізація управління між різними рівнями влади, від центральної до місцевої. Децентралізації управління виступає першим аспектом проблеми процесу децентралізації, оскільки є питанням організації держави і способу управління. Це включає в себе питання економічної та фінансової децентралізації, у вузькому сенсі.

Форми децентралізації можуть бути самими різними, наприклад, децентралізація політична, адміністративна або фіскальна, і здійснюватися вона може по-різному: за допомогою деконцентрації або деволюції. Форми децентралізації відрізняються одна від одної своїми особливостями, політичними наслідками, до яких вони призводять, і умовами досягнення успіху.

До переваг здійснення процесу децентралізації відносять можливість здійснення владних функцій органами влади, які є найбільш близькими до громадянина (ст. 4.3). Також, органи місцевого самоврядування мають право в рамках національної економічної політики, отримувати в достатньому обсязі власні фінансові кошти, якими вони можуть вільно розпоряджатися в межах своїх функцій (ст. 9.1). Щонайменше частина фінансових коштів органів місцевого самоврядування повинна надходити за рахунок місцевих зборів і податків, ставки яких органи місцевого самоврядування мають право встановлювати в межах, визначених законом (ст. 9.3) [295].

До основних переваг децентралізації відносяться:

- зміцнення демократії – особливо знизу, на місцях;
- захист свободи і прав людини – через систему вертикальних стримувань і противаг;
- підвищення ефективності органів місцевої влади завдяки передачі повноважень на місця;
- підвищення якості комунальних послуг;
- підвищення соціального та економічного розвитку.

Причинами, що спонукають до проведення децентралізації є:

- неефективність управління. Намагання підвищити адміністративну та економічну ефективність розподілу обмежених ресурсів спонукає до централізації, оскільки місцеві органи влади краще знають місцеві потреби;
- непрозорість прийняття рішень. Децентралізація сприяє прозорості, а це значить, що чітко простежується зв'язок між коштами, виплаченими платниками податків, і рівнем послуг, забезпечених на місцевому рівні;
- потреба в мобілізації, тобто в широкій колективній участі місцевого населення в діяльності місцевих установ, яка дозволить впливати на удосконалення процесів прийняття рішень, а значить і розвиток демократії.

До достоїнств децентралізації в аспекті розвитку демократії, належать:

- створення сприятливих можливостей для виникнення опозиційних політичних груп;
- місцеве самоврядування є не лише проміжним щаблем на шляху до вищої посади, але й початковою школою для набуття досвіду багатьма людьми;
- надання громадянам сильнішого відчуття політичної ефективності устрою.

Найголовнішою перевагою є те, що децентралізація сприяє подрібненню і розосередженню політичної влади, оскільки реальністю є те, що влада все ще залишається, якщо не по суті, то потенційно найбільш потужною інституцією суспільства. Вона не лише встановлює правила, якими керується економічний сектор, але влада і тільки влада має повноваження, здатність і право законним чином позбавити будь-кого багатства, власності і навіть життя [296, с.4].

Децентралізація означає такий спосіб визначення та розмежування завдань і функцій, за якого більшість з них передається з рівня центральних органів на рівень нижчий і стає власними завданнями та повноваженнями органів нижчого рівня. Можна також зазначити, що питома вага адміністративної діяльності покладається на місцеві органи або інші уповноважені державою суб'єкти. Така децентралізація влади в державі сприяє розвитку демократії, адже відбувається розширення впливу територіальних громад, соціальних груп та громадськості в цілому на справи публічного значення. Демократична держава завжди прагне залучити громадськість до здійснення публічних функцій урядування з метою оптимального задоволення різносторонніх потреб людини та народу.

Демократична держава передбачає існування відповідної моделі організації влади, в основу якої покладено принцип народовладдя та яка забезпечує реальні можливості реалізації народом належної йому влади на всіх рівнях, реальні засоби впливу народу на політику держави, що здійснюється органами влади, на відповідність діяльності органів влади суверенній волі народу та їх змінність. Поза сумнівами, про наявність демократичного політичного режиму можна говорити лише в тому випадку, коли вся система влади відповідає цим вимогам. Мова йде як про вищий (загальнодержавний) рівень організації влади, так і про регіональний та, безумовно, місцевий.

Управління місцевими справами може здійснюватися двома способами: як призначуваними «згори» чиновниками державного апарату, які функціонують на місцях (міське управління), так і на основі самоврядування населення адміністративно-територіальних одиниць (міське самоврядування). Однак саме місцеве самоврядування закономірно вважається необхідною складовою демократичної системи управління суспільством, адже воно забезпечує управління значною

частиною справ у місцевих територіальних одиницях на основі самоорганізації населення цих одиниць (територіальних колективів).

У межах демократичної системи управління вважається, що місцеві проблеми доцільніше та ефективніше вирішувати не з центру за допомогою державних чиновників, які працюють на місцях, але, передусім, шляхом підтримки та активізації діяльності територіальних громад. Власне, цінність місцевого самоврядування полягає в тому, що, будучи рівнем влади, найбільш наближеним до людини, а отже, й найкраще обізнаним із повсякденними проблемами життєдіяльності мешканців територіальних колективів, воно може найкраще забезпечити населення широким спектром публічних послуг: соціальних, побутових, торговельних, культурних, освітніх та інших.

Основні цілі децентралізації полягають у підвищенні ефективності державного сектора та якості життя населення. Децентралізація розглядається як невід'ємний елемент вирішення проблем, що викликаються зростанням вимог, з якими стикаються державні служби, і зростанням надій населення на більш ефективне виконання державними установами своїх функцій. З точки зору політики децентралізація повинна сприяти поліпшенню планування та більш ефективній роботі державних служб, дозволяючи враховувати місцеві потреби та умови при одночасному досягненні регіональних і національних цілей.

Незважаючи на специфічну природу місцевого управління та місцевого самоврядування, за демократичного режиму їх не слід розривати і, тим паче, протиставляти. Місцеве управління та самоврядування – не антиподи, а якісно відмінні форми єдиної системи публічної адміністрації, що не виключають, а, навпаки, доповнюють одна одну. І самостійність місцевого самоврядування та його органів зовсім не передбачає його ізоляції від державного управління, відмову від взаємодії з ним. Органи місцевого самоврядування та державного управління повинні скласти цілісну систему взаємопов'язаних органів адміністрації, що мають подібні цілі, завдання, проте відмінні засоби, методи та форми їх досягнення. Тим чинником, що об'єднує ці елементи у єдину систему публічної адміністрації, є, передусім, надання населенню публічних послуг належної якості та на найближчому до них рівні, а також ефективне й оперативне управління місцевими справами.

Процес децентралізації функцій між центральним і місцевим урядами надзвичайно складний. Він зачіпає аспекти фінансів, адміністрації, контролю, регулювання, звітності та підзвітності, які фактично є елементами взаємовідносин між різними рівнями уряду. Крім того, здійснення децентралізації, на жаль, проходить не особливо гладко. Незважаючи на спільні зусилля політичних та економічних сил, які породжують потребу в децентралізації, нерідко між реальним станом речей і цілями існують проломи, причиною яких може бути політика і законодавство.

Децентралізація не є лише станом, що фіксує рівень централізації владних повноважень та обсягів компетенції в державі, в залежності від якого можна робити висновок про ступінь ефективності влади. Це процес, який не відбувається в один момент і, як будь-яке соціальне явище, має відповідні соціальні, економічні та політичні передумови.

Соціальною передумовою децентралізації виступає розуміння суспільством необхідності процесу оптимізації системи влади, яке втілюється шляхом численних законодавчих та інших нормативних актів, що розрізнено приймаються компетентними органами [297].

У багатьох країнах проведення децентралізації диктується економічними причинами. Здійснення певних функцій на національному або навіть на регіональному рівні може бути пов'язано з дуже великими витратами, тоді як їх здійснення на місцевому рівні може бути менш дорогим. Економічною передумовою децентралізації може бути існування механізмів, схем ринкової економіки, які трансформуються та пристосовуються до умов економіки перехідного періоду країни, що використовує застарілі методи системи управління економічним розвитком. Зайва централізація управління економікою будь-якої країни знижує її ефективність, здатність пристосуватися до бурхливих економічних тенденцій розвитку ринкової економіки.

Політична передумова децентралізації влади представляє собою стійке бажання реалізувати започаткований процес децентралізації, що підкріплюється, з одного боку, соціальною та економічною необхідністю децентралізації, з іншого боку – вимогами (формальними чи неформальними) світового співтовариства, яке вже і в міжнародному, і у внутрішньому спілкуванні «говорить однією мовою – мовою ефективно керованих регіонів» [298, с.13]. Ілюстрацією таких зовнішніх формальних вимог може стати необхідність реалізації взятих на себе зобов'язань, що витікають із ратифікованої Україною 15 липня 1997 року Законом України № 452/97-ВР Європейської Хартії місцевого самоврядування, зокрема, в частині не тільки права місцевих громад на самоврядування, але й спроможності, в тому числі фінансової [295].

Одна з проблем багатьох країн, що розвиваються, полягає в тому, що центральний уряд не забезпечує адекватного рівня послуг рівномірно на території всієї країни. Державні послуги відносно легко доступні тільки жителям великих міст, а у віддалених районах установи центрального уряду не представлені взагалі. У таких випадках для проведення ефективної децентралізації потрібен доступ до нових фінансових засобів, щоб забезпечити більш рівномірне обслуговування населення у всіх частинах країни. Заходи щодо забезпечення виконання місцевими урядами своїх функцій не можуть полягати в простій передачі фінансових коштів центром, де таких ресурсів немає. За подібних обставин для проведення децентралізації буде потрібно істотно збільшити загальний обсяг фінансових і людських ресурсів.

У деяких країнах процеси децентралізації та розвитку місцевого самоврядування призводили до створення сотень або навіть тисяч невеликих місцевих органів влади. Забезпечення компетентної діяльності таких дрібних адміністративних одиниць представляється важким завданням через іноді певну обмеженість ресурсів.

Децентралізація пропонується також з метою зміцнення демократії шляхом наближення рівня, на якому приймаються рішення, до тих, на кого найбільше впливають дії уряду. Серед іншого очікується, що здійснення функцій державними установами покращиться, якщо на різні потреби і запити населення відповідатимуть місцеві посадовці, краще обізнані про потреби населення. Відмінною рисою децентралізації має бути громадська підзвітність, що дозволить забезпечувати демократичний контроль місцевих урядів. Таким шляхом громадяни повинні впливати на рішення, що приймаються виборними органами місцевих урядів.

Як зазначено в Європейській хартії місцевого самоврядування, прийнятої Радою Європи в 1985 році, децентралізація являє собою один з важливих елементів розвитку демократії. Під місцевим самоврядуванням розуміється право і спроможність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину публічних справ і керувати нею, діючи в рамках закону, відповідно до своєї компетенції, в інтересах місцевого населення (ст. 3.1)[295].

Базовими тенденціями та основними рисами реформи місцевого самоврядування в сучасній Україні є високий ризик непередбачуваних побічних ефектів; враховуючи багатонаціональність країни, децентралізація часто вважається засобом знизити міжетнічну напруженість; децентралізація проходить в умовах хронічної кризи легітимності влади, відсутності поділу між публічною і приватною сферами, «номінальної держави», тобто відсутності навіть мінімального зв'язку між правовою державою і соціально-економічною та політичною реальністю.

В Україні місцева еліта посилює свої позиції лише на регіональному рівні і, головним чином, в економіці. Політично вона ще малозначуща, центральна влада не хоче з нею ділитися своїми повноваженнями. У суспільстві, що трансформується, зміцненню демократії може служити вільна конкуренція різних груп еліти, але потрібно створити умови для їх циркуляції. Саме циркуляція еліт перешкоджає узурпації влади і сприяє становленню громадянського суспільства.

Особливістю української моделі організації влади на місцях є те, що місцеві органи виконавчої влади створюються і діють не з метою здійснення контрольно-наглядових функцій щодо законності діяльності місцевого самоврядування (як у західноєвропейських державах), але й беруть на себе основний обсяг повноважень щодо управління відповідними територіями. Фактично публічна влада на цьому рівні реалізується через систему політичного та економічного двовладдя: діють призначені з центру голови державних адміністрацій, які формують їх

склад, та обрані громадами місцеві органи влади. Це призводить до труднощів у розмежуванні повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Найефективніше розв'язання окреслених та низки інших проблем розвитку місцевого самоврядування може бути здійснене шляхом реформування системи місцевої влади, змістом якого має стати децентралізація. При цьому важливе значення має використання позитивного досвіду зарубіжних, зокрема, європейських держав, що вже пройшли шлях децентралізації.

В Україні фактично зроблені лише перші кроки інституювання децентралізації як одного з напрямів розвитку демократії. Тобто, є незаперечним факт існування правового підґрунтя процесу децентралізації. Після проголошення незалежності в Україні постала проблема організації місцевої влади відповідно до проголошеного принципу демократичної держави. Але фактично процес децентралізації влади в Україні розпочався з 1990 року. Так, 7 грудня 1990 року Верховна Рада Української РСР 12-го скликання прийняла Закон УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування»[299], де місцеве самоврядування визначалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази.

Прийняття Закону стало першою спробою трансформувати місцеві ради народних депутатів (на той час вони входили до єдиної системи органів державної влади) усіх територіальних рівнів в органи місцевого самоврядування. Закон виходив з теорії дуалізму місцевого самоврядування, що знайшло своєвідображення у визначеному ним статусі місцевих рад – вони мали подвійну природу: як органи місцевого самоврядування і як органи державної влади. Зокрема, в Законі УРСР від 1990 р. зазначалося: «Система місцевого самоврядування включає: сільські, селищні, районні, міські, районні в містах, обласні Ради народних депутатів та їх органи, які є державними органами місцевого самоврядування».

Так, ще в 1990 році був прийнятий Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве самоврядування»[300], яким були закладені основи здійснення децентралізації. Відповідно до закону Ради визначалися «державними органами місцевого самоврядування» і «представницькими органами державної влади», а не органами державної влади, як це було раніше. Органи місцевого самоврядування у формі Рад були сформовані на рівні всіх адміністративно-територіальних одиниць (село, селище, місто, район область).

Наступним кроком процесу децентралізації стало прийняття в 1992 році законів України «Про Представника Президента» [301] і «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування»[302].

Прийняття цих законів визначило межі функціонування органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Чинна Конституція України від 28 червня 1996 року фактично закріпила систему організації влади на місцевому рівні, закладену в 1992 році. Розвитком конституційних норм і наступним кроком децентралізації в Україні стало прийняття в травні 1997 року Закону України «Про місцеве самоврядування»[303] і в 1999 році Закону «Про місцеві державні адміністрації»[304].

Проте сьогодні, певні чинні юридичні норми не лише не сприяють подальшому розвитку місцевого самоврядування, але й певною мірою його стримують. Причини ж недостатньої ефективності місцевої влади, як видається, частково закладені у самій її конституційній моделі. Так, Конституція України містить базове положення про те, що місцеве самоврядування – це право територіальної громади села, селища, міста здійснювати управління місцевими справами. Таке формулювання допускає можливість фактичної відмови громади від самоврядування, або ж неповної, неналежної його реалізації в умовах низького рівня правосвідомості і правової культури населення конкретної територіальної одиниці. Громади можуть здійснювати своє право самостійно (через форми прямої демократії) або через органи місцевого самоврядування: представницькі (сільські, селищні, міські ради) та виконавчі. Ці суб'єкти діють на первинному (базовому) рівні місцевого самоврядування. Водночас Конституція закріпила своєрідний статус районних і обласних рад: вони є представницькими органами, що представляють спільні інтереси територіальних громад відповідного району чи області. Населення ж району та області не визнаються «районними» чи «обласними» громадами, а відтак правом на самоврядування не володіють. Вказані представницькі органи, таким чином, утворюють так званий вторинний (похідний) рівень самоврядування. Але і на базовому, і на похідному рівнях самоврядування існують проблеми, вирішення яких є умовою подальшої децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування.

На базовому рівні це, передусім, відсутність належного ресурсного забезпечення місцевого самоврядування (його матеріальної і фінансової бази) та невизначеність територіальної основи місцевого самоврядування. А недостатня ефективність функціонування вторинного (похідного) рівня самоврядування (район і область), спричинена відсутністю власних виконавчих органів у представницьких органів цього рівня. Конституція України передбачила можливість створення лише виконавчого апарату районної та обласної рад (ч.4 ст. 141)[305].

Маючи, здавалося б, непогану правову основу для здійснення децентралізації Україна і до сьогодні стикається з проблемою розмежування предметів відання органів місцевого самоврядування і державних адміністрацій, а також ресурсного забезпечення здійснення покладених на органи місцевого самоврядування функцій держави.

Означені вище проблеми, на нашу думку, зумовлені наступним. По-перше, ментальністю українського народу, якому більше імпонує сильна державна влада, що бере на себе всі обов'язки щодо задоволення потреб громадян в управлінських послугах, а не здійснення самоврядування. По-друге, історичними традиціями української державності, що формувалася як залежна в значній мірі від сильної централізованої російської держави. По-третє, відставанням економічної основи здійснення децентралізації від основи правової. Так, наприклад, головною причиною децентралізації політичної влади у Франції став розвиток процесу децентралізації економічної діяльності[295]. По-четверте, відсутністю чіткого закріплення сфер компетенції Рад. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року визначив територіальну громаду села, селища, міста первинним елементом влади і самоврядування. В Україні не існує ієрархії і підпорядкованості в системі місцевого самоврядування. Здійснюючи владу від імені територіальних громад, місцеві Ради, по суті, повинні були стати власниками повноважень, якими їх наділила або які їм передала держава. У той же час практика свідчить про те, що одними і тими ж питаннями управління в сфері охорони здоров'я, освіти, соціального захисту повинні займатися не тільки територіальні громади, але і районна й обласна Ради, а також місцеві державні адміністрації. У результаті відсутності правової чіткості закріплення повноважень, деякі з цих повноважень узагалі не реалізуються.

Необхідно одночасно проводити децентралізацію і підвищувати ефективність управління, демократизацію, оскільки ефективне і демократичне місцеве самоврядування є найважливішим засобом до гармонійного національного розвитку.

В сучасних політичних умовах, в яких перебуває нині Україна, першочерговими кроками уряду, на думку віце-прем'єр-міністра України В.Гройсмана, мають стати демонтаж рішень, що передбачали централізацію влади і фактичне знищення місцевого самоврядування. Некоректна регіональна політика останніх років є однією з причин виникнення складної політичної ситуації в Україні. Надмірна централізація влади і абсолютна втрата зв'язку з людьми призвели до надзвичайно негативних явищ в регіонах. Уряду необхідно здійснювати таку політику, у результаті якої громадяни відчують: чиновники на місцях працюють за абсолютно новим принципом. «Чиновники повинні повернутися обличчям до людей, а кращого рецепту, ніж розвинуте місцеве самоврядування, просто немає» [306].

Кабінет Міністрів України має намір в 2014 році прийняти ряд важливих рішень, спрямованих на децентралізацію влади і передачу більших повноважень на місця. В даному контексті надтерміновими заходами повинні бути максимальна передача повноважень на місця, в тому числі фінансових ресурсів, внесення змін до Податкового кодексу, максимальне скасування непотрібних адміністративних послуг тощо. На думку В.Гройсмана, сьогодні також доцільно відходити від практики

формування загальнодержавних програм. Ці можливості потрібно віддати в регіони, на рівень територіальних громад. При цьому важливо створити інструмент, який дозволить громадам самостійно заробляти кошти.

Європейські держави мають досвід у сфері реформування місцевого самоврядування, який українські науковці та експерти можуть врахувати при напрацюванні власної моделі місцевого самоврядування. На думку В. Гройсмана, представники місцевої влади глибоко усвідомлюють необхідність збереження територіальної цілісності і суверенітету України [307].

Проблема цінностей сучасного українського суспільства належить до найважливіших і дискусійних проблем. Це пов'язано з тим, що Україна проходить дуже складний етап історичного розвитку, відбувається перехід від традиційного суспільства з елементами авторитаризму, від держави, хворої корупцією, до соціально-орієнтованого суспільства і демократичної та правової держави. Зараз відбувається зміна кількох ціннісних систем, які склали основу суспільства і держави. На зміну радянській системі декларації патерналістських цінностей, яка існувала кілька десятиліть, формується нова система цінностей, яка передбачає чітку орієнтацію українців на європейські цінності, на значні ціннісні досягнення українського народу, на моральне оздоровлення суспільства, зростання значення цінностей та культури громадянського суспільства в загальному розвитку української політичної нації порівняно з цінностями держави.

Однією зі суттєвих ознак зрілого громадянського суспільства є тенденція до децентралізації влади і залучення громад до участі в самоуправлінні. Така тенденція завжди спонукала розвиток інститутів місцевого самоврядування, якому центральна влада має делегувати значну частину власних управлінських повноважень у сфері освіти, охорони здоров'я, комунального господарства, послуг, охорони правопорядку тощо.

Головним критерієм реформ в сучасній Україні має стати розвиток гнучкого і здатного пристосовуватися до змін місцевого самоврядування. Для цього необхідно переглянути адміністративні реформи минулого. Реформи в контексті процесу децентралізації в Україні мають проводитися поступово, щоб не порушувати координацію дій, не перекладаючи відразу на місцеві органи влади ті завдання, які вони повинні вирішувати тільки в довгостроковій перспективі. Це означає, що перш ніж проводити децентралізацію влади, необхідно досягти глибокого розуміння цього процесу. Цьому має передувати обговорення стратегії реформ, з урахуванням інтересів місцевих еліт, існуючої політичної культури і методів роботи державних інститутів.

Децентралізація не є панацеєю, її можливості обмежені набором труднощів культурного, історичного, економічного, правового та фінансового характеру, з якими стикаються країни. Відновлення або встановлення балансу сил і функцій різних рівнів уряду представляє собою звичайно складну політичну і адміністративну задачу. Передача функцій місцевим урядам вимагає значних перестановок в політичних, фінансових і

адміністративних органах влади. Але більш важливим є те, що в Україні децентралізація є значним кроком вперед на шляху ліквідації структур центрально-директивного управління.

Здійснення децентралізації в Україні дасть змогу підвищити ефективність єдиної державної політики на всіх територіальних рівнях з урахуванням комплексу ризиків. Буде створено умови для гармонійного поєднання загальнодержавних та місцевих інтересів, сприяння становленню та розвитку місцевого самоврядування зі збереженням статусу сільських рад та їхніх голів. За державного управління на демократичних засадах буде створено умови для ефективної діяльності децентралізованої влади з розвинутою системою дієздатного місцевого самоврядування. Контроль за державою з боку громад, місцевого самоврядування, громадянського суспільства здатен забезпечити оздоровлення держави і державного управління. Функціонування самоврядних інститутів передбачає умови політичної зрілості самих громад, впевненість в тому, що органи влади існують для того, щоб служити людям, а не навпаки, і готовність громадян відстоювати свої права. У ній і буде реалізована творча суспільно корисна громадська ініціатива мільйонів її вільних громадян та різних добровільно сформованих громадських спільнот у співпраці з реформованими органами влади і втілена українська конституційна мета — суверенна, демократична, правова та самоврядна держава.

ПІСЛЯМОВА

Монографія «Перспективи та напрямки модернізації політичної системи України» виконана в контексті завдань НДР, затвердженої планами Міністерства освіти і науки України (№ держреєстрації 0113U000805). Виконання НДР відбувалося з 2013 по 2014 рр.

В монографії розглядаються особливості політичної модернізації в Україні на сучасному етапі. Дослідження модернізації політичної системи України відбувалося в складні для держави часи. Конфлікт, що був спровокований відмовою влади підписувати Угоду про асоціацію з ЄС, переріс в революцію, яка привела до зміни типу республіки, дострокових президентських виборів. Україна не раз переживала кризи, однак ніколи ще не існувало настільки серйозної загрози існуванню незалежної держави. Втрата частини території держави в результаті анексії Криму Росією, сепаратизм, який став причиною збройного протистояння на сході держави, в поєднанні з економічною, фінансовою кризою є не найкращим часом для проведення політичної модернізації. Однак, з іншого боку, ці виклики стимулюють до розвитку, оновлення політичної системи. Зростання патріотизму населення в умовах асиметричної війни, зростання громадської активності, самоорганізації населення є тими факторами, які сприяють не тільки створенню нових політичних інститутів, але і формуванню нової політичної свідомості, нових форм громадської участі, контролю за владою.

Зміни, «оновлення», «осучаснення» чи «модернізація» суспільства в широкому значенні слова відбуваються постійно. Однак темпи, особливості, характер модернізації в певні історичні періоди мають свої особливості.

Існує логіка в розвитку кожної сфери суспільства: політичної, економічної, технологічної, наукової, соціальної, культурної. Однак, від політичної модернізації в значній мірі залежить модернізація в інших сферах життя суспільства.

Розроблені авторами монографії підходи й одержані результати є теоретико-методологічною основою формування механізму модернізації політичної системи України.

В ході наукового дослідження було:

- визначено методологію та понятійний апарат дослідження;
- здійснено аналіз теоретичних основ політичної модернізації, який може бути використаний для розробки моделі модернізації політичної системи України,
- досліджено впливи різних факторів на модернізації суспільства та його політичної сфери;
- розглянуто роль еліти в модернізації політичної системи України;

- показано значення політичної культури громадян України в здійсненні політичної модернізації;
- визначено механізми впливу політичних символів на модернізацію суспільства та демократизацію свідомості громадян;
- показано особливості вітчизняної практики залучення громадян до процесу прийняття рішень та контролю за виборчим процесом;
- досліджено шляхи та наслідки регіоналізації, децентралізації управління в Україні.

Проведене дослідження дає можливість визначити шляхи та напрямки модернізації політичної системи України. Важливими задачами політичної модернізації є створення ефективного державного управління, демократизація, децентралізація влади, впровадження нових управлінських технологій.

Аналіз політичної модернізації дозволяє виявити основні тенденції, а також перспективи та напрямки її здійснення в Україні. Важливу роль в модернізації політичної системи України відіграє політична свідомість та культура. Врахування об'єктивних та суб'єктивних факторів дає можливість розробити технологічну модель модернізації політичної системи України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіндратець О.М. Політичні детермінанти сталого розвитку. Монографія /О.М.Кіндратець. – Запоріжжя:Видавництво ЗДІА, 2007. – 356 с.
2. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. /В.Горбатенко. – К.:Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
3. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко - К.: Институт социологии НАНУ, 2001. - 440 с.
4. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник) - К.: Парламентське вид-во, 2007 - 576 с.
5. Штомпка П. Социология социальных изменений/ П.Штомпка; пер с нем. - М.: Аспект Пресс, 1996. - 416 с.
6. Ильин В.В. Политология: Учебник для вузов /В.В.Ильин; 2-е изд., испр. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 540 с.
7. Eisenstadt S.N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966- P. 2-5.
8. Джермани Дж. Основные характеристики процесса модернизации Перевод осуществлен по изд.: GermanyG. ModernizationandUAanization/ TheNewEncyclopediaBritannica. 1988. V. 24. [Електронний ресурс]/Дж. Джермани – Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-51582.html?page=26>
9. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология/ М. Доган, Д. Пеласси; пер. с англ.. — М.: Соц.-полит. журн., 1994.- 272 с.
10. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. - С. 261 - 291.
11. Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы/ В.Г.Федотова. – М.:ЦОП Института философии РАН,1997. – 255 с.
12. Бауман З.Куда течет «текущая современность»? [Електронний ресурс]/З.Бауман. - Режим доступу: http://polit.ru/article/2011/06/02/podvoysky_bauman/
13. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore-London, 1996.
14. Політологія: підручник / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.
15. Цаф В. Теориямодернизации и различие путей общественногоразвития/ В. Цаф // Социс. – 1998. – №8. – С. 14-26.

16. Лапкин В.В. Политические ориентации и политические институты в современной России: проблемы коэволюции / В.В.Лапкин, В.И. Пантин // Полис. – 1999. - №6. – С. 70-80.
17. Сорокин П.А. Социальная и культурная мобильность / П.А. Сорокин // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 297- 424.
18. Степин В.С. Философия и образы будущего / В.С. Степин // Вопросы философии. – 1994. - №6. – С. 10-22.
19. Богатуров А.Д. Модель равноположенного развития: варианты берегающего обновления / А.Д.Богатуров, А.В. Виноградов // Полис. – 1999. - №4. – С. 60-70.
20. Василенко И.А. О возможностях политической герменевтики / И.А. Василенко // Вопросы философии. – 1999. - №6. – С. 3-12.
21. Данилов А.Н. Глобализация, регионализм и современный трансформационный процесс / А.Н. Данилов // Социс. – 1998. - №9. – С. 12-17.
22. Андрущенко В.П. Філософія освіти в сучасній Україні: стан та перспективи розвитку / В.П. Андрущенко, В.С. Лутай // Вища освіта України. – 2004. - №4. – С. 5-12.
23. Тоффлер Е. Третья волна / Е.Тоффлер; пер. з англ.– К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
24. Фримен Эдуард Сравнительная политика и единство истории / Эдуард Фримен – С-Петербург, Издание Л.Ф.Пантелеева, 1880. – 379 с.
25. Классен Х.Дж. Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма / Х.Дж.Классен / Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. И отв. Ред. В.В.Бочаров. Т.2. Политическая культура и политические процессы. – СПб.: Изд-во С.Петербур. ун-та, 2007. – С.366-382.
26. Колодій А. Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) / А.Колодій // Доповідь для міжнародної конференції “П’ятнадцять років Інституту Кеннана в Україні”. м. Одеса, 7-9 вересня 2012. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=710>
27. O’Donnell G. & Scmitter Ph. Transitions from Authoritarian Rule: Prospect for Democracy, Vol. III, Baltimore, 1986.
28. Фишер Роджер, Юри Уильям Путь к согласию или Переговоры без поражения. Методическое пособие по ведению деловых переговоров / Роджер Фишер, Уильям Юри. - С.-ПЕТЕРБУРГ: Издательство "АСБ", 1992. – 126 с.
29. Рябчук М. Українська посткомуністична трансформація: між недолугою демократією та млявим авторитаризмом [Електронний ресурс] / М. Рябчук.– Режим доступу: <http://polit.ua/lectures/2010/06/02/rjabchuk.html>
30. Шестопаля Е.Б. Политическая психология. Учебник / Е.Б Шестопаля. - М.: Инфра-М, 2002. - 448 с.

31. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика/ А. Цыганков - М.: Интерпракс, 1995. - 296 с.
32. Дегтярев А.А. Основы политической теории/А.А.Дегтярев; учеб. пособие. Ин-т «Открытое о-во». - М.: Высш. шк., 1998. - 239 с.
33. Горбатенко В. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика/ В. Горбатенко— К.: Генеза, 2006. – 400 с.
34. Костин А.И. Кризис цивилизации, стратегия устойчивого развития и проблема политического выбора /А.И. Костин // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2004. - № 5. - С.38-62.
35. Паніна Н. Українське суспільство в 1994-2005:соціологічний моніторинг/ Н. Паніна– К.:ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. -160 с.
36. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия/ Г.А.Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. - № 4. – С.122-134.
37. [Электронный ресурс] – Режим доступа <http://www.3sigma.com/oligarchy-in-america-the-power-behind-the-throne/>
38. Wallerstein Immanuel «The Fantactic Success of Occupy Wall Street» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.zcommunications.org/the-fantastic-success-of-occupy-wall-street-by-immanuel-wallerstein#
39. Плутарх Порівняльні життєписи/Плутарх; пер. з давньогрецької Й.Кобова та Ю.Цимбалюка; Передм.Й Кобова. – К.:Дніпро, 1991. – 440 с.
40. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376–644.
41. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму/ Макс Вебер— К.: Основи, 1994. — 261 с.
42. Маркс Карл Капитал критика политической экономии. Том первый. Книга I.Процесс производства капитала [Электронный ресурс]Карл Маркс, - Режим доступа: // <http://esperanto-mv.pp.ru/Marksismo/Kapital1/kapital1-00.html>
43. Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. - 355 с.
44. Мертон Р. Социальная структура и аномия/Р.Мертон //Социология преступности. перевод с французского Е.А.Самарской. редактор перевода М.Н. Грецкий. – Москва: Издательство «Прогресс», 1966. - С. 299-313.
45. Голосов Г.В. Сравнительная политология. Учебник/ Г.В. Голосов; 3-е изд., перераб. и доп. — Спб: Изд.:Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. — 368 с.
46. Тойнби Арнольд Постигание истории [Электронный ресурс]. /Арнольд Тойнби. – Режим доступа: <http://www.kulichki.com/~gumilev/Toynbee/index.html>
- 47.Кадыков А. Н. Межцивилизационные отношения в свете концепции А. Дж. Тойнби "Вызов - и - Ответ" [Электронный ресурс] / А. Н. Кадыков.— Режим доступа:

<http://www.dissercat.com/content/mezhtsivilizatsionnye-otnosheniya-v-svete-kontseptsii-dzh-toinbi-vyzov-i-otvet>

48. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина - СПб.: Питер, 2000. – 464 с.

49. Отношение россиян к другим странам <http://www.levada.ru/05-06-2014/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam>

50. Панарин А.С. Диалектика «вызова-ответа» и ее эвристическое значение в прогностике / Глобальное политическое прогнозирование, 2002 [Электронный ресурс] / А.С. Панарин. - Режим доступа: http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_176.html

51. Матвеев Р.Ф. Теоретическая и практическая политология/ Р.Ф. Матвеев. – М.: Изд-во Ассоциация «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1993. – 239 с.

52. Шпорлюк Роман Східна Європа померла! Нехай живе Східна Європа! [Электронный ресурс] / Роман Шпорлюк. - Режим доступа: <http://polit.ua/analitika/2011/01/12/shporluk.html>

53. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций /С. Хантингтон. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

54. Дроздов Б.В. Народы и границы вопросы государственного национально-территориального формирования (опыт теоретизации) [Электронный ресурс] / Б.В. Дроздов. - Режим доступа: http://www.rema44.ru/about/persons/droz dov/papers/gr_nar4.html

55. Пугачев В.П. Технология скрытого управления в современной российской политике/В.П. Пугачев //Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2003.- № 3.- С.66-101.

56. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://postlink2007.wordpress.com/2007/11/14/blackwater-usa-krupnejshaya-chastnaya-armiya-mira/>

57. Goldstone J. Revolution and rebellion in the early Modern World. Berkeley, etc.: University of California press, 1991.

58. Голдстоун Д. К теории революции четвертого поколения / Д. Голдстоун // Логос. – 2006. – № 5 (56). – С.58-103.

59. Куренной В. А. Обязательный элемент современности // Независимая газета. - 22.03.2011 [Электронный ресурс] / В.А.Куренной. - Режим доступа: http://www.ng.ru/scenario/2011-03-22/10_element.html

60. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. Вид. друге, виправлене. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – К.: Аконті, 2003. – Т.3. – 862с.

61. Огурцов А.П. Философия науки: двадцатый век: Концепции и проблемы: В 3 частях. Часть третья: Философия науки и историография / А.П. Огурцов –СПб.: Изд. дом «Мирь», 2011. —336 с.

62. Гавриленко І.М. Соціальний розвиток. Навчальний посібник /І.М. Гавриленко, П.В. Мельник, М.П. Недюха. – Київ, Ірпінь, ДПС України, 2001. – 484 с.

63. Юдин Э.Г. Развитие/ Э.Г.Юдин // Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С.561-562
64. Воловик В.І., Лепський М.А., Бутченко Т.І., Краснокутський О.В. Основи соціальної філософії. Навчальний посібник /за загальною редакцією В.І. Воловика. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 320с.
65. О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем/Джозеф О'Коннор и Иан Макдермотт. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — 256 с.
66. Гараедаги Дж. Системное мышление. Как управлять хаосом и сложными процессами. Платформа для моделирования архитектуры бизнеса / Дж. Гараедаги– Минск: Гревцов Букс, 2010. – 480 с.
67. Кедров Б.М. Беседы о диалектике. Шестидневные философские диалоги во время путешествия. Изд.3-е стереотипное/ Б.М. Кедров– М.:КомКнига, 2007. – 240с.
68. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни/ Дж.Скотт; пер. с английского Э.Н.Гусинского, Ю.И.Турчаниновой.– М.: Университетская книга, 2005. - 568 с.
69. Гидденс Э. Последствия современности/ Э. Гидденс; пер. с англ. Г. Ольховикова, Д. Кибальчича; вступ. статья Т. Дмитриева. – М.: Издательская и консалтинговая группа «Практикс», 2011. – 352 с.
70. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Двенадцать лекций/ Юрген Хабермас; пер. с нем. – 2-е изд., испр. – М.: Издательство «Весь Мир», 2008. – 416с.
71. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии// Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 419–459.
72. Тоффлер Э. Метаморфозы власти/ Э. Тоффлер; пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 669 с.
73. Федотова В.Г. Модернизация и глобализация: образы России в XXI веке/ Отв. ред. филос. н., проф. В.Г. Федотова. – М.: Институт философии Российской академии наук, 2002 – 208с.
74. Васильев Г.Н., Келасьев В.Н. Самоорганизация целостности: психо- и социогенез/ Г.Н. Васильев, В.Н. Келасьев. – С.-Пб: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2003. — 204 с.
75. Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные / под ред. А.Г. Качкаевой. – М.:, 2010. – 200 с.
76. Лукинов И. Определяющие факторы взаимосвязанного функционирования компаний [Электронный ресурс]/ И. Лукинов. - Режим доступа: <http://financials.com.ua/globalizatsiya/12-opredelyayushchie-factory-vzaimosvyazannogo-funktsionirovaniya-kompanij.html>

77. Манн Стивен Теория хаоса и стратегическое мышление [Электронный ресурс] /Стивен Манн. - Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/what/mann/>

78. Лепский М.А. Существенные сдвиги модернизации как детерминанты определения направления прогнозирования/М.А Лепский //Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України. Матеріали III Міжнародної наукової конференції 29 березня 2013 року. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – С.6-11.

79. MahbubulHaq, a heretic among economists, died on July 16th, aged 64 [Электронныйресурс]. – Режим доступа: <http://www.economist.com/node/169653>

80. Лотман Ю.М. История и типология русской культуры / Ю.М. Лотман. – С.-Петербург: «Искусство—СПБ», 2002. – 768с.

81. Шапиро Н.А. «Неокапиталистическая» теория нового модерна[Электронный ресурс]. /Н.А. Шапиро. – Режим :http://ecsocman.hse.ru/data/2010/05/18/1214034988/Shapiro_N2.indd-12.pdf

82. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.

83. Бунецький Л. Особливості і проблеми трансформації інституційної системи в Україні: системний аналіз та світовий досвід / Л. Бунецький // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Політичні науки. – 2011. – Вип. 1. – С. 32-38.

84. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів: Кальварія, 1996. – 224 с.

85. Рыбаков А., Татаров А. Политические институты: теоретико-методологический аспект анализа / А. Рыбаков, А. Татаров // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – №1. – С. 139-150.

86. Хигли Д. Демократия и элиты [Электронный ресурс] / Д. Хигли. – Режим доступа // ecsocman.hse.ru/...005

87. Васильева Л.Н. Синергетический подход в теории элит и его использование в политологии / Л.Н. Васильева // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 5. – С. 97-114.

88. Васильева Л.Н. Синергетический подход в теории элит и его использование в политологии / Л.Н. Васильева // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 6. – С. 76-94.

89. Проблемы модернізації політичних систем сучасності [монографія] / М.І.Панов кер. авт. кол. [За ред. М.М.Герасіної, О.Г.Данильяна]. – Х.: Право, 2008. – 320 с.

90. Горбатенко В.П., Горбатенко І.А. Основні напрями успішної діяльності еліти в умовах перехідного суспільно-державного розвитку / В.П. Горбатенко, І.А.Горбатенко // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 95-108.

91. Проблемы модернізації політичних систем сучасності [монографія] / М.І.Панов кер. авт. кол. [За ред. М.М.Герасіної, О.Г.Данильяна]. – Х.: Право, 2008. – 320 с.

92. Гордієнко М.О. Імператив легітимної моделі влади в умовах реформування політичної системи України / М.О. Гордієнко [Ред. кол.: Ю. А. Левенець (голова) та ін.] // Наукові записки. Вип. 36. Курасівські читання-2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії К.: Знання України, 2007. – С. 35-47.

93. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності [навч. посіб.] / М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2002. – 176 с.

94. Серебрянников В. Ответственность как принцип власти / В. Серебрянников // Свободная мысль. – 1998. – № 3. – С. 16-26.

95. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління [наук.-метод. розробка] / За заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова. – К.: НАДУ, 2011. – 44 с.

96. Гришин О.Е. Государство, общество и прикладная политология: сущность, проблемы и перспективы коммуникации / О.Е.Гришин // Наука и власть: проблемы коммуникаций / Материалы Всероссийской научной конференции, Москва, 2008. – М.: Научный эксперт, 2009. – 456 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // rusrand.ru/konf1/grishin.pdf

97. Прикладна політологія [навч. посіб.] / За ред. В. П. Горбатенка. – К.: ВЦ “Академія”, 2008. – 472 с.

98. Как сделать имидж политика / Под ред. Е. Егоровой-Гантман и И. Минтусова. – М.: Центр политического консультирования «Никколо М», 1995. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа // <http://socarchive.narod.ru/infochan/nikkolom/books/book2/book2.htm>

99. Пушкарёва Г. Политический менеджмент / Г. Пушкарёва [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.slideshare.net/svvgold/ss-1995599>

100. Литвак Б. Экспертные оценки и принятие решений / Б. Литвак. – М.: Патент, 1996. – 271 с.

101. Морозова Е. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 247 с. [Электронный ресурс] / Е. Морозова – Режим доступа: // <http://grachev62.narod.ru/morozova/chapt04.htm>

102. Политические коммуникации [под ред. А. Соловьева] / А. Соловьёв – М.: Аспект Пресс, 2004. – 332 с.

103. Политическое обеспечение бизнеса [Под ред. Ю. Коноплина] / Ю. Коноплин. – М.: Изд-во МАИ, 1995. – С. 45-54.

104. Нисневич Ю. Информационно-коммуникационная стабилизация политической системы [Электронный ресурс] / Ю. Нисневич. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9913771>

105. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади [за ред. О. Дніпренко] / О. Дніпренко. – К.: ТОВ “Вістка”, 2008. – 164 с.

106. Клімачова А.В., Іванова Н.Ю. Інтелігенція /Політологічний енциклопедичний словник/ Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, Д.В.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероблене. – К.:Генеза, 2004. – 736 с.
107. Бровко В. Крестный отец всех интеллигентов [Электронный ресурс] / В. Бровко.– Режим доступа://<http://h.ua/story/220199>
108. Сартори Дж. Вертикальная демократия/ Дж.Сартори //Полис. – 1993. - № 2. – С.80-89.
109. Лихачев Д.С. О русской интеллигенции/ Письмо в редакцию/ Д.С.Лихачев //Новый мир.- 1993.- № 2.- С. 3- 9.
110. Франк С.Л. Этика нигилизма/С.Л.Франк / Вехи; Интеллигенция в России: Сб.ст.1909-1910 /Сост., коммент. Н.Казаковой; Предисл. В.Шелохаева – М.:Мол.гвардия, 1991.- С.153-184.
111. Славинский М.А. Русская интеллигенция и национальный вопрос/М.А.Славинский / Вехи; Интеллигенция в России: Сб.ст.1909-1910 /Сост., коммент. Н.Казаковой; Предисл. В.Шелохаева – М.:Мол.гвардия,1991. – С.406-418.
112. Малахов В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні /В. Малахов // Політична думка. – 1994. - № 3. - С.19-20.
113. Липинський В. Листи до братів-хліборобів/ В. Липинський /Політологія. Хрестоматія. Навч.посібник– К.:Альтерпрес, 2004. – 832 с. – С. 796-809.
114. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали/ Б. Рассел; пер. с англ.– К.:Port-royal, 1996. – 368 с.
115. Політологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К. : Видавничий центр Академія, 2006. – 568 с.
116. Платон Избранные диалоги / Платон ; [сост. В. Ф. Асмус]. – М. : Художественная литература, 1965. – 442 с.
117. Социологический энциклопедический словарь / [ред.-коорд. Г. В. Осипов]. – М. : Издательство норма, 2000. – 488 с.
118. Василенко И. А. Политическая философия : [учеб. пособие] / И. А. Василенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 320 с.
119. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. В. Бабкіна // Нова парадигма. – 2006. – С. 8–15.
120. Головатий М. Ф. Політична психологія : [підручник для вузів] / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2006. – 400 с.
121. Кваша О. П. Політична культура в контексті регіональної політики / О. П. Кваша // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 23. – С. 408–416.
122. Бойчук М. А. Політичні і соціальні загрози демократичному розвитку України / М. А. Бойчук // Нова парадигма : [журнал наукових праць]. – 2011. – Вип. 100. – С. 225–231.

123. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики / Лариса Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
124. Василенко И. А. Политическая философия : учеб.пособие / И. А. Василенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 320 с.
125. Проскуріна О. О. Політична культура України в умовах глобальної інформатизації : форми політичної соціалізації та їх удосконалення // О. О. Проскуріна // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 20. – С.317–323.
126. Плешаков В. А. Киберсоциализация как инновационный социально-педагогический феномен / Плешаков В. А. // Преподаватель XXI век. – М., 2009. – № 3. – С. 32–39.
127. Кустовский М. Н. Политический традиции и политическая культура : исторический опыт / Кустовский М. Н., Соколов Б. М. // Проблемы управления. – Минск, 2009. – №2. – С.113–115.
128. Теория политики : учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.
129. Балувев Д. Г. Политическая роль социальных медиа как поле научного исследования / Д. Г. Балувев // Образовательные технологии и общество. – 2013. – Том 16, № 2. – С.604–616.
130. Зотова Н. В Ужгороді школярі закидали міську раду яйцями і туалетним папером [Електронний ресурс] / Н. Зотова // ТСН. – 28 жовтня 2013. – Режим доступу: <http://tsn.ua/video/video-novini/v-uzhgorodi-shkolyari-zakidali-misku-radu-yaucyami-i-tualetnim-paperom.html?type=2>
131. Основи інформаційного права України : навч. посіб. / В. С. Цимбалюк [та ін.] ; ред. М. Я. Швець [та ін.]. – К. : Знання, 2004. – 274 с.
132. Доржиева Л. Б. Теоретические основы формирования гражданственности в информационном обществе [Электронный ресурс] / Л. Б. Доржиева // Международный электронный научно-образовательный журнал «Медиа. Информация. Коммуникация». – 2012. – № 2. Режим доступа: <http://mic.org.ru/index.php/2-nomer-2012/104-teoreticheskie-osnovy-formirovaniya-grazhdanstvennosti-v-informatsionnom-obshchestve>
133. Rheingold Н. Smart Mobs : The Next Social Revolution / Rheingold Н. – Cambridge, 2002. – 266 p.
134. Щербина В. Соціальні риси мережних спільнот / В. Щербина // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С.139-149.
135. Торяник В. М. Флеш-моб як інструмент політичного консумеризму / В. М. Торяник // ВісникСевНТУ : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 123. Серія : Політологія– С. 227–230.
136. Ісакова Т. О. Політичний флешмоб як форма реалізації нових ідентичностей в інформаційному суспільстві / Ісакова Тамара Олегівна // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 3 (24). – С. 144–151.
137. Шолдышев В. М. Применение инновационной технологии краудсорсинга в государственном менеджменте / В. М. Шолдышев // Проблемы и перспективы развития экономики и управления: материалы

международ. заочн. науч.-практ. конф. (22 мая 2013 г.) – Новосибирск : Изд. «СибАК», 2013. – С.52–60.

138. Всеукраїнська Краудсорсінг-Платформа «Майбутнє, якого ми прагнемо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org.ua/ua/media/1-undp-news/1373-crowdsourcing-for-national-human-development-report>

139. Моніторинг джерел інформації в системі державного управління : навч. посіб. / С.О. Телешун, І.В. Рейтерович ; за заг. ред. С.О. Телешуна ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Упр. організації фундаментальних та прикладних дослідж., Каф. політичної аналітики та прогнозування. – К. : [НАДУ], 2009. – 34 с.

140. Смирнов И. В. Психозкология / И. В.Смирнов Психозкология. – М. : ООО «Издательский дом «Холодильное дело», 2003. – 336 с.

141. Степанов В. Медиаэкология : опыт демаркации научного направления [Электронный ресурс] / Владимир Степанов // Медиаэкология. – Минск, 3 мая 2011. – Режим доступа: http://media-ecology.blogspot.com/2011/05/blog-post_3319.html

142. Воробьёв В. П. Проблемное поле медиаэкологии : опыт демаркации научного направления / В. П. Воробьёв, В. А. Степанов // Веснік БДУ. – 2011. – Сер. 4, № 2. – С.86–90.

143. Зеленько Г. І. Політико-правові механізми інституалізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країни Вишеградської групи) / Галина Зеленько // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 92–105.

144. Нагорняк Т. Л. Країна як бренд. Національний бренд «Україна» / Нагорняк Тетяна Леонідівна // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4(9). – С.220-228.

145. Дослідження сприйняття України [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України. – 2010. – Режим доступу: <http://brandukraine.org/k/>

146. Телилим І. В. Особливості трансформації політичних систем у країнах пострадянського простору / І. В. Телилим // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія : Політологія. — 2011. — Вип. 123. — С. 141-144.

147. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди [Електронний ресурс] / А. Колодій. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=304>

148. Егоров С. Политическая символика [Электронный ресурс] / С. Егоров. — Режим доступа : http://www.s-egorov.ru/index.php?show_aux_page=15

149. Blumer H. Symbolic Interaction : Perspective and Method / H. Blumer // Berkeley : University of California Press, 1969. — 214 p.

150. Mach Z. Symbols, Conflict and Identity : Essays in Political Anthropology / Z. Mach // New York : New York State University Press, 1993. — 318 p.

151. Кармадонов О. А. Социология символа / О. А. Кармадонов. — М. : Academia, 2004. — 352 с.
152. Современные тенденции развития символического пространства политики и концепт идеологии (Материалы дискуссии) // Политические исследования. — 2004. — № 4. — С. 28-51.
153. Парсонс Т. О социальных системах [Электронный ресурс] / Т. Парсонс ; [под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского]. — М. : Академический Проспект, 2002. — 832 с. — Режим доступа : <http://depositfiles.com/ru/files/14qyk65op>
154. Политическая социология [Электронный ресурс] / Ответств. ред. В. Н. Иванов, Г. Ю. Семигин. — М. : Мысль, 2000. — Режим доступа : <http://www.i-u.ru/biblio/archive/politsoc/default.aspx>
155. Техника дезинформации и обмана / Под ред. Я. Н. Засурского. — М. : «Мысль», 1978. — 246 с.
156. Пірен М. Чи є «вибрана верства» України символом української політичної нації? / М. Пірен // Соціальна психологія. — 2004. — № 5 (7). — С. 3-11.
157. Мамонтова Е. В. Символический ресурс в стратегии современного терроризма [Электронный ресурс] / Е. В. Мамонтова. — Режим доступа : <http://eprints.zu.edu.ua/1452/1/04mevsst.pdf>
158. Лозко Г. С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект / Г. С. Лозко. — К. : «АртЕк», 2001. — 304 с.
159. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 94-122.
160. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія [метод. посібник] / І. В. Мартинюк. — К. : ІСДО, 1995. — 160 с.
161. Шмиттер Ф.-К. Угрозы и дилеммы демократии [Электронный ресурс] / К. Шмиттер. — Режим доступа: <http://www.politnauka.org/library/dem/schmitter.php>
162. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме / С. П. Поцелуев // Политические исследования. — 1999. — № 5. — С. 62-75.
163. Полянська В. Символічна політика як політична реальність: концептуальні засади дослідження / В. Полянська // Людина і політика. — 2004. — № 2. — С. 83-88.
164. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Политология : хрестоматія / Ред. М. А. Василик ; сост. М. С. Вершинин. — М. : Гардарики, 2000. — С. 577-586.
165. Бушанський В. Блиск і злиденність символічної політики / В. Бушанський // Віче. — 2008. — № 23. — С. 20-23.
166. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; [сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.

167. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; пер с англ.; под ред. проф. Бажанова В. А. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 320 с.

168. Левенець Ю. Політика в Україні: символізація змісту / Ю. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2007. — Вип. 10. — С. 5-10.

169. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д.А. Растоу // Политология : хрестоматия / Ред. М. А. Василик ; сост. М. С. Вершинин. — Москва : Гардарики, 2000. — С. 656-672.

170. Романюк О. Кінець «транзитології» чи криза її первинної парадигми / О. Романюк // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2. — С. 3-15.

171. Демидов А.А. Управление и социальная политика: рамки участия некоммерческих организаций. Политическая экспертиза: ПОЛИТЕКС. Научный журнал. Том 3. №4— СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. — С. 149-163. [Электронный ресурс]/А.А. Демидов.— Режим доступа: www.politex.info/content/view/117/30

172. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития/ Р. Инглхарт, К. - Вельцель— М.: Новое издательство, 2011. — 464с.

173. Колодій А.Ф. Поняття і концепції демократичного врядування як напряму політичних та управлінських досліджень [Електронний ресурс]/А.Ф. Колодій. — Режим доступу: http://political-studies.com/wp-content/uploads/2010/01/2009_LRIDU-conf_Plenarne1.pdf

174. Ключенко Э. Политическое участие: теория, методология и измерение с применением метода шкалограммирования по Гуттману / Эдуард Ключенко // Социология: теория, методы, маркетинг, 2005. — №4. — С. 46-72.

175. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія/ Н. Ротар. — Чернівці: Рута, 2007. — 472с.

176. Гончаров Д.В. Теория политического участия/ Д.В. Гончаров. — М., 1997. — 258с.

177. Каазе М. О политическом действии и не только. — Доклад на специальной пленарной сессии Президента МАПН на XX-м Всемирном конгрессе Международной Ассоциации политической науки «Работает ли демократия?», 13.07. 2006г. (Фукуока, Япония) / пер. с англ. Л.В.Сморгунова [Электронный ресурс]/ М. Каазе. — Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/308/30/>

178. Шестопап. Е.Б. Очерки политической психологии / Е.Б. Шестопап. — М.: ИНИОН: Ин-т молодежи, 1990. — 139 с.

179. Политология. Учеб. пособие для техн. вузов / М.А. Василик, И.П. Вишнякова-Вишневецкая, Ю.Г. Вилунас и др.; Под ред.

М.А.Василика. – СПб.: ООО «Издательство «Пионер»; М.: ООО «Издательство Астрель», «Издательство АСТ», 2002. – 400с.

180. Холмская М.Р. Политическое участие как объект исследования (Обзор отечественной литературы) [Электронный ресурс]/ М.Р. Холмская. – Режим доступа: <http://www.civisbook.ru/files/File/Kholmetskaya-1999-5.pdf>

181. Гончаров Д.В., Гоптарева И.Б. Введение в политическую науку/ Д.В. Гончаров, И.Б. Гоптарева. – М.: Юристъ, 1996. – 232с.

182. Мелешкина Е.Ю. Политическое поведение/ Е.Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский Дом «Инфра-М», Издательство «Весь мир», 2001. – 304с.

183. Желтов В.В., Желтов М.В. Политическая социология: Учеб. пособие для вузов/ В.В.Желтов, М.В. Желтов. – М.: Академический Проект, 2009. – 668с.

184. Ольшанский Д.В. Политическая психология/ Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 576с.

185. Воронов І.О. Людина і політика: У пошуках гуманістичної альтернативи. Монографія/ І.О. Воронов. – К.: Генеза, 2003. – 320с.

186. Бортніков В. Політична участь, політична активність, політична діяльність, політична поведінка: спільне й особливе [Електронний ресурс]/ В. Бортніков. – Режим доступу: [vlp.com.ua /node /3027](http://vlp.com.ua/node/3027)

187. Ротар Н. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму [Електронний ресурс] / Н.Ротар. – Режим доступу: www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/visnyk_fil_pol_1.doc].

188. Головатий М.Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2003. – 504с.

189. Максимова О.М. Дисфункції політичної участі як чинник нестабільності політичної системи / О.М. Максимова // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 136/2012. Серія: Політологія. – Севастополь, 2012. – С.79 – 83.

190. Сальнікова С.А., Мацюк О.В. Політична участь: концептуальні схеми, методики вимірювання [Електронний ресурс] / С.А. Сальнікова, О.В. Мацюк. – Режим доступу: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/737/1/Salnikova%20S.,%20Matsyuk%20O.pdf>

191. Летняков Д.Э. Российская традиция общественно-политического участия XI – начало XX в.в. автореферат диссерт. на соискание ученой степени канд. полит. наук, спец. 23.00.02 – «Политические институты и процессы, политическая конфликтология, политические технологии»/ Д.Э. Летняков. – М. Учреждение Российской Академии наук Институт философии РАН, 2009. – 28с.

192. Звіт за результатами дослідження «Оцінка стану розвитку громадянського суспільства та суспільної активності громадян України».

Український Фонд Демократії «Спочатку люди» / Автори Надія Комарова, Оріся Луцевич, Любов Паливода. – К., 2013. – 21с.

193. Афонін Е.А., Гонюкова Л.В., Войтович Р.В. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики/ Е.А. Афонін, Л.В. Гонюкова, Р.В. Войтович. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. –160 с. – (Серія «Бібліотека молодого державного службовця»)

194. Усманова С.Р. Представления россиян об общественном участии / С.Р. Усманова // Мониторинг общественного мнения, 2008. – №2. – С. 45- 59.

195. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: навчально-методичний посібник / ДП «Укртехінформ» – К., 2013. – 250 с.

196. Айвазян А.А. Гражданственность и гражданское участие: автореф. на соискание ученой степени канд. полит. н.: 23.00.01. – Екатеринбург, 2001. – 18с. [Электронный ресурс] /Антрак Андраникович Айвазян. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/grazhdanstvennost-i-grazhdanskoe-uchastie>

197. Виноградова Т., Сунгуров А. Гражданская активность и общественное [Электронный ресурс]/ Т. Виноградова, А. Сунгуров. – Режим доступа: <http://hro-uz.narod.ru/civpar1.html>

198. Арнштейн Ш. Лестница гражданского участия [Электронный ресурс]/Ш. Арнштейн. – Режим доступа: http://lithgow-schmidt.dk/sherry-arnstein/ru/ladder-of-citizen-participation_ru.html#d0e42

199. Скалабан И.А, Спенсер С.Б. Стратегии общественного участия лидеров формальных и неформальных объединений / И.А. Скалабан, С.Б. Спенсер // Вестник Томского государственного университета, 2012. – №1. – С.158-170.

200. Афонін Е., Гонюкова Л., Войтович Р. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики/ Е.Афонін Л, Гонюкова, Р. Войтович. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. – 160 с. – (Серія «Бібліотека молодого державного службовця»).

201. Рябека О.Г. Державно-громадське управління у дискурсі демократизації суспільства/ О.Г. Рябека. – К.,2010. – 323 с.

202. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні. — Київ, ДП «Укртехінформ», 2013. – 250 с.

203. Михальченко Н., Андрущенко В. Украина, разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. Т. II./ Н.Михальченко, В. Андрущенко. – К.: ИПиЭНИ им.И.Ф.Кураса НАН Украины, 2012. – 556с.

204. Перепелкин С.Л. Предисловие // Гавров С.Н. Модернизация России: постимперский транзит: Монография / Предисловие С.Л. Перепелкина. – М.: МГУДТ, 2010. – С.5-15.

205. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития/ Р.Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464с.

206. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Электронный ресурс]/ Р. Инглхарт. – Режим доступа:http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polis_a/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf Опубликовано в журнале: // Полис, 1997, 4. С. 18 – 28.

207. Вельцель К., Инглхарт Р., Александер Э., Понарин Э. Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества [Электронный ресурс]/К. Вельцель, Р. Инглхарт, Э. Александер, Э. Понарин. – Режим доступа: http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2012_4/Welzel_Inglehart_Alexander_Ponarin_2012_4.pdf

208. Комаров О.Е. Гражданское участие как принцип развития гражданского общества на постсоветском пространстве [Электронный ресурс]/О.Е.Комаров.-Режим доступа: http://regionacadem.org/index.php?option=com_content&view=article&id=146&lang=ru

209. Дридзе Т.М. Социальная коммуникация в управлении обратной связью /Т.М. Дридзе // Социологические исследования. – 1998. – №10. – С.44-50.

210. Лабунский А.Л. Формы участия граждан в принятии решений на региональном и местном уровнях в современной России: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. полит. наук: 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические институты и технологи/А.Л. Лабунский. – Ярославль, 2008. – 25с.

211. Радиков И.В. Активность российского гражданского общества как ресурс политической модернизации [Электронный ресурс]/ И.В. Радиков. – Режим доступа: www.politex.info/content/view/864/30

212. Апресян Р. Гражданское участие: ответственность, сообщество, власть. – М., 1997 [Электронный ресурс] Р. Апресян. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/uplfile/ethics/biblio/GU/content.html>

213. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні [Текст]: посіб. – К.: Ленвіт, 2012. – 64 с.

214. CIVICUS – World Alliance for Citizen Participation (Всесвітній альянс громадської участі). – www.civicus.org

215. Участь громадськості у моніторингу надання послуг органами публічної влади: нормативне регулювання та існуючі практики. – Київ, 2013. – 120 с.

216. Асоціація таємних клієнтів Європи. – www.mspa-eu.org/en/news.html

217. Форми участі громадськості, що стосуються питань довкілля. Практичний посібник. – К.: Еко-Право, 2004. – 68с.

218. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2011 роки: Звіт за даними дослідження / Автори – упорядники: Любов Паливода, Софія Голота – К.: [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2012. – 112с.

219. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2010 роки: Звіт за даними дослідження / Автори – упорядники: Любов Паливода, Софія Голота – К.: [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2010. – 118с.

220. Евдокімова Т.Г. Краткий словарь делового человека / Т.Г. Евдокімова, Г.А. Маховикова. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 128 с.

221. Бебик В. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі / В.Бебик, В.Бортніков, Л.Дегтерьова, А.Кудряченко. – Київ: ІКЦ «Леста», 2006. – 292 с.

222. Жаровська І.М. Громадський контроль як інтегральна складова у концепті владних відносин сучасної держави і громадянського суспільства / І.М. Жаровська // Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. – 2012. – № 3. – С.14-17.

223. Kumar K. Postconflict Elections, Democratization, and International Assistance / Kumar Krishna. – Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1998. – 216 p.

224. Матухно А.В. Становлення виборчого процесу в Україні: перспективи розвитку та вдосконалення [Електронний ресурс] / А. В. Матухно // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: наук. журнал. – Луганськ, 2012. – № 14 (185), ч. 1. – Режим доступу: <http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/2306>. - Назва з екрана.

225. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации: Учеб. для вузов / Отв. ред. А.В. Иванченко; науч. ред. Ю.А. Веденеев, В.И. Лысенко. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 545 с.

226. Hounpke M. The role of Security Forces in the electoral process: the case of six West African countries [Electronic resource] / Mathias Hounpke, Alioune Badara Gueye. – Mode of access: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/nigeria/07532.pdf>. – Title from the screen.

227. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.

228. Закон України від 5 березня 1999 року № 474-XIV «Про вибори Президента України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/474-14>. – Назва з екрана.

229. Закон України від 10 липня 2010 року № 2487-VI «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2487-17>. – Назва з екрана.

230. Закон України від 17 листопада 2011 року № 4061-VI «Про вибори народних депутатів України»: за станом на 01 лютого 2012 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. – Назва з екрана.

231. Закон України від 30 червня 2004 року № 1932-IV «Про Центральну виборчу комісію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1932-15>. – Назва з екрана.

232. Календарний план основних організаційних заходів з підготовки та проведення виборів Президента України 17 січня 2010 року, затверджений постановою Центральної виборчої комісії від 30 вересня 2009 року № 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/getd?id=24265>. – Назва з екрана.

233. Постанова Центральної виборчої комісії від 26.01.2010 № 147 «Про Календарний план основних організаційних заходів з підготовки та проведення повторного голосування з виборів Президента України 7 лютого 2010 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/ShowCard?id=25496&what=0>. – Назва з екрана.

234. Україна. Вибори Президента України 17 січня та 7 лютого 2010 р. Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/67844>. – Назва з екрана.

235. Постанова Центральної виборчої комісії від 03.09.2010 № 335 «Про Календарний план основних організаційних заходів з підготовки та проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/showcard?id=25986&ptext=>. – Назва з екрана.

236. Куц С. Аналітична записка за результатами аналізу державної політики в галузі фінансування організацій громадянського суспільства, підготована в рамках проекту ГО „Центр філантропії” за підтримки Центру підтримки неприбуткових організацій НІОК (Угорщина), ГО „Інститут місцевої демократії”, ГО „За професійну допомогу” (Україна), Міжнародного центру некомерційного права (США) / Світлана Куц. – К.: [б.в.], 2006. – 9 с.

237. Круш П. В. Регіональне управління / П. В. Круш, О. О. Кожемяченко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 248 с.

238. Бусыгина И. М. Политическая регионалистика : учеб. пособ. / И. М. Бусыгина. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2006. – 280 с.

239. Декларація щодо регіоналізму в Європі // Калитчак Р. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – К. : Знання, 2007. – С. 254-264.

240. Борденюк В. І. Місьцеве самоврядування і державне управління: конституційно-правові основи співвідношення і взаємодії / В. І. Борденюк. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – 576 с.

241. Проект Європейської хартії регіонального самоврядування // Калитчак Р. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – К. : Знання, 2007. – С. 264-276.

242. Проект Закону України «Про основи державної регіональної політики» (станом на 7.12.2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minregionbud.gov.ua/uk/publish/printable_article/68893

243. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Українська правнича фундація, 1996. – 56 с.

244. Макаров Г. В. Напрями реформування системи територіальної організації влади в Україні / Г. В. Макаров, О. М. Держалюк, Ю. Б. Каплан // Україна : політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – С. 243-182.

245. Каганский В. Регионализм, регионализация, пострегионализация [Электронный ресурс] / В. Каганский. – Режим доступа : www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/rus-regions/region/

246. Сергунин А. А. Регионализация России : роль международных факторов / А. А. Сергунин // Полис. – 1999. – № 3. – С. 76-87.

247. Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах / Р. Г. Калитчак. – К. : Знання, 2007. – 303 с.

248. Регіони України : проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.

249. Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація. Питання типології / С. Римаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – вип. 40. – С. 44-49.

250. Татаренко Т. М. Регіоналізм і питання політичної трансформації державно-територіального улаштування (на прикладі Бельгії та Італії) / Т. М. Татаренко // Нова парадигма : Альманах наукових праць. – вип. 30. - Запоріжжя, 2003. – С. 177-185.

251. Більшість українців за єдину державну мову, європейський вибір та унітарну державу, однак проти вступу до НАТО – результати соціологічного опитування (Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова та Соціологічною групою «Рейтинг» з 28 березня по 2 квітня 2014 року у всіх регіонах України за винятком Криму) [Електронний ресурс]. – http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=466

252. Макарычев А. Федерализм и глобализм : европейские традиции, российские перспективы / А. Макарычев // Полис. – 1994. – № 5. – С. 152-155.

253. Трансграничное сотрудничество : панорама взаимодействия // Украина-Евросоюз в деталях. – 2010. – № 3 (6). – С. 4, 5.

254. Шарий В. І. Глобалізація та регіоналізація місцевого розвитку як основні суперечливі фактори впливу на місцеве самоврядування

[Електронний ресурс] / В. І. Шарий. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/e-journal/dutp/2011_1/txts/Shariy.pdf.

255. Лебедева М. М. Проблемы развития мировой политики / М. М. Лебедева // Полис. – 2004. – № 5. – С. 106-113.

256. Клемешев В. Регион в условиях глобализации / В. Клемешев // Вестник ВГУ. Серия : Гуманитарные науки. – 2005. – № 2. – С. 22-38.

257. Нестерова А. Д. Государственное регулирование экономики : курс лекций / А. Д. Нестерова / Калинингр. ун-т. – Калининград, 1997. – 63 с.

258. Регіональна політика та механізми її реалізації / за ред. М. І. Долішнього. – К. : Наукова думка, 2003. – 503 с.

259. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін. – вид. 2-е. – К. : КНЕУ, 2005. – 440 с.

260. Концепція державної регіональної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minregionbud.gov.ua>

261. Татаренко Т. М. Регіоналізм і його інтеграційний потенціал / Т. М. Татаренко // Нова парадигма : Альманах наукових праць. – вип. 25. – Запоріжжя, 2002. – С. 73-80.

262. Бусыгина И. Sum ergo cogito. Политический мини-лексикон / И. Бусыгина, А. Захаров. – М. : Московская школа полит. исследований, 2006. – 240 с.

263. Павленко Р. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу» / Р. Павленко, О. Вітер // Регіональна політика України : формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень ; за заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2006. – С. 99-119.

264. Лупаций В. Україна в пошуках нової моделі реінтеграції / В. Лупаций // Регіональна політика України : формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень / за заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2006. – С. 147-159.

265. Нагорна Л. Регіональна ідентичність : український контекст / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

266. Гельман В. Я. Политические элиты и стратегии региональной идентичности / В. Я. Гельман // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том VI. – №2. – С. 91-105.

267. Миненков Г. Я. Политика идентичности : взгляд современной социальной теории [Электронный ресурс] / Г. Я. Миненков. – Режим доступа : <http://www.belintellectuales.eu/library/book/206/>

268. Филиппова О. А. Политики идентичности : антропологические методы и социокультурные интерпретации / О. А. Филиппова, Ю. Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу

сучасного суспільства. – Харків : Вид. центр Харківського університету, 2009. – вип. 15. – С. 129-135.

269. Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Україна, 2010. – 76 с.

270. Сагітова Л. В. Региональная идентичность : социальные детерминанты и конструктивистская деятельность СМИ (на примере Республики Татарстан) [Электронный ресурс] / Л. В. Сагітова. – Режим доступа : <http://www.ethnonet.ru/lib/1003-01.html>

271. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні : історичні витоки / Л. Нагорна // Регіональна історія України : збірник наукових статей. – К., 2007. – вип. 1. – С. 107-122.

272. Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму / С. Роккан, Д. В. Урвин // Логос. – 2003. – №6 (40). – С. 117-132.

273. Дем'яненко Б. Українські ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу (поміркувані технології) / Б. Дем'яненко // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса. – 2010. – №2 (46). – С. 189-207.

274. Миненков Г. Идентичность в политическом измерении. Аналитический ресурс «Наше мнение» [Электронный ресурс] / Г. Миненков. – Режим доступа : <http://www.nmnby.org/pub/051205/ident.html>

275. Шевцова И. К. Феномен вынужденного регионализма в современной Европе : случай Валлонии [Электронный ресурс] : автореф. дисс...к.полит.н. / И. К. Шевцова. – Пермь, 2009. – 24 с. – Режим доступа : <http://www.identuty.ucoz.ru/Avtoreferat/Avtoreferat-Shevtcova.doc>

276. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України»: Текст відповідає офіц. – К. : Школа, 2006. – 64 с.

277. Гурне Б. Державне управління / Пер. з франц. В.Шовкуна. - К.: Основи, 1994. – 165 с.

278. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О. М., Заверуха І. Б., Школик А. М. та ін.]; Центр політико-правових реформ. - К., Москаленко О. М., 2012. - 212 с.

279. Исаев Б.А., Баранов Н.А. Политические отношения и политический процесс в современной России: Учебное пособие/ Б.А. Исаев, Н.А. Баранов. - СПб.: Питер, 2008. – 352 с.

280. Децентралізація та ефективно місцеве самоврядування: навч. пос. для посадовців місцевих та регіональних органів влади та фахівців з розвитку місцевого самоврядування. - К.: ПРООН/ МПВСР. – 2007. – 269 с.

281. Линьов К.О. Принцип субсидіарності у державному управлінні [Електронний ресурс] / К.О. Линьов. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2005-1/txts/LINOV.Htm>

282. Токовенко В.В. Політичне керівництво і державне управління:

проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Моногр./ В.В.Токовенко. - К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 256 с.

283. Глазунова Н. Система государственного управления/Н. Глазунова. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2002. – 551 с.

284. Сироткин С. Не путать федерализм с бюрократической централизацией [Электронный ресурс] / С.Сироткин. – Режим доступа: <http://www.hrights.ru/text/b12/Chapter12.htm>.

285. Бровинська Н. Демократизація та регіональні аспекти трансформації в Україні // Развитие демократии в Украине: Материалы междунар. науч. конф. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 725 – 756.

286. Гаганова Н.А. Принцип субсидиарности в конституционном праве : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.02 «Конституционное право ; муниципальное право» / Н. А. Гаганова. – М., 2006. – 23 с.

287. Большаков С. Принцип субсидиарности в современном демократическом управлении: концептуальные подходы и проблемы практической реализации [Электронный ресурс] / Сергей Николаевич Большаков. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/printsip-subsidiarnosti-v-sovremennom-demokraticheskom-upravlenii-kontseptualnye-podkhody-i->

288. Анисимова Н.В. Принцип субсидиарности в европейском праве [Электронный ресурс] / Н.В. Анисимова // Дис. . . . канд. юрид. наук : 12. 00. 10 Москва, 2005. - 173 с. - Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/printsip-subsidiarnosti-v-evropeiskom-prave>

289. Конституционное законодательство России [Гаджиев Г.А., Кашепов В.П., Колосова Н.М. и др.] ; Под ред. Ю.А. Тихомирова. – М. : 1999. – 382 с.

290. Follesdal A.Subsidiarity [Электронный ресурс] / Andreas Føllesdal. – Режим доступа : follesdal.net/ms/Follesdal-1998-subsid.rtf

291. Follesdal A.Subsidiarity, Democracy, and Human Rights in the Constitutional Treaty of Europe [Электронный ресурс] / Andreas Føllesdal. – Режим доступа : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1681992

292. Панченко Т. Принцип субсидиарності у сучасному демократичному розвитку: [монограф.] / Панченко Т. В. – Харків. : Майдан. 2011.- 368 с.

293. Endo K. The Principle of Subsidiarity: From Johannes Althusius to Jacques Delors [Электронный ресурс] / Ken Endo // Hokkaido University, 1993. – Режим доступа: [http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/44\(6\)_p652-553.pdf](http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/44(6)_p652-553.pdf)

294. Батанов О. В. Субсидіарність / О. В. Батанов // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко ; За ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Генеза, 2004. — С. 642–643.

295. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036
296. Гурне Б. Державне управління / Пер. з франц. В.Шовкуна. /Б.Гурне. – К.: Основи, 1994. – 165 с.
297. Наврузов Ю. Категорія «грумада» в сучасному лексиконі місцевого самоврядування // Збірник наук. праць Української академії державного управління при Президентові України/Ю.Наврузов. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 272—289.
298. Розенбаум А. Демократія, урядування і децентралізація / Проблеми стосунків між рівнями влади крізь призму українського законодавства // Вісник Програми сприяння парламентам України/А.Розембаум. – 1998. – 17 грудня. – С. 12-15.
299. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 2. – ст. 5.
300. Відомості Верховної Ради УРСР.– 1990. – №31.– 429 с.
301. Відомості Верховної Ради УРСР.– 1990. – №23. –335 с.
302. Відомості Верховної Ради УРСР.– 1990. – №28. –387 с.
303. Відомості Верховної Ради УРСР.– 1990. – №24. –170 с.
304. Відомості Верховної Ради УРСР.– 1990. – №20-21. –190 с.
305. Конституція України [електронний ресурс] // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
306. Гройсман В. Децентралізація влади вже почалася [Електронний ресурс] /В.Гройсман. - Режим доступу : // <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/14/7018809/>
307. Гройсман В. Україне необхідна децентралізація влади [Електронний ресурс] /В.Гройсман. - Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/groysman-ukraine-neobhodima-decentralizaciya-vlasti--505048.html>

Наукове видання

**ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАПРЯМКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ
під ред. доктора політичних наук, професора
О.М.Кіндратець

Видається в авторській редакції